॥ श्रीः ॥

श्रीव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणि ।

गोविन्दानन्दकृतरत्नप्रभाभासितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत

शारीरकनाम्ना भाष्येण

संयुतानि

तत्र

टिप्पणीसमेतोयं तृतीयोऽध्यायः

चतुरध्यायात्मकस्य सर्वस्य ग्रन्थस्य मूल्यं दश (१०) रूपकाः.

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयम्

मुम्बय्याम्.

ॐ परमात्मने नमः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं, श्रुतिविप्रतिषेधश्च परिहृतः, तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तं । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारस्तदवस्थान्तराणि ब्रह्मसतत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात् पुरुषार्थ-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

यं हि वैराग्यसम्पन्नास्तत्त्वमर्थविवेकिनः ॥
लभन्ते साधनैर्दान्तास्तं सीतानायकं भजे ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ वृत्तमनूद्य तृतीयाध्यायार्थमाह ॥ द्वितीय इत्यादिना ॥ अविरुद्धे वेदान्तार्थे तज्ज्ञानसाधनचिन्तावसर इत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावः । लिङ्गोपाधिसिद्धौ तदुपहितजीवसंसारचिन्तेति पादयोरपि तद्भावसङ्गतिः । अत्र प्रथमपादे वैराग्यं । द्वितीये स्वप्नाद्यवस्थोक्तौ त्वंपदार्थो ब्रह्मतत्त्वं चोच्यते । तृतीये वाक्यार्थस्तदर्थमुपासनाश्च विचार्यन्ते । चतुर्थपादा-

सिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये चिन्तयिष्यते प्रसङ्गागतं च किमप्यन्यत्। तत्र प्रथमे तावत् पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सेतेति चान्ते श्रवणात्। जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतं। 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति' इत्येवमादेः 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' इ-

र्थमाह ॥ सम्यग्दर्शनादिति ॥ दर्शनोपायाः संन्यासादयः । मुक्तिरूपफलस्य स्वर्गवत् तारतम्यनियमाभावः एकरूपत्वमिति यावत्। प्रसङ्गागतं देहात्मदूषणं। पञ्चसु द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्स्वग्नित्वध्यानं पञ्चाग्निविद्या। यस्मात् कर्मणा गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां घृणां विरक्तिं कुर्वीतेति पञ्चाग्निविद्योपसंहारे श्रवणाद्वैराग्यार्थं प्रदर्श्यत इत्यन्वयः। शास्त्रादिसूत्रे नित्यानित्यविवेककृतं वैराग्यमुक्तं इह तदाढ्यर्थं गत्यागतिक्लेशभावनाकृतं तदुच्यत इत्यपौनरुक्त्यं। अधिकरणविषयमाह ॥ जीव इति ॥ अविद्या प्रसिद्धा। विद्येति पाठे उपासना ग्राह्या। कर्म धर्माधर्माख्यं, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः। अथ मरणकाले प्राणा हृदये जीवेनैकीभवन्तीत्यर्थः। रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतभागाः उत्तरदेहपरिणामिनो भूतसूक्ष्मा वेदान्तार्थज्ञानसाधनविचारत्वात् सर्वाधिकरणानां, श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः वैराग्यफलकत्वादेतत्पादसङ्गतिः। पूर्वाधिकरणे व्यवहारार्थं प-

त्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते। किन्तावत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति। कुतः, करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्कीर्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात्। नैवंभूतमात्रोपादानसङ्कीर्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनं, तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठः

श्चीकरणमुक्तं स व्यवहारोऽत्र निरूप्यत इति फलफलिभावोऽवान्तरसङ्गतिः। अत्र पूर्वपक्षे निराश्रयप्राणगत्यभावात् न वैराग्यं सिध्यति, भूताश्रयप्राणगतेर्वैराग्यमिति फलभेदः। तेजोमात्राश्चक्षुरादयः, पश्यति जिघ्रतीति वाक्यशेषात्। आपः पञ्चस्वग्निषु हुताः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दवाच्याः पुरुषात्मना परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नः, तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति राजोवाच'सौ वाव लोको गौतमाग्निस्तत्र श्रद्धाख्या आपः आहुतिः पर्जन्याग्नौ सोमरूपा इह खल्वग्निहोत्रे श्रद्धया हुता, दध्यादिरूपा आपो यजमानसंलग्नाः स्वर्गं लोकं प्राप्य सोमाख्यादिव्यदेहात्मना स्थिताः कर्मान्ते हुताः पर्जन्ये हूयन्ते ततो वृष्टिरूपाः पृथिव्यां अन्नरूपाः पुरुषे रेतोरूपाः योषिति हुताः आपः पुरुषशब्द-

त्याचार्यः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यं। कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । तथाहि प्रश्नः 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिः जलूकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति इति। 'तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभा-

वाच्याः पुमात्मका भवन्ति' इति निरूपणं कृतं। नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽद्भिः सह गतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्ययुक्तं । यथा तृणजलौका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते ॥ **नन्वन्येति** ॥ इहैव कर्मायत्तभाविदेहं देवोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः, अतो न विरोधः इति समाधत्ते ॥ **तत्रापीति** ॥ भावनाया दीर्घभावो भाविदेहविषयत्वं । घटाकाशवदुपाहितो जीवः सूक्ष्मोपा-

वमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैव चात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्रतत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद् वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा एवानादर्तव्याः, श्रु इति विरोधात् ॥ १ ॥

ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति, अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात्; तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति॥

धिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः सर्वा अनादर्तव्या इत्यन्वयः। साङ्ख्यकल्पनामाह ॥ व्यापिनामिति ॥ सुगतकल्पनामाह ॥ केवलस्येति ॥ निर्विकल्पकज्ञानसन्तानरूपस्यात्मनो देहान्तरे शब्दादिसविकल्पकज्ञानाख्यवृत्तिलाभो भवतीत्यर्थः काणादकल्पनामाह ॥ मन इति ॥ देहान्तरं प्रति मनोमात्रं गच्छति, इन्द्रियाणि तु नूतनान्येवारभ्यन्ते। दिगम्बरकल्पनामाह ॥ जीव इति ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति। त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः। तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति। त्र्यात्मकश्च देहस्त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः, पुनश्च त्र्यात्मकस्त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः। न भूतान्तराणि स प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्मात् भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः, सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते, नैष दोषः, इतरापेक्षयाऽपां बाहुल्यं भविष्यति। दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं। कर्म च निमित्तकारणं, देहान्त-

ननु पाकस्वेदगन्धस्वरूपकार्यत्रयोपलब्धेस्त्र्यात्मको देह इत्ययुक्तं प्राणावकाशयोरप्युपलब्ध्या देहस्य पञ्चभूतात्मत्वादित्यरुच्या व्याख्यान्तरमाह ॥ पुनश्चेति ॥ देहधारकत्वाद्धातवो वातादयस्तैस्त्रिधातुत्वात्त्र्यात्मक इत्यन्वयः। देहस्य केवलाब्जत्वे वातं पित्तञ्च वायव्यं तैजसं न स्यातामिति भावः। पृथिवीतरभूतापेक्षयापां बाहुल्यं। किञ्च देहनिमितानां कर्मणामब्बाहुल्यात्ताभिर्भूतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह ॥ कर्म चेत्यादिना ॥ २ ॥

रारम्भे कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयः प्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि। कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति, तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिराश्रयमन्तरेण न सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतोऽदर्शनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ स-

उत्क्रान्तौ प्राणा देहबीजपञ्चभूताश्रयाः प्राणत्वाज्जीवद्देहस्थप्राणवदित्याह ॥ प्राणगतेश्चेति ॥ ३ ॥

ह जीवेन गच्छन्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः। तथाहि श्रुतिः मरणकाले वागादयः प्राणाः अग्न्यादीन् देवान् गच्छन्तीति दर्शयति 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याऽग्निं वागप्येति वातं प्राणः' इत्यादिनेति चेन्न, भाक्तत्वात्। वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात्। 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' इति हि तत्राम्नायते। न हि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्यौषधीर्वनस्पतींश्च गच्छन्तीति सम्भवति। न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्पते, नापि प्राणैर्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते, विस्पष्टञ्च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितं, अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणां अग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपाकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन् गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

प्राणानां गतिरसिद्धेत्याशङ्क्य निषेधति ॥ अग्न्यादीति ॥ अदर्शनादोषधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः। लोमान्यपि यन्तीत्यर्थः। प्राणानामग्न्यादिषु लयस्य मुख्यत्वे जीवस्य गतिभोगयोगयोरयोगात् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति विस्पष्टश्रुतेर्लोमादिगौणलयपाठाच्च गौणत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, कथं पुनः पञ्चम्यामाहुतौ आपः पुरुषवचसो भवन्तीत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां श्रवणमस्ति। इह हि द्युलोकप्रभृतयः पञ्चाग्नयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीताः, तेषां च प्रमुखे "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इत्युपन्यस्य 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता, न तत्रापो होम्यद्रव्यतया श्रुताः। यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्पतां नाम, तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः। प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत्।

भूतान्तरयुक्तानामपाङ्कृतिमुक्त्वा पुरुषवचस्त्वं तासामाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **प्रथम** इति ॥ ननु प्रथमपदं व्यर्थं उत्तराग्निष्वप्यपामश्रवणादित्याशङ्क्य सोमवृष्ट्यन्नरेतसामब्रूपत्वाद्गुत्तरत्र तासां श्रवणमस्ति। न प्रथम इत्याह॥ **यदि नामेति** ॥ पञ्चाग्निष्वपामाहुतित्वे सिद्धे तासां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं भवेन्न तत्सिद्धं प्रथमाग्नौ तासामनाहुतित्वादिति शङ्कार्थः। एवं हि श्रद्धाशब्देनापां ग्रहे सति प्रश्नोत्तरोपसंहा-

श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतौ अपां पुरुषभाव इति चेन्नैष दोषः। हि यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । कुतः, उपपत्तेः। एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते, इतरथा पुनः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो हौम्यद्रव्यं श्रद्धां नामावतारयेत् ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादिस्थूलीभवदब्बहुलं लक्ष्यते सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः। कारणानुरूपं हि कार्यं भवति । न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा

राणां संगानादेकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते, अग्रहे चतुर्ष्वग्निष्वेवापामाहुतित्वाच्चतुर्थ्यामाहुताविति वाच्यं, अतः प्रश्नोपसंहारयोः पञ्चम्यामिति श्रवणात् प्रथमाग्नावप्याप एव ग्राह्या इति समाधानार्थः। अनपः श्रद्धोऽन्यत् एतदेवेति श्रद्धाशब्दस्याप्त्वं दर्शयतीत्यर्थः । उपपत्ते रित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ श्रद्धाकार्यमिति ॥ तस्याः श्रद्धाहुतेः सोमः सम्भवतीत्यादिना श्रद्धासोमादीनां पूर्वपूर्वपरिणामित्वं श्रुतं ततो द्रवपरिणामित्वात् श्रद्धाया अप्त्वं प्रत्ययात्मकमुख्यश्रद्धाया आहुतित्वायो-

धर्मः सन् धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्वादिभ्य इव हृदयादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः श्रद्धाशब्दश्चाप्सूपपद्यते, वैदिकप्रयोगदर्शनात् "श्रद्धा वा आपः" इति। तनुत्वं च श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्यापो देहबीजभूता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः, यथा सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति। श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते मञ्चशब्द इव पुरुषेषु। श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः "आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे" इति श्रुतेः॥ ५॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥ ६॥

अथापि स्यात् प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिप-

गाश्चेत्यर्थः। श्रद्धाशब्दस्याप्सु सूक्ष्मत्वगुणेन वृत्तिमुक्त्वा लक्षणां वक्तुं श्रद्धाया अद्भिरेव कर्मयोगित्वं हेतुत्वं वा सम्बन्धमाह॥ श्रद्धापूर्वकेति॥ अस्मै यजमानाय। स्नानाद्यर्थमापः श्रद्धां सन्नमन्ते जनयन्तीति श्रुत्यर्थः॥ ५॥

अपां गतिमुपेत्याद्भिः सह जीवानां गतिमाक्षिप्य समाधत्ते॥ अथापीत्यादिना॥ द्युलोकाग्नौ श्रद्धाहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्युक्त्वा वा-

दर्शयति "एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" इति। "ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति" इति च समानविषयं श्रुत्यन्तरं। न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः सम्भवतीत्यत उत्तरं पठति॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति॥ ७॥

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः। भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यं, मुख्ये ह्यन्नत्वे "स्वर्गकामो यजेत" इत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत। चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात् किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः। अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यात् अनन्नेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते "यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशाम्" इति। तस्मादिष्टस्त्रीपुत्र-

रमाह॥ ते चन्द्रमिति॥ यथा यज्ञे चमसस्थं सोममृत्विज आप्यायस्वेति क्रियावृत्तौ लोट् पुनः पुनराप्याय्य पुनः पुनरपक्षय्य भक्षयन्ति। एवं एतानिष्टादिकारिणोऽन्नरूपान् भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः अधिक्रियते पुरुषो विधिना सम्बध्यतेऽनेनेत्यधिकारः फलकामना। शास्त्रान-

मित्रादिभिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभि-र्यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा। "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति। तेषां चेष्टादिकारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानां, अनात्मवित्त्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते। तथा हि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्" इति। स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन् पशुवद्देवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते। अनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या। अनात्मविदो ह्येते केवलक-

र्थक्यवारणाय अन्नत्वं गौणमिति भावः। केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्यत आह ॥ अनात्मवित्वाच्चेति ॥ यथा पशुर्भोग्य एवमज्ञः स्वभेदधीमान् देवानां भोग्य इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य मुख्यत्वबलेन सूत्रांशं व्याख्याय प्रकृतपञ्चाग्नयः सूत्रकृतात्मत्वेनोपचरिता इति व्याख्यान्तरमाह ॥ अनात्मेत्यादिना ॥ विद्यास्तुत्यर्थमन्नत्वं न मुख्यमित्यत्र श्रु-

र्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठा-
यिनः । पञ्चाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरन्ति
प्रकरणात् पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादि-
कारिणां गुणवादेनान्नत्वमुद्भाव्यते पञ्चाग्निवि-
द्याप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्या इह विधित्सिता
वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथा हि श्रुत्यन्तरं च-
न्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति "स सोमलोके
भूतिमनुभूय पुनरावर्तते" इति । तथान्यदपि श्रु
त्यन्तरं "अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामान-
न्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देव-
त्वमभिसम्पद्यन्ते" इतीष्टादिकारिणां देवैः सह
संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वाद-
न्नभाववचनस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहन्तीति
प्रतीयन्ते । तस्माद्रंहति सम्परिष्वक्त इति युक्त-
मेवोक्तम् ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चन्द्रमण्ड-

त्यन्तरार्थं सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ तथाहीति ॥ एवं गतिपर्यालोचनया वै-
राग्यमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इदानीं गत्यन्तरभाविनीमागतिं निरूपयति ॥ कृतात्यय इति ॥

लमधिरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आ
म्नायते 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमे-
वाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' यथेतमित्यारभ्य "याव-
द्रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपू-
यचरणाः श्वादियोनिम्" इति। तत्रेदं विचार्यते
किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्त्याहो-
स्वित्सानुशयाः इति। किन्तावत् प्राप्तं निरनुश-
या इति। कुतः यावत्सम्पातमिति विशेषणात्।
सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते। सम्पतन्त्य-
नेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति, या-
वत्सम्पातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य
तत्रैव भुक्ततां दर्शयति। "तेषां यदा तत्पर्यवैति"
इति च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते। स्यादेत-
त् यावदमुष्मिँल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुप-
भुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति। नैवं कल्पयितुं

भोक्तव्यकर्मसमाख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। यथेतमित्यारभ्य श्वादियो-
निमित्यन्तं वाक्यं यावत्तावदाम्नायत इति योजना। अत्र यावत् स-
म्पातमिति विशेषणाद्रमणीयचरणा इति वाक्याच्च संशयमाह॥ त-
त्रेति॥ अनुशयः कर्म, अत्र पूर्वपक्षे कर्माभावेनागतेरनियमात् वैरा-
ग्यादार्ढ्यं, सिद्धान्ते कर्मसत्त्वेनागतिनियमाद्वैराग्यदार्ढ्यमिति भेदः।
तेषामिष्टादिकारिणां यदा तत्कर्म पर्यवैति विपरिक्षीणं भवति तदा
पुनरावर्तन्त इति श्रुत्यन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणश्चन्द्रलोके भुक्तत्वमुच्यते

शक्यते यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षपिततां दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं । प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषात् यावत्किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं,न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः।कृतात्ययेऽनुशयवानिति। येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं

इत्यर्थः । यावत् पदसङ्कोचो न युक्तः श्रुत्यन्तरविरोधादित्याह ॥ नैवमिति ॥ अयं नरो यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति तस्यान्तं फलं परलोके प्राप्य कर्मार्थं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः । कर्माभावे श्रुतिमुक्त्वा युक्तिमाह॥ अपि चेति ॥ अभिव्यक्तिः फलोन्मुखता, मरणेनाभिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकभोगस्यावश्यम्भावात् कर्माभाव इत्यर्थः । चरणाख्यशीलमात्रादवरोह इति प्राप्ते सिद्धान्तप्रतिज्ञां व्याचष्टे॥ येनेत्यादिना ॥ तत्रावरोहतां जीवानां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ रम-

चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रविलीयते सवितृकिरणसम्पर्कादिव हिमकरके, हुतभुगर्चिःसम्पर्कादिव घृतकाठिन्यं। ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति। केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह। तथा हि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति "तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा" इति। चरणशब्देनात्रानुशयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते। दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवा-

णीयचरणाः पुण्यकर्माणः पुण्ययोनिभाज इति यत् अभ्याशो ह अवश्यं हीत्यर्थः। कपूयं पापं। दृष्टशब्दस्य श्रुतमर्थमुक्त्वार्थान्तरमाह। **दृष्टश्चेति**॥ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादिशास्त्रेण सुखदुःखयोर्धर्माधर्महेतुकत्वमवगतम्। ततश्च जन्मारभ्य दृष्टो भोगः कर्महेतुको भोगत्वात् स्वर्गभोगवत् इत्यनुशयसिद्धिः। विपक्षे च हेत्वभावात् भोगस्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। स्मृता वाश्रमाः आश्र-

दनुशयसद्भावं सूचयति। अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्यकर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति। कः पुनरनुशयो नामेति, केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत्। यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति। ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यं। नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः

मिणः प्रेत्य मृत्वा लोकान्तरे कर्मफलं भुक्त्वा ततः शेषेण भुक्तादन्येन कर्मणा अनुशयाख्येन पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्ते इति सम्बन्धः। विशिष्टा-देशादयो मेधान्ता दश गुणा येषु ते तथोक्ताः श्रुतं ज्ञानं, वृत्तं आचारः। स्वाभिमतानुशयं वक्तुं पृच्छति॥ कः पुनरिति॥ कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भोगे सति भुक्तस्य कर्मणो लेशोऽनुशयस्तद्वानवरोहति, भाण्डे स्नेहलेशस्य दृष्टत्वात्। ततः शेषेणेति स्मृतेश्चेत्येकदेशिव्याख्यामाह॥ केचिदित्यादिना॥ रिच्यमानं स्नेहेन वियुज्यमानं। ननु भोगनाश्यत्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते॥ नन्विति॥ कृत्स्न-

प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढाः । बाढं । तथापि स्वल्पकर्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न शक्यते । यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात् परिक्षीणबहूपकरणच्छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोत्येवमनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव, न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तं । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भवतीति । तदेतदपेशलं । स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्याऽपि कञ्चित् फललेशं जनयतीति न शब्दप्रमाणकानां ईदृशी कल्पनावकल्पते स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्वि-

कर्मणो भोगे जाते नाशः स्यात् न तु भोगो जात इति परिहारार्थो भोगो न जायत इत्ययुक्तमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ भोगः सावशेषो जात इति समाधत्ते ॥ बाढमित्यादिना ॥ इदमेकदेशिव्याख्यानं दूषयति ॥ न चेति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म चोदितं, तच्छेषस्य मर्त्यभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः । किञ्च स्व-

ह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात्। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति। यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतस्तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत "तद् य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणाः" इति। तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातं अनुशयस्तद्वन्तोऽवरोहन्तीति। यदुक्तं यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शात् सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति। नैतदेवं, अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात्। यत्किञ्चिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मा-

र्गहेतुकर्मशेषादवरोहे कपूययोन्यापत्तिश्रुतिविरोध इत्याह ॥ अवश्यञ्चेति ॥ स्वाभिमतमनुशयमाह ॥ तस्मादिति ॥ पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति ॥ यदित्यादिना ॥ क्षपयित्वा पुनरागच्छतीति प्राप्यान्तमिति वाक्येन गम्यत इति योजना। जन्मारभ्य दृष्टभोगलिङ्गानुगृहीतया रमणीयकपूयचरणश्रुत्यैहिकानुशयाख्यकर्मविशेषपरया विरोधात् यत्किञ्चेति यावत्सम्पातमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविष-

रब्धभोगं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते। यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनचित् कर्मणामुष्मिन् लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति। तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तं। अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यं। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकालेवृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत तत्र वक्तव्यं, यथा तर्हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिः, एवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्र-

यत्वेन सङ्कोचो न्याय्य इति भावः। मरणं कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकमित्ययुक्तं उक्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह ॥ तदपीति ॥ बलवदनारब्धकर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह ॥ अपि चेत्यादिना ॥ तस्य कृत्स्नकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुर्नास्तीति भावः। प्रश्नं मत्वोत्तरं शङ्कते ॥ आरब्धेति ॥ आरब्धवदनारब्धस्यापि बलवतः प्रतिबन्धकत्वात् न सर्वकर्मणः फलदानायाभिव्यक्तिरिति समाधत्ते ॥ यथेति ॥ अनारब्धफलत्वाविशेषात् सर्वकर्मणामभिव्यक्तिमाशङ्क्य मिथोविरुद्धस्वर्गनरकादिदेहफलानामेकदेहारम्भकत्वासम्भव उक्तस्तं

तिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्, नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुं, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यं कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति

"कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते"॥

इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफ-

विवृणोति॥ **नहीति**॥ अस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नाश इत्यत आह॥ **नापीति**॥ नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्येकान्त उत्सर्गः, स च प्रायश्चित्तब्रह्मज्ञानध्यानैर्बाध्यते न मरणमात्रेणेत्यर्थः। मरणेन दुर्बलकर्मविनाशे मानमाह॥ **स्मृतिरिति**॥ कर्मनाशपक्षं निरस्य प्रकृतकृत्स्नकर्माभिव्यक्तिपक्षे दोषान्तरमाह॥ **यदि चेति**॥ कृत्स्नकर्मणामेकस्मिन् देवादिजन्मनि भोगेन क्षयात् न जन्मान्तरं स्यात् ज्ञानाभावात् न मुक्तिरित्यज्ञदेवस्य कष्टा दशा स्यादित्यर्थः॥

"श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम्।
चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति"॥

इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च न सर्वकर्मणामेकजन्मारम्भकत्वमित्याह॥

लंकर्म एकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिषु अधिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुं । न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापि केयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः, स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूप-

॥ ब्रह्मेति ॥ नन्वेकस्य कर्मणः कथमनेकजन्मफलकत्वं अदृष्टत्वादित्यत आह ॥ न चेति ॥ किञ्च व्यञ्जकत्वेऽपि मरणस्य किं सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं कल्प्यते उत यत्किञ्चित्कर्मव्यञ्जकत्वं, नाद्यः, इह कृतकारीर्यादेरत्रैव फलहेतोर्मरणव्यंग्यत्वासम्भवादित्याह ॥ न चेति ॥ द्वितीयं निरस्यन् परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति ॥ प्रदीपेति ॥ रूपाणां प्रदीपवत् मरणं न कस्यचिदपि कर्मणो व्यञ्जकं किन्तु प्रबलकर्मप्रतिबन्धाभावे दुर्बलं व्यज्यत इत्यर्थः । एवं मरणस्य व्यञ्जकत्वानङ्गीकारेण प्रदीपदृष्टान्तो निरस्तः, अङ्गीकारेऽप्यनुकूलो दृष्टान्त इत्याह ॥ स्थूलेति ॥ सूक्ष्ममनुद्भूतरूपमिति मरणे सर्वकर्माभिव्यक्त्यसिद्धिरिति शेषः । एवं सर्वकर्मसंघ एकजन्मारम्भ इत्येकभविकः कर्माशय इति मतनिरास-

मभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्माच्छुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः, शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते, रा-

मुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ चरणश्रुत्या ततः शेषेणेत्यादिस्मृत्या प्रबलप्रतिबन्धादितिन्यायेन चानभिव्यक्तकर्मसद्भावादित्यर्थः । ननु मुक्त्यनुपपत्त्याऽङ्गीकार्य एकभविक इत्यत आह ॥ शेषेति ॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ ते चेत्यादिना ॥ अवरोहमार्ग इत्थं श्रूयते 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति तद् य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति ।धूमाद्यध्वना यथेतं यथागतं तथैतमध्वानं पुनरायान्तीत्युक्त्वा धूमादिरूपपितृमार्गस्य रात्र्यादिकं नोक्तं अधिकं

ऽयाद्यसङ्कीर्तनादश्राद्युपसङ्ख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद् इह रमणीयचरणाः" इति सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्, अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः, चरणश्चारित्रमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरं। अनुशयस्तु भुक्तफलात् कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति। "यथाकरी यथाचारी तथा भवति" इति "यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि" इति च। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैषदोषः।

चाश्रादिकमुक्तमिति मत्वा सूत्रकृतोक्तं यथेतमनेवश्चेति । अवशिष्टश्रुत्यर्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ८ ॥

सम्प्रति श्रुतिस्थचरणशब्दमाक्षेपपूर्वकं सूत्रकृद्व्याचष्टे ॥ चरणादिति चेदिति ॥

"अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः" ॥ इति

यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्, कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति, अवश्यं च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यं। अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेत्। नैष दोषः। कुतस्तदपे-

स्मृतावुक्ता अद्रोहादयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शीलं सर्वकर्माङ्गमुक्तं तद्बोधकं चरणपदमङ्गिनः श्रौतादिकर्मणो लक्षकं 'कर्मण एवोत्तरावस्था धर्माधर्माख्यापूर्वं' इति कर्मलक्षणयैव तदभिन्नापूर्वाख्यानुशयसिद्धिरिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥ ९ ॥

तदेव शङ्कासमाधानाभ्यामाह॥ आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना सूत्रेण ॥ चरणशब्दवाच्यस्यैव ग्रहणसम्भवान्न लक्षणा युक्तेति शङ्कितैव ब्रूते ॥ नन्विति ॥ प्रतिषिद्धं शीलं क्रोधानृतादिरूपं। किञ्च शीलस्य विफलत्वायोगाच्छ्रुतयोन्यापत्तिस्तस्यैव फलं नानुशयस्येत्याह ॥ अवश्यं चेति॥ वेदास्तदर्थकर्मण्याचारं विना न फलन्तीति स्मृत्या शीलस्य कर्माङ्गत्वान्न पृथक्फलापेक्षा अङ्गिफलेनार्थवत्त्वात्। न चाङ्गमात्राद्योन्यापत्तिः फलमिति वाच्यं। अङ्गस्य फलासम्भवेन मुख्या-

क्षत्वात्। इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं । न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् । "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यं । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः, तस्मात् कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतं । न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १०॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरण-

र्थस्याचारस्य ग्रहणायोगाल्लक्षणा युक्तेति समाधानार्थः । यद्याचारस्य स्नानादिवत् पुरुषसंस्कारतया पुरुषार्थत्वं तदाप्यविरोध इत्याह ॥ पुरुषार्थत्वेऽपीति ॥ अङ्गावबद्धोपास्तिवदाचारोऽर्थवानित्यर्थः । अस्तु तर्हि शीलाख्याचारादेव योन्यापत्तिरित्याशङ्क्य पुण्यो वै पुण्येन कर्मणेत्यादिश्रुत्यादिविरोधान्नैवमित्याह ॥ कर्म चेति ॥ पारयमाणः शक्तः ॥ १० ॥

यद्यप्यक्रोधादिरूपं शीलं साधारणधर्मात्मकं विशेषरूपात् कर्मणोऽभिन्नं तथापि चरणाचारशब्दौ कर्मवाचिनावेव न शीलवाचकाविति न लक्षणावसर इति बादरिमतं । मुख्यसिद्धान्तमाह ॥ सुकृते-

शब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरं। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव, भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः, कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तं । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं ग-

ति ॥ चरणशब्दार्थमुपसंहरति ॥ आचारोऽपीति ॥ कर्मण एवाचारत्वे यथाकारीत्यादिभेदोक्तिः कथमित्यत आह ॥ भेदव्यपदेश इति ॥ निरुपपदाचारशब्दात् सदाचाररूपो विशेषो भवति अतस्तत्समभिव्याहृतः कर्मसामान्यवाचको यथाकारीतिशब्दस्तदितरविशेषपरः, एवमनवद्यानि कर्माणीति सामान्यतः, अस्माकं सुचरितानीति विशेष इति विवेकः तस्मादनुशयबलादागत्यावश्यम्भावानुसन्धानाद्वैराग्यमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

एवं पुण्यात्मनां गत्यागतिचिन्तया वैराग्यं निरूप्य पापिनां तच्चिन्तया तन्निरूपयति ॥ अनिष्टादिकारिणामपीति ॥ येवैके चेत्यविशेषश्रुतेर्वैवस्वतं सङ्गमनं जनानामिति श्रुतेश्च संशये प्रथमाधिक-

च्छन्ति उत न गच्छन्तीति चिन्त्यते।तत्र तावदा-
ह। इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न,
कस्मात्, यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्ड-
लं गन्तव्यत्वेन श्रुतं। तथा ह्यविशेषेण कौषीत-
किनः समामनन्ति "ये वै के चास्माल्लोकात् प्र-
यन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति। दे-
हारम्भोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण च-
न्द्रप्राप्तिमवकल्प्येत, पञ्चम्याहुतावित्याहुति-
सङ्ख्यानियमात्, तस्मात् सर्व एव चन्द्रमस-
मासीदेयुः। इष्टादिकारिणामितरेषां च समानग-
तित्वं न युक्तमिति चेत्, न इतरेषां चन्द्रमण्डले
भोगाभावात्॥ १२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्॥ १३॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति सर्वे च-

रणेन सिद्धनियमाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे॥ तथेत्यादिना॥
यमराजं पापिजनानां सम्यग्गम्यं, हविषा प्रीणयतेति श्रुत्यर्थः। पूर्व-
पक्षे पुण्यवतामेव चन्द्रगतिरिति नियमाभावात् पुण्यवैयर्थ्यं पापाद्वैरा-
ग्यदार्ढ्यञ्चेति फलं, सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकदर्शनमपि नास्तीति
पुण्यार्थवत्त्वं वैराग्यदार्ढ्यञ्चेति फलं, पञ्चमाग्नौ देहारम्भ इति नियमा-
त् पापिनामपि प्रथमद्युलोकाग्निप्राप्तिर्वाच्येत्याह॥ देहारम्भ इति॥पा-
पिनां स्वर्गभोगाभावेऽपि मार्गान्तराभावाच्चन्द्रगतिरिति भावः॥१२॥

न्द्रमसं गच्छन्तीति । कस्मात्, भोगायैव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव, यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पुष्पफलोपादानाय न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तं, तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे । ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातनाः अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति, एवम्भूतौ तेषामारोहावरोहौ भवतः । कुतः तद्गतिदर्शनात् । तथा हि । यमवचनस्वरूपां श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति-

"न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढं ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे" ॥ इति ।

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ संयमने यमलोके यमकृता यातनाः अनुभूयावरोहन्तीत्येवं आरोहावरोहाविति योजना सूत्रस्य ज्ञेया । प्रयतां मृत्वा गच्छतां । सम्यक् परस्तात् प्राप्यत इति संपरायः परलोकः, तदुपायः साम्परायः, बालमज्ञं, विशेषतो वित्तरागेण मूढं मोहात् प्रमादं कुर्वन्तं प्रति न भाति । स च बालोऽयं स्त्रीवित्तादिलोकोऽस्ति न परलोकोऽस्तीति मानी स मे मम यमस्य वश-

"वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां" इत्येवंजातीयकं च बह्वेव यमवश्यताप्राप्तिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपूयकर्मविपाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः, ताननिष्टादिकारिणः प्राप्नुवन्ति, कुतस्ते चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः। ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति, नेत्याह ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः। यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते॥ १६॥

माप्नोतीत्यर्थः ॥ पापिनां यमवश्यतावादिविशेषश्रुतिस्मृतिबलात् 'ये वै केच' इत्यविशेषश्रुतिरिष्टादिकारिविषयत्वेन व्याख्येयेति भावः॥ १३॥

सूत्रत्रयस्य भाष्यं सुबोधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७॥

पञ्चाग्निविद्यायां "वेत्थ यथासौ लोको न सम्पूर्यते" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते" इति। तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत्। कस्मात् प्रकृतत्वात्। विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते। "तद् य इत्थं विदुः" इति विद्या तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः, "इष्टापूर्ते दत्तमिति" कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः, तत्प्रक्रियाया'मथैतयोः पथोर्न कतरेण च ने'ति श्रुतं। एतदुक्तं भवति, ये च न

यदुक्तं मार्गान्तराभावात् पापिनामपि चन्द्रगतिरिति तन्न, तृतीयमार्गश्रुतेरित्याह ॥ विद्याकर्मणोरिति ॥ मार्गद्वितयोक्त्यनन्तरं तृतीयमार्गोक्तिसमारम्भार्थं श्रुतावथशब्दः। एतयोर्विद्याकर्मणोः पथिद्वयसाधनयोरन्यतरेणापि साधनेन ये नरा न युक्तास्ते जन्ममरणावृत्तिरूपतृतीयमार्गस्थानि भूतानि भवन्ति, क्रियावृत्तौ लोट्, तेन पापिनां चन्द्रगत्यभावाच्चन्द्रलोको न संपूर्यत इति श्रुत्यर्थः॥ प्रतिपत्ताविति॥ प्राप्तिसाधने इत्यर्थः। अपि च पापिनां चन्द्रगतौ 'असौ लोकः सम्पूर्येत अतश्च न सम्पूर्यते' इत्येतत्प्रतिवचनं विरुद्धं प्रसज्येतेत्यन्वयः।

विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे तेषामेष क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति, तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते। स्यादेतत्, तेऽपि चन्द्रबिम्बमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्ते इति, तदपि नास्ति, आरोहानर्थक्यात्। अपि च सर्वेषु प्रयत्सु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्स्वसौ लोकः प्रयद्भिः सम्पूर्येतेत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत। तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लोको न सम्पूर्यते। अवरोहाभ्युपगमादसम्पूरणोपपत्तिरिति चेत्, न, अश्रुतत्वात्। सत्यं अवरोहादप्यसम्पूरणमुपपद्यते। श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसङ्कीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति "एतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते" इति। तेनानारोहादेवासम्पूरणमिति युक्तं। अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। तुशब्दस्तु शा-

अवरोहादसंपूरणमश्रुतं न कल्प्यं श्रुतहान्यापत्तेरित्याह ॥ नाश्रुतत्वादिति ॥ अवरोह एव तृतीयं स्थानं श्रुत्युक्तमित्यत आह ॥ अवरोहस्येति ॥ इममध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति इष्टादिकारिणामवरोहोक्तेरनिष्टादिकारिणामपि अवरोहस्यार्थसिद्धत्वात् पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यर्थः। अथैतयोरिति मार्गान्तरोपक्रमबाधस्तृतीयशब्दबाधश्चेत्यतः स्थानश-

खान्तरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशङ्कामुच्छि-
नत्ति, एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वा-
क्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते "ये वै केचिदधिकृता अ-
स्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्ति" इति ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रम-
सं गन्तुमर्हन्ति पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसङ्-
ख्या नियमादिति तत्प्रत्युच्यते ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसङ्ख्या-
नियम आहुतीनामादर्तव्यः। कुतः, तथोपलब्धेः
। तथा ह्यन्तरेणैवाहुतिसङ्ख्यानियमं वर्णितेन
प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते "जायस्व
म्रियस्व" इत्येतत् तृतीयं स्थानमिति। अपि च
"पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इ-
ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसङ्ख्या संकीर्त्यते न
कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य मनु-

ब्दो मार्गलक्षक इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

एवमविशेषश्रुतेर्मार्गाभावाच्चेति पूर्वपक्षबीजद्वयं निरस्य तृतीयबी-
जनिरासार्थं सूत्रमादत्ते॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ विद्याकर्मशून्यानां कृ-
मिकीटादिभावेन जायस्वेत्यादिश्रुत्या निरन्तरजन्ममरणोपलब्धेर्नाहु-
तिसङ्ख्यादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ मनु-

ष्यजातिवचनत्वात्। अपि च पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते, वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्, तत्र येषामारोहावरोहौ सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यत्यन्येषां तु विनैवाहुतिसङ्ख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यते॥ १८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके॥ १९॥

अपि च स्मर्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनाञ्चायोनिजत्वं, तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति, धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः। यथा च तत्राहुतिसङ्ख्यानादरो भवति एवमन्यत्रापि भविष्यति। बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोके रूढिः॥ १९॥

दर्शनाच्च॥ २०॥

अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डज-

ष्यदेहस्याऽपि नाहुतिसङ्ख्यानियम इत्याह॥ अपि चेत्यादिना॥ विधिनिषेधरूपार्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः॥ १८॥

अनियमे स्मृतिसंवादार्थंसूत्रं॥ स्मर्यतेऽपीति॥ लोक्यतेऽनेनेति लोको भारतादिरुक्तः। मुख्यार्थमप्याह॥ बलाकेति॥ १९॥

स्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसङ्ख्यानादरो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति। ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति "आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥२१॥

"आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसङ्ग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः, उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात्। स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥

अण्डजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि च उद्भिज्जानीति चेति श्रुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अन्यत्राप्यनिष्टादिकारिष्वित्यर्थः ॥ २० ॥

अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तं श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवेत्यवधारणविरोधादिति शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते ॥ नन्वित्यादिना ॥ जीवजं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिमुद्भिद्य जायते वृक्षादिकं, उदकं भित्त्वा जायते यूकादिजङ्गममिति भेदः। संशोकः स्वेदः ॥ २१ ॥

न तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमासाद्य "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्ति" इत्युक्तं अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इति। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति। कुतः,

एवं पापिनां गत्यागती विचार्य सम्प्रतीष्टादिकारिणामवरोहे विशेषमाह ॥ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ यथेतमनेवं चेत्युक्तरीत्या यथागतं धूमाद्यध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, निवृत्ताश्चानुशयिनः कर्मान्ते द्रुतदेहाः आकाशं गताः आकाशसदृशा भवन्ति । आकाशसादृश्यानन्तरं पिण्डीकृतातिसूक्ष्मलिङ्गोपहिताः वायुनेतस्ततश्च नीयमाना वायुसमा भवन्ति । सानुशयः सद्यो वायुसमो भूत्वा धूमं गतस्तत्समो भवति, धूमसमो भूत्वाऽभ्रसमो भवति । अपो बिभर्तीत्यभ्रं, मेहति सिञ्चतीति वृष्टिकर्ता मेघस्तत्समो भूत्वा वर्षधाराद्वारा पृथिवीं प्रविश्य व्रीहियवादिरूपोभवतीति सिद्धान्तगत्या श्रुत्यर्थः । पूर्वोत्तरयुक्तिद्वयं संशयबीजं मन्तव्यं, पूर्वत्र मार्गद्वयस्योक्ततृतीयत्वोक्तेर्युक्तं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षकत्वमिह तु दुग्धं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवति श्रुतेर्विकारस्वरूपापत्तौ मुख्यत्वात् सादृश्यापत्तिलक्षणाबीजं नास्तीति प्रत्युदाहरणस-

एवं हि श्रुतिर्भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुति-लक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च "वायुर्भूत्वा धूमो भवति" इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव कल्प्यन्ते, तस्मादाकाशादिस्वरूपोपपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरं उपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमंभवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संपृच्यते इति । तदेतदुच्यते "यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु" मित्येवमादिना । कुतः, एतदुपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते, न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्धत्वान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्स-

ङ्गतिः । श्रुतिमुख्यत्वं फलमिति पूर्वपक्षः । अनुशयिनां पूर्वसिद्धाकाशादिस्वरूपापत्त्ययोगाल्लक्षणेति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ समानो भावो धर्मो यस्य तद्भावः साभाव्यं साम्यमिति सूत्रपदार्थः ॥ एवं ह्येतदिति ॥ एतद्वचनमेवं सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः । अनुशयिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनान्यथानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्याह ॥ आकाशस्वरूपेति ॥ संयोगलक्षणामाशङ्क्याह ॥ विभुत्वादिति ॥ भवति श्रुत्या संयोगलक्षणायामनुवादः स्यादित्यर्थः । विविधभूतसा-

म्बन्धो घटते। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव, अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घदीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति उताल्पमल्पमिति। तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् इत्येवं प्राप्त इदमाह। नातिचिरेणेति। अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति। तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः। दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरम-

भ्यमवरोहे भवतीत्यनुसन्धानाद्वैराग्यमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ २२ ॥

॥ नातिचिरेण ॥ उक्तं सादृश्यमुपजीव्य लोके गन्तॄणां चिराचिरगतिदर्शनात् संशयं वदन् पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ अनियमात् कदाचिद्विलम्बेन योन्यापत्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तु व्रीहियवादिभावादनुशयिनां विलम्बेन निर्गमनमिति विशेषादाकाशादिभावाच्छीघ्रं निर्गम इत्यविलम्बेन योन्यापत्तिरित्यनुसन्धानाद्वैराग्यदार्ढ्यमिति विवेकः। नन्वाकाशादिष्वनुशयिनां सुखं व्रीहियवादिषु दुःखमि-

स्मात् व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं नि-निष्प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः, तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्, तस्मात् व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते" इति । तत्र संशयः किमस्मिन्नेवावधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुख-

ति दुःशब्दाद्भाति न चिराचिरनिर्गमनमित्यत आह ॥ सुखदुःखताविशेषश्चायमिति ॥ अवधिः कालः ॥ २३ ॥

॥ अन्याभिलापात् ॥ श्रुतिक्रमात् अर्थक्रमाच्चाधिकरणानां क्रमो बोध्यः । इह भूमौ वर्षधाराद्वारा पतितास्तेऽनुशयिनो व्रीह्यादिसाम्येन जायन्त इति श्रुत्यर्थः । अत्र जायन्त इति श्रुतेः पूर्वत्राकाशादिवर्षान्तसादृश्योक्तेश्च संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ अस्मिन्नवधौ वर्षसादृश्यानन्तरमित्यर्थः । दुर्निष्प्रपतरशब्देन चिरनिर्गमनलक्षणोक्ता न युक्ता दुःखेन

दुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुत एतत्, जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः, स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः, पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति एवं व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत्। यथा वा-

निर्गमनमितिमुख्यसम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति॥ किन्तावदित्यादिना॥ अत्र पूर्वपक्षे स्थावरत्वनिवृत्तयेऽधिकारिणां यत्नगौरवं, सिद्धान्ते व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं परिहर्तुं यत्नलाघवमवैधर्म्यञ्चेति विवेकः। ननु देहोत्पत्त्या जीवानां जन्म स्यान्न स्वतः, व्रीह्यादेस्तु न देहत्वमित्यत आह ॥ स्थावरभावस्येति॥ 'स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति' इत्याद्या श्रुतिः। 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः' इत्याद्या स्मृतिः। ननु स्वर्गिणां पापाभावात् कथं स्थावरत्वं तत्राह॥ पश्विति॥ सोमाद्युच्छिष्टभक्षणसुराग्रहावादिशब्दार्थः क्रत्वर्थहिंसादेरपि हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तेर्न हिंस्यादित्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वाकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविरुद्धमिति साङ्ख्या आहुः। श्रुतौ तु व्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः कर्मविशेषपरामर्शं विनात्रोक्तत्वात् पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इत्यादिना। पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन हेत्वंशत्वेन

युधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रं। कुत एतत्, तद्वदेवेहाप्यभिलापात्। कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः कर्मव्यापारमन्तरेण सङ्कीर्तनं। यथाकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचित् कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनां। यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति परामृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति। अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु भज्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः, यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसति इति प्रसिद्धं। तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत, अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति। एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं

च व्याख्यातं, यदत्र प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तज्जन्मेति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह ॥ यत्र त्विति ॥ अपि च 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः स्त्रियां सिञ्चति तद्भूयो भवति' इति वाक्यशेषे व्रीह्यादिषु प्रविष्टस्यानुशयिसंघस्यान्न द्वारा रेतःसिक्पुरुषयोगः श्रुतः तदन्यथानुपपत्यापि जन्मश्रुतिर्न मुख्येत्याह ॥ अपि चेत्यादिना ॥ व्रीह्यादिरूपदे-

प्रति ब्रूयात्, उपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य। न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे, भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं। चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे॥ २४॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्॥ २५॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादि योगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति, तत्परिह्रियते। न, शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य। अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणमतीन्द्रियत्वात्

हनाशे देहिनामुत्क्रान्तेरवश्यम्भावाद्रेतःसिग्योगो न स्यादित्यर्थः॥ एतेनेति॥ उक्तानुमानार्थापत्तिभ्यां। जायत इति श्रुतेर्मुख्यार्थत्वमनुशयिभोगायतनत्वं च व्रीह्यादेः प्रतिब्रूयादित्यर्थः। ननु व्रीह्यादेर्भोगायतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रवृत्तिबाध इत्यत आह॥ न चेति॥ २४॥

वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्रविहितत्वादिति सूत्रार्थं प्रपञ्चयति॥ अयं धर्म इत्यादिना॥ शुचौ देशे प्रातःसायङ्काले जीवनादिनिमित्तकृतमग्निहोत्रं धर्मो भवति स एवाशुचिदेशे मध्यरात्रे मरणादिनिमित्ते कृतः सन्नधर्मो भवतीति निर्णयः शास्त्रैकसाध्य इत्यर्थः।

तयोः, नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च. यस्मिन् देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति, तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितं, स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम्। ननु न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति। बाढं, उत्सर्गस्तु सः, अयं चापवादोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं। तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च। तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वं। न च श्वादिजन्मवदपि व्रीह्या-

ततः किंतत्राह॥ शास्त्राच्चेति ॥ ननु या हिंसा सोऽधर्म इत्युत्सर्गस्य विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः। नाभिचरेदिति निषिद्धश्येनस्य पुरुषार्थत्ववत् निषिद्धहिंसादेरपि क्रतूपकारकत्वाविरोधादिति तत्राह॥ उत्सर्गापवादयोरिति॥अयमर्थः काम्ये कर्मणि सर्वत्र करणांशे रागतः प्रवृत्तिः अङ्गेषु विधित इति स्थितिः। तथा च श्येनाख्ये कर्मणि निषेधेपि रागप्राबल्यात् प्रवृत्तिः स्यात् क्रत्वङ्गहिंसादौ तु विधित एव प्रवृत्तिर्वाच्या। स च विधिर्यद्युत्सर्गप्राप्तं अनर्थहेतुत्वं न बाधेत तर्हि प्रवर्तको न स्यात्; प्रवर्तकत्वे वा विधिरनर्थाय स्यात्, अतो निरवकाशो विधिः सावकाशमुत्सर्गमविहितहिंसादिषु स्थापयतीति। इदञ्च निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वादिसामान्येन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तं। वस्तुतस्तस्य

दिजन्म भवितुमर्हति। तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते, नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति, अतश्चन्द्रस्थलात् स्खलितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते॥ २५॥

रेतःसिग्योगोऽथ॥ २६॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति" इति। न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सम्भवति। चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति। कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते। तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः तद्वत् व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः॥ २६॥

रागप्राप्तहिंसाविषयत्वाद्वैधहिंसायामप्रवृत्तेर्नाशुद्धत्वशङ्कावसर इति द्रष्टव्यं। प्रतिरूपं दुःखरूपं तस्य फलं नेति योजना। इह व्रीह्यादिभावे कश्चिदधिकारः कर्मपरामर्शो नास्तीत्युक्तम्॥ २५॥

अथ व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसिग्भावः श्रुतः। तत्रान्नस्थानुशयिनो रेतःसेककर्तृत्वायोगाद्योगमात्रं वाच्यं तद्वदुपक्रमेऽपि योग एवास्थेयः, अन्यथोपक्रमोपसंहारयोः विरोधः स्यादिति मत्वोक्तमित्यविरोध इति॥ २६॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं "तद् य इह रमणीयचरणाः" इत्यादि, तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति, तस्मात् व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये
श्रीशङ्करभगवत्पादकृतौ
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

योनेः शरीरश्रुतेर्न व्रीह्यादिशरीरत्वमनुशयिनामिति सूत्रार्थः । एवं कर्मिणां गत्यागतिसंसारो दुर्वार इत्यनुसन्धानात् कर्मफलाद्वैराग्यं तत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति पादार्थमुपसंहरति ॥ इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
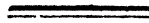
ॐ परमात्मने नमः

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमामनन्ति 'स यत्र प्रस्वपिति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्माया-

ॐ वेदव्यासाय नमः ।

॥ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ उक्तवैराग्यसाध्यस्त्वंपदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनमस्मिन् पादे निरूप्यत इति पादयोर्हेतुसाध्यभावसङ्गतिमाह ॥ अतिक्रान्त इति ॥ साधनविचारत्वादेवास्य पादस्यास्मिन्नध्याये सङ्गतिः । अस्मिन् पादे न स्थानतोऽपीत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथमं जिज्ञासितत्वंपदार्थोऽवस्थाद्वारा विविच्यते, तदारभ्यापादसमाप्तेर्विधेयतत्पदार्थविवेकः, तत्र पूर्वं गत्यागतिचिन्तया जाग्रदवस्था निरूपिता तदनन्तरभाविनीं स्वप्नावस्थां श्रुत्युक्तां विषयीकृत्य तत्र स्वप्ने रथादिसृष्ट्युक्तेस्तदभावोक्तेश्च संशयं वदन् पूर्वपक्षसूत्रं योजयति ॥ तत्र संशय इत्यादिना ॥ स्वप्नरथादयो जाग्रद्रथादिवत् व्यावहारिकसत्ताका उत शुक्तिरजतवत् प्रातीतिकाइति संशयार्थः । आर-

मयीति। तत्र तावत् प्रतिपद्यते सन्ध्ये तथ्यरूपा सृष्टिरिति। सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे. वेदे प्रयोगदर्शनात् 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्' इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं। तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादि। स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते॥ १॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च॥ २॥

स्भाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वनिषेधादिति मन्तव्यं। अत्र पूर्वपक्षे जाग्रद्वत् स्वप्नाज्जीवस्य विवेकासिद्धिः सिद्धान्ते प्रातीतिकदृश्यसाक्षितया विवेकात् स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरिति फलं। मुमूर्षोः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकाननुभवे सति वासनामात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मबलाद्धृदये मानसपरलोकस्फूर्तिरूपः स्वप्नो भवति, सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः। तथा च श्रुतिः 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च' इति अयं स्वप्नः कादाचित्क इत्यरुच्या नित्यस्वप्नस्य प्रबोधसम्प्रसादसन्धिभवत्वमुक्तं। अन्ये तु मर्त्यचक्षुराद्यजन्यरूपादिसाक्षात्कारवत्त्वं परलोकलक्षणं, दैवचक्षुराद्यजन्यतद्वत्त्वं मर्त्यलोकलक्षणं च स्वप्नेऽस्तीति लक्षणतो लोकद्वयस्पर्शित्वात् नित्यस्वप्नस्यैव लोकद्वयसन्ध्यत्वं ग्रामद्वयस्पर्शिमार्गस्य तत्सन्ध्यत्ववदिति व्याचक्षते। न केवलं श्रुत्या स्वप्नार्थानां व्यावहारिकसत्यत्वं किन्तु सकर्तृकत्वादपीत्याह॥ स हि कर्तेति॥ १॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने- कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इति। पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्य- न्त इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येर- न्, न, 'शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व' इति प्र- कृत्य 'अन्ते कामानां त्वा कामभाजं करोमि, इ- ति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्त- त्वात्। प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषा- भ्यां प्रतीमः। प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणं 'अन्यत्र ध- र्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादि। तद्विषय एव च वा- क्यशेषोऽपि--

'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन'॥

इति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधि- गता जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टि- र्भवितुमर्हति। तथा च श्रुतिः 'अथो खल्वाहुर्जा- गरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्य-

किञ्च स्वप्नार्थाः सत्याः प्राज्ञनिर्मितत्वात् आकाशादिवदिति सूत्रा- र्थमाह॥ अपि चेत्यादिना॥ रूढिमाशङ्क्य प्रकरणान्निरस्यति॥ न- न्वित्यादिना॥ यः सुप्तेषु निर्व्यापारेषु करणेषु जागर्ति तदेव शुक्रं स्वप्र- काशं ब्रह्मेत्यर्थः। स्वप्नस्य जाग्रदर्थैः समानदेशत्वश्रुतेरभेदश्रुतेश्च स-

तितानि सुषुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति। तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥

एवं प्राप्ते प्रत्याह ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति। कुतः, कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः। किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च। न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने

स्यत्वे तात्पर्यमित्याह ॥ अथो खल्वाहुरिति ॥ २ ॥

स्वप्नरथादयः प्रातीतिकाः जाग्रद्रथादौ क्लृप्तसामग्रीं विना दृष्टत्वाच्छुक्तिरूप्यादिवदिति सिद्धान्तयति ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ चिन्मात्रनिष्ठाऽविद्या चित्त्वावच्छेदेन जीवेऽपि स्थिता रथाद्याकारा मायेति सूत्रभाष्योरुक्तमायाविद्ययोरभेदज्ञापनाय मात्रपदेन सति प्रमातर्यबाध्यत्वरूपस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य निरास उक्तः। कार्त्स्न्यमत्र जाग्रति या क्लृप्तसामग्री तज्जन्यत्वं परमार्थवस्तुनो जाग्रदर्थस्य कार्यस्य धर्मः

सम्भाव्यते। न तावत् स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्। स्यादेतत्, बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात्। दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं 'बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्'' इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमश्नुवीतेति। नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहमद्यशयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्च'' इति। देहाच्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकल-

सत्यत्वव्यापकः तदभावं स्वप्ने विवृणोति॥ न तावदित्यादिना॥ संवृते सङ्कीर्णे, पर्येतुं गन्तुं, विपर्येतुमागन्तुं, श्रावयति प्रबुद्धो जनः पार्श्वस्थान् प्रतीति शेषः। एतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा यत्र काले स्वप्नया वृत्त्या च-

येत्। दर्शयति च श्रुतिः अन्तरेव देहे स्वप्नं "स यत्रैतत् स्वप्नयाचरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा इति, यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमात्रप्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने नं बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा, बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा

रति तदा स्वशरीरे यथेष्टं चरतीत्यर्थः ॥ बहिरिवेति ॥ कुलायाद्देहात् बहिरिवामृत आत्मा चरित्वा यत्र कामं यथेष्टमीयते विहरतीत्यर्थः। गुणमाह ॥ यो हीति ॥ देहाभिमानहीनत्वगुणेन बहिष्ठवद्देहस्थोऽपि विहरतीत्युक्त इत्यर्थः। एवं सति श्रुतियुक्तिभ्यां अंतरेव स्वप्ने सतीत्यर्थः। विप्रलम्भो विभ्रमः। योग्यदेशाभावमुक्त्वा कालाभावमाह ॥ कालेति ॥ अत्र रात्रिसमयेऽपि केतुमालादिवर्षान्तरे वासरो भवति

भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽय-मिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन म-नुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टश्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रा-वयति शास्त्रं "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्था-नो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्न-दर्शनम्॥ ३॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः॥४

मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमा-र्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भ-वति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। स-मृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इ-ति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स ए-नं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमा-वेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्याय-विदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खर-

इति भारत इत्युक्तं। पूर्वपक्षानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्ते क्लृप्तसामग्री-जन्यत्वसुबाधयोग्यत्वं वोपाधिरिति सूत्रतात्पर्यम्॥ ३॥

स्वप्नस्य भ्रान्तिमात्रत्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः सत्यो न स्यादिति श-ङ्कोत्तरत्वेन सूत्रान्तरं व्याचष्टे॥ मायेत्यादिना॥ मन्त्रेण देवतानुग्रहे-णौषधिसेवया वा स्वप्नाः सत्यसूचकाश्चेत् सत्याः स्युरित्यत आह॥

यानादीन्यधन्यानि" इति, मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते, तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं, यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यं। अपि च जागरित विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्य-

तत्रापि भवतु नामेति॥ सत्यहर्षहेतोरपि शुक्तिरूप्यस्य सत्यत्वादर्शनादिति भावः। यथा कृषिद्वारा लाङ्गलस्य गवादिजीवननिमित्तत्वं तथा स्वप्नभोक्तुरदृष्टद्वारा स्वप्नसृष्टिनिमित्तत्वं न तु कुम्भं प्रति कुम्भकारस्येव साक्षात् स्वप्नकर्तृत्वं सामग्र्यभावबाधयोरुक्तत्वादित्याह॥ यदुक्तमित्यादिना॥ तथा च स्वप्नस्य सकर्तृकत्वं मुख्यं नास्तीति हेत्वसिद्धिरिति भावः। श्रुतितात्पर्यविरोधाच्च न स्वप्नसत्यतेत्याह॥ अपि चेति॥ व्यतिकरः सङ्करः श्रुत्या तत्परतयेत्यर्थः। जागरितादं-

तिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं द्रष्टुर्दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादि सृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनंश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनंतु भाक्तमिति व्याख्येयं । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं। यदप्युक्तं 'प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति' इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव शुक्रंतद्ब्रह्मेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्र-

विशेषादिति भावः । फलितमाह॥ तस्मादिति ॥ एतेनेति॥ भाक्तत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयसूत्रोक्तप्राज्ञकर्तृकत्वहेतुरपि स्वप्नस्य किं श्रुतिसिद्धः उत प्राज्ञस्य सर्वेश्वरत्वात् सिद्धः, नाद्य इत्याह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ स्वयं विहत्य जाग्रद्देहं निश्चेष्टं कृत्वा, स्वयं वासनया देहं निर्माय, स्वेन भासा स्वीयबुद्धिवृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचैतन्येन च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वप्नकर्तृत्वं श्रुतं किन्तु काठकेऽपीत्याह ॥ इहापीति ॥ जीवोक्तौ ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह ॥ तस्य त्विति ॥ एवं हेतोः श्रुतिसिद्धत्वं निरस्य द्वितीयमङ्गी-

करणत्वं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्वप्यवस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं। प्राक् तु ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जी-

करोति ॥ न चास्माभिरिति ॥ तर्हि हेतुसिद्धिः स्वप्नस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्य सत्यत्वं व्यावहारिकं पारमार्थिकं वेति विकल्प्य व्यवहारकाले बाधदर्शनात् नाद्य इत्याह ॥ पारमार्थिकस्त्विति ॥ द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याह ॥ न चेति ॥ कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथ्यत इत्याशङ्क्य प्रातिभासिकत्वमित्याह ॥ प्रागिति ॥ ४ ॥

वोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः, तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशीभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव। न, नास्ति विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितं अविद्याव्यवधानात्। तत्पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्त-

पूर्वं क्लृप्तसामग्र्यभावात् स्वप्नो मायेत्युक्तमयुक्तं सत्यसङ्कल्पमात्रेणापि सत्यसृष्टिसम्भवात् इति शङ्कां कृत्वा परिहरन् सूत्रं व्याचष्टे ॥ **अथापि स्यादित्यादिना** ॥ सत्यसङ्कल्पस्य हि सङ्कल्पात् सृष्टिः सत्या भवति जीवस्य त्वसत्यसङ्कल्पत्वं प्रत्यक्षमिति परिहारार्थः। तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वाज्जीवस्येश्वरत्वं नास्त्येवेति शङ्कते ॥ **किमिति** ॥ नास्तीति न किन्त्वावृतमस्ति, तत्पुनरीश्वरप्रसादात् कस्यचित् व्यज्यत इत्याह ॥ **न नास्तीति** ॥ विधूतध्वान्तस्य निष्पापस्य संसिद्धस्याणिमादिविशिष्टस्येत्यर्थः। ब्रह्मैवाहमिति देवं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य सर्वपाशानामविद्यादिक्लेशानामपहानिरपक्षयस्तद्रूपो भवति। क्षीणैश्च क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणात्मकबन्धध्वंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तं, स-

तो हि ईश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद्बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः' इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति, युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य

गुणविद्याफलमाह ॥ तस्येति ॥ परस्याभिमुख्येनाहंग्रहेण ध्यानाद्बन्धमोक्षापेक्षया मन्त्रोक्तहानिद्वयापेक्षया वा तृतीयं विश्वैश्वर्यमणिमादिरूपं मर्त्यदेहपाते सति सिद्धदेहे भवति तद्भोगानन्तरमात्मज्ञानात् केवलो द्वैतशून्य आप्तकामः प्राप्तस्वयंज्योतिरानन्दो भवतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तैश्वर्यतिरोभावे देहाभिमानो हेतुरिति कथनार्थं सूत्रं, तन्निरस्याशङ्कामाह ॥ कस्मादिति ॥ सत्यावरणं नास्तीत्यङ्गीकृत्य कल्पितावरणं साधयति ॥ उच्यत इत्यादिना ॥ जीवस्येश्वरत्वमङ्गीकृत्या·

दहनप्रकाशने तिरोभवतः यथा वा भस्मना छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते,न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते 'सेयं देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वं, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वा-

वरणकल्पनातो वरमन्यत्वकल्पनेत्याशङ्कामुद्भाव्य श्रुत्या निरस्यति॥ नन्वित्यादिना॥ स्वप्नेऽप्यालोकादेः सत्यत्वे जाग्रतीवात्मनः स्वप्रकाशत्वमस्फुटं स्यात् प्रातिभासिकत्वे त्वालोकेन्द्रियाद्यसत्त्वेऽप्यर्थापरोक्ष्यमात्मज्योतिष एवेति स्फुटं सिध्यति, तस्माद्देशादिसाम्यवचनं

भिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च॥७॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते। तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति। क्वचित् श्रूयते "तद् यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति। अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते "ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इति। तथान्यत्रापि नाडीरेवानुक्रम्य "तासु तदा भव-

स्वप्नस्य जाग्रत्तुल्यभानाभिप्रायमित्यर्थः॥ ६ ॥

एवं बाह्यकरणोपरमे सति मनोवासनोद्दीपिताविद्याविलासात्मकं स्वप्नमात्मनः साक्षिणः स्वयंज्योतिष्ट्वार्थं विचार्य प्रतियोग्यनुयोगिभावसङ्गत्या स्वप्नावस्थमनोलयात्मिकां सुषुप्तिं विचारयति॥ **तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च**॥ तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा यत्र काले सुप्तः सुषुप्तः समस्तो निरस्तबाह्यकरणो मनोलयात् सम्यक् प्रसन्न इत्यर्थः। स्वापे नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततो नाडीपरमात्मनोश्च समुच्चयश्रुती आह ॥ **अन्यत्रेति** ॥ परमात्ममात्रश्रुतीराह ॥ **तथान्यत्रेत्यादिना** ॥ नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयश्रुतेश्च संशयमा-

ति यदा सुप्तः स्वप्नं न कं चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति” इति । तथान्यत्रापि “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते” इति। तथान्यत्र “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति” इति । तथा “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” इति च। तत्र संशयः। किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुप्तिस्थानानि आहोस्वित् परस्परापेक्षयैकं सुप्तिस्थानमिति। किन्तावत् प्राप्तं भिन्नानीति। कुतः एकार्थत्वात्। न हि एकार्थानां क्वचित् परस्परापेक्षत्वं दृश्यते व्रीहियवादीनां. नाड्यादीनाञ्चैकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते “नाडीषु सृप्तो भवति पुरीतति शेते” इति च तत्रतत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् । ननु नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” इति। नैष दोषः, तत्रापि

ह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाज्जीवस्य ब्रह्मैक्यानिर्णयः सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीततं गत्वा नहि ब्रह्मण्येव शेत इति समुच्चयात् तन्निर्णय इति विवेकः। एकपुरोडाशार्थत्वं व्रीहियवयोर्दृष्टं नाड्यादीनामेकस्मिन् स्वापरूपार्थे निरपेक्षस्थानत्वं तु कुत इत्यत आह ॥ नाड्यादीनां चेति ॥ सति ब्रह्मणि तृतीयाश्रुतेर्न सप्तमीति शङ्कार्थः। आयतनशब्दात्तु सप्तम्यर्थः आधारत्वं गम्यत इत्याह ॥ नैष दोष

सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषे हि "तत्रायतनैषी जीवः सदुपसर्पति" इत्याह । अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते" इति प्राणशब्देन च तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात्। आयतनं च सप्तम्यर्थः सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते, "सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे" इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किञ्चित् स्थानं स्वापायोपसर्पतीत्येवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते तदभावो नाडीषु आत्मनि चेति ।तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः, नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेनेत्यर्थः। कुतः तच्छ्रुतेः ।तथा हि सर्वेषामेषां नाड्यादीनां तत्रतत्र सुप्तिस्थानत्वं श्रूयते तच्च समुच्चये

इति ॥ अन्यत्रावस्थाद्वये श्रान्तो जीवो विश्रान्तिस्थानं प्राणाख्यं सद्ब्रह्मोपसर्पति सुषुप्तावित्यर्थः । सप्तमीश्रुत्या निरपेक्षाधारत्वभानाद्विकल्प आस्थेयः कदाचित् समुच्चित्यापि नाड्यादीनां स्थानत्वमिति न समुच्चयश्रुतिविरोध इति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति ॥ **एवं प्राप्त** इति ॥ सूत्रे चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः । यदा नाड्यः सुषुप्तिस्थानं तदा पुरीतत्स्थानं न भवतीति श्रुतस्थानत्वस्य पक्षे बाधः स्यात् स न युक्त इं-

संगृहीतं भवति, विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात्। नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तं। नेत्युच्यते, न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति, नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् 'प्रासादे शेते पर्यङ्के शेत इत्येवमादिषु, तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः, तथा च श्रुतिः "तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ श्रावयति, एकवाक्योपादानात्। प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं "प्राणस्तथानुगमात्" इत्यत्र। यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति "आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्ध-

स्याह॥ विकल्पे ह्येषामिति॥ व्रीहियवयोस्त्वगत्या विकल्प इति भावः। यत् तु सप्तमीश्रुत्या नाड्यादीनामेकफलकत्वमिति तन्नेत्याह॥ न ह्येकेति ॥ प्रासादस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कधारणमर्थः पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदेऽप्येकविभक्तिर्दृश्यते, व्यवधानाव्यवधानाभ्यां शयनसाधनत्वात् समुच्चयश्च, तथेहापि नाडीपुरीततो जीवस्य सञ्चारद्वारा ब्रह्मण्येव सुप्तिरिति समुच्चय इत्यर्थः । नाडीनां प्राणस्य च एकेन वाक्येनोपादानान्मिथः समुच्चय इत्याह ॥ एकवाक्येति॥ आधारत्वमात्रं सप्तम्यर्थो

स्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवाव-तिष्ठत इति प्रतीयते। न चैवमपि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते, नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन् सुप्त एव नाडीषु भवति। यो हि गङ्गया सागरं गच्छति गत एव स गङ्गायां भवति। अपि चात्र रश्मि-नाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षित-त्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सुप्तिसङ्कीर्तनं, "नाडीषु सुप्तो भवतीत्युक्त्वा" "अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति" इति ब्रुवन् नाडीः प्रशंसति। ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं "तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति" इति। तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान् विषयानीक्षते इत्यर्थः। अथवा तेजस इति ब्रह्मण एवायं निर्देशः, श्रुत्य-न्तरे "ब्रह्मैव तेज एव" इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात्, ब्रह्मणा हि तदा सम्पन्नो भवति नाडीद्वारेण। अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः। ब्रह्मसम्पत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः स

न निरपेक्षत्वं अतो न समुच्चयस्य सप्तम्या बाध इत्याह ॥ न चैवमपीति ॥ समुच्चयेऽपीत्यर्थः । अत्र नाडीश्रुतौ नाडीषु भोक्तुः सुप्तिर्न विवक्षिता रश्मिसम्बन्धनाडीरूपमार्गस्तुत्यर्थत्वादित्याह ॥ अपि चेति ॥ पित्तेन विषयेक्षणाभावे सुखदुःखयोरभावात् तद्धेतुधर्माधर्मात्मकपाप्मास्पर्श इत्यर्थः, अपहतपाप्मब्रह्मसम्पत्त्या वा पाप्मा-

मधिगतः, "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अप-हतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवञ्च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुप्ति-स्थानेनानुगतो नाडीनां चयः समाश्रितो भवति। तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्तनात् तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते "य एषो-ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते" इति हृदयाका-शे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते "पुरीतति शेते" इति। पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदन्त-र्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुं, प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे व-र्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते। हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यत्र। तथा नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि "ताभिः प्रत्यव-

स्पर्श इत्याह॥ अथ वेति॥ अस्मिन् व्याख्याने लाभमाह॥ एवञ्च सतीति॥ तासु तदा भवत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः समुच्चय आश्रितो भवतीत्यर्थः। नाडीब्रह्मणोर्गुणप्रधानभावेन सुप्तौ समुच्चयवत् पुरीतद्ब्रह्मणोरपीत्याह॥ तथेत्यादिना॥ आकाशे ब्रह्मणि शेत इत्युपक्रम्य ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इत्युक्तं, तथा च नाडीद्वारा पुरीततं गत्वा ब्रह्मणि शेत इति समुच्चयः सिद्ध इत्याह॥ तथा नाडीति॥ सता सम्पन्नो भवति प्राज्ञेन सम्परिष्वक्त इति सत्प्राज्ञयोः श्रुतेः पञ्च सुप्तिस्थानानीत्यत आ-

सृप्य पुरीतति शेत" इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते। सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वमेतासु श्रुतिषु "त्रीण्येव सुप्तिस्थानानि सङ्कीर्तितानि नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च" इति, तत्रापि च द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपायि सुप्तिस्थानं। अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तत्रास्य करणानि वर्तन्त इति। न ह्युपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित् सम्भवति, ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात्। ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण यत आह "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति" इति। स्वशब्देनात्माभिलप्यते स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः

ह ॥ सत्प्राज्ञयोरिति ॥ किञ्च प्रकृतदर्शादिसाधनैकपुरोडाशनिष्पत्तौ मिथोऽनपेक्षतया समर्थत्वायुक्तो व्रीहियवयोर्विकल्पः, नाड्यादीनां तु ब्रह्मनिरपेक्षतया सुषुप्तजीवाधारत्वासामर्थ्यात् न विकल्प इत्याह ॥ अपि च नाड्य इति ॥ उपाधिलिङ्गाश्रयनाडीपुरीततोरुपाहितजीवाश्रयत्वं परम्परया वाच्यं, तदपि सुषुप्तौ न सम्भवति उपाधिलयादित्यर्थः। ननु ब्रह्मापि जीवस्य न मुख्यं स्थानं अभेदादित्यत आह ॥ ब्रह्माधारत्वमिति ॥ जीवस्य ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानं नाडीपुरीततोऽस्तु लीनोपाधेर्जीवस्य स्थितिरेव न सम्भवतीत्येकार्थसामर्थ्याभावात् न

।अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा सम्पत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात्, स्वप्नजागरितयोस्तु उपाधिसम्पर्कवशात् पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात् सुषुप्ते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते, स्वमपीतो भवतीति। अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित् सता सम्पद्यते कदाचित् न सम्पद्यत इत्ययुक्तं। अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत् सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते तत्र सति सम्पन्नस्तावदेकत्वात् न विजानातीति युक्तं "तत्केन कं विजानीयात्" इति श्रुतेः। नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किञ्चिदविज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुं भेदविषयत्वात्, "यत्र वान्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्" इति श्रुतेः। ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात्। बाढमेवं स्यात् यदि

विकल्प इत्यर्थः। सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलयाच्चौत्सर्गिकब्रह्माभेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह॥ अपि चेति॥ किञ्च नाड्यादीनामन्यतमस्थाने क्व सुप्तिवादिनापि सुषुप्तं न विशिष्यत इति वक्तव्यं तच्च वक्तुं न शक्यत इत्याह॥ अपि च स्थानेति॥ भेदाभावो हि भेदज्ञानाभावे हेतुः, नाडीपुरीतद्गतस्य तु जीवस्य भेदवत्वात् भेदाविज्ञाने कारणं नास्तीत्यर्थः। द्वैतावस्थस्यापि द्वैताज्ञाने हेतुं शङ्कते॥ ननु भेदेति॥ द्रष्टुर्दृश्यात् दूरस्थत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा तत्राद्यं सदृष्टान्तमनूद्य प्र-

जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति, न तु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते, उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञाने इति यद्युच्येत तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात् सत्येव सम्पन्नो न विजानातीति युक्तं। न च वयमिह तुल्यवत् नाड्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः, न हि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतच्चेत्यनेन विज्ञानेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं फलं किञ्चित् श्रूयते, नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते, ब्रह्म त्वनपायि सुप्तिस्थानमित्येतत् प्रतिपादयामः, तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च । तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥ ७ ॥

त्याह ॥ बाढमित्यादिना ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ उपाधिगतमेवेति ॥ उपाधिभिस्तस्यैव नाड्यादौ स्वापे कतिपयसन्निकृष्टार्थज्ञानप्रसङ्गात् सुषुप्तिव्याघातः स्यात्। उपाधिलये त्वन्यत्र जीवस्य स्थित्ययोगात् ब्रह्मण्येव स्वाप आस्थेय इत्यर्थः। एवं विकल्पं निरस्य नाडीपुरीततोर्ब्रह्मणा सह तुल्यवत्समुच्चयं फलत्वेन दूषयन् गुणप्रधानत्वेन समुच्चयमुपसंहरति ॥ न च वयमित्यादिना ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानं अत एव कारणात् नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते, "कुत एतदागा" दित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः इत्यादि सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे इति" च। विकल्प्यमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचित् नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित् पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत्। तस्मादप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं

किञ्च ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमित्याह सूत्रकारः ॥ अतः प्रबोध इति ॥ नाडीपुरीततोः क्वाप्युत्थानापादानत्वाश्रवणात् न सुप्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मादुपाधिलये जीवस्य ब्रह्माभेदादौपाधिक एव भेद इति विवेकाद्वाक्यार्थाभेदसिद्धिरिति स्थितम् ॥ ८ ॥

॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सुषुप्तौ उपाधिनाशात् कर्मानुस्मृत्यादेर्दर्शनाच्च संशये सत्यस्मात् ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमित्युक्तमयुक्तम्। सुप्तादन्यस्याप्युत्थानसम्भवेन सुषुप्तस्यं नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादित्याक्षेपसङ्गत्या नियामकाभावादनि-

य एव सत्सम्पन्नः स एव प्रतिबुध्यते उत स वा-
न्यो वेति चिन्त्यते। तत्र प्राप्तं तावत् अनियम इ-
ति। कुतः यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलबिन्दुः
प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति. पुनस्तदु-
द्धरणे स एव जलबिन्दुर्भवतीति दुःसम्पादं, त-
द्वत् सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति न स
एव पुनरुत्थातुमर्हति, तस्मात् स एवेश्वरो वा-
न्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्ते इदमाह।
स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठ-
ति नान्यः। कस्मात्, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः
। विभज्य हेतून् दर्शयिष्यामि, कर्मशेषानुष्ठान-
दर्शनात् तावत् स एवोत्थातुमर्हति नान्यः। तथा
हि पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठ-
न् दृश्यते, न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः

यम इति पूर्वपक्षमाह ॥ तस्याः पुनरित्यादिना ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानवैय-
र्थ्यं सुषुप्त्यैवापुनरावृत्तिरूपमुक्तिसिद्धेः, सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना
स्थितस्याज्ञानबलेन पुनस्तस्यैवोत्थानावश्यम्भावादज्ञाननाशाय ज्ञाना-
पेक्षेति फलं ईश्वरो वेत्यनियमदार्ढ्यायोक्तं 'स वान्यो वे'त्येव पूर्वपक्षः।
ज्ञानं विना बुध्याद्युपाधेरत्यन्तनाशाभावाद्यया बुद्ध्योपहितो जीवः सु-
षुप्तौ कारणात्मना स्थितस्तयैव नानाकर्मानुभवसंस्कारवत्योपहित उ-
त्तिष्ठतीति सिद्धान्तयति ॥ स एव त्वित्यादिना ॥ सामिकृतस्यार्धकृत-
स्य एकस्यैव ज्योतिष्टोमादेरनेकयजमानकत्वापातोऽतिप्रसङ्गः। स्मृ-

शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, तस्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते। इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽह्न्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात् स्मरणं अन्यस्योत्थाने नोपपद्यते, न ह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति। 'सोऽहमस्मि' इति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते। शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते "तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति। इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः। कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेव गम्यते, अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः, अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्येत इत्यापद्येत, एवं चेत् स्यात् वद किं काला-

तिमुक्त्वानुशब्दसूचितां प्रत्यभिज्ञामाह॥ सोऽहमिति॥ अयनं गमनं आयः। योनिं तत्तदिन्द्रियस्थानं प्रति नियतं गमनं यथा भवति तथा प्रतियोन्यागच्छति जागरणायेति श्रुत्यर्थः। न विन्दन्तीत्यज्ञानसत्त्वात् सुप्तस्योत्थानानियम उक्तः, इह पूर्वप्रबोधे ये भवन्ति त एव तदोत्तरप्र-

न्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात्। अपि चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात्. अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत् कल्पनानर्थक्यं स्यात्, यो हि यस्मिन् शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति, अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात्। अथ मुक्त उत्तिष्ठेत् अन्तवान्मोक्ष आपद्येत. निवृत्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नं। एतेनेश्वरोत्थानं प्रत्युक्तं, नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात्। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारावन्योत्थानपक्षे स्यातां, तस्मात् स एवोत्तिष्ठति नान्य इति। यत्पुनरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते एवं सति सम्पन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति, तत्परिह्रियते। युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलबिन्दोरनुद्धरणं, इह तु विद्यते विवेककारणं, कर्म चाविद्या चेति वैषम्यं।

बोधे भवन्तीत्यर्थः। विधिं व्याचष्टे॥ **कर्मेति**॥ स एवोत्तिष्ठतीति निश्चीयते इत्यर्थः। अत्रैवोत्सूत्रं युक्त्यन्तरमाह। **अपि चे**त्यादिना। अन्योत्थाने सुखादेर्न पूर्वकर्मकार्यतेत्यकृतसुखाद्यागमः पूर्वसुप्तजीवकृतकर्मनाशश्चेत्यर्थः। पूर्वपक्ष्युक्तं दृष्टान्तं वैधर्म्येण दूषयति॥ **यत् पुनरि**त्यादिना॥ अस्मदाद्यशक्यमपि विवेचनं प्राण्यदृष्टापेक्षः ईश्वरः करो-

दृश्यते च दुर्विवेचनयोरपि अस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयोर्हंसेन विवेचनं। अपि च न जीवो नाम कश्चित् परस्मादात्मनोऽन्यो विद्यते यो जलबिन्दुरिव जलराशेः सतो विविच्येत, सदेव तूपाधिसम्पर्काज्जीव इत्युपचर्यते इत्यसकृत् प्रपञ्चितं। एवं सति यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः, उपाध्यन्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः, स एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तं॥ ९॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात्॥ १०॥

अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः

तीति मत्वा दृष्टान्तमाह॥ **दृश्यते चेति**॥ ब्रह्माभेदाच्च जीवस्य जलबिन्दुवैषम्यमित्याह॥ **अपि चेति**॥ अभेदे 'स वान्यो वोत्तिष्ठति' इतिचिन्तानवकाश इत्याशङ्क्य बुद्धिभेदेन जीवभेदाच्चिन्तेत्याह॥ **एवं सतीति**॥ सुषुप्तौ बुद्धिनाशेन प्रत्यहंबुद्ध्युपाधिभेदादेकजीवव्यवहारो न स्यादित्यत आह॥ **स एवायमिति**॥ स्थूलसूक्ष्मात्मना तिष्ठत्येकोपाधिरित्यर्थः॥ ९॥

अवस्थात्रयादात्मानं विविच्य मूर्च्छातो विवेचयति॥ **मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात्**॥ मूर्च्छाप्रसिद्धावस्थान्तर्गता वा पञ्चमावस्था वेति अवस्थाचतुष्टयप्रसिद्धेर्मुग्धस्य तद्वैलक्षण्याच्च संशये सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञयोत्थितस्य सुप्ताभेदवद्विशेषज्ञानभावाविशेषेण लिङ्गेन सुषु-

कथयन्ति, स तु किमवस्थ इति परीक्षायामुच्यते, तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति। चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः, न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति, तस्माच्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्च्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति, न हि अयमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते।स्यादेतत् इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति, यथेषुकारो जाग्रदपि इष्वासक्तमनस्तया नान्यान् विषयानीक्षते एवं मुग्धो मुशलसम्पातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान् विषयानीक्षते इति। न, अचेतयमानत्वात्। इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावन्तं कालं उपलभमानोऽभूवमिति, मुग्धस्तु लब्धसञ्ज्ञो ब्रवीति अन्धे तमसि अहमेतावन्तं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवं

मिरेव मूर्च्छेति प्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्च्छेति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ **तिस्रस्तावदिति** ॥ पूर्वपक्षे प्रसिद्धावस्थातः पृथगात्मनो मूर्च्छातो विवेकार्थं यत्नासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते पृथग्यत्नध्रौव्यमिति भेदः। परिशेषं दर्शयन् सिद्धान्तयति ॥**न तावदित्यादिना** ॥ जाग्रदपि जागरावस्थोऽपीत्यर्थः।ऐन्द्रियकमर्थज्ञानं देहधारणं च तस्यास्ति न मुग्धस्येति वैधर्म्योक्त्या दूषयति ॥ **नेत्यादिना** ॥ मूर्छाया जागराद्भेद-

न किञ्चिन्मया चेतितमिति। जाग्रतश्चैकविषया-
सक्तचेतसोऽपि देहो विध्रियते, मुग्धस्य तु देहो
धरण्यां पतति, तस्मात् न जागर्ति नापि स्वप्ना-
न् पश्यति, निःसञ्ज्ञत्वात्। नापि मृतः, प्राणो-
ष्मणोर्भावात्। मुग्धे हि जन्तौ मृतोऽयं स्यात् न
वाऽमृत इति संशयाना उष्मास्ति नास्तीति हृ-
दयदेशमालभन्ते निश्चयार्थं, प्राणोऽस्ति ना-
स्तीति च नासिकादेशं, यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं
नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दह-
नायारण्यं नयन्ति, अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्र-
तिपद्यन्ते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय सञ्ज्ञा-
लाभाय भिषज्यन्ति। पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं ग-
तः नहि यमराष्ट्रात् प्रत्यागच्छति। अस्तु तर्हि सु-
षुप्तः निःसञ्ज्ञत्वात् अमृतत्वाच्च। न, वैलक्षण्या-
त्। मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति सवेप-
थुरस्य देहो भवति भयानकञ्च वदनं विस्फारि-
ते नेत्रे, सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनः तुल्यकालं पुनः
पुनरुच्छ्वसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः, न-
चास्य देहो वेपते, पाणिपेषणमात्रेण च सुषुप्त-

मुक्त्वा स्वप्नमृतिभ्यां भेदमाह॥ नापीत्यादिना॥ आलभन्ते स्पृशन्ति।
दिष्टं मरणं। सुषुप्तिमूर्छयोः किञ्चित्सारूप्येऽपि बहुवैलक्षण्याद्भेद इ-

मुत्थापयन्ति, न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः, मुसलसम्पातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य। न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिः मुग्धः सुप्त इति । परिशेषादर्धसम्पत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः निःसञ्ज्ञकत्वात् सम्पन्नः इतरस्माच्च वैलक्षण्यादसम्पन्न इति। कथं पुनरर्धसम्पत्तिर्मुग्धता इति शक्यते वक्तुं, यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या- "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्" इत्यादि। जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति, न च सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते, मुग्धेऽपि तौ

त्याह ॥ नेति ॥ लक्षणभेदमुक्त्वा निमित्तभेदमाह ॥ निमित्तेति ॥ प्रत्यभिज्ञाप्यसिद्धेत्याह ॥ न चेति ॥ उक्तसारूप्यवैरूप्याभ्यामर्धसम्पत्तिः सर्वैः सुषुप्तिधर्मैरसम्पन्नो मुग्धः सुषुप्तो न भवति, सर्वैर्मरणावस्थाधर्मैरसम्पत्तेर्मृतोऽपि न किन्तु अवस्थान्तरं गत इति सूत्रार्थः । अत्र सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्धसम्पत्तिरुक्तेति भ्रान्तः शङ्कते ॥ कथमिति ॥ यत्सुषुप्तं प्रति सत्सम्पन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्यभावाभिप्रायं। उपाध्यभावश्च मुग्धस्यापि सम इति यतः तस्मात् कृत्स्नसम्पत्तिरेवेत्यर्थः। सुषुप्तकाले कर्मासम्बन्धे पुनरुत्थानं कथमित्याशङ्क्य तत्कार्याभावात्तदसम्बन्धोक्तिरित्याह ॥ जीवे हीति ॥ ब्रह्मणा कृत्स्नसम्पत्तिमङ्गीकृत्य प-

प्रत्ययौ नैव विद्येते, तस्मादुपाध्युपशमात् सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति नार्धसम्पत्तिरिति। अत्रोच्यते.न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसम्पत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवति इति, किं तर्हि अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मुग्धत्वं अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः। दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये। द्वारं चैतन्मरणस्य । यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः, तस्मादर्धसम्पत्तिं ब्रह्मविद इच्छन्ति । यत्तूक्तं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति, नैष दोषः, कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्, प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः। अर्धसम्पत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमीगण्यत इत्यनवद्यम्॥ १० ॥

रिहरति ॥ न ब्रूम इति ॥ मुग्धत्वं हि सुषुप्तस्यार्धेन निःसंज्ञत्वा[illegible]ण साम्येन सम्पन्नं भवति, मरणस्यार्धेन कम्पादिना सम्पन्नमित्यर्धसम्पत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुषुप्तिवैषम्यमित्याह ॥ द्वारञ्चेति ॥ अप्रसिद्धिमङ्गीकृत्योक्तं प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह ॥ प्रसिद्धा चेति ॥ आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं । प्रसिद्धौ कथं विवाद इत्याशङ्क्य पञ्चमत्वेनाप्रसिद्धेरित्याह॥ अर्धेति ॥ सुषुप्तिमृतिधर्मार्धसम्पत्त्या तदन्तर्भावबुद्धिर्लोकानामित्यर्थः॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलि- ङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात् सम्पद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते। सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयः ब्रह्मविषयाः "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः, "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः। किमासु श्रुतिषु उभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गं, यदाप्यन्यतरलिङ्गं तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहात् उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न तावत् स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभय-

सर्वाभिरवस्थाभिरलिप्तस्त्वमर्थ इति विचार्यापादसमाप्तेस्तत्पदार्थं निरूपयितुकामः प्रथमं तस्य निर्विशेषत्वमाह ॥ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ उद्देश्यत्वं पदार्थजिज्ञासोपरमानन्तरं तत्स्वरूपब्रह्मविचारस्यावसरसङ्गतिमाह ॥ येनेति ॥ निर्विशेषत्वं सविशेषत्वंचेत्युभयं लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते याभिस्ता उभयलिङ्गाः श्रुतयः संशयबीजत्वेन सन्तीत्यर्थः। यथा विरुद्धसुषुप्तिमरणोभयरूपत्वं मुग्धत्वं तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं ब्रह्म ध्येयमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः। निर्विशेषमेकरूपमेव ज्ञेयमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ किमुभयं-

लिङ्गत्वमुपपद्यते, न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतञ्चेत्यभ्युपगन्तुं शक्यं विरोधात्। अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति; तदपि नोपपद्यते। न ह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशस्वभावः सम्भवति। न हि स्वच्छः सन् स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो भवति, भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य, उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्। अतश्चान्यतरलिङ्गपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं। सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते॥ ११॥

रूपत्वं स्वतः उत स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्धत्वादिविशेषः उपाधितः सत्यः आहोस्वित् स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति, तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं अनूद्य दूषयति॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ स्थानमुपाधिः, ब्रह्मणि विशेषः कल्पितः औपाधिकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदित्यर्थः । उपाधेः सत्यत्वेऽपि तत्कृतं मिथ्येति दृष्टं ब्रह्मणि तूपाधीनां मिथ्यात्वात् तत्कृतो विशेषो मिथ्येति किमु वाच्यमित्याह॥ **उपाधीनामिति** ॥ तृतीयं निरस्यति ॥ **अतश्चेति**॥ सर्वस्य विशेषस्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः । निषेधश्रुतेश्चैवमित्याह ॥ **सर्वत्र हीति** ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

अथापि स्यात्, यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म नास्य स्वतः स्थानतो वोभयलिङ्गत्वमस्तीति, तन्नोपपद्यते कस्मात्, भेदात्। भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते 'चतुष्पात् ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म' इत्येवंजातीयकाः, तस्मात् सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यं। ननूक्तं नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः सम्भवति इति। अयमप्यविरोधः, उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य, अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत्। नेति ब्रूमः। कुतः, प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्युपाधिभेदं हि अभेदमेव

भिद्यत इति भेदो विशेषः। निर्विशेषश्रुतावपि विशेषस्यापि श्रुतेरुभयरूपत्वं स्यादिति शङ्कां व्याचष्टे ॥ **अथापि स्यादिति** ॥ पूर्वोक्तं विरोधं स्मारयति ॥ **ननूक्तमिति** ॥ भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिकरूपभेदस्वीकारादविरोध इति समाध्यर्थः। किमुपाधिगत एव रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थमुतोपाधियोगात् सत्यविरुद्धरूपवत्तया ब्रह्मणो भेदो भवतीति। आद्येऽस्मदिष्टसिद्धिः द्वितीयं भेदश्रुत्या दूषयति ॥ **नेति ब्रूम इति** ॥ १२ ॥

ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा' इत्यादि। अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं,(भेदस्योपासनार्थत्वादभेदे तात्पर्यात्)॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शाखिनः समामनन्ति

"मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति

तथान्येऽपि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते॥ १३ ॥

कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमे-

द्वैतनिन्दापूर्वकमद्वैतोक्तेश्च निर्विशेषं तत्त्वमिति सूत्रार्थमाह॥ अपि चेति॥ भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तयोः प्रेरितारमीश्वरं च मत्वा विचार्य मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ब्रह्मैवेति जानीयादित्यर्थः॥१३॥

द्विविधश्रुतीषु सतीषु निर्विशेषत्वे किं नियामकमिति शङ्कते॥ कथं पुनरिति॥ तत्परातत्परविरोधे तत्परं बलवदिति न्यायो नियाम-

व ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमित्यत उत्तरं पठति॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत्। कस्मात्तत्प्रधानत्वात्। 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं' आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म, दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनि हि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं, इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि। उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि, तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं, सति तु विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इति। एष विनिगमनायां हेतुः येनोभ-

क इत्याह ॥ अरूपवदेवेति ॥ उपासनापरवाक्येषु आकारे तात्पर्याभावेऽपि देवताविग्रहादिवदाकारसिद्धिमाशङ्क्य निष्प्रपञ्चपरश्रुतिविरोधान्नैवमित्याह ॥ तेष्वसतीति ॥ १४ ॥

यीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति ॥ १४ ॥

का तर्हि आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यतआह ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते, तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते, एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि वेदवाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात्। नन्वेवमपि यत् पु-

कल्पितद्वैते सावकाशत्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुतयो दुर्बला इत्याह ॥ प्रकाशवच्चेति ॥ नन्वाकारवाक्यानामुपाधिकल्पितसर्वगन्धत्वादिनाऽर्थवत्त्वं किमिति वर्ण्यते वैयर्थ्यमेवोच्यतां तत्राह ॥ न हि वेदवाक्यानामिति ॥ नन्वेवमपीति ॥ उक्तरीत्योभयरूपत्वाङ्गीकारेण श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेपीत्यर्थः । उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य सत्यत्वानुपपत्तेर्न सत्यमुभयरूपत्वमिति पूर्वमुक्तं सम्प्रति सत्यं निर्विशेषत्वं मिथ्या सविशेषत्वमित्युच्यत इत्युभयरूपत्वाङ्गीकारेऽपि

रस्तात् प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिङ्ग-त्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते, नेति ब्रूमः। उ-पाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मतानुपपत्तेः, उपाधी-नां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्। सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्रतत्रावोचाम॥ १५॥

आह च तन्मात्रम्॥ १६॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्त-ररहितं निर्विशेषं ब्रह्म 'स यथा सैन्धवघनोऽन-न्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमा-त्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव,इति। एतदुक्तं भवति, नास्यात्मनोऽन्तर्बहिर्वा चै-तन्यादन्यद्रूपमस्ति, चैतन्यमेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपं, यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवण रस एव निरन्तरो भवति न रसातरं तथैवाय-मपीति॥ १६॥

न पूर्वापरविरोध इत्याह॥ **नेति ब्रूम इति**॥ द्वैतस्य मिथ्यात्वे ज्ञा-नेन बाधादुपासनादिव्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्य बाधात् प्रागेव स इत्याह॥ **सत्यामिति**॥ १५॥

यतः श्रुतिश्चिन्मात्रमाह अतश्च विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थमाह॥ **आह चेति**॥ सैन्धवघनो लवणपिण्डः॥ १६॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषम् 'अथात आदेशो नेति नेति' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या। बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते 'स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति स तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि उपशान्तोऽयमात्मा' इति। तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते—

"ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" ॥

इत्येवमाद्यासु। तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते—

"माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद।

किञ्च श्रुतिस्मृत्योः परप्रतिषेधेन ब्रह्मोपदेशात् निष्प्रपञ्चं ब्रह्मेत्याह ॥ दर्शयति चेति ॥ अथ द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वान्नेति नेति उपदेशः क्रियत इत्यर्थः। अधि अन्यत् पुनःपुनरधीहि भो इति निबन्धकारिणं तं द्वितीये च प्रश्ने तूष्णींभावं त्यक्त्वा उवाच। उपशान्तो निरस्तद्वैतः। अतस्तस्य तूष्णींभाव एवोत्तरमिति सौत्रं अथोशब्दस्तथार्थकः। आदिमत्कार्यं तन्न भवतीत्यनादिमत्। सत् इन्द्रिय-

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि" ॥इति॥ १७॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधेनोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवत् इत्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-
नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति ।
"एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" ॥

वेद्यं । असत् परोक्षं च न स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणैर्दिव्यगन्धादिभिर्युक्तं मां मूर्तिमन्तं पश्यसीति यत्सा माया अत एवं सद्वैतो भगवानिति मां द्रष्टुं नार्हसि वस्तुतो द्वैतातीतत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च यथा जलाद्युपाधिकल्पितः सूर्यचन्द्रादेर्भेदचलनादिर्धर्म एवमात्मन इति दृष्टान्तो । श्रुतेश्च निर्विशेषं तत्त्वमित्याह ॥ **अत एव चोपमेति** ॥ जलस्थप्रतिबिम्बत्वाकारेण सूर्यस्याभासत्वद्योतनाय सूर्यकेति कप्रत्ययः । यथायं ज्योतिर्मयो विवस्वान् स्वत एकोऽपि घटभेदेन भिन्नाः अपोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः स्वप्रकाश एकोऽप्युपाधिना मायया क्षेत्रेष्वनुगच्छन् भेदरूपः क्रियत

इति चैवमादिषु ॥ १८ ॥

अत्र प्रत्यवस्थीयते-

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात्। सूर्यादिभ्यो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिम्बोदयः न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिविधीयते--

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात्, न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित् किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयि-

इति योजना ॥ १८ ॥

इहात्मन्युक्तदृष्टान्तवैषम्यशङ्कासूत्रं ॥ अम्बुवदिति ॥ आत्मनो नीरूपत्वात् दूरस्थोपाध्यभावाच्च मायया बुद्ध्यादिषु प्रतिबिम्बभेदो न युक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उपाध्यन्तर्भावेण तत्कल्पितधर्मवत्त्वमत्र विवक्षितांशस्तेन साम्येन समाधानसूत्रं ॥ वृद्धिह्रासेति ॥ दृष्टान्तसाम्येऽपि नीरूपात्मनः प्रति-

तुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात्। न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं। शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति। तदुच्यते। वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति। जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति, एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि संत् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपाधिधर्मान् वृद्धिह्रासादीन्, एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः॥ २०॥

दर्शनाच्च॥ २१॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादि-

बिम्बः स्वबुद्ध्या कथं कल्प्यत इत्याह॥ न चेदमिति॥ श्रूयते न कल्प्यत इत्यर्थः। श्रुतदृष्टान्तस्य सूर्यकादिवत् इत्युपन्यासेन किं फलमित्यत आह॥ शास्त्रेति॥ आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः। अविरोध इति न वैषम्यमित्यर्थः। आत्मा प्रतिबिम्बशून्यः नीरूपद्रव्यत्वात् वायुवत् इत्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः। अल्पजले विदूराकाशप्रतिबिम्बदर्शनादुपाधिदूरपरस्थत्वमपि क्वचिदनपेक्षितमिति भावः॥ २०॥

प्रवेशश्रुतेश्चोक्तानुमानबाध इत्याह सूत्रकारः॥ दर्शनाच्चेति॥

षूपाधिषु अन्तरनुप्रवेशम्

'पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः।
पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' ॥

इति, 'अनेन जीवेननात्मनानुप्रविश्य' इति च। तस्माद्युक्तमेतत् अत एवचोपमासूर्यकादिवदिति। तस्मात् निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धं॥ अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति, प्रथमं तावत् किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म उत प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतमिति, द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्षणं उतोभयलक्षणमिति। अत्र वयं वदामः सर्वथा-

द्विपदः पुरो मनुष्यादिदेहांश्चक्रे चतुष्पदः पुरः पशून् कृत्वा पुरश्चक्षुराद्यभिव्यक्तेः पुरस्तात् स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुर उक्तानि शरीराण्याविशत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः। तैत्तिरीयकं लिङ्गस्य पक्षाद्युक्तेः पक्षित्वं मन्तव्यं एवं प्रतिबिम्बभावेन भेदादेः कल्पितत्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एकदेशिव्याख्यामुत्थापयति ॥ अत्रेति ॥ न स्थानतोऽपीत्याद्येकमधिकरणं, तत्र ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वे स्थिते किंलक्षणं ब्रह्मेति सन्देहे प्रकाशवच्चेत्यादिद्वितीयमधिकरणं प्रवृत्तं न सद्रूपमेव ब्रह्म किन्तु प्रकाशवच्च चिद्रूपं च। कुतः, अवैयर्थ्यात्। सत्यं ज्ञानं सदेवसोम्येत्युभयश्रुतेर्द्वे रूपे ब्रह्मण्यर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः। आह च तन्मात्रं सन्मात्रं ब्रह्म। श्रुतिराह ज्ञानस्य सत्तानतिरेकादिति। इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति॥ अ-

प्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति। यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः तत्पूर्वेणैव न स्थानतोऽपीत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशवच्चैतत् व्यर्थमेव भवेत्। न च सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं, विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्मचेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत। नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म, न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुं, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्; कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत। नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं, पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात्। सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन बोधव्यावृत्तया च स-

त्र वयमिति॥ द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासः फलं उत बोधरूपत्वनिरासः आहोस्वित् सत्तानिरास इति विकल्प्य सर्वथाप्यानर्थक्यं प्रपञ्चयन् आद्ये गतार्थतामाह॥ यदि तावदिति॥ न द्वितीय इत्याह॥ न चेति॥ ब्रह्मणो बोधरूपत्वनिरासे जडत्वाज्जीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह॥ कथं वेति॥ न तृतीय इत्याह॥ नापीति॥ सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्वं च स्यादित्याह॥ कथमिति॥ न च बोधस्य सत्तानतिरेकान्न तुच्छतेति वाच्यं। सद्बोधपदयोर्वाच्यानतिरेके पर्यायत्वप्रसङ्गात्। एवं सिद्धान्तं फलाभावेन दूषयित्वा पूर्वपक्षं दूषय-

त्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत। श्रुतत्वाददोष इति चेत्, न, एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः। अथ सत्तैव बोधः बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्ति इति यद्युच्येत तथापि किं सल्लक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्षणं उतोभयलक्षणमित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात्, सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि। अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्नास्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते अवश्यंवक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः, ता-

ति॥ नापीति॥ प्रसङ्गमेवाह॥ सत्तेति॥ व्यावृत्तत्वं भिन्नत्वं। निष्प्रपञ्चैकरूपत्वसिद्धान्तविरोधात् भिन्नोभयरूपत्वपूर्वपक्षानुत्थानमित्यर्थः। उभयश्रुतिबलादुत्थानमिति शङ्कते॥ श्रुतत्वादिति॥ मरुविन्ध्यवत् परस्परं भिन्नसत्ताबोधयोरेकब्रह्माभेदशङ्का श्रुतिशतेनापि न युक्तेत्याह॥ नेति॥ सद्बोधयोर्भेदोऽस्ति न वा आद्ये श्रुतेरपि विरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोत्थानमित्युक्तं। सम्प्रति द्वितीयं शङ्कते॥ अथ सत्तैवेति॥ सद्बोधपदयोर्वाच्यभेदेऽपि लक्ष्यैक्योपपत्तिरखण्डार्थस्वीकारादित्यर्थः। अखण्डार्थस्य पूर्वपक्षत्वं न स्यात् सिद्धान्तत्वात्। किञ्चात्र संशयोऽप्ययुक्त इत्याह॥ तथापीति॥ एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेयानीत्यत आह॥ सूत्राणीति॥ स्वपक्षे सूत्रसामञ्जस्यं चेत्याह॥ अपि चेति॥ अवश्यापेक्षितगत्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वैकवाक्यत्वान्नाधिकरणभेद इति भावः। आकारश्रुतीनां कल्पिताकारो गतिरिति स्व-

दर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राणि अर्थवत्तराणि सम्पद्यन्ते। यदप्याहुः आकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्था इति तदपि न समीचिनमिव लक्ष्यते। कथं? ये हि परविद्याधिकारे केचित् प्रपञ्चा उच्यन्ते 'यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च' इत्येवमादयः ते भवन्तु प्रविलयार्थाः, 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं' इत्युपसंहारात्। ये पुनरुपासनाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते 'यथा मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं, 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवंजातीयके-

मतमुक्तं, प्रपञ्चविलयवादिनस्तु 'मनोमयः प्राणशरीरः सत्यकामः' इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकारप्रविलयो गतिरित्याहुः। मनोमय इति कोऽर्थः, मनोऽतिरिक्तोपाधिशून्य इत्यर्थः। एवं प्राणशरीरपदेन प्राणातिरिक्तोपाधिनिषेधान्मनसोऽप्यभावसिद्धिः एवं सर्वे शब्दा अनाकारब्रह्मपरा एवेति तन्मतमनूद्य दूषयति॥ यदपीत्यादिना॥ किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्थानामाकारशब्दानां निषेधपरत्वं उतोपासनाप्रकरणस्थानामपि तत्राद्यमङ्गीकरोति॥ ये हीति॥ अस्य जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषया हरणाद्दशेन्द्रियाणि प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च तेषामीश्वराद्भेदमाशङ्क्याह॥ अयमिति॥ ईश्वर एव हरय इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति॥ ये पुनरिति॥ मनोमयादिशब्दानां

न प्रकृतेनैवोपासनविधिना तेषां सम्बन्धात्। श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया प्रविलयार्थत्वमवकल्पते। सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात्। फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचित् दुरितक्षयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः क्वचित् क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति। अतः पार्थगर्थ्यमेवोपासनावाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं नैकवाक्यत्वं। कथञ्चैषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यं। एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत्,न, ब्रह्मवाक्ये-

मुख्यवृत्त्या गुणपरत्वसम्भवे निषेधलक्षणापि न युक्तेत्याह॥ श्रुत्या चेति॥ किञ्चाकारानाकारश्रुतिद्वैविध्ये सति ब्रह्मानाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमकमिति शङ्कोत्थानादस्थूलादिश्रुतीनां निराकारतात्पर्यनियामकमिति कथनार्थमिदं सूत्रमर्थवत् भवति॥ सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वे तु शङ्कानुत्थानात् नियामकसूत्रं व्यर्थं स्यादित्याह॥ सर्वेषाञ्चेति॥ ननूपासनार्थवाक्यानां स्वार्थे फलाभावात् सफलनिषेधवाक्यशेषत्वमित्याशङ्क्य तस्यश्रुतत्वान्नान्यशेषतेत्याह॥ फलमपीति॥ अर्थैक्याभावाच्च नैकवाक्यतेत्याह॥ कथञ्चेति॥ अर्थैक्यं शङ्कते॥ एकेति॥ यथा फलवत् परमापूर्वाख्यनियोगैक्यादङ्गप्रधानवाक्यानामेकवाक्यता तथा तत्त्वाववोधकामस्य प्रपञ्चप्रविलयविषयक एको नियोगरूपोऽर्थोऽस्तीत्याकारानाकारवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यतेत्यर्थः। नियोगासि-

षु नियोगाभावात्। वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीति एतद्विस्तरेण प्रतिष्ठापितं 'तत्तु समन्वयात्' (वेदा० अ० १। पा० १।सू० ४) इत्यत्र। किंविषयकश्चात्र नियोगोऽभिप्रेत इति वक्तव्यं, पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चित् नियुज्यते। ननु द्वैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः, यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वं अवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः। ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवति इति। अत्र वयं पृच्छा-

द्वचा दूषयति ॥ नेति ॥ विषयं शङ्कते ॥ ननु द्वैतेति ॥ प्रत्यनीकं प्रतिबन्धकं। ननु प्रपञ्चविलये ब्रह्मलयः स्यादभेदादित्यत आह ॥ ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च इति ॥ कारणं हि कार्यस्य स्वरूपं अतः कार्यनाशेऽपि कारणस्य न लयः घटनाशेऽपि मृद्दर्शनादित्यर्थः। प्रपञ्चस्य

मः कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम, किमग्निप्रतापसम्पर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः आहोस्विदेकस्मिन् चन्द्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति। तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात्, एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः इदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत्, अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यं 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति। एवमाविदिते तस्मिन् विद्या स्वयमेवोत्पद्य-

सत्यस्य कल्पितस्य वा लये विधिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ तत्र यदि तावदिति ॥ सत्यस्य ज्ञानादध्वस्तेर्मुसलादिना च कृत्स्नद्वैतध्वंसायोगात् नभोग्रसनविधिवदशक्यविषयोऽयं विधिः, किञ्च शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ अथेत्यादिना ॥ उपदेशजन्यज्ञानादेवाविद्यातज्जन्यप्रपञ्चलयसिद्धेर्नियोगो वृथेत्यर्थः। किञ्च ब्रह्मज्ञानादौ विधिः किं ब्रह्मण्यज्ञाते ज्ञाते वा, नाद्यः अशक्य-

ते तया चाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रविलीयते । अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलयो वा जायेत । नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चविलयविषयो वा नियोगः स्यात्, न, निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः, रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति, न च कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्यात् ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलये नियोग उच्यते कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य

स्यादित्याह ॥ **अनावेदिते त्विति** ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ उपदेशादेव ज्ञाते ब्रह्मणि साक्षात्कारद्वैतबाधयोः सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यं सिद्धस्य विधिना कर्तुमयोगादित्याह ॥ **नेति** ॥ एवं विषयाभावात् नियोगाभावमुक्त्वा नियोज्याभावात् तदभावमाह ॥ **नियोज्योऽपि चेति** ॥ प्रपञ्चान्तर्भूतो ब्रह्म वेत्यर्थः, आद्ये जीवनाशाद्विध्ययोगः द्वितीये नियो-

स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावात् नियोगाभाव एव। द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति, लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षात्ज्ञानमेव कुर्विति। ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचित् न जायते, तस्मात्तं प्रतिज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन, तस्मिन् दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते। न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते। यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथाज्ञानं कुर्यात्

ज्या[illegible]सिद्धिः। तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह॥ द्रष्टव्यादिशब्दा इति॥ ननु श्रुतं ज्ञानं त्यक्त्वा तत्साधनव्यापारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकृत्यसाध्यत्वादित्याह॥ ज्ञेयाभिमुखस्यापीति॥ किञ्च ज्ञानविधिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावश्यं वेदान्तैर्ज्ञापनीयं विषयानवबोधे विधिबोधायोगात्। तथा च वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्तेर्विध्यानर्थक्यमित्याह॥ तस्मादिति॥ तं ज्ञानार्थिनं प्रतीत्यर्थः। ननूत्पन्नं ज्ञानमन्यथाकर्तुं विधिरर्थवानिति नेत्याह॥ न चेति॥ नन्वनग्निर्योषिदिति प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पन्नमपि ज्ञानं तामग्निं ध्यायेदिति विधिनान्यथा कृतं दृश्यत इत्यतआह॥ यदीति॥ अन्यथाधीः कृतिसाध्या चेत् क्रियैव, कृतिं विनैव चेत् भ्रान्तिरेवातो मानं विना विधितो ज्ञा-

न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया, स्वयमेव चेदन्यथा प्रद्योत भ्रान्तिरेव स्यात्, ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते, न च प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते. न हि तत्पुरुषतन्त्रं. वस्तुतन्त्रमेव हि तत्, अतोऽपि नियोगाभावः। किंचान्यत् नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति आम्नाये यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात्। अथ शास्त्रमेवानियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नियुञ्जीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य द्व्यर्थपरता विरुद्धार्थपरता च प्रसज्येयातां। नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षफलस्य दृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्येवमादयो दोषा न केनचित् परिहर्तुं शक्याः, तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न नियोगनिष्ठानि, अतश्चै-

नासिद्धेर्मानवस्तुतन्त्रे ज्ञाने विधिर्मृषेत्यर्थः। वेदान्तेषु विधिवादिनोऽन्यच्च दूषणमस्तीत्याह ॥ किञ्चान्यदिति ॥ ब्रह्मात्मैक्ये नियोगे च वेदान्तवाक्यस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्यार्थभेदाद्वाक्यभेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति ॥ अथेत्यादिना ॥ किञ्च श्रुतं ब्रह्म न श्रुतो विधिर्वेदान्तेषु तत्कल्पने च कर्मजन्यत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वसातिशयत्वादिप्रसङ्ग इत्याह ॥ नियोगपरतायां चेति ॥ फलितमाह ॥ अ-

कनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्ययुक्तं । अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चोपदेशेषु सप्रपञ्चोपदेशेषु वाऽसिद्धं, न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुं। प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु तु अधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वं न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चप्रविलयोपकारिणो नापि प्रपञ्चविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविरोधित्वात्। नहि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं प्रपञ्चैकदेशापेक्षणं च एकस्मिंन्नेति ॥ इदानीं प्रौढवादेन नियोगमङ्गीकृत्य तदेकत्वं खण्डयति ॥ ॥ अभ्युपगम्यमानेऽपीति ॥ भिन्नक्रियावाचिशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददातीति, तथेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः । निर्गुणसगुणरूपभेदः प्रकरणभेदः मुक्त्यभ्युदयफलभेद इत्येतैः प्रमाणैर्निर्गुणज्ञानसगुणोपासनाविषयकनियोगभेद इत्यर्थः । कथं तर्ह्यङ्गाङ्गिवाक्येषु नियोगैक्यं तत्राह ॥ प्रयाजेति ॥ एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रधानाधिकारात् तत्साध्यफलापूर्वैक्यादेकवाक्यतेत्यर्थः । इहापि निर्गुणसगुणविषयैकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु नेत्याह ॥ न त्विहेति ॥ मुक्त्यभ्युदयार्थिभेदान्मिथो विरुद्धार्थविषयोरङ्गाङ्गित्वायोगाच्च न नियोगैक्यं । न च निर्गुणविद्यानियोग एक एव सगुणविद्यानङ्गीकारादिति वाच्यं । अहो विपरीतं पाण्डित्यमायुष्मतः, विध्ययोग्याविद्यायां

न धर्मिणि युक्तं समावेशयितुं । तस्मादस्मदुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च' इत्युपक्रम्य प्रपञ्च महाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि

विधिर्योग्यायामविधिरिति, तस्मात् साकारवाक्यानामाकारलयद्वारा निर्गुणवाक्यैकवाक्यतागतिरसद्गतिरेव, किंतु तेषां कल्पिताकारो गतिस्तदुपासनयाभ्युदयसिद्धेः, निर्गुणवाक्यानां तु परमार्थालम्बनत्वमित्यस्मदुक्त एव विभागः साधीयानित्युपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥२१॥

ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिषेधावधित्वेन सद्रूपत्वमाह ॥ **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति**॥ पृथिव्यप्तेजोभूतत्रयं मूर्तं वाय्वाकाशद्वयममूर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूतद्वयस्यामूर्तस्य सारः 'करणात्मा हिरण्यगर्भो य एष एतस्मिन् सूर्यमण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः' इत्युक्तः, तस्य वासनामयानि स्वप्नरूपाणि 'तद्यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपः' इत्युपमाभिरुक्तानि विचित्राणि, तत्र महारजनं हरिद्रा तयालिप्तं वस्त्रं माहारजनं, पाण्ड्वाविकमिति धवलं कम्बलादि केचित्तु श्रुतिमुपलक्षणं कृत्वा सूक्ष्मपञ्चभूतान्यमूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि

दर्शयित्वा पुनः पठ्यते, 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति, इति। तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे, न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित् प्रतिषेध्यमुपलभ्यते, इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेतिनेतीतीतिशब्दपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य। इतिशब्दश्चायं सन्निहितालम्बनः एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते 'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति' इत्येवमादिषु। सन्निहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे, तत्र नः संशय उपजायते किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधति आहोस्विदेकतरं, यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि आहोस्विद्रूपे प्रति-

ततश्चामूर्तरसत्वोक्त्या करणानां पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति व्याचक्षते। अथ सद्भेदात्मकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरं, अत उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वान्नेति नेतीति निषेधेनोपदेशः क्रियत इत्यर्थः। नेतिशब्दार्थमाह॥ न हीति॥ एतस्मादात्मनोन्यन्नास्तीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः। शून्यतानिरासार्थं परं ब्रह्मास्ति इति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः। अत्र निषेध्यविशेषानुपलम्भात् संशयमाह॥ तत्र कोऽस्येत्यादिना॥ नञः प्रयोगस्य नकारस्येतिशब्दोपस्थापितवस्तुनिषेधकत्वादित्यर्थः। इतिशब्दात् निषेध्यसामान्यसमर्पणे विशेषाकाङ्क्षायां प्रकरणाद्रूपद्वयस्य रूपिब्रह्मण-

षेधति ब्रह्म परिशिनष्टि इति। तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे। द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात्, तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यतेऽपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः। अथवा ब्रह्मैव रूपवत् प्रतिषिध्यते, तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसम्भाव्यमानसद्भावं प्रतिषेधार्हं न तु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात् प्रतिषेधार्हः, अभ्यासस्त्वादरार्थ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते, शून्यवादप्रसङ्गात्। किंचिद्धि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः। तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवक-

श्च निषेध्यत्वभानात् संशयमुक्त्वा पूर्वोक्तं निर्विशेषं ब्रह्म नास्ति इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ तत्र प्रकृतत्वेति ॥ पूर्वपक्षे तत्पदार्थाभावाद्वाक्यार्थाभेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, निरधिष्ठाननिषेधादर्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्यरुच्या प्रपञ्चे ब्रह्मनिषेध इत्याह ॥ अथ वेति ॥ एकब्रह्मण एव निषेधे नकारद्वयस्य पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ अभ्यासस्त्विति ॥ उत्सूत्रमेव तावत् सिद्धान्तमुपक्रमते ॥ ॥ एवमिति ॥ शून्यप्रसङ्ग इष्ट इति वदन्तं प्रत्याह ॥ किंचिद्धीति ॥ तच्चेति प्रतिषेधनमित्यर्थः। अधिष्ठानानवशेषे तत्प्रमारूपहेत्वभावात् निषेधवाक्यार्थप्रमा न स्यात् इदमत्र नास्ति इति लोके निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रमितिदर्शनादित्यर्थः। किंच यद्भाति तत्सदित्युत्सर्गस्य मानर्थाभावाधिष्ठानप्रमितिस्तदपवादः तया पूर्वभानस्य भ्रमत्वनिश्चये-

ल्पते। कृत्स्नप्रतिषेधे हि कोऽन्यो भावः परिशिष्येत, अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते, 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमविरोधात्, 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यादिनिन्दाविरोधात्, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यवधारणविरोधात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च। वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते, नहि महता परिकरबन्धेन 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोऽभिलप्येत, प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि न्यायः। प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य-

नार्थसत्त्वापलापात् अपवादानङ्गीकारे तूत्सर्गतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरित्याह ॥ अपरिशिष्यमाणे चेति ॥ अधिष्ठानसत्त्वं विना भ्रान्तिनिषेधयोरयोगात् शून्यवादो न युक्त इत्युक्त्वा पूर्ववादिनः पक्षान्तरं दूषयति ॥ नापीति ॥ देहात्माभिमानवल्लौकिकमानप्राप्तद्वैतस्य निषेधो युक्तो न वेदान्तप्रमितब्रह्मण इति भावः। यदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वात् निषेधार्हं ब्रह्मेति तत्राह ॥ वाङ्मनसेति ॥ ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वं निषेधार्थं न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्यत आह ॥ प्रति-

मनसा सह' इति। एतदुक्तं भवति, वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्मात् ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यवगन्तव्यं। तदेतदुच्यते। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति इति। प्रकृतं यदेतावदियत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति। तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दर्शितं, अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेः। तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञं प्रत्युपनीयत इति ग-

पादनेति॥ उक्तार्थे सूत्रं योजयति॥ तदेतदित्यादिना॥ 'द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे' इति रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वान्नेतीति निषेध इत्यर्थः। नन्वादित्यमण्डले पुरुष इति ब्रह्माप्यत्र प्राधान्येनोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा अमूर्तरसत्वश्रुत्याभूतजनितत्वभानात् स्वप्नरूपवत्त्वश्रुतेश्चेत्याह॥तज्जनितमेवेति॥ रूपरूपिणोरभेद उक्तः। ननु वासनामयं रूपमेव किमित्युपमीयते प्रसिद्धरूपमेव किं न स्यादित्यत आह॥**अमूर्तरसस्येति**॥ रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वे फलितमाह॥**तदिति**॥ प्रतियोगित्वेन समर्प्यत इत्यर्थः। नचार्थतः प्राधान्यात् ब्रह्मणो निषेधः राज्ञो

म्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तं 'अथात आदेशो नेति नेति' इति। तत्र कल्पितं च रूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं । युक्तं च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं न तु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात्। न चात्रेयमाशङ्का कर्तव्या कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरं' इति, यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं

भृत्यो नास्तीत्यत्र राजनिषेधप्रसङ्गादिति भावः। किञ्चात्र ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध इत्याह ॥ **प्रपञ्चिते चेति** ॥ ननु ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसम्भवात् कथं कल्पितत्वमित्यत आह ॥ **तदास्पदमिति** ॥ उपादाने निषिद्धस्यान्यत्र न स्थितिरित्यर्थः। यत् तु द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति तत्राह ॥ **युक्तं चेति** ॥ स्थापितं हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्यवहारिकं प्रामाण्यं न तत्त्वावेदकमिति अतस्तत्त्वतो निषेधान्न विरोध इति भावः। ननु वस्तुत्वात् द्वैतवत् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह ॥ **न त्विति** ॥ द्वैतभावाभावसाक्षित्वादशक्यो नि-

ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यं, द्वौ चैतौ प्रतिषेधौ यथासङ्ख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति उत्तरो वासनाराशिं प्रतिषेधति। अथवा 'नेति नेति' इति वीप्सेयमितीति यावत् किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवति इत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतत् ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते। तस्मात् प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः। इतश्चैष एव निर्णयः यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति 'अन्यत् परमस्ति' इति अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रिय-

षेध इत्यर्थः। न चेत्यादिस्पष्टार्थं। यच्चोक्तं निषेधाभ्यां रूपं रूपि ब्रह्म च निषिध्यते इति तत्राह॥द्वौ चैताविति॥ उद्देश्यविधेयार्थानां सङ्ख्यासाम्ये यथाक्रमं सम्बन्ध इतिन्यायः 'यथासङ्ख्यमनुद्देशः समानाम्' [१।३।१०] इति पाणिनिसूत्रसिद्धः तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न निषेधद्वयविधिरित्यर्थः वीप्सापक्षे सर्वदृश्यनिषेधाज्जिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह॥परिगणितेति॥ मूर्तं नामूर्तं नेत्येवं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न शाम्यति इत्यर्थः। सूत्रशेषं व्याचष्टे॥ इतश्चेति॥ प्रतिषेधानुप-

माणे किमन्यत् परमस्ति इति ब्रूयात् तत्रैषाऽक्षरयोजना नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति, नेतिनेतीत्यस्य कोऽर्थः, न ह्येतस्मात् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति अतो नेति नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयमेव नास्ति इत्यर्थः। तच्च दर्शयति 'अन्यत् परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्ति' इति। यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेतीति हि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत् परमादेशनं न ब्रह्मणोऽस्ति इति। तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं। अथ नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं इति हि ब्रवीति' इति, तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत तस्मात् ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्यवस्यामः॥ २२॥

तदव्यक्तमाह हि॥ २३॥

यत्प्रतिषिद्धात् प्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्म

पत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगतं, भूयः पुनः, परमस्तीति श्रुतिः साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः॥ तच्चेति॥ अवशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्॥ २२॥

नन्वग्राह्यत्वात् ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे॥ यत्प्रतिषिद्धादिति॥ रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं न त्वसत्त्वादित्यर्थः

तदस्ति चेत् कस्मात् न गृह्यत इति । उच्यते । तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात्। आह ह्येवं श्रुतिः 'नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं. यदा ह्येवैष एवस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्येवमाद्या ॥२३॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥ २४

अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं। कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्ति इति, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः

'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भुः
तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।

। अन्यैर्देवैरिन्द्रियान्तरैर्न गृह्यत इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

तर्हि कदा ग्राह्यमिति शङ्कोत्तरं सूत्रं व्याख्याति ॥ अपि चैनमिति ॥ चस्त्वर्थः इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनसेत्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यगात्मनश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' ॥ इति।
'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते नि-
ष्कलं ध्यायमानः' इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि
"यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं"। इति
चैवमाद्या॥ २४॥

ननु संराध्यसंराधकभावाद्युपगमात् परापरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति नेत्युच्यते॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्॥ २५॥

प्रणिधानं जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थः। स्वयंभुरीश्वरः। खानीन्द्रियाणि। पराञ्चि अनात्मग्राहकाणि कृत्वा व्यतृणत् नाशितवान्। स हि तेषां नाशो यदसमर्थग्राहितया सर्जनं तस्मात् तेषां तथा सृष्टत्वात् सर्वो लोकः परागर्थमेव पश्यति नान्तरात्मानं। कश्चित्तु धीरो धीमानावृत्तचक्षुर्निरुद्धेन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मानं शास्त्रेण पश्यति मोक्षार्थीत्यर्थः। ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाख्यसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायंस्तं निष्कलं पश्यतीत्यर्थः। विनिद्राः वितमस्काः, तत्र हेतुर्जितश्वासत्वं प्राणायामनिष्ठत्वं, युञ्जाना ध्यायिनः, योगलभ्यः आत्मा योगात्मा॥ २४॥

यथा प्रकाशादयः उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः एवं प्रकाशश्चिदा-

यथा प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव, तथा हि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति। तथा हि लिङ्गं 'स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये। क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं

त्मापि ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते स्वतस्त्वस्यावैशेष्यमेकरसत्वमेव तत्त्वमसीत्यभ्यासादिति सूत्रयोजना ॥ २५ ॥

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह सूत्रकारः ॥ अतोऽनन्तेनेति ॥ २६ ॥

भेदाभेदपूर्वपक्षसूत्रद्वयस्य सङ्गतिमाह ॥ तस्मिन्नेवेति ॥ यथा

ध्यायमानः' इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं' इति गन्तृगन्तव्यत्वेन 'यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च क्वचित् तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्ततो गृह्येत भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात्, अत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति यथाहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनि च भेदः एवमिहापीति ॥ २७॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत् प्रतिपत्तव्यं, यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् अथ च भे-

हित्वेनाभेदः, कुण्डलाख्यस्य सर्पावस्थाविशेषस्य कुण्डलत्वेन भेदः, तथा जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदो जीवत्वेन भेदः, यद्वा सूर्यप्रकाशयोरेकतेजस्त्वधर्मावच्छेदेन भेदाभेदवज्जीवपरयोरपि एकेनैवात्मत्वधर्मेण भेदाभेदौ श्रुतिबलात् स्वीकार्याविति सूत्रद्वयार्थः कुण्डलत्वं वलयाकारत्वं आभोगत्वं वक्राकारत्वं, प्रांशुत्वं दीर्घदण्डाकारत्वं उन्नतमुखत्वं

दव्यपदेशभाजौ भवतः एवमिहापीति॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव तद्भवितुमर्हति। तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत। न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति। अभेदमेव हि श्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति अर्थान्तरविवक्षया। तस्मात् प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः॥ २९॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः। यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यत् चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि। 'अथात आदेशो नेति

आदिशब्दार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

सिद्धान्तसूत्रं। पूर्ववद्वेति। धर्मभेदेनैकधर्मेण वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य सत्यत्वादभेदवदनिवृत्तिः स्यात्। एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे

नेति, तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं' इति च। ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणात् ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितं अस्मात् परमन्यत् तत्त्वमस्ति नास्ति इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः, कानिचिद्वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत् तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव। तेषां हि परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते, परमतो ब्रह्मणोऽन्यत् तत्त्वं भवितुमर्हति । कुतः, सेतुव्यपदेशात्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशात, भेदव्यपदेशाच्च। सेतुव्यपदेशस्तावत् 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्कीर्तयति। सेतुशब्दश्च हि लोके

लोके विरोधकथोच्छेद इत्यपि द्रष्टव्यं, तस्मात् निष्प्रपञ्चं चिदेकरसं ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमस्ति इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

यदुक्तं नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु निषिध्यत इति तदयुक्तं। सेत्वादिश्रुतिभिर्वस्त्वन्तरास्तित्वं भानादित्याक्षिपति ॥ **परमत** इति ॥ यद्यपि द्युभ्वाद्यधिकरणे सेतुशब्दो विधारकत्वेन गौणो

जलसन्तानविच्छेदकारके मृद्दार्वादिप्रचये प्रसिद्धः, इह च सेतुशब्दः आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति 'सेतुं तीर्त्वा' इति च तरतिशब्दप्रयोगात्, यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति इति एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा आनात्मानमसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते । उन्मानव्यपदेशश्च भवति 'तदेतत् ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं' षोडशकलं इति । यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि ततोऽन्यद्वस्त्वस्ति इति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात् ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा सम्ब-

व्याख्यातः तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमजानतोऽयं पूर्वपक्षः, तत्रोन्मानादिश्रुतीनां मुख्यत्वात् सद्वयं ब्रह्मेति फलं सिद्धान्ते तूक्ता द्वितीयतत्पदलक्ष्यसिद्धिरिति विवेकः । ब्रह्म सद्वयं सेतुत्वात् लौकिकसेतुवत् तीर्णत्वश्रुतेश्चेत्याह ॥ सेतुं तीर्त्वेति ॥ जाङ्गलं वातभूयिष्ठमिति वैद्योक्तेः वातप्रचुरो देशो जाङ्गलं, इह तु देशमात्रं ग्राह्यं । दिशश्चतस्रः कलाः प्रकाशवान्नाम पादः, पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्नाम पादः, अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्मान्नाम पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ्मन इत्यायतनवान्नाम पाद इति चतुष्पाद्ब्रह्मेति, पादानामार्धानि अष्टौ शफा अस्येत्यष्टाशफं, पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडशकलमित्यर्थः । षोडशपणपरिमितं ताम्रं कार्षापणसंज्ञं भवति तद्वत् सद्वयं ब्रह्म परिमितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धित्वाच्च नगरवदित्याह ॥ **तथा**

न्धव्यपदेशो भवति 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति, 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः' इति च, अमितानां च मितेन सम्बन्धो दृष्टः यथा नराणां नगरेण। जीवानां च ब्रह्मणा सम्बन्धं व्यपदिशति सुषुप्तौ। अतस्ततः परमन्यदमितमस्ति इति गम्यते। भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति, तथा हि 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशति 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति। अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम' इति। सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति 'ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्येकस्य ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्येकस्य यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति ॥ ३१ ॥

सम्बन्धेति ॥ अन्यदमितमिति असङ्ख्यातमित्यर्थः। अन्यस्पर्शे अल्पत्वेन मितत्वनियमादिति मन्तव्यं, भेदेनो कर्त्वाच्च घटवदित्याह॥ भेदव्यपदेशश्चेति ॥ अस्याक्षिस्थस्यामुनादित्यस्थेन सहेति यावत्। आधारतोऽतिदेशतश्च भेदमुक्त्वाऽवधितोऽपि तमाह ॥ सावधिकं चेति॥ ३१॥

एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्ति इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि। न ब्रह्मणोऽन्यत् किञ्चिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात्, न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे, सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवति इति निर्धारितं, अनन्यत्वं च कारणात् कार्यस्य। न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात्, एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वस्तित्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्त्वं सूचयन्ति इत्युक्तं नेत्युच्यते। सेतुव्यपदेशस्तावत् न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते, 'सेतुरात्मेति ह्याह न पु-

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तुशब्देनेत्यादिना ॥ यदन्यत् तत् किं साधनादिवान् असाधनादिवान् वा, नाद्यः मानाभावात्, कार्यस्य ब्रह्मानन्यत्वनिर्धारणाच्चेत्युक्त्वा न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेरद्वयत्वावधारणादित्याह ॥ न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ॥ उक्तानुमानानामागमबाध इति भावः। उक्तं स्मारयित्वा हेतूनामसिद्धिमाह ॥ ननु सेत्वित्यादिना ॥ किं

नस्ततः परमस्ति' इति। तत्र परस्मिन्नसति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत, न चैतन्न्याय्यं हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना। अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतुनिदर्शनेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसञ्जयता मृद्दारुमयतापि प्रासज्येत न चैतन्न्याय्यं अजत्वादिश्रुतिविरोधात्। सेतुसामान्यात् तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते, जगतस्तन्मर्यादानांच विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः, अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते। सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतिरतिक्रमासम्भवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते, यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत्॥ ३२॥

बुद्ध्यर्थः पादवत्॥ ३३॥

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति तत्राभिधीयते। उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्य-

सेतुश्रुत्या परसिद्धिरर्थाद्वा, नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते॥ तत्र परस्मिन्निति॥ सेतुत्वलिङ्गेनाद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमन्याय्यमित्याह॥ न चेति॥ लिङ्गं चासिद्धमित्याह॥ अपि चेति॥ विधारकत्वं तु कल्पितद्वितीयापेक्षयापि युज्यत इति भावः। तीर्णत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्याह॥ सेतुं तीर्त्वेति॥ ३२॥

परिमितत्वमप्यसिद्धमित्याह॥ बुद्ध्यर्थ इति॥ वाक्प्राणचक्षुः-

तिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः, किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ इति यावत्। चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थापयितुं, मन्दमध्योत्तमबुद्धित्वात् पुंसामिति। पादवत्। यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो मनःसम्बन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसम्बन्धिनः आध्यानाय तद्वत् अथ वा पादैवदिति, यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय कल्प्यते, न हि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रयपरिमाणानियमात् तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः

श्रोत्राणि मनसः पादाः अग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य पादाः ध्यानार्थं कल्पिताः तद्वत् ब्रह्मण उन्मानमित्यर्थः। लौकिकं दृष्टान्तमाह ॥ अथवेति ॥ पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह ॥ नहीति ॥ कार्षापणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत् मन्दधियां ध्यानव्यवहाराय ब्रह्मण उन्मानकल्पनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिहारोऽभिधीयते। यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदे-शाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति । तदप्यस-सत्। यत एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षया एतौ व्यपदेशावुपपद्येते।सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः। बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेष-विज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्म-ना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परिमि-तत्वापेक्षया। तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उ-पाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्ष-या.प्रकाशादिवदित्युपमोपादानं । यथैकस्य प्र-काशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य वोपाधियोगा-दुपजातविशेषस्योपाध्युपशमात् सम्बन्धव्यप-देशो भवति उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूचीपाशाकाशाकाशादिषूपाध्यपेक्षयैवतौसम्ब-न्धभेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥ ३४॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदृश एव सम्बन्धो नान्यादृशः

सम्बन्धभेदौ कल्पितौ न सत्याद्वितीयसाधकौ इत्याह ॥ स्थाने-ति ॥ स्थानमुपाधिर्बुद्ध्यादिः एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिशान्तौ सत्यां सम्बन्ध उपचर्यते।यथा सौरालोकादेरङ्गुल्याद्युपाधिना भिन्न-स्योपाधिवियोगे महालोकाद्यात्मना सम्बन्धोपचारस्तद्वत् तथादित्यच-क्षुषोः स्थानयोर्भेदाद्धिरण्मयपुरुषभेदकल्पनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

। यथा 'स्वमपीतो भवति' इति हि स्वरूपसम्बन्धमेनमामनन्ति। स्वरूपस्य चानपायित्वात् न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते, उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात् तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युपपद्यते। तथा भेदोऽपि नान्यादृशः सम्भवति बहुतरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिः एकस्याप्याकाशस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति 'योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो योऽयमन्तः पुरुष आकाशो योऽयन्तर्हृदय आकाशः' इति च ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान् परपक्षहेतूनुन्मथ्य सम्प्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति। तथा अन्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्ति इति गम्यते । तथा हि 'स एवाधस्तादहमेवाधस्तात् आत्मैवाधास्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद/ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं ने-

मुख्यावेव सम्बन्धभेदौ किं न स्यातामित्यत्र सूत्रं ॥ उपपत्तेश्चेति ॥ स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य सम्बन्धो भेदनिवृत्तिरूपो युज्यते न मुख्यः संयोगादिः वस्तुद्वयासत्त्वात्, तथा भेदोऽपि न स्वत एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ह नानास्ति किञ्चन यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति। सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवगम्यते॥ ३६॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ ३७॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति, अन्यथा हि तन्न सिध्येत्। सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्। तथान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराद्व्यावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत। सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्योऽवगम्यते। आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः 'यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'आ-

ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह॥ **अनेन सर्वगतत्वमिति**॥ द्वितीयं सत्यं चेत् सेत्वादिवत् ब्रह्मणोऽल्पता स्यात् यत्रान्यत्पश्यति तदल्पमिति श्रुतेः। किञ्च निरवयवासङ्गब्रह्मणः सत्य-

काशवत् सर्वगतश्च नित्यः' 'ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्', 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयम्' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७॥

फलमत उपपत्तेः॥ ३८ ॥

तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां, किमेतत् कर्मणो भवतिआहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा। तत्र तावत् प्रतिपद्यते। फलमतः ईश्वराद्भवितुमर्ह-

प्रपञ्चसम्बन्धायोगात् तवैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति भावः। अधिष्ठानेनाध्यस्तं जगद्व्याप्तमध्यस्तत्वात् रज्ज्वा व्याप्तसर्ववदिति न्यायः ३७॥

एवं तत्पदलक्ष्यं संशोध्य वाच्यार्थमाह ॥ **फलमत उपपत्तेः** ॥ निर्विशेषत्वादन्यः स्वभावः फलहेतुत्वाख्यः। इष्टं सुखं देवादीनां, अनिष्टं दुःखं नारकीणां, व्यामिश्रं मनुष्याणां, संसारो जन्ममृतिप्रवाहः गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरं। अत्र कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्वश्रुतेः संशयमाह ॥ किमिति ॥ अत्र पूर्वपक्षे फलदातुरीश्वरस्य तत्पदवाच्यस्यासिद्धेर्लक्ष्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः। पूर्वोक्तनिर्विशेषत्वमुपजीव्य फलदातृत्वमपीश्वरस्य नास्ति, इति पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिः। यद्यपि सर्वगतत्ववत् फलदातृत्वं व्यवहारदशायां सिध्यति तथापि कर्मण एव फलदातृत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्यार्थनिर्वाहकवाच्यार्थनिर्णयार्थमस्याधिकरणस्यारम्भ इति मत्वा सिद्धान्तं ताव-

ति। कुतः, उपपत्तेः। स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते। कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नं, अभावात् भावानुत्पत्तेः। स्यादेतत् कर्म विनश्यत् स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं कालान्तरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति। तदपि न परिशुध्यति, प्राक् भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः। यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धं। न ह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः। अथोच्येत माभूत् कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्स्यत इति, तदपि नोपपद्यते, अपूर्वस्याचेतनस्य का-

दाह॥ **तत्र तावदिति** ॥ स्वर्गादिकं विशिष्टदेशकालकर्माभिज्ञदातृकं कर्मफलत्वात् सेवाफलवत् इत्युपपत्तिः। यागादिक्रियाख्यं कर्म तावत् क्षणिकं तत् किं स्वनाशात् फलं जनयति उत फलं उत्पाद्य नश्यति आहोस्विदपूर्वात् फलसिद्धिः, नाद्य इत्याह॥ **अभावादिति** ॥ द्वितीयं शङ्कते॥ **स्यादिति** ॥ कर्मनाशक्षणमारभ्यानभिव्यक्तस्वर्गसुखादिसत्त्वे मानं नास्ति इति दूषयति ॥ **तदपीत्यादिना** ॥ तृतीयं शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ अपूर्वं किं स्वतन्त्रमेव फलदानाय प्रवर्तते चेतनाधिष्ठितं वा,

ष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात्। अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत्, न, ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात् ३८

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे। तथा हि श्रुतिर्भवति 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं म-

नाद्य इत्याह ॥ तदपीति ॥ द्वितीये त्वदृष्टानभिज्ञजीवस्याधिष्ठातृत्वायोगात् ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः। प्रौढवादेनापूर्वं नास्ति इत्याह ॥ तदस्तित्व इति ॥ क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वानुपपत्त्या स्थाय्यपूर्वसिद्धिरिति चेन्न, कर्मभिराराधितादीश्वरादेव स्थायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः। न केवलतर्केणापूर्वं सिध्यतीति भावः ॥ ३८ ॥

'कृतात्ययेऽनुशयवान्' इत्यत्रोदाहृताभिः 'य इह रमणीयचरणाः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपूर्वसिद्धिश्चेत्ताभिरीश्वरस्यापि फलदातृत्वं स्वीकार्यमित्याह ॥ श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः ॥ अन्नमासमन्तात् प्राणिभ्यो ददातीत्यन्नादः। वसुदानो धनदाता, कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडत्वेनोपकरणमात्रत्वात् स्वतन्त्र ईश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ ३९ ॥

इदानीं पूर्वपक्षयति॥ धर्ममिति ॥ विधिश्रुतिर्विध्यर्थः। तस्य लिङर्थस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयस्तद्भावावगमाद् यागः स्वर्गसाधनमि-

न्यते। अत एव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिषु वाक्येषु, तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते, अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात्। नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः, नैष दोषः। श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथाऽयं कर्मफलसम्बन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति, अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते. उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण, ईश्वरस्तु फलं ददाति इत्यनुपपन्नं, अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च, तस्माद्धर्मादेव फलमिति ॥ ४० ॥

ति गम्यते। यागस्येष्टसाधनत्वाभावे प्रेरणानुपपत्तेरित्यर्थः। अपूर्वद्वारा कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति ॥ ईश्वरस्त्विति ॥ ईश्वरः किं कर्मानपेक्षः फलं ददाति तत्सापेक्षो वा, आद्य आह ॥ अविचित्रस्येत्यादिना ॥ द्वितीये संवेष्टनसंस्कारमात्रात् कटादौ वेष्टनवत् कर्मापूर्वादेव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥४१॥

बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते।केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथास्तु ईश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः। कुतः, हेतुव्यपदेशात्। धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते। फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति। स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु

"योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति।
तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् इति

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वक-

अत्र वयं वदामः चन्दनकण्टकादिदृष्टसम्पत्त्यैव सुखादिसम्भवे कृतं धर्माधर्माभ्यामितिस्मृतिबलात् तदपेक्षायां ईश्वरेण किमपराद्धं। अतः ईश्वरानपेक्षात् केवलात् कर्मणः फलमित्ययुक्तमिति सिद्धान्तयति ॥ पूर्वं त्विति ॥ अचेतनस्य कर्मणः स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् सेवादिदृष्टा-

र्मानुरूपाः प्रजाः सृजति, विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ४१ ॥

इतिश्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २

न्तानुसारिश्रुतेर्बलीयस्त्वात् सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्धेतुत्वश्रुतेश्चेश्वराधिष्ठितात् कर्मणो जगदन्तःपातिफलसिद्धिरिति समुदायार्थः ॥४१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमिदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितं एकमेकरसं सैन्धवघनवदवधारितं, तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः । न हि कर्मबहुत्ववत् ब्रह्मबहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमि-

ॐ विघ्नविनाशाय नमः ।

मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय त्रिलोकस्वामिनं मुदे ।
विघ्नेशं विघ्नविध्वस्त्यै प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥

ब्रह्मस्वरूपं निर्धार्य तज्ज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति ॥ पादसङ्गतिमाह ॥ व्याख्यातमिति ॥ पूर्वपादे तत्त्वंपदार्थविवेकः कृतः, इह तत्फलं वाक्यार्थज्ञानमानन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रेणापुनरुक्तापेक्षिततत्पदतद्वाच्यार्थोपसंहारेण निर्धार्यत इति फलफलिभावः सङ्गतिः । सगुणवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्विद्यानां चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् क्रियत इति मन्तव्यं सम्प्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वेनोक्तमितिमन्वान आक्षिपति ॥ नन्विति ॥ वेद्यभेदे विद्याभेदचिन्ता स्यात् ब्रह्मणस्तु वेद्यस्यैक्यात् न चिन्तावसर इत्यर्थः । ब्रह्मैक्येऽपि धर्मभेदा-

ति शक्यं वक्तुं, ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च। न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि सम्भवन्ति, न ह्यन्यथार्थोऽन्यथाज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति। यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रान्तं भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वास प्रसङ्गो वेदान्तेषु, तस्मान्नतावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते, नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत, ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात्। अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्' (वे० अ० १।पा० १। सू० ४) इत्यत्र। तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति, तदुच्यते। सगुणब्रह्मविषया प्राणा-

चिन्ता इत्यत आह॥ एकरूपत्वाच्चेति॥ निर्धर्मत्वादित्यर्थः। एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकप्रकारसम्भवाद्भेदशङ्केत्यत आह॥ न चेत्यादिना॥ पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशङ्कानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदाज्ज्ञानाभेद इति सिद्धान्तोऽप्ययुक्त इत्याह॥ नाप्यस्येति॥ एवं पादारम्भमाक्षिप्य समाधत्ते॥ तदुच्यत इति॥ सगुणविद्यास्वेव भेदाभेदचिन्ता क्रियते निर्गुणविद्यायां त्वैक्यं सिद्धमिति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं क्रियते वाक्यार्थनिर्णयायेति भावः। पञ्चाग्निप्राणदहरशाण्डिल्यवैश्वानरादिविद्या मिथो भिन्ना इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते। अत्र तु-

दिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः। अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ सम्भवतः, कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते क्रममुक्तिफलानि च कानिचित् सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण। तेष्वेषा चिन्ता सम्भवति किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद आहोस्वित् नेति। तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते, नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु, अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्यन्ना-

मिथोभिन्नास्ताः किं प्रतिशाखं भिद्यन्ते न वेति नामादिभेदाच्चोदनाद्यविशेषाच्च संशयः। पूर्वपक्षे विद्याभेदाद्गुणानुपसंहारः सिद्धान्ते त्वभेदादुपसंहार इति भेदः। पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं "नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरे कर्मभेदः स्यादिति। तत्रोक्ता हेतवो नामादयो विद्याभेदार्थमिहोच्यन्ते अथैष ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाख्यगुणविधिमाशङ्क्य ज्योतिरितिपदस्य कर्मान्तरनामत्वसम्भवे ज्योतिष्टोमलक्षकत्वायोगादथेतिप्रकरणविच्छेदाच्च ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरं विशिष्टदक्षिणाकं विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वमुक्तं। ज्योतिरादिष्वित्यादिपदेनाध्वर्यवं हौत्रमिति संज्ञाभेदात् कर्मभेदो ग्राह्यः। तप्ते क्षीरे दध्ना कठिनमामिक्षा, तत्र द्रवं जलरूपं वाजिनमिति भेदः, 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेव आमिक्षायागे वाजिनाख्यगुणविधिः वाजिभ्य इति विश्वेदेवानुवादादित्याशङ्क्यामिक्षां प्रत्युपसर्जन-

म तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौषीत-
कं शाट्यायनकमित्येवमादि, तथा रूपभेदोऽ-
पि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः 'वैश्वदेव्या-
ऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु, अ-
स्ति चात्र रूपभेदः, तद्यथा केचिच्छाखिनः पञ्चा-

त्वेनोक्तविश्वेदेवानां वाजिभ्य इत्यनुवादायोगादुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे कर्मणि वाजिनद्रव्यस्यानाकाङ्क्षितस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति द्रव्यदेवताख्यरूपभेदात् कर्मभेदः सिद्धान्तितः। आदिपदात् 'ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पयः' इति द्रव्यभेदात् यागभेदो ग्राह्यः, एवमिहापि पञ्चाग्निषडग्निरूपभेदात् विद्याभेदो वाजिच्छन्दोगयोः तथा रेतोन्यूना वागादयः छान्दोग्ये, तत्सहिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरिवाक्याध्ययने तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजनं धर्मविशेषो नान्येषां, अग्न्यध्ययने केषाञ्चिदुपाध्यायार्थमुदकुम्भाहरणं धर्मो नान्येषां, अश्वमेधाध्ययनेऽश्वघासानयनं केषाञ्चिदेव नान्येषां, न च तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मविशेषमपेक्षन्ते नापेक्षन्ते चेति युक्तं, अतो धर्मविशेषाच्छाखान्तरे कर्मभेदः शङ्कितस्तथात्रापि मुण्डकाध्ययने केषाञ्चिदेव शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूपं व्रतं नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात्, पुनरुक्तिरभ्यासः। यथा 'समिधो यजति तनूनपातं यजति' इति यजत्यभ्यासात् प्रयाजानां भेद उक्तस्तथा शाखान्तरेऽभ्यासाद्विद्याभेदः, आदिपदान्निन्दादिग्रहः; 'प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्' इत्यनुदितहोमस्य 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तत्' इत्युदितहोमस्य च निन्दाश्रुतेर्भेदः, एकस्यैवोदितेऽनुदिते चानुष्ठानायोगात्, तथोदितानुदितहोमातिक्रमकृतप्रायश्चित्तादप्यग्निहो-

ग्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमामनन्ति, अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति, तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनान् वागादीनामनन्ति केचिदधिकान् तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु, अस्ति चात्र धर्मविशेषः यथाऽऽथर्वणिकानां शिरोव्रतम् इति, एवं पुनरुक्तादयो

त्रभेदः शङ्कितः, एते निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदाहियेते यथा सर्वशाखाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कर्तुं चाऽशक्तेर्भेदस्तथा सर्ववेदान्ताध्ययनज्ञानाद्यशक्तेस्तत्तद्वेदान्तविद्याभेदः स्यात्, तथा शाखानां सर्वासामेकरूपा समाप्तिर्नोच्यते किन्तु कस्याश्चित् क्वचित् कर्मणि समाप्तिरतः समाप्तिवचनभेदात् प्रतिशाखं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्यचिद्वेदान्तस्योङ्कारसार्वात्म्ये समाप्तिः कस्यचिदन्यत्रेति विद्याभेदः अन्यार्थदर्शनमर्थवादस्तद्भेदात् कर्मभेदवद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता हेतवो दर्शितास्ते केचित् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चात्रोपयुज्यन्त इति। तथा शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि तत्र नामधेयं गुणो रूपमभ्यासश्चेति त्रयं व्याख्यातं, यजेद्दध्यात् जुहुयादिति प्रकृतिशब्दभेदेन धात्वर्थभेदात् तदवच्छिन्नभावनाख्यकर्मभेद उक्तस्तथाऽत्रवेदोपास्तेइत्यादिशब्दभेदात् विद्याभेदः, 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति सङ्ख्यया कर्मभेदवद्वायुप्राणौ द्वौ संवर्गाविति द्वित्वसङ्ख्यया संवर्गविद्याभेदः स्यात्, नित्याग्निहोत्रप्रकरणात्, प्रकरणान्तरे कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतमग्निहोत्रं प्रकरणान्तरस्थत्वात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितं । तथात्र वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपास्तिभेद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ सर्वैर्वेदान्तैः प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तैर्वि-

भेदहेतवो यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः, तस्मात् प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानितान्येव भवितुमर्हन्ति । कुतश्चोदनाद्यविशेषात् । आदिग्रहणेन शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकृष्यन्ते, संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः। यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति। एवं 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इति वाजसनेयिनां, छन्दोगानां च तादृश्येव चोदना, प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति' इति। रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वं, यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य, तेन हि तद्रूप्यते। समा-

हितानीत्यर्थः। उक्तनामादिभिरग्निहोत्रादिकर्मणां प्रतिशाखं भेदे प्राप्ते शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति। तत्र चोदनाविधायकः शब्दश्चोदितः प्रयत्नो वा, तस्याः अविशेषमाह ॥ यथैकस्मिन्निति ॥ एकधात्वर्थहोमावच्छिन्नप्रयत्नैक्यवदुपास्तिप्रयत्नैक्यमित्यर्थः। यथा ज्येष्ठत्वादिगुणकप्राणविद्या सर्वशाखास्वेका तथा पञ्चाग्निविद्याप्येका फलसंयोगाद्यविशेषात्, तथा-

ख्यापि सैव प्राणविद्येति, तस्मात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां। एवं पञ्चाग्निविद्यावैश्वानरविद्याशाण्डिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयितव्यं। ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव काण्डे 'न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात्' इत्यारभ्य परिहृताः॥ १॥

इहापि कंचिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि॥ २॥

स्यादेतत्। सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां

न्यापि क्रियाऽभिन्नेत्याह॥ एवं पञ्चाग्नीति॥ पूर्वपक्षहेतून्निराचष्टे॥ येत्विति॥ काठकमित्यादिनाम्ना कर्मभेदो न युक्तः, कुतः अचोदनाभिधानत्वात् काठकादिशब्दानां ग्रन्थनामतया कर्मवाचित्वाभावादतो भिन्ननामकशाखाग्रन्थभेदेऽपि तद्विहितं कर्मैकमेव, अल्परूपभेदोऽपि न कर्मैक्यविरोधी, धर्मविशेषस्त्वध्ययनाङ्गं न कर्माङ्गमतो न कर्म भेदकः॥ शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा, निन्दान्यार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वं तत्तद्विधिस्तुतिमात्रत्वात् बहुशाखाध्ययनाशक्तावपि स्वशाखानुक्तविशेषस्यापेक्षितस्यान्यतो ग्रहणसम्भवादशक्तिरभेदिका एकस्मिन्नपि कर्मण्यङ्गलोपादिना प्रायश्चित्तं सम्भवति एवं समाप्तिवचनभेदोऽप्यप्रयोजक इत्येवं कर्माभेदप्रमाणप्राबल्ये भेदहेतवः परिहृता इत्यर्थः॥ १॥

तर्हि शाखान्तरन्यायेनैव कर्मैक्यवद्विद्यैक्यसिद्धेः पुनरुक्तिरित्यत आह॥ इहापीति॥ रूपस्योत्पत्तिशिष्टत्वं विशेषः पञ्चाग्नीन् वेदत्याद्युपासनोत्पत्तिविधिस्थपञ्चाग्न्यादिरूपभेदादुपासनाभेदः स्यादामि-

गुणभेदान्नोपपद्यते। तथा हि वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना। छन्दोगास्तु तं नामनन्ति पञ्चसङ्ख्ययैव च त उपसंहरन्ति 'अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद' इति। येषां च सगुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत, न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं पञ्चसङ्ख्याविरोधात्। तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति। वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद' इति। आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागस्येति चेत्, नैष

क्षावाजिनरूपभेदात् कर्मभेदवदित्यधिकाशङ्कानिरासार्थत्वात् न पौनरुक्त्यमस्याधिकरणस्येति मत्वा शङ्कां व्याचष्टे ॥ स्यादित्यादिना ॥ अस्य पृथक्शास्त्रत्वात् कर्मन्यायानां मानसविद्यासु विना सूत्रं दुर्योगत्वाच्च पुनरुक्तिगन्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यं। ननु तस्य मृतस्य दाहार्थमग्निरन्त्येष्टिगतः षष्ठो यः प्रसिद्धवद्वाजिभिरुक्तः स छान्दोग्ये उपसंहार्य इति न रूपभेदस्तत्राह ॥ न चात्रेति ॥ अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजिनामावापश्छन्दोगानां च तस्योद्वापस्ततः किमित्यत आह ॥ आवापेति ॥ छान्दोग्ये षष्ठाग्न्यभावमङ्गीकृत्याल्परूपभेदो न वि-

दोषः यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते। यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न सम्भवति तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न विद्याभेदो भवितुमर्हति, न हि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते। पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति' इति। वाजसनेयिनस्तु साम्पादिकेषु पञ्चस्वग्निष्वनुवृत्तायाः समिद्धूमादिकल्पनाया निवृत्तये 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समित्' इत्यादि समामनन्ति स नित्यानुवादः। अथाप्युपासनार्थ एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहर्तुं। न चात्र पञ्चसङ्ख्याविरोध आशङ्क्यः, साम्पादिकाग्न्यभिप्राया ह्येषा पञ्चसङ्ख्या

वैक्यविरोधीति परिहरति॥ नैष इत्यादिना॥ अङ्गीकारं त्यजति॥ पठ्यतेऽपीति॥ इतोऽस्माल्लोकाद्दिष्टं लोकान्तरं प्रेतं गतं ज्ञातयोऽग्नये हरन्तीत्यर्थः। ननु छान्दोग्येऽग्निमात्रं श्रुतं वाजिभिस्तु समिदादिविशेषः पठ्यते इति रूपभेदस्तदवस्थस्तत्राह॥ वाजसनेयिनस्त्विति॥ षष्ठाग्नेस्तद्विशेषस्य चानुवादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात् पञ्चाग्नय एवोपास्याः उभयत्रेति न रूपभेद इत्यर्थः। सविशेषस्य षष्ठाग्नेरुपास्यत्वेऽपि न रूपभेद इत्याह॥ अथापीति॥ द्युलोकादीनां पञ्चानामग्नीनां अग्नित्वसम्पत्तिविधिनैवार्थात् पञ्चत्वं सम्पत्तिकल्पिताग्नीनां सि-

नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्यदोषः। एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते। न चावापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः कस्यचिद्विद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसो वेद्यस्य विद्यायाश्चाभेदावगमात्, तस्मादैकविद्यमेव॥ २॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः॥ ३॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते। स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते, यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समाख्यातमिति समामनन्ति। 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते'

द्वमनूद्यते न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः। छन्दोगैर्वाजिशाखास्थं रेत उपसंहर्तव्यमित्युक्त्वाऽनुपसंहारेऽपि न विद्याभेद इत्याह॥ **न चावापेति**॥ २॥

एवं रूपभेदो न विद्याभेदक इत्युक्त्वा धर्मविशेषोऽपि न भेदक इत्याह॥ **स्वाध्यायस्येति**॥ गोदानवदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणिकानां सूत्रे विहितं न विद्याङ्गमित्यर्थः। अधिकाराच्चेति व्याचष्टे

इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दाध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते। ननु च 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेच्छिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्' इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सङ्कीर्येतैष धर्मः, न, तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोग्येवैष धर्मः। सववच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः। यथा च सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसम्बन्धादाथर्वणोदितैकाग्न्यभिसम्बन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसम्बन्धात् तत्रैव नियम्येत, तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वम्॥ ३॥

॥ नैतदिति ॥ एतत्प्रकृतं मुण्डकमननुष्ठितशिरोव्रतो नरो नाधीत इति श्रुतेर्मुण्डकाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतमित्यर्थः। ननु विद्याङ्गत्वेनापि इदं व्रतं श्रुतमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सर्वशाखासु ब्रह्मविद्यैकैव चेद्विद्यासंयुक्तं व्रतमपि सर्वत्र सम्बध्येत। न च सम्बध्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः। प्रकृतग्रन्थवाच्ये तच्छब्दबलाद्ब्रह्मप्रकाशकग्रन्थपरो ब्रह्मविद्याशब्द इति परिहरति ॥ नेति ॥ तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सववदितिनिदर्शननिर्देशः। सवाः होमाः आथर्वणैः स्वसूत्रे उदित एकोऽग्निरेकर्षिसंज्ञया प्रसिद्धस्तस्मिन्नग्नौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वं, सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति, तथैतमेव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः' इति च तथा 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति काठके। उक्तस्येश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इति। तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसम्पादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति, तथा सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहि-

किञ्च वेद्यैक्येन निर्गुणब्रह्मविद्यैक्यं तावच्छ्रुतिर्दर्शयति, तत्सन्निधिपाठात् सगुणविद्यानामपि सर्वशाखास्वैक्यसिद्धिरित्याह सूत्रकारः ॥ दर्शयति चेति ॥ सगुणमप्येकं वेदत्रयवेद्यं दर्शयतीत्याह ॥ तथेति ॥ किञ्च शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शो विद्यैक्यं दर्शयतीत्याह ॥ **तथा महद्भयमित्यादिना** ॥ एष नर एतस्मिन्नद्वयेऽल्पमप्यन्तरं भेदं यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवति, एवं तस्माद्विदुषो नरस्य भेददर्शिनस्तदेव ब्रह्म भयङ्करं भवति, ब्रह्मैवाहमित्यमन्वानस्येत्यर्थः। प्रादेशमात्रमुपास्त इति सिद्धवदुपादानं वै-

तानामुक्थादीनामन्यत्रोपासनविधानायोपादानात् प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् ।

स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि, उभयत्रापि हि तदेवैकं

श्वानर विद्यैक्यं दर्शयतीत्याह ॥ तथेति ॥ किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषूक्थादीनां प्रतीयमानत्वेन हेतुनैतदवगम्यते अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपास्त्यर्थमुपादानमिति, ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनैक्यं बाहुल्येन सिध्यतीत्याह ॥ तथेति ॥ ब्रह्मविद्यैक्यवदुक्थादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वशाखासु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह ॥ उपसंहार इति ॥ शाखाभेदे समानविद्यायां श्रुता गुणा यथाश्रुति व्यवस्थिता उत एकत्राश्रुता इतरशाखात उपसंहर्तव्या इति सन्देहे विद्यैक्येऽपि तत्रतत्रोक्तैरेव गुणैर्विद्योपकारसिद्धेः शाखाभेदेन गुणा व्यवस्थिता इति पूर्वपक्षः, तत्र प्रकृतविद्यैक्यचिन्तानैष्फल्यमिति फलं सिद्धान्तत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्थिते चेत्यादिना ॥ गुणानां गुण्यविनाभावादेतच्छाखास्था विद्या-

विज्ञानं तस्मादुपसंहारः विधिशेषवत्, यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहार एवमिहापि। यदि हि विज्ञानभेदो भवेत् ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः, विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति। अस्यैव तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् य-

शाखान्तरोक्ततद्विद्यागुणवती तदभिन्नत्वात् तद्विद्यावदित्यनुमानाद्विद्यैक्ये गुणोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः। प्रधानैक्ये तदुपकारकाणामङ्गानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह ॥ विधिशेषवदिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह ॥ यदि हीति ॥ नन्वाग्नेययागावरुद्धानां गुणानां ततोऽभिन्ने सौर्ये प्राप्तिवद्विद्यान्तरस्थगुणानां विद्यान्तरप्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह ॥ प्रकृतीति ॥ प्रकृतिगुणानां विकारे प्राप्तिर्युक्ता विद्यानां तु प्रकृतिविकृतिभावासिद्धेर्न तत्प्राप्तिरित्यर्थः ॥ नैवमिति ॥ गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः। उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पौनरुक्त्यं वारयति ॥ अस्यैवेति ॥५॥

पूर्वं चोदनाद्यविशेषादुत्सर्गतो विद्यैक्यमुक्तं तस्यापवादं वक्तुमाह ॥ अन्यथात्वमिति ॥ अत्र वाजिनामुद्गीथब्राह्मणं छन्दोगानामुद्गीथाध्यायं च विषयमाह ॥ वाजेत्यादिना ॥ ते ह देवाः सात्त्विकवृत्तयः

ज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति.ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथा' इति, प्रक्रम्य वागादीन् प्राणानासुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्' इति। तथा छान्दोग्येऽपि 'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्यामः' इति प्रक्रम्येतरान् प्राणानासुरपाप्मविद्धत्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' इति। उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिरध्यवसीयते। तत्र संशयः किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्वित्

प्राणा अन्योन्यमूचुर्हन्तेदानीमस्मिन् यज्ञे उद्गीथेनौद्गात्रेण कर्मणा रजस्तमोवृत्तिरूपान् सुरानतीत्य देवत्वं गच्छामः' इति ते चैवं निर्दोषमुद्गीथकर्तारमुपास्यं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाचं परीक्षितवन्तस्त्वमौद्गात्रं नोस्माकं कुर्विति तयाऽनृतं कृतं तथा घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनांस्यपि कामेनासुरपाप्मना ग्रस्तानीति निन्दित्वा आसन्यमास्येभवं मुखमध्यस्थं प्राणमुपास्यं निर्धारितवन्तः तत्तत्रान्योन्याभिभवात्मके युद्धे प्रवृत्ते देवाः पूर्ववदुद्गीथमाहृतवन्तः, अनेनोद्गीथेनैनानसुरान् जयेमेत्यर्थः। भेदाभेदमानाभ्यां संशयमाह॥ तत्रेति॥ अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीथविद्येति संज्ञैक्येन विद्यैक्यमिति पूर्वपक्षे मिथो गुणोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते संज्ञैक्येऽपि विद्यैक्यापवादादनुपसंहारइति, एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिरिति मन्तव्यं, सु-

विद्यैकत्वमिति, किं तावत् प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति। ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात्, अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः अन्यथा छन्दोगाः 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमाम्नन्ति, छन्दोगास्तूद्गीथत्वेन 'तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' इति तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत्। नैष दोषः, न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति अविशेषस्याऽपि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात्। तथा हि देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमत्वं असुरात्ययाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागादिसङ्कीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्यपाश्रयः, तद्वीर्याच्चासुरविध्वंसनमश्ममृल्लोष्टनिदर्शनेनेत्येवं बहवोऽर्था उभयत्राप्य-

त्रस्थसिद्धान्तिशङ्काभागं व्याचष्टे ॥ **ननु न युक्तमिति** ॥ संपूर्णोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजिनामुपास्यः, उद्गायेति कर्तृशब्दात् छन्दोगानां तूद्गीथावयव ओँकारः प्राणदृष्ट्योपास्यः, ओँमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्मरूपत्वशब्दात्, तथा च कर्तृकर्मणोरुपास्ययोर्भेदाद्विद्ययोरन्यथात्वं भेद इति शङ्कार्थः, उद्गीथत्वेनेति ओँकारत्वेनेत्यर्थः। अल्परूपभेदो न विद्यैक्यविरोधीत्युक्तन्यायेन पूर्वपक्षी परिहरति ॥ **नैष इति** ॥ असुरात्ययाभिप्रायः असुरजयार्थसंवादः, यथाश्मानं प्राप्य लोष्ठो विध्वस्तः तथा प्राणं हन्तुमागता असुरास्तस्य वीर्येण स्वयमेव ध्वस्ता इति श्रुतमुभयत्रेत्यर्थः। अल्परूपभे-

विशिष्टाः प्रतीयन्ते। वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथ-सामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतं 'एष उ वा उद्गीथः' इति। तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यं, तस्माच्च विद्यैकत्वमिति॥ ६॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्॥ ७॥

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र न्याय्यः। कस्मात् प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः। तथा हि इह प्रक्रमभेदो दृश्यते छान्दोग्ये तावत् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति, एवमुद्गीथावयवस्योङ्कारस्य उपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानं च तत्र कृत्वा 'अथ खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति, पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोङ्कारमनुवर्त्य देवासु-

दमङ्गीकृत्यापि विद्यैक्यमुक्तं सोऽपि नास्तीत्याह॥ वाजेति॥ उद्गीथरूपत्वेन प्राणस्योभयत्र श्रुतत्वादेकत्र श्रुतं कर्तृत्वमप्युभयत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ ६॥

बहुविरुद्धरूपभेदात् न विद्यैक्यमिति सिद्धान्तयति॥ न वेति॥ अक्षरं विशिनष्टि॥ उद्गीथमिति॥ तदवयवमित्यर्थः। पृथिव्यादिरसानां रसतम ओँकारः, आप्तिः समृद्धिरिति गुणानुक्त्वा गुणवत्योङ्कारे प्राणदृष्टिविधानायाख्यायिका प्रस्तुतेत्याह॥ रसतमेति॥ ननु वाजिवाक्यैकवाक्यत्वार्थं छान्दोग्योपक्रमस्थमुद्गीथपदं संपूर्णसामभ-

राख्यायिकाद्वारेण "तं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इत्याह। तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकलासाम भक्तिरभिप्रेयेत तस्याश्च कर्तोद्गातर्त्विक् तत उपक्रमश्चोपरुध्येत, लक्षणा च प्रसज्येत, उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन् वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं, तस्मादत्र तावदुद्गीथावयवे ॐकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते। वाजसनेयके तु उद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभावात् सकलैव भक्तिरावेद्यते 'त्वं न उद्गाये' त्यपि तस्याः कर्तोद्गातर्त्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रस्थानान्तरं। यदपि तत्रा-

क्तिपरमस्तु, प्राणमुद्गीथमित्यत्राप्युद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामित्यत आह ॥ **तत्र यद्युद्गीथेति** ॥ ॐकारोपास्त्युपक्रमभङ्गःउद्गीथपदे कर्तृलक्षणा चेति दोषद्वयं स्यादित्यर्थः। ननु सिद्धान्तेऽपि तत्पदेऽवयवलक्षणा स्वीकार्या ततो वरं कर्तृत्वलक्षणात् श्रुत्यन्तरानुग्रहात् तथा चोपसंहारे कर्तृप्राणोपास्तिनिश्चयादुपक्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह ॥ **उपक्रमेति** ॥ सन्दिग्धोपक्रमो हि वाक्यशेषात् निश्चीयते। यथाक्ताः शर्करा इत्यत्राञ्जनद्रव्यसन्देहे तेजो घृतमिति शेषान्निश्चयः, इह तूपक्रमेऽक्षरस्योपास्यत्वं निश्चितं, तत्समानाधिकरणोद्गीथपदस्यावयवलक्षणा विनिश्चितेति प्राणमुद्गीथमित्युपसंहारस्तदेकार्थतया नेय इत्यर्थः। एवं छान्दोग्ये ॐकार उपास्य उक्तः इतरत्र तु प्राण इत्युपास्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह ॥ **वाजेति** ॥ यदुक्तं वाजिश्रुतावपि प्राणस्योद्गीथरूपत्वश्रुतेरुपास्यैक्यमिति तद्दूषयति ॥ **यदपीत्यादिना** ॥ तत्रोद्गीथ उपास्यतया नोक्तः किंतु प्राणस्योपास्यगुणत-

द्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गातृत्वे-नैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रति-पादनार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति, सकलभ-क्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वैषम्यं। न च प्राणस्योद्गातृत्वमसम्भवेन हेतुना परित्य-ज्येत उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्योपासनार्थत्वे-नोपदिश्यमानत्वात् प्राणवीर्येणैव चोद्गातौद्गात्रं कर्म करोति इति नास्त्यसम्भवः। तथा च तत्रैव श्रावितं 'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्' इति। न च विवक्षितार्थभेदेऽवगम्यमाने वाक्य-च्छायानुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसातुं यु-क्तं, तथा ह्यभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च त्रे-

येत्यर्थः। किंचोद्गीथ ओंकारश्छान्दोग्ये अत्र तु भक्तिरित्युपास्यभेद इत्याह॥ सकलेति॥ प्राणस्य जडत्वान्नोद्गातृत्वं, किन्तूद्गीथत्वमेव वाजिभि-रपि ग्राह्यमित्यैक्यमाशङ्क्याह॥ न चेति॥ स उद्गाता प्राणस्तूपास्य इति यदुक्तं बहुतरार्थाविशेषाद्धि विद्यैक्यमिति तत्राह॥ न चेति॥ ए-कत्रोद्गाता प्राण उपास्योऽन्यत्रोङ्कार इत्यन्तरङ्गोपास्यरूपभेदे स्पष्टे सति बहिरङ्गार्थवादसाम्यमात्रेण नोपासनैक्यं युक्तमित्यर्थः। वाक्य-साम्यमात्रेणार्थैक्यं नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ तथा हीति॥ 'विवा एतं प्रजया पशुभिर्वर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-न्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये-ऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यभ्युदयवाक्यं। अ-

धा तण्डुलान् विभजेत्, 'ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्' इत्यादिनिर्देशसाम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः. पशुकामवाक्ये तु यागवि-

स्यार्थः यस्य यजमानस्य चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्रान्त्या दर्शकर्मार्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात् पूर्वं हविस्तण्डुलदधिपयोरूपं निरुप्तं दर्शदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यः सङ्कल्पितं चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति तमेतं यजमानं कालव्यत्ययापराधात् तदेव निरुप्तं हविः प्रयाजादिना व्यर्द्धयति वियोजयति शत्रुं चास्य वर्द्धयति यस्मात् कालभ्रान्तिमान् यजमानः, ये मध्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुला दध्यादिसहिता निरुप्तास्तान् विभजेदग्न्यादिभ्यो वियोजयेद्वियोज्य च दातृत्वादिगुणकाग्न्यादिभ्यो दर्शदेवभिन्नेभ्यो निर्वपेदिति दधन् दधनि स्थविष्ठतण्डुलचरुं शृते दुग्धेऽणिष्ठचरुमित्यर्थः। अत्र कालापराधे देवान्तरयुक्तं प्रायश्चित्तरूपं दर्शाद्भिन्नं कर्म विधीयत इति प्राप्ते तण्डुलत्रैधात्वाद्यनुवादेन विभजेदिति हविषः प्रकृतदेववियोगेन तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानं न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितं, एवमभ्युदयवाक्ये कालापराधेनोपक्रमाद्दर्शकर्मण्येव हविषः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो वियोगोऽध्यवसितः. पशुकामवाक्ये तु यद्यपि ये स्थविष्ठास्तानग्नये प्रणयतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति निर्देशोऽभ्युदयवाक्यसमोऽस्ति, तथापि पशुकामः स्यात् सोऽमावस्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादिति मित्यं दर्शकर्म समाप्य पुनर्दोहार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रमात् पशुकामस्य यागान्तरविधिरेव नाभ्युदयवाक्येनार्थैक्यमिति तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विध्यैक्यप्रयोजकमित्यर्थः। वत्सानपाकुर्यान्मातृदे-

१ सनिमतं २ पा०।

धिः तथेहाप्युपक्रमभेदाद् विद्याभेदः, परोवरी-
यस्त्वादिवत्। यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्ये-
ऽपि 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः पराय-
णं स एष परोवरीयान् उद्गीथः स एषोऽनन्तः'
इति परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनं
अक्ष्यादित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टो-
द्गीथोपासनाद्भिन्नं, न चेतरेतरगुणोपसंहार ए-
कस्यामपि शाखायां, तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वप्ये-
वंजातीयकेषूपासनेष्विति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं उ-
द्गीथविद्येत्युभयत्राप्येका संज्ञेति, तदपि नोपप-
द्यते, उक्तं ह्येतत् न वा प्रकरणभेदात् परोवरीय-
स्त्वादिवदिति, तदेव चात्र न्याय्यतरं 'श्रुत्यक्ष-
रानुगतं हि तत्, संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यमुद्गी-
थशब्दमात्रप्रयोगात् लौकिकैर्व्यवहर्तृभिरुपचर्य-

शात् देशान्तरं नयेदित्यर्थः। सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ परोवरीय-
स्त्वादिवदिति ॥ पर इति सकारान्तं परस्तात् परश्चासौ वरो[illegible], वरतर
इति परोवरीयानित्येकं पदं। अनन्तश्च आकाशाख्यः परमात्मा न
दृष्ट्यालम्बनत्वादुद्गीथस्तथोक्त इत्यर्थः। आकाशात्मना हिरण्यश्मश्रुपु-
रुषात्मना चोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि विद्याभेदवदिहापि भेद इत्यर्थः॥७॥
संज्ञैक्यं पूर्वपक्षबीजमुद्भाव्य दूषयति ॥ संज्ञात इति ॥ उपास्यरू-

ते। अस्ति चैतत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति। तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रन्थपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति। यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवर्गविद्यादिषु ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषणपक्षाणां प्रतिभानात् कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः। तत्राध्यासो नाम द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते, यस्मिन्नितर-

पभेदाद्विद्यानानात्वं यदुक्तं तच्छ्रुत्यक्षरानुगतं बलवत्, संज्ञा तु पौरुषेयी दुर्बलेत्यर्थः। संज्ञैक्यं कर्मैक्यव्यभिचारि चेत्याह ॥ अस्ति चेति ॥ किं संज्ञैक्यं सर्वत्राप्रमाणमेव नेत्याह ॥ यत्र त्विति ॥ असति बाधके संज्ञैक्यमपि मानं यथा संवर्गविद्येति संज्ञैक्यात् सर्वशाखासु तद्विद्यैक्यं, तथा पञ्चाग्न्यादिविद्यैक्यमित्याद्यसूत्रे दर्शितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ सामानाधिकरण्यं विषयीकृत्य संशयमाह ॥ ओमित्येतदिति ॥ अध्यासादिपदार्थान् व्याचष्टे ॥ तत्राध्यास इत्यादिना ॥ बुद्धिपूर्वकाभेदारोपोऽध्यासः, बाधोऽपवादः, एकत्वं वा-

बुद्धिरध्यस्यते अनुवर्तत एव तस्मिंस्तद्बुद्धिरध्यस्तौ, इतरबुद्धावपि।यथा नाम्नि ब्रह्मबुद्धौ अध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या निवर्त्यते। यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्यध्यासः एवमिहाप्यक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्या उत उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति। अपवादो नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका भवति, यथा देहेन्द्रियसङ्घाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या 'तत्त्वमसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते, यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथार्थ्यबुद्ध्या निवर्त्यते, एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्येत उद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिरिति। एकत्वं तु अक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं, यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति। विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः ॐमित्येतस्याक्षरस्य ग्रहणप्रसङ्गे औद्गात्रविषयस्य समर्पणं,

त्त्वाभेदः, विशेषणंव्यावर्तकमिति विवेकः। पूर्वमुद्गातृकर्मात्मकोद्गीथावयवत्वमोङ्कारस्य ध्येयस्य विशेषणं सिद्धवत्कृत्य ध्येयभेदाद्विद्याभेदः सिद्धान्तितः स न युक्त इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति॥तत्रेति॥ अत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्तसिद्धान्तासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा

यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेति, एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारस्तमुपासीतेति, एवमेतस्मिन् सामानाधिकरण्यवाक्ये विमृश्यमाने एते पक्षाः प्रतिभान्ति, तत्रान्यतमनिर्धारणे कारणाभावादनिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते। व्याप्तेश्च समञ्जसमिति। चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः। तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते, तत्राध्यासे तावत् याक्षरबुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत तत् फलं च कल्प्येत। श्रूयत एव फलं 'आपयिता ह वै कामानां भवतीत्यादि' इति चेत्, न, तस्यान्यफलत्वात्। आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तत्, नोद्गीथाध्यासफलं। अपवादेऽपि समानः फलाभावः। मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत्, न,

सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ च शब्द इत्यादिना ॥ पक्षत्रयस्य दुष्टत्वं प्रतिज्ञायाध्यासपक्षे दोषमाह ॥ तत्राध्यास इति ॥ यस्योद्गीथस्य बुद्धिरोङ्कारेऽध्यस्यते तद्वाचकोद्गीथशब्दस्योङ्कारे लक्षणा स्यात् तद्बुद्धिविषयत्वगुणपरत्वात् तथा सम्बन्धोऽप्यसिद्धः कल्पनीयः, प्रतीकोपास्तेः फलञ्च कल्प्यमिति गौरवं स्यादित्यर्थः। फलं न कल्प्यमिति शङ्कते ॥ श्रूयत इति ॥ आप्त्यादीति ॥ ॐकार आप्तिः समृद्धिरिति, 'य उपास्ते स कामानाप्नोति' इति श्रुतं फलं नाध्यासस्येत्यर्थः।

पुरुषार्थोपयोगानवगमात् न च कदाचिदप्योङ्कारादोङ्कारबुद्धिर्निवर्तते उद्गीथाद्वोद्गीथबुद्धिः। न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं उपासनविधिपरत्वात्। नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते, निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयोच्चारणं स्यात्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् न च हौत्रविषये वाऽऽध्वर्यवविषये वाऽक्षरे ॐकारशब्दवाच्ये उद्गीथप्रसिद्धिरस्ति, नापि सकलायां साम्नो द्वितीयायां भक्तावुद्गीथशब्दवाच्यायामोङ्कारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता स्यात्। परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते, व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात्। सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जीत्यत उद्गीथशब्देनाक्षरं विशिष्यते, कथं नामोद्गीथावयवभूत ॐकारो गृह्येत इति। नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा, उद्गीथशब्दस्यावयव लक्ष-

उद्गीथोङ्कारयोरन्यतरबुद्ध्याऽन्यतरबुद्ध्यपवादमङ्गीकृत्यान्यतरमिथ्याबुद्धिनिवृत्तिवैफल्यमुक्तं सम्प्रत्यन्यतरबुद्धेरभ्रान्तित्वान्नापवाद इत्याह ॥ न च कदाचिदपीति ॥ भ्रान्तिश्चेत् निवर्तेत न तु निवर्तत इत्यभ्रान्तिरित्यर्थः। किञ्च तत्त्वबोधकाद्वाक्याद्भ्रान्त्यपवादो भवति नेह वाक्यं तत्त्वपरमित्याह ॥ न चेति ॥ घटकुम्भशब्दयोरिवोङ्कारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्षं दूषयति ॥ नापीति ॥ पर्यायत्वमपि नास्ति इत्याह ॥ न चेति ॥ परिशिष्टविशेषणपक्षं सूत्रं योजयति ॥ व्याप्तेरि-

णार्थत्वात्। सत्यमेवमेतत्, लक्षणायामपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत एव, अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयववचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति सन्निकृष्टा लक्षणा। समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः पटग्रामादिषु। अतश्च व्याप्तेर्हेतोरोमित्येतदक्षरमित्येतस्योद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवद्यमित्यर्थः॥ ९॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे॥ १०॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे

ति॥ ॐमित्यक्षरमुपासीत इत्युक्ते सर्ववेदव्याप्योङ्कार इहोपास्तौ प्रसज्येत तन्निरासार्थमुद्गीथावयवत्वं विशेषणं समञ्जसमित्यर्थः। अध्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः सम्बन्धः कल्प्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा, अवयवलक्षणा तु सन्निकृष्टा अवयवावयविसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात्, पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च। नामादौ ब्रह्मशब्दस्य त्वगत्या ब्रह्मबुद्धिग्राह्यत्वगुणलक्षणाऽऽश्रिता तत्र प्रतीकोपास्तेर्विवक्षितत्वात्, इह तु प्रतीकोपास्तिविधिकल्पने आप्त्यादिगुणकोङ्कारे प्राणदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यात्, अतः सर्ववेदव्याप्योङ्कारनिरासेनोङ्कारे प्राणदृष्टिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनालाघवादिति सिद्धम्॥ ९॥

॥ **सर्वाभेदादन्यत्रेमे**॥ विषयं वक्तुं सम्मतमर्थमाह॥ **वाजसनेयिनामिति**॥ वाचो वसिष्ठत्वं गुणः वाग्मिनः सुखवासदर्शनात्, च-

श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः, ते च गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः 'यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना। अन्येषामपि तु शाखिनां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु 'अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इत्येवञ्जातीयकेषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं नत्विमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः। तत्र संशयः किमेते वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्नुत नास्येरन्निति। न-त्र प्राप्तं तावन्नास्येरन्निति। कुतः एवंशब्दसंयोगात्। 'अथो य एवंवं विद्वान् प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' इति हि तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु नि-

क्षुपः प्रतिष्ठा गुणः चक्षुष्मतः पादप्रतिष्ठादर्शनात्। श्रोत्रं सम्पद्गुणकं श्रवणात् सर्वार्थसम्पत्तेः। मन आयतनत्वगुणं तस्य वृत्तिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात्। ते च गुणाः प्राणस्य श्रैष्ठ्यं निश्चित्य वागादिभिस्तस्मिन्नर्पिता इति शाखाद्वयसम्मतोऽर्थः। विषयमाह॥ **अन्येषामित्यादिना**॥ निःश्रेयसस्य श्रैष्ठ्यस्यादानं निर्धारणं प्रस्तूयत इत्यर्थः। देवता वागादयः अहंश्रेयसे स्वश्रैष्ठ्यायेत्यर्थः। एवंशब्दाच्छ्रैष्ठ्यगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह॥ **तत्रेति**॥ गुणानामनुपसंहारोपसंहारावेव पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं उद्गीथत्वविशेषणादोङ्कारस्य सर्ववेदव्याप्तिव्यावृत्तिवत् प्रकृतगुणमात्रग्राहकैवंशब्दाच्छाखान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ **तत्रप्राप्तमिति**॥ यथा वागादिभ्यः प्राणश्रैष्ठ्यं

वेद्यते, एवंशब्दश्च सन्निहितावलम्बनो न शाखान्तरपरिपठितमेवञ्जातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुं, तस्मात् स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमित्येवं प्राप्ते प्रत्याह, अस्येरन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि, कुतः सर्वाभेदात्। सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसारूप्यात् अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन् । नन्वेवंशब्दस्तत्रतत्र भेदेनैवञ्जातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयति इत्युक्तं, अत्रोच्यते। यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितमसन्निहितत्वात्, तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनैवंशब्देन तत्संश-

सिद्धमथो तथा य एवं श्रैष्ठ्यगुणं विद्वानुपास्ते स प्राणे श्रैष्ठ्यं विदित्वा ध्यात्वा श्रेष्ठो भवति इति श्रुत्यर्थः । एवंजातीयकविद्यैक्यात् प्रामार्थिकं वसिष्ठत्वादिगुणजातमेवंशब्दो न गृह्णाति श्रुतावलम्बित्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ अस्येरन्निति॥ वाजसनेयिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणविद्यासम्बन्धः सिद्धः सैव विद्या कौपीतकिश्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते, तथा च गुणानां गुण्यविनाभावेनार्थतः प्राप्तानामपि श्रुतगुणैरविरोधात् सहैव श्रुतमार्थं च गुणजातं श्रुत्यर्थाभ्यां सन्निहितत्वाविशेषात् कौषीतकिगतेनैवंशब्देन परामृश्यत इत्याह ॥ तथापीति ॥ कौषीतकिश्रुतिस्थः प्राणो वसिष्ठत्वादिगु-

विदितमिति न परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञाना-
वबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्विशिष्यते। न चैवं
सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति। एक-
स्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव स-
र्वत्र भवन्ति गुणवतो भेदाभावात्। न हि देवद-
त्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तर-
गतस्तद्देशस्थैरविभावितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गु-
णो भवति, यथा च तत्र परिचयविशेषाद्देशान्तरेऽ-
पि देवदत्तगुणा विभाव्यन्त एवमभियोगविशेषा-
च्छाखान्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्य-
स्येरन्। तस्मादेकप्रधानसम्बद्धा धर्मा एकत्रा-
प्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिष्वानन्द-
रूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्व-
मित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित् केचि-

णकः श्रेष्ठप्राणवत्त्वात्। वाजिश्रुतिस्थप्राणवदित्यश्रुतगुणानुमाने सति श्रुतहानिर्नास्ति अविरोधादित्युक्तं स्पष्टयति ॥ न चैवं सति इति ॥ अपरिगुणितो अपि गुणा श्रुता एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ १० ॥

॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ब्रह्मणो ज्ञेयस्यैक्यात् निर्विशेष-

त् श्रूयन्ते । तेषु संशयः किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः किं वा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथा श्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते, आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः, कस्मात् सर्वाभेदादेव । सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात् सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणो-

त्वाच्च संशयमाह ॥ तेषु संशय इति ॥ पूर्वपक्षे सत्यादिपदानुपसंहारादर्थानवधारणं, सिद्धान्ते त्ववधारणमिति फलं । प्राणस्य सविशेषत्वाद्युक्तः शाखान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारः, ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशाखागतपदैरेव प्रमितिसिद्धेर्व्यर्थः पदान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह ॥ इदमिति ॥ आनन्दत्वसत्यत्वज्ञानत्वादिसामान्यैर्निर्विशेषे ब्रह्मणि कल्पिता धर्मास्तेषां सर्वशाखासूपसंहारो नाम तद्वाचकानन्दादिपदानामेकवाक्यतयोच्चारणं आनन्दः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म शुद्धमद्वयमात्मेति तानि च समानाधिकरणानि पदानि विरुद्धधर्मत्यागेन सर्वाधिष्ठानभूतामेकामखण्डव्यक्तिं लक्षयन्ति । न चैकेनैव पदेन लक्ष्यसिद्धेः पदान्तरं व्यर्थमिति वाच्यं, एकस्मिन् पदे विरोधाभावेन लक्षणानवतारात् । यद्यपि पदद्वयेऽपि लक्षणाऽवतरति तथाप्यानन्दो ब्रह्मेत्युक्ते दुःखत्वाल्पत्वभ्रान्तिनिरासेऽप्यसत्त्वजडत्वादिभ्रमो भवेत् अतस्तन्निरासार्थं सत्यज्ञानादिपदानि प्रयोक्तव्यानि । न च भ्रमस्यानवधित्वाद्वाक्यमपर्यवसितं स्यादिति वाच्यं, सच्चिदानन्दात्मकं सर्वधर्मशून्यमद्वयमविकल्पं ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्वभ्रमनि-

दितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र सङ्कीर्येरन्, तथा हि तैत्तिरीयके आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते 'तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति, अत उत्तरं पठति ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते, उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः, निर्भेदं तु ब्रह्म 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

रासात् तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्ति पदान्युपसंहर्तव्यानीति भावः ॥ ११ ॥

यदि ब्रह्मैक्ये चिदानन्दत्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिस्तर्हि सगुणब्रह्मविद्यागतधर्मप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे ॥ प्रियेति ॥ पुत्रदर्शनसुखं प्रियं तल्लाभादिना मोदस्तस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येवं तारतम्यवन्तो धर्मास्त्वद्वये ज्ञेये न प्राप्नुवन्ति तेषामब्रह्मस्वरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादिति भावः । तेषां ब्रह्मधर्मत्वं चासिद्धमित्याह

न चैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इत्युपदिष्टमस्माभिः 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (वे० सू० १।१।१२) इत्यत्र। अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनैते परिकल्प्यन्ते न द्रष्टव्यत्वेन, एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां। ब्रह्मधर्मांस्त्वेतान् कृत्वा न्यायमात्रमिदमाचार्येण दर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति, स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपासनायोपदिश्यमानेषु नेतव्यः संयद्वामत्वादिषु सत्यकामत्वादिषु च। तेषु हि सत्यप्युपास्यब्रह्मण एकत्वे प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः, यथा च द्वे भार्ये एकं नृपतिमुपासाते चामरेणान्या छत्रेणान्या, तत्र चोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदः धर्मव्यवस्था च भवति एवमिहापीति

॥ न चैत इति ॥ ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ एवमपीति ॥ अज्ञेयत्वादेषां न ज्ञेये ब्रह्मणि प्राप्तिरित्यर्थः। किमर्थं तर्हि सूत्रमित्यत आह ॥ ब्रह्मधर्मांस्त्विति ॥ ब्रह्मधर्मानिति कृत्वा चिन्ताफलमाह ॥ स चेति ॥ ज्ञेये बाह्यधर्माणामनुपयोगादप्राप्तिरितिन्यायात् संयद्वामत्वादीनामप्राप्तिरिति सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः। ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्माणामुपयोगादित्याशङ्क्याह ॥ तेषु हीति ॥ ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां यथाविधि व्य-

। उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन् ब्रह्मणि,अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्माः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात् सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यं, प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥ १३॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके पठ्यते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यारभ्य 'पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तत्र संशयः किं-

वस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

संयद्वामत्वादिधर्मेभ्य आनन्दादीनां वैषम्यं ज्ञानोपयोगित्वादित्याह ॥ इतरे त्विति ॥ सत्यज्ञानानन्दात्मब्रह्मशब्दाः पञ्च सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

॥आध्यानाय॥ वाक्यभेदाभेदानवधारणात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्द्वियाभेदः सिद्धान्ते वाक्यैक्याद्वियैक्यमिति फलं । पूर्वत्र ब्रह्मस्वभावानामानन्दादीनामुपसंहार्याणां ब्रह्मज्ञानफलोपायत्वमुक्तं अत्र त्वब्रह्मभावस्यार्थादिपरत्वस्यानुपसंहार्यं स्यात्तदुपायत्व-

मिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्य परः प्रतिपाद्यत इति। तत्र तावत् सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः। तथा हि श्रूयते 'इदमस्मात् परमिदमस्मात् परम्' इति। ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात्। नैष दोषः, वाक्यबहुत्वोपपत्तेः। बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान् परत्वोपेतान् प्रतिपादयितुं, तस्मात् प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनं, कस्मात्, प्रयोजनाभावात्। न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा, पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वानर्थव्रातातीते प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः। तथा च श्रुतिः 'निचाय्य तं

मुच्यत इत्येकफलकत्वं सङ्गतिः। तत्तत्परत्वविशिष्टत्वेनार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदात् वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः। उत्सूत्रसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय सौत्रं हेतुं व्याचष्टे॥ पुरुष एवेति॥ फलवत्वे सत्यपूर्वत्वात् पुरुषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं अफलार्थादीनां परत्वं तु तच्छेषत्वेनोच्यत इत्यर्थः। किञ्च 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा' इति वेदः परनिषेधलिङ्गेन सर्वबाधावधित्वलिङ्गेन च पुरुषे

'मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' इति। अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति। आध्यानायेति। आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः। सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, यत्कारणं-

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति

प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह। अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते, तस्यैव च दुर्विज्ञानतां सुसंस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति, तद्विज्ञानायैव च 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्याध्यानं विदधाति। तद्व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषां'

तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपरस्यापरस्य परत्वोक्तिस्तदर्थेति दर्शयति इत्याह ॥ अपि चेति ॥ अर्थादीनामत्रोक्तिराध्यानाय तत्तत्परत्वध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव। स्वतः प्रयोजनाभावादिति सूत्रं योजयति ॥ आध्यानायेति ॥ १४ ॥

आत्मत्वादिलिङ्गैश्च पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह ॥ आत्मशब्दाच्चेति ॥ किञ्च 'तद्विष्णोः परमं पदं' 'पुरुषान्न परं किञ्चित्' इत्युपक-

(वे० सू० १।४।१) इत्यत्र। एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु। अपि च 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात् परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इत्यवसीयते १५

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः' इत्यादि। तत्र संशयः किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चि-

मोपसंहारयोरैकरूप्यात् कृत्स्नत्ववदेकपुरुषपरत्वेनैकवाक्यत्वनिश्चये सति वाक्यभेदफलभेदकल्पना न युक्ता गौरवादित्याह ॥अपि चेति॥ १५॥

॥ आत्मगृहीतिः ॥ मिषत् चलत्। लोकानाह ॥ अम्भ इति ॥ अम्भः स्वर्गः, मरीचयोऽन्तरिक्षलोकः, मरो मर्त्यलोकः, आपः पाताललोक इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य ब्रह्मणि सूत्रात्मनि च प्रयोगात् संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपास्तिपरत्वात् परब्रह्मधर्माणामानन्दादीनामैतरेयकेऽनुपसंहारः सिद्धान्ते ब्रह्मपरत्वादुपसंहार इति फलं, पुरुषवाक्याद्भेदप्रसङ्गादर्थादिवाक्यानां, नार्थादिप्रतिपादकत्वमित्युक्तं तद्वदिहापि प्रजापते रेतो देवा इति पूर्वस्मात् प्रजापतिवाक्याद्भेदप्रसङ्गादात्मा वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्व-

दिति। किं तावत् प्राप्तं। न परमात्मेहात्मशब्दाभिलप्यो भवितुमर्हतीति। कस्मात्, वाक्यान्वयदर्शनात्। ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणात् ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्च । नेत्युच्यते. लोकसृष्टिवचनात्, परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते, लोकाश्च महाभूतसन्निवेशविशेषाः। तथा चाम्भःप्रभृतीन् लोकत्वेनैव निर्वक्ति 'अदोऽम्भः परेण दिवम्' इत्यादिना। लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' इत्याद्या। स्मृतिरपि

मिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ न परमात्मेत्यादिना ॥ वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः। पूर्वपक्षमाक्षिप्य लोकस्रष्टृत्वलिङ्गात्प्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ लोका एव महाभूतानीत्यत आह ॥ लोकाश्चेति ॥ लोकशब्दस्य महाभूतेष्वरूढत्वात् भौतिका एव लोकाः। निर्वचनाच्चेत्याह ॥ तथा चेति ॥ अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयित्वा स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे। परेण दिवं, दिवः परस्तादिति। प्रतिष्ठितमन्द्रोऽम्भसा व्याप्तो यो लोकः तदम्भः अन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति। ननु लोकसृष्टिरपीश्वरादेवास्तु नेत्याह ॥ लोकेति ॥ पुरुषविधो नराकारः। आत्मा

'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत'॥ इति।
ऐतरेयिणोऽपि 'अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनन्ति। आत्मशब्दोऽपि तस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' इत्यत्र। एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते। ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नं। अपि च ताभ्यो गामानयत् ताभ्योऽश्वमानयत् ताभ्यः पुरुषमानयत् ताश्चाब्रुवन् इत्येवंजातीयको भूयान् व्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते। तस्मात् विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रू-

हिरण्यगर्भः, आपिपीलिकाभ्यः सर्वमसृजतेत्यर्थः। भूतानां लोकानामित्यर्थः। प्रकरणादपि लोकस्रष्टा प्रजापतिरित्याह ॥ ऐतरेयिणोऽपीति ॥ रेतः कार्यमिति यावत्। ब्रह्मलिङ्गानि प्रजापतौ योजयति ॥ आत्मशब्दोऽपीत्यादिना ॥ किञ्च प्रजाः सृष्ट्वा ताः प्रति भोगार्थं गामानयल्लोकस्रष्टा तथाऽश्वमानयत् तास्तु गवाश्वप्राप्त्या न तृप्तास्ततः पुरुषशरीरे आनीते ता अब्रुवन् तृप्ताः स्म इति। अयं च लौकिकव्यवहारो लोकस्रष्टुः प्रजापतित्वे लिङ्गमित्याह ॥ अपि चेति ॥ आत्मशब्दस्य चिदात्मनि मुख्यत्वात् मुख्यग्रहे बाधकाभावादुत्तरस्येक्षणादेरनुकूल-

मः पर एवात्मेहात्मशब्देन गृह्यते इतरवत्, यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणं , यथा चेतरस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्’ इत्येवमादौ पुरुषविधः इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत् तत्र विशेषवत आत्मनो ग्रहणं, अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमुपलभ्यते ‘स ईक्षत लोकान्नुसृजै’ इति स इमाँल्लोकानसृजत’ इत्येवमादि । तस्मात् तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् १७

वाक्यान्वयदर्शनात् न परमात्मग्रहणमिति

त्वात् परमात्मग्रहणमिति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ महाभूतसृष्टिपूर्वकं लोकानसृजतेति श्रुतिर्व्याख्येयेति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वपक्षमनूद्य दूषयति ॥ अन्वयादिति ॥ ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ इति ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति चोपक्रमोपसंहारस्थात्मब्रह्मश्रुतिभ्यामेकत्वावधारणात्, प्रवेशादिलिङ्गैश्च लोकस्रष्टृत्वादिलिङ्गबाधेन प्रत्यग्ब्रह्म ग्राह्यमिति भावः । स परमेश्वरः एतमेव सीमानं ऊर्ध्वकेशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वा तया ब्रह्मरन्ध्राख्यया द्वारा मूर्ध्नि

पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमिति, अत्रोच्यते। स्याद्‌वधारणादिति। भवेदुपपन्नं परमात्मन इह ग्रहणं कस्माद्‌वधारणात् । परमात्मग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमाञ्जसमवकल्पते, अन्यथा ह्यनाञ्जसं तत् परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमिति योजयिष्यामि, यथा 'तत्तेजोऽसृत'इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यनन्तरमित्ययूयुजं एवमिहापि। श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति। योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्ताभ्यो गामानयदित्यादिः सोऽपि विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः, न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात्, ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितं। तथा ह्यम्भःप्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं शिष्ट्वा करणानि करणायतनं च शरीरं उप-

लिङ्गविशिष्टः प्रविष्टवानित्यर्थः। मां विना यदि वागादिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः अथ तदाऽहं क इति त्वंपदार्थं विचार्य स्वयमेतमेव शोधितमात्मानं ब्रह्म ततमं व्याप्ततममपश्यत्। तकारलोपः छान्दसः। प्रज्ञा चिदात्मा। नेत्रं नीयतेऽनेनेति नियामकं यस्य तत् प्रज्ञानेत्रं चिदात्मनियम्यमित्यर्थः । उक्तव्याख्याने गुणोपसंहारस्यास्फुटत्वात् न

दिश्य स एव स्रष्टा 'कथं न्विदं मदृते स्यादिति वीक्ष्य इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' इति। पुनश्च 'यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्' इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकं 'अथ कोऽहम्' इति वीक्ष्य 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति। तथोपरिष्टादपि 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्यादिना समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य 'सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति, तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादं। अपरा योजना, आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्। वाजसनेयके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति तथा ह्युपसंहरति 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यन्तरे-

पादसङ्गतिरिति मत्वैव व्याख्यान्तरमाह ॥ अपरेति ॥ उदर्के उपसं-

णैवात्मशब्दमुपक्रम्य 'उदके स आत्मा तत्त्वमसि' इति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः, तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः स्यात् अतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्तं अतुल्यत्वादाम्नानयोः, न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं आम्नानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य। वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते, छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। ननु च छन्दोगानामप्यस्ति उदके तादात्म्योपदेश इत्युक्तं, सत्यमुक्तमुपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसम्पत्तिः सेति मन्यते, तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगृही-

हारः। सच्छब्दस्यात्मानात्मसाधारण्यात् सशयमाह॥ तत्रेति॥ पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्मात्मत्वसम्पदुपास्तिः छान्दोग्ये वाजिश्रुतौ निर्गुणविद्येति भेदान्मिथोगुणानुपसंहारः सिद्धान्ते तूभयत्र निर्गुणविद्यैक्यादुपसंहार इति फलभेदः। पदानां जातौ शक्तिग्रहात् सच्छब्दोऽपि सत्त्वजातिवाचीत्युपक्रमस्य निश्चितार्थत्वादसंजातविरोध्युपक्रमबलेन तादात्म्योपदेशः सम्पत्तिपरतया नेय इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः। पूर्वत्र वाक्यैक्यादर्थादिपरत्वं त्यक्त्वा विद्यैक्यमुक्तं इह तु सदात्मशब्दाभ्यां जात्यात्मवाचिभ्यां उपक्रमभेदाद्वाक्यभेदे सति विद्याभेद इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। न चात्मशब्दो जातिवाचकः आत्मव्यक्त्यैक्याज्जात्यभावात् किन्तु सर्वान्तरवस्तुवाचकः कल्पितजातिवाचित्वे ऽप्युपक्रमभेदः स्फुट एव सत्तात्मत्वयोर्भेदादिति मन्तव्यं। सिद्धान्तयति॥ त-

तिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र छन्दोगानामपि भवितुमर्हति इतरवत्, यथा 'कतम आत्मा' इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव। कस्मात्, उत्तरात् तादात्म्योपदेशात्। अन्वयादिति चेत्, स्यादवधारणात्। यदुक्तं उपक्रमान्वयात् उपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावात् नात्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्, सोऽभिधीयते स्यादवधारणादिति। भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः अवधारणात्, तथा हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्सम्पिपादयिषया सदेवेत्याह, तच्चात्मगृहीतौ सत्यां सम्पद्यते, अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं सम्पद्येत। तथा प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः, स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसम्पत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनःपुनः 'तत्त्वमसि'

धेत्यादिना॥ उपक्रमान्वयादिति॥ उपक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्येत्यर्थः। तच्चावधारणं सत्पदेनात्मगृहीतौ सत्यां युज्यत इत्याह॥ तच्चेति॥ सदेकमेवेत्यवधारणं, अनेन जीवेनात्मनेति सद्देवताकर्तृको जीवस्यात्मशब्देन परामर्शः, सुप्तौ जीवः सतासम्पन्नो भवति, इति कथनं भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति परिचोदना। सदितिपदेन

इत्यवधारणमिति च सर्वमेतत् तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते न तादात्म्यसम्पादनायां। न चात्रोपक्रमतन्त्रतोपन्यासो न्याय्यः, न ह्युपक्रमे आत्मत्वसङ्कीर्तनमनात्मत्वसङ्कीर्तनं वास्ति, सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण विरुध्यते विशेषाकाङ्क्षित्वात् सामान्यस्य, सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः सम्भवति, अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽनृतत्वोपपत्तेः। आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति, आहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादिष्वर्थसाम्येऽपि तद्दर्शनात्। तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थाभेद इति सिद्धम्॥ १७॥

सत्ताश्रय उच्यते न जातिमात्रं, कर्तृवाचिशतृप्रत्ययान्तत्वात् । तथा चोपक्रमे सत्ताश्रयसामान्योक्तौ क आश्रय इत्याकाङ्क्षायां वाक्यशेषात् आत्मेति निश्चीयत इत्याह ॥ न चेति ॥ सच्छब्दस्यात्मसाधारण्यमुपेत्योक्तं तदपि नास्ति आकाशपदवत् सत्पदस्य व्यक्तिवाचित्वात् व्यक्तिश्च बाधायोग्या चिदात्मैवेति न वाजिच्छन्दोगयोरुपक्रमवैषम्यमित्याह ॥ सच्छब्देति ॥ वैषम्यमुपेत्याप्याह ॥ आम्नानेति ॥ वाजिवाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यस्य प्रतिपादनं छान्दोग्यवाक्ये तु तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थैक्याद्विद्यैक्यमिति फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ १७ ॥

---

१ आत्म पा० क०।

कार्याख्यानादपूर्वम्॥ १८॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नं आम्नाय तस्यैवापो वास आमनन्ति। अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टादद्भिः परिदधति' इति। वाजसनेयिनश्चामनन्ति 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति। तत्राचमनमनग्नता चिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते। तत्

कार्याख्यानादपूर्वं॥ 'मे किमन्नं किं वासः' इति प्राणेन पृष्टा वा-
ादय ऊचुः 'यदिदं किं चाश्वभ्य आकृमिभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वासः'
इति सर्वं प्राणिभिर्भुज्यमानं यदिदं प्रसिद्धं श्वादिपर्यन्तमन्नं तत् प्रा-
ास्य तवान्नं आपः आच्छादनमित्युपासकेन चिन्तनीयमित्यर्थः। शा-
ाद्वयेऽप्यविशेषश्रुतिमुक्त्वा विशेषश्रुतिभेदमाह॥ अनन्तरं चेति॥
स्मादपां प्राणवस्त्रत्वादशिष्यन्तोऽशनं कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत् कु-
न्ति। किं तत्, भोजनात् पूर्वं ऊर्ध्वं चाचामन्ति इति' यत् तदद्भिः
णं परिदधत्याच्छादयन्तीत्यर्थः। पूर्वोत्तरास्वशनसम्बन्धिनीष्वप्सु
णवासस्त्वचिन्तनरूपमनग्नताध्यानं कार्यमिति भावः। तत् तस्मा-
इति उक्तार्थं यतः पूर्वे विद्वांसोऽशनात् प्राक् ऊर्ध्वं चाचामन्त-
मिवानं प्राणं तत्तेनाचमनेनानग्नमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चि-
यन्ति, तस्मादेवंविदिदानीन्तनोऽप्युपासक एवं कुर्यादिति वाजि-

किमुभयमपि विधीयते उताचमनमेवोतानग्न-ताचिन्तनमेवेति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तमु-भयमपि विधीयते इति । कुतः उभयस्याप्यव-गम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्य-र्हं, अथ वाचमनमेव विधीयते, विस्पष्टा हि त-स्मिन् विधिविभक्तिः, तस्मादेवंविदशिष्यन्ना-चामेदशित्वा चाचामेदिति तस्यैव स्तुत्यर्थमन-ग्नतासङ्कीर्तनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते, कार्याख्यानात्, प्राप्तमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्यार्थं स्मृतिप्रसिद्ध-

श्रुत्यर्थः । अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात् संशयमाह ॥ तत्किमिति ॥ सन्दि-ग्धस्यैदुपक्रमस्य वाक्यशेषात् निर्णयवदाचामन्ति इति पदस्य विधि-त्वसन्देहे आचामेदिति वाक्यशेषाद्विधित्वनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥ ज्ञानसाधनोपासनाङ्गविधिविचा-रात् पादसङ्गतिर्बोध्या । पूर्वपक्षे प्राणविद्याङ्गत्वेनापूर्वाचमनं विहि-तमन्यत्रोपसंहर्तव्यमिति फलं सिद्धान्ते तस्याविधेयत्वात् नाङ्गत्वेनो-पसंहार इति विवेकः । उभयविधाने वाक्यभेदः स्यादित्यरुच्या पक्षा-न्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ प्रशस्तं हीदमाचमनं यस्मादनेन प्राणमनग्नं म-न्यन्त इति स्तुतिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधेयमिति न्यायेन सिद्धा-न्तयति ॥ एवमिति ॥ प्रयतस्य प्रयत्नवतो भावः प्रायत्यं शुद्धिस्तदर्थमि-त्यर्थः । स्मृत्या शुद्ध्यर्थं कार्यत्वेन विहिते सकलकर्माङ्गतया प्राप्ताचम-नानुवादेनापूर्वमनग्नताध्यानमेव विधीयत इति सूत्रार्थः । स्मार्तमाच-मनं श्रुत्या नानुद्यते किं त्वनया श्रुत्या विहितं स्मृत्यानूद्यत इति शा-

मन्वाख्यायते। नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात्, नेत्युच्यते. विषयनानात्वात्। सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्रायत्यार्थमाचमनं प्रापयति, श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात्। न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽवकल्पते,नचेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यति इति शक्यमाश्रयितुं, पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, अत एव च नोभयविधानं, उभयविधाने च वाक्यं भिद्येत। तस्मात् प्राप्तमेवाशिशिषतामशितवतां च उभयत आचमनमनूद्य 'एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति प्राणस्यानग्नताकरणसङ्कल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्सु प्राणविद्यासम्बन्धित्वेनापू-

ङ्क्ते ॥ नन्विति ॥ श्रुतिस्मृत्योरनयोर्न मूलमूलिभावः भिन्नविषयत्वादिति परिहरति ॥ नेति ॥ 'द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्' इत्याद्या स्मृतिः। आचमनान्तरविधिमुपेत्य मूलमूलित्वं निरस्तं सम्प्रति विधिरसिद्ध इत्याह ॥ न चेयं श्रुतिरिति ॥ अत एवेति ॥ आचमनविध्यभावादेवेत्यर्थः। अप्सु प्राणवासस्त्वध्यानाख्यः सङ्कल्पः प्राणविद्याङ्गत्वेन विधीयत इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ स्वयञ्चेति अपूर्वत्वादित्यर्थः। शुद्ध्यर्थं विनियुक्तस्याचमनस्य प्राणाच्छादनार्थत्वं विरुद्धमित्याश-

र्वं उपदिश्यते । न चायमनग्नतावाद आचमन-
स्तुत्यर्थ इति न्याय्यं आचमनस्याविधेयत्वात्,
स्वयं चानग्नतासङ्कल्पस्य विधेयत्वप्रतीतेः। न
चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भ-
वति, प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेति क्रियान्त-
रत्वाभ्युपगमात्, क्रियान्तरमेव ह्याचमनं नाम
प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते, तदीयासु त्वप्सु
वासः सङ्कल्पनं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं
प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यं । अपि च 'य-
दिदं किं चाश्वभ्य आशकुनिभ्य आकृमिभ्य आ-
कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमिति' अत्र तावन्न सर्वा-
न्नाभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यते वक्तुं, अशब्द-
त्वादशक्यत्वाच्च, सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयम-
न्नदृष्टिश्चोद्यते । तत्साहचर्याच्चापो वास इत्य-
त्रापि नापामाचमनं चोद्यते, प्रसिद्धास्वेवाच-
मनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तं।

ङ्क्त्वाह ॥ न चैवं सतीति ॥ आचमनस्याच्छादनार्थत्वमसिद्धमि-
त्यर्थः । किञ्च यथा पूर्ववाक्ये प्राणस्यान्नध्यानमङ्ग विहितं तथात्रा
वासो ध्यानं विधीयते, अन्यथाचमनविधौ पूर्वत्र ध्यानविधिरुत्तर-
त्र क्रियाविधिरित्यर्धवैशसं स्यादित्याह ॥ अपि चेति ॥ भक्षयेदि-
ति शब्दाभावात् श्वाद्यन्नस्य सर्वस्य मनुष्येणोपासकेन भोक्तुमशक्य-
त्वाच्च न पूर्ववाक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः। इतश्चाचमनमत्र न विधेयमि-

न ह्यर्थवैशसं सम्भवति। अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः। ननु मन्यन्त इत्यत्रापि समानं वर्तमानापदेशत्वं, सत्यमेव तत्, अवश्यंविधेयत्वमन्यतरस्मिन् वासःकार्याख्यानात् अपां वासःसङ्कल्पनमेवापूर्वं विधीयते नाचमनं पूर्ववद्धि तदित्युपपादितं। यदप्युक्तं विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तं, अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वादेतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति नामनन्ति तस्मादेवंविदित्यादि। तस्मात् माध्यन्दिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंवित्त्वमेव प्रकृतप्राणवासोविधित्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यं। योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयतां

ख्याह ॥ अपि चेति ॥ अनग्नं मन्यन्त इत्यत्र वासस्त्वध्यानमपि न विधेयं दोषसाम्यादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उभयोरप्यनुवादत्वे वैफल्यादवश्यमेकानुवादेनैकं विधेयं तत्र विधेयं वासोध्यानमेव वासःकार्यस्यानग्नत्वस्याख्यानादपूर्वत्वाच्च इति समाधानार्थः। पूर्ववदिति स्मृत्याप्राप्तमित्यर्थः। आचामेदिति न विधिः किन्तु विष्णुरुपांशु यष्टव्य इति यदनुवाद इत्यत्र लिङ्गमाह ॥ अत एवेति ॥ तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति वाक्यस्याविधित्वे काण्वैरपठनं लिङ्गमित्यर्थः। तर्हि पाठबलान्माध्यन्दिने आचमनविधिः काण्वे ध्यानविधिरिति कस्यचिन्मतं निराकरोति ॥ योऽपीति ॥ १८ ॥

क्वचिद्वासोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः, आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् । तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामाङ्किता विद्या विज्ञाता, तत्र गुणाः श्रूयन्ते 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्' इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च' इति । तत्र संशयः, किमियमेका विद्याऽग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च उत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति किं तावत् प्राप्तं, विद्याभेदो गुणव्यवस्था चेति,

॥ समान एव चाभेदात् ॥ शाण्डिल्येन दृष्टा तन्नाम्नाऽङ्किता, अन्तर्हृदये व्रीह्यादिवत् सूक्ष्मः तिष्ठतीत्यर्थः । अभ्यासप्रत्यभिज्ञानाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ गुणानुपसंहारोपसंहारौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, पूर्वत्र प्राप्ताचमनानुवादेनानग्नताध्यानविधिरुक्तः इह त्वेकशाखायां विप्रकृष्टदेशस्थवाक्ययोरेकस्य विधित्वमन्यस्यानुवादत्वमित्यनिश्चयात् द्वयोरपि विद्याविधित्वमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥

कुतः पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात् पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसाय एकत्रातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तं। एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशस्थैका विद्या भवितुमर्हति। न चात्रैकमाम्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः सम्भवति। तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चाम्नायेरन्, असमानाः समाना अपि तु उभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः, तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमहे, यथा भिन्नासु शाखासु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति उपास्याभेदात्, तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमहे, उपास्यं च रूपं विद्यायाः न च विद्यमाने रूपाभेदे वि-

किं तावदिति॥ यत्पुनरुक्तं तद्विद्यान्तरमिति न व्याप्तिः प्राणपञ्चाग्न्यादिविद्यासु व्यभिचारादित्याशङ्क्य शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धेत्युक्तमित्याह॥ भिन्नास्विति॥ यथाऽग्निहोत्रवाक्ये कर्मणि विधिः, 'दध्ना जुहोति' इति वाक्ये गुणविधिस्तथात्राप्यस्तु न विद्याभेद इत्याशङ्क्याह॥ न चात्रैकमिति॥ उक्तगुणानां पुनरुक्तिर्वृथा स्यात् अ-

द्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमः, नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थानं। ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् विद्याभेदोऽध्यवसितः, नेत्युच्यते अर्थविभागोपपत्तेः, एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थं इति न किञ्चिन्नोपपद्यते। नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये तदेव बृहदारण्यके पठितव्यं 'स एप सर्वस्येशानः' इत्यादि। यत्तु पठितमेव मनोमयत्वादि तन्न पठितव्यं, नैष दोषः। तद्बलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात्। समानगुणाम्नानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते, अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधीयते। अपि चाप्राप्तांशोपदेशेनार्थवति वाक्ये सञ्जाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वात् न तद्बलेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षितुं शक्यते। तस्मादत्र समानायामपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नम्॥ १९॥

तोऽभ्यासाद्विद्याभेदः प्रयाजभेदवदिति भावः, उक्तगुणोक्तिर्न वृथा कतिपयगुणविशिष्टोपास्याभेदप्रत्यभिज्ञानार्थत्वादत उपास्यरूपाभेदात् भिन्नशाखास्विव समानशाखायामपि विद्यैक्यमिति सिद्धान्तसूत्रं योजयति॥ यथेति॥ सौत्रश्चकारोऽप्यर्थो व्याख्यातः। यत्र बहवो गुणाः श्रुतास्तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति निश्च-

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके 'सत्यं ब्रह्म' इत्युक्रम्य 'तद्यत्तत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' इति तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च सम्पाद्य द्वे उपनिषदावुपदिश्येते, तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं, तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मं । तत्र संशयः किमविभागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसन्धातव्ये उत विभागेनैकाधिदैवतमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते यथा शा-

यादग्निरहस्ये प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणविधिरिति भावः ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ सङ्गतत्रयं त्यह्याघ्वाकाशात्मकं, सत्यं परोक्षभूतात्मकं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मोपक्रम्य, तदुक्तं यत्सत् [illegible] तत् स. योऽसावादित्यः किं मण्डलं न तत्र स्थानं पुरुषः करणात्मकः स एवाध्यात्ममक्षिस्थानस्थ इत्युपदिश्य तस्य भूरिति शिरो भुव इति बाहुः स्वरिति पादाविति व्याहृतिरूपं शारीरकमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यदेवतानामनी उपदिश्येते तस्यादित्यमण्डलस्थस्याहरिति नाम प्रकाशकत्वात् तस्याक्षिस्थस्याहमिति नाम प्रत्यक्त्वादिति इदं नामद्वयं विषयस्तत्र नामिनः सत्याख्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् स्थानभेदोक्तेश्च संशयमाह ॥ **तत्रेति** ॥ पूर्वपक्षे प्रतिस्थानं नामद्वयानुष्ठानं सिद्धान्ते यथा श्रुत्यैकैकनामानुष्ठानमिति फलं । दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे ॥ **यथेति** ॥ यथा विद्यैक्यादुपसंहार उक्तः एवमन्यत्राप्येक-

ण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोप-संहार उक्तः एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भ-वितुमर्हति एकविद्याभिसम्बन्धात्, एका हीयं सत्यविद्याऽधिदैवमाध्यात्मं चाधीता. उपक्रमा-भेदात् व्यतिषक्तपाठाच्च, कथं तरुयामुदितो ध-र्मस्तस्यामेवं न स्यात्, यो ह्याचार्ये कश्चिदनु-गमादिराचारश्चोदितः संग्रामगते अरण्यगते च तुल्यवदेव भवति। तस्मादुभयोरप्युपनिष-दोरुभयत्र प्राप्तिरिति॥ २०॥

एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते॥

न वा विशेषात्॥ २१॥

नैवोभयोरुभयत्र प्राप्तिः, कस्माद्विशेषात्, उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः। कथं

विद्यायामुपसंहारो भवितुमर्हति इत्यर्थः। सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रमाभेदस्ता-वताक्ष्यादित्यपुरुषावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ, आदित्यरश्मीनां चक्षु-षि चक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिषक्तपाठो मिथःसंश्लेषपाठ-स्ताभ्यां विद्यैक्यसिद्धिः, विद्यैक्येऽपि किं स्यात् तत्राह॥ कथमिति॥ विद्यैक्येऽपि स्थानभेदादुपनिषदोरसङ्करः स्यादित्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति॥ यो हीति॥ २०॥

नाम्नैक्यात् नामसङ्करो युक्तः, तथा चाक्षिस्थोऽहरिति नामवान् स-त्यब्रह्मत्वादादित्यस्थाहरितिनामवदिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति॥ ॥ न वेति॥ नाम्नोरुपासनस्थानविशिष्टसम्बन्धित्वादित्यर्थः। तयो-

स्थानविशेषोपनिबन्ध इति, उच्यते 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति त्वाधिदैविकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति 'योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषः' इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य तस्योपनिषदहमिति तस्येति चैतत् सन्निहितालम्बनं सर्वनाम तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैवैते उपनिषदावुपदिश्येते कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं च पुरुषः, एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात् । सत्यमेवमेतत्, एकस्याऽपि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यप्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति, यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात् तत्स्वरूपानुबद्ध-

पनिषदहरहमिति च वाक्यद्वयेन तच्छब्दपरामृष्टयोः सन्निहितस्थानविशिष्टयोः पुरुषयोर्नामसम्बन्धपरेणोपसंहारानुमानं बाध्यमिति भावः । विशेष्यैक्यान्नामसङ्कर इत्याशङ्क्य स्थानभेदेन विशिष्टपुरुषभेदात् नामव्यवस्थामाह ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ विशिष्टसम्बन्धे दृष्टान्तमाह ॥ **अस्तीति** ॥ प्रतिदृष्टान्तस्य स्वरूपसम्बन्धित्वात् विशिष्टे ध्येये प्रकृते दृष्टान्तत्वं नास्ति इत्याह ॥ **ग्रामेति** ॥ २१ ॥

स्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभय-
त्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः। तस्माद्व्यवस्था-
ऽनयोरुपनिषदोः॥ २१॥

दर्शयति च॥ २२॥

अपि चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थिति-
लिङ्गदर्शनं भवति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यद-
मुष्यरूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम त-
न्नाम' इति। कथमस्य लिङ्गत्वमिति तदुच्यते,
अक्ष्यादित्यस्थानभेदभिन्नान् धर्मानन्योन्य-
स्मिन्ननुपसंहार्यान् पश्यन्निहातिदेशेनादित्यपु-
रुषगतान् रूपादीनक्षिपुरुष उपसंहरति 'तस्यै-
तस्य तदेव रूपम्' इत्यादिना। तस्माद्व्यवस्थि-
ते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः॥ २२॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ २३॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दि-

उक्तनामव्यवस्थायामतिदेशो लिङ्गमित्याह ॥ दर्शयति चेति ॥ विद्यैक्यादेवोपसंहारसिद्धावतिदेशो वृथा स्यात् तस्मादेकविद्यायामपि स्थानभेदेनोक्तगुणानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम्॥ २२ ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ ब्रह्मैव ज्येष्ठं कारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, निलोपश्छान्दसः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पादनादयः, तानि च वीर्याणि सम्भृतानि निर्विघ्नं सम्बद्धानि, सर्वनि-

वमाततान' इत्येवं राणायनीयानां खिलेषु वीर्यसम्भृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यन्ते। तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते, तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन् न वेति विचारणायां ब्रह्मसम्बन्धादुपसंहारप्राप्तौ पठति, सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः, अत एव चायतनविशेषयोगात्। तथा हि शाण्डिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तं 'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति तद्वदेव दहरविद्यायामपि 'दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इति। उपकोशलविद्यायां तु अक्ष्यायतनत्वं 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति। एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मिक-

यन्तुः कार्ये विघ्नकर्तुरसत्त्वात्। तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे देवादुत्पत्तेः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्तवत् सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः। सर्वप्राथम्यं स्पर्धानर्हत्वमिति वाक्यशेषस्था गुणाः प्रभृतिपदग्राह्याः॥ खिलेष्विति॥ विधिनिषेधशून्यवाक्येष्वित्यर्थः॥ ब्रह्मसम्बन्धाद्विद्याभेदभानाच्च संशयमाह॥ तास्विति॥ अनारभ्याधीतब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मसम्बन्धेन सर्वब्रह्मविद्यासु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह॥ सम्भृतीति॥ सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव व्यवस्थापकविशेषयोगादिति सूत्रयोजना।

मायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते, आधिदैवि-
क्यस्त्वेता विभूतयः सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयः,
तासां कुत एतासु प्राप्तिः। नन्वेतास्वप्याधिदैवि-
क्यो विभूतयः श्रूयन्ते 'ज्यायान् दिवो ज्याया-
नेभ्यो लोकेभ्य एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु
भूतेषु भाति यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽ-
न्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी
अन्तरेव समाहिते' इत्येवमाद्याः। सन्ति चान्या
आयतनविशेषहीना अपि ब्रह्मविद्याः षोडशक-
लाद्याः, सत्यमेवैतत् तथाप्यत्र विद्यते विशेषः
सम्भृत्याद्यनुपसंहारहेतुः, समानगुणाम्नानेन
हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्वपि वि-
द्यासु विप्रकृष्टदेशगुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तं,

आध्यात्मिकायतनविशेषयुक्तविद्यास्वाधिदैविकविभूतीनां प्रत्यभिज्ञा-
ने हेत्वभावात् न प्राप्तिरित्युक्ते हेतुं शङ्कते ॥ नन्वेतास्विति ॥ आधि-
दैविकत्वसाम्यादाध्यात्मिकायतनहीनत्वसाम्याद्वा तत्तद्विद्यासु सम्भृ-
त्यादीनां प्राप्तिरिति शङ्कार्थः । उक्तहेतुद्वयं न गुणप्रापकमधिदैविक-
विद्यानां शाण्डिल्यदहरादीनां आयतनहीनविद्यानां च मिथोगुणसाङ्कर्य-
प्रसङ्गात्, तस्मात् कतिपयसमानगुणविशिष्टोपास्यरूपैक्यं विद्यैक्यमा-
वहद्गुणप्राप्तिहेतुस्तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति ॥ सत्यमित्यादिना ॥
स्थानविशिष्टभेदात् नाम्नोर्व्यवस्थावत् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्म-
णः शाण्डिल्यादिविद्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मणश्च मिथो भेदेन रूपभेदात्
सम्भृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्तन्यायातिदेशत्वादस्य न संगत्याद्यपेक्षा

सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् न प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः । न च ब्रह्मसम्बन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनमुच्यते, विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः, एकमपि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः, परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात् । तस्मात् वीर्यसम्भृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार इति ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या, तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः, तदीयमा-

यथैकस्मिन्नुद्गीथे परोवरीयस्त्वादिगुणोपास्तेर्हिरण्यश्मश्रुत्वाद्युपास्तिर्भिद्यते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्रापिकेत्याह ॥ **परोवरीयस्त्वादिवदिति** ॥ तस्मात् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टविद्यान्तरविधिरिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायां छान्दोग्यस्थां विद्यामाह ॥ **अस्तीति** ॥ 'पुरुषो वा यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनम्' इतिप्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितं,'स यदशिशिषति यत्पिपासति यत् न रमते ता अस्य दीक्षा अथ यदश्नाति यत्पिबति

युस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं, अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावे कल्पितानि, अन्ये च धर्मास्तत्र समधिगताश्चाशीर्मन्त्रप्रयोगादयः। तैत्तिरीयका अपि कञ्चित् पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी' इत्येतेनानुवाकेन। तत्र संशयः किमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः किं वा नोपसंहर्तव्या इति। पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्तावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति, कस्मात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात्। तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति। यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामा-

यद्रमते ता उपसदः अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति तानि स्तुतशस्त्राणि अथ यत्तपोदानादि सा दक्षिणा मरणमेवावभृथः वस्त्यादिरूपा मे प्राणा इदं सवनत्रयं यावदायुरनुसन्तनुते' इत्याशीः, 'अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि, इति मन्त्रत्रयप्रयोगः। षोडशाधिकशतवर्षजीवित्वं फलमिति दर्शितं। संशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामाह॥ तैत्तिरीयका इति॥ अत्र विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यानिश्चयात् संशयमाह॥ तत्रेति॥ उपसंहारानुपसंहारावेव फलं। पूर्वत्रासाधारणगुणप्रत्यभिज्ञानाभावात् सम्भृत्यादौ विद्याभेद उक्तः इह त्वसाधारणावभृथगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानात् विद्यैक्यमिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तयति॥ नोपसंहर्तव्या इति॥ 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा

म्नानं नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणामाम्नानमस्ति, तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसम्पादनं दृश्यते, पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपश्वृत्विगाद्यनुक्रमणात्। यदपि सवनसम्पादनं तदपीतरविलक्षणमेव 'यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानि' इति। यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वादिसामान्यं तदप्यल्पीयस्त्वाद्भूयसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमं। न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते विदुषो यज्ञस्येति हि न चैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति। न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति। भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसम्बन्धः.

पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा' इति बहुतरधर्मवैलक्षण्यात् न रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। वेदः कुशमुष्टिः शमयिता दमो दक्षिणेत्यन्वयः। किञ्च छान्दोग्ये त्रिधाविभक्तायुषि सवनत्वकल्पना अत्र तु सायङ्कालादाविति वैरूप्यमाह ॥ यदपीति ॥ यन्मरणं तदवभृथो यद्रमते तदुपसद इति तित्तिरिश्रुतौसारूप्यमपि भातीत्यत आह ॥ यदपि किञ्चिदिति ॥ गजोष्ट्रयोश्चतुष्पात्त्वसारूप्यवदिदं सारूप्यं नैक्यप्रयोजकमित्यर्थः। किंच छान्दोग्ये पुरुषयज्ञयोरैक्यं श्रुतं अत्र तु भेद इति वैरूप्यान्तरमाह ॥ न चेति ॥ यद्यपि निषादस्थपतिन्यायेन सामानाधिकरण्यं

सत्यां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः। आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्ब्रुवन् वैयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति। अपि च तस्यैवं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात्। अपि च ससंन्यासामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं तस्यैवं विदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः। तथा चैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इति। इतरेषां त्वनन्यशेषः पुरुषविद्याम्नायः। आयुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ 'एष ह

षष्ठ्योर्युक्तं तथाप्यप्रसिद्धैक्यकल्पनागौरवाद्यज्ञस्यात्मेति भेदोक्तेरेकस्यैवयज्ञत्वयजमानत्वविरोधादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धस्तस्येति वैयधिकरण्यमेव युक्तं। किञ्च विद्वत्सम्बन्धियज्ञरूपविशेष्यानुवादेन विद्वदङ्गेरङ्गसम्पद्विधावेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां सत्यां विशेष्यस्याङ्गानां च पृथग्विधिवादिनस्तव वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः। किञ्च सत्यादिभ्यो न्यासएवातिरेचयदिति संन्यासमुक्त्वा सर्वैः सर्वमिदं जगदित्येवं तमात्मानं ज्ञात्वा भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति संन्याससाध्यामात्मविद्यां पुरस्तात् प्राजापत्यानुवाके उपदिश्यानन्तरानुवाके तस्यैवंविदुष इत्युक्त्वात्मविद्यानुवादेन प्रशंसार्थत्वेन तच्छेषतया यज्ञसम्पत्तिः क्रियते फलैक्यश्रुतेः, छन्दोगानां तु स्वतन्त्रविद्याविधिरित्याह ॥ अपि-

षोडशवर्षशतं जीवतीति य एवं वेद' इति समभिव्याहारात्। तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मन्त्रादीनामप्राप्तिस्तैत्तिरीयके ॥२४॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्त्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नायः 'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः' इत्यादिः। स ताण्डिनां 'देव सवितः प्रसुव यज्ञम्' इत्यादिः। शाट्यायनिनां 'श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि' इत्यादिः। कठानां तैत्तिरीयकाणां च 'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिः। वाजसनेयिनां तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते 'देवा ह वै सत्रं निषेदुः, इत्यादिः। कौषीतकिनामप्य-

च ससंन्यासामिति ॥ चिन्ताफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ २४ ॥

॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ देवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते ॥ सर्वामिति ॥ हे देवते मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विशेषतश्च हृदयं भिन्धि धमनीः शिरोः प्रवृज्य त्रोटय शिरश्चाभितो नाशय, एवं त्रिधा विपृक्तो विश्लिष्टो भवतु मे शत्रुरित्यर्थः। हे देव सवितः यज्ञं तत्पतिं च प्रसुव निर्वर्तयेत्यर्थः। उच्चैःश्रवाः श्वेतोऽश्वो यस्येन्द्रस्य स त्वं हरितमणिवन्नीलोऽसीत्यर्थः। नोऽस्माकं शं सुखकरो भवत्वित्यर्थः। अग्निष्टोमो ब्रह्मैव स यस्मिन्नहनि क्रियते तदपि ब्रह्म तस्माद्य एतदहःसाध्यंकर्मोप

ग्निष्टोमब्राह्मणं 'ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तद-हर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपसंयन्तीति। किमिमे सर्वे 'प्रविध्य' इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंह्रियेरन् किं वा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसामहे। किं तावत् नः प्रतिभाति. उपसंहार एवैषां विद्यास्विति । कुतः, विद्याप्रधानानामुपनिषद्ग्रन्थानां समीपे पाठात्। नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे ।बाढं, अनुपलभमाना अपि त्वनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्, न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे सम्भवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मन्त्रां-

यन्त्यनुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपयन्ति ते च कर्मणामृतत्वमाप्नुवन्तीति योजना । मन्त्रादिषु तत्तदुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाणभावाभावाभ्यां संशयमाह ॥ किमिति ॥ फलं पूर्ववत् । ननु तेषां शेषत्वे मानाभावान्नोपसंहार इति शङ्कते ॥ नन्वेषामिति ॥ मन्त्रादयस्तत्तद्विद्याशेषाः फलवद्विद्यासन्निहितत्वात्तैत्तिरीयकगतपुरुषयज्ञवदिति समाधत्ते ॥ बाढमिति ॥ तथा च दृष्टान्तसङ्गतिः। सिद्धान्तिपक्षे । सन्निधिवैयर्थ्यं बाधकमाह ॥ न हीति ॥ अफलमन्त्रादीनां फलवच्छेषत्वबोधनं सन्निधेरर्थवत्त्वं तत्सम्भवे सत्यकस्मादर्थशून्यत्वेनासौ सन्निधिराश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः । नञ्पाठे त्वकस्माद्धेतुं विनाऽसावर्थो नाश्रयितुं नहि युक्त इत्यर्थः। ननु मन्त्राणां विद्यासमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्याभावान्न विद्याशेषत्वमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पुरस्तादुपस-

णां विद्याविषयं किञ्चित् सामर्थ्यं पश्यामः कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहि इति। नैष दोषः, सामर्थ्यं तावन्मन्त्राणां विद्याविषयमपि किञ्चित् शक्यं कल्पयितुं, हृदयादिसङ्कीर्तनात्। हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्द्वारेण च हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मन्त्राणां उपपन्नमुपासनाङ्गत्वं। दृष्टश्चोपासनेष्वपि मन्त्रविनियोगः 'भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना' इत्येवमादिः। तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव

दां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वं श्रुतं, अग्निष्टोमादेश्च तत्तद्वाक्येन स्वर्गाद्यर्थत्वमतो न विद्यार्थत्वमित्याह ॥ कथं चेति ॥ मन्त्राणां विद्यासमवेतहृदयनाड्यादिप्रकाशकत्वमस्तीत्याह ॥ ॥ नैष इति ॥ उपास्तिषु मन्त्रप्रयोगः क्वापि न दृष्ट इत्यत आह ॥ ॥ दृष्टश्चेति ॥ पुत्रस्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये त्रैलोक्यस्य कोशत्वेनोपास्तिरुक्ता तत्र पितुरयं प्रार्थनामन्त्रः । तत्रामुनेति पुत्रस्य त्रिर्नाम गृह्णाति अमुना पुत्रेण सह भूरितीमं लोकममुं च प्रपद्ये न मे पुत्रवियोगः स्यादित्यर्थः। तत्तद्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तानामपि कर्मणां सन्निधिना विद्यासु विनियोगो न विरुध्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ वाजपेय इति ॥ ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाक्येन ब्रह्मवर्चसफले विनियुक्तस्यापि बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्प-

बृहस्पतिसवस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नैषामुपसंहारो विद्यास्विति। कस्मात्, वेधाद्यर्थभेदात्। हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां हि मन्त्राणां ये-

तिसवेन यजेतेति वाजपेयप्रकरणस्थवाक्येन वाजपेयोत्तराङ्गतया विनियोगवदविरोध इत्यर्थः। यद्यप्येकेन वाक्येन प्रकरणान्तरस्थबृहस्पतिसवस्य प्रत्यभिज्ञानमङ्गत्वविधानं च कर्तुमयुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादतो मासाग्निहोत्रवत् कर्मान्तरमेव बृहस्पतिसवाख्यमङ्गतया विधीयत इति विनियुक्तस्य विनियोग इति भट्टगुरुतन्त्रद्वयसिद्धं, तथापि यथा नित्याग्निहोत्रस्याश्वमेधप्रकरणे वाग्यतस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति नाम्ना प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानम्, यथा वा दर्शपूर्णमासविकृतीष्टावाज्यभागौ यजतीत्येकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिस्थाज्यभागयोः पदेन प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानं तथात्रापि बृहस्पतिसवपदेन प्रत्यभिज्ञायां वाक्येनाङ्गताविधानं किं न स्यात्, न च साध्यभावार्थविधायकाख्यातपरतन्त्रं नाम पदं न सिद्धकर्मप्रत्यभिज्ञाक्षममिति वाच्यं, सिद्धस्याप्यङ्गतया पुनः साध्यत्वसम्भवेऽन्यथासिद्धाख्यातस्यैव प्रसिद्धार्थकानामपारतन्त्र्योपपत्तेः। न चैवं सति कुण्डपायिसत्रेऽप्यङ्गत्वेन नित्याग्निहोत्रस्यैव विधिः स्यादिति वाच्यं, इष्टत्वात्। न च पूर्वतन्त्रविरोधः उत्तरतन्त्रस्य बलीयस्त्वात्। पूर्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रभावनाभेदे तात्पर्याच्च, तस्मादेकस्यैव बृहस्पतिनामकस्य धात्वर्थस्य ब्रह्मवर्चसे विनियुक्तस्यापि वाजपेयाङ्गतया विनियोग इति भगवत्पादतात्पर्यम् अस्ति च विनियुक्तस्य विनियोगे सर्वसम्मतमुदाहरणं खादिरत्वादिकं तस्य क्रतौ विनियुक्तस्य वीर्यादिफलेऽपि विनियोगात्। तथा मन्त्रकर्मणामन्यत्र विनियुक्तानां विद्याशेषत्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ नैषामित्यादिना ॥ विद्यासु हृदयादिसम्बन्धेऽपि वेधाद्यर्थानामस-

ऽर्थाः हृदयवेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बद्धास्त उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः न तेषां ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति। ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात् तद्द्वारक उपासनसम्बन्ध उपन्यस्तः। नेत्युच्यते, हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमुपयोगः कथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत, न च हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः। हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्ज्येत्येवंजातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिसम्बध्यते आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः। तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्यस्य मन्त्रस्याभिसम्बन्धः। तथा 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं' इत्यस्य यज्ञप्रसवलिङ्गत्वात् यज्ञेन कर्मणाभिसम्बन्धः, तद्विशेषसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः। एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषाञ्चिल्लिङ्गेन केषाञ्चिद्वचनेन केषाञ्चित् प्र-

म्बन्धात्कृत्स्नमन्त्रार्थानामभिचारादिसम्बन्धलिङ्गेन सन्निधेर्बलीयसा अभिचारादावेव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः। 'देव सवितः प्रसुव' इति प्रदक्षिणतोऽग्निं पर्युक्षेदिति वाक्यादग्निपर्युक्षणे 'सावित्रं जुहोति कर्मणः पुरस्तात् सवनेसवने जुहोति' इति वाक्याद्वाजपेये कर्मविशेषे सम्बन्धोऽस्य मन्त्रस्येत्याह॥ तद्विशेषेति॥ उक्तं न्यायं श्वेताश्व इत्यादिष्वतिदिशति॥ एवमन्येषामिति॥ प्रमाणान्तरं प्रकरणादिकं। ननु लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सान्निधिना विद्यास्वपि विनियोगोस्त्व-

माणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियुक्तानां रहस्य-
पठितानामपि सतां न सन्निधिमात्रेण विद्याशे-
षत्वोपपत्तिः, दुर्बलो हि सन्निधिः श्रुत्यादिभ्य इ-
त्युक्तं प्रथमे तन्त्रे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्था-
नसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रक-

विरोधादित्युक्तं तत्राह॥ दुर्बलो हीति॥ समवाये समानविषयत्वे द्वयो-
र्विरोधे, परस्य दौर्बल्यं, कुतः अर्थविप्रकर्षात्, स्वार्थबोधने परस्य पूर्व-
व्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः। अयमाशयः एकत्र विनियुक्तस्य निराकाङ्क्ष-
त्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव परन्तु विनियोजकप्रमाणयोः समब-
लत्वेऽन्यतरविनियोगत्यागायोगादगत्याकाङ्क्षोत्पादनेन विनियुक्तविनि-
योगः स्वीक्रियते 'यथा खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं
कुर्यात्' इति वाक्याभ्यां क्रतौ विनियुक्तस्य खादिरत्वस्य वीर्यफले वि-
नियोगः। यत्र तु प्रमाणयोरतुल्यत्वं तत्र न स्वीक्रियते प्रबलप्रमाणेन दु-
र्बलविनियोगबाधात्। यथा 'कदाचनस्तरीरसि नेन्द्रसश्च सि' इत्यस्याः
ऋचः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तृतीयाविभक्तिः श्रुत्यान्यनिरपे-
क्षया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिकया ऐन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्ग-
प्राप्तमिन्द्रशेषत्वं बाध्यते लिङ्गं हि न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति किन्त्वि-
न्द्रप्रकाशन मात्रं करोति तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थापयित-
व्य इति श्रुतिः कल्पनीया, तया शेषत्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेष-
त्वबोधकं लिङ्गं झटिति स्वार्थबोधकश्रुत्या बाध्यं, तथा लिङ्गेन वाक्यं
बाध्यं यथा 'स्योऽनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि
तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान' इति मन्त्रभा-
गयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशासादने तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन
श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते, तस्य कृत्स्नेऽपि

षांत्' इत्यत्र। तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनाम-

मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोभयत्र कृत्स्नमन्त्रविनियोगबोधने द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितक्लृप्तलिङ्गात् दुर्बलत्वात्। न च सामर्थ्यं न कल्प्यमिति वाच्यं, असमर्थस्य विनियोगायोगात्, अत एव गङ्गापदस्य तीरबोधविनियोगे लक्षणारूपं सामर्थ्यं कल्प्यते तथा वाक्येन प्रकरणं बाध्यं यथा साङ्गप्रकरणाम्नातद्वादशोपसदां द्वादशाहीनस्येति वाक्येनाहीनाङ्गत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तसाङ्गाङ्गत्वबाधादुत्कर्षः प्रधानस्याङ्गाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं तस्याङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः स्वार्थविनियोगप्रमितौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोः कल्पकवाक्याद्दुर्बलत्वात् । तथा प्रकरणेन सन्निधिर्बाध्यः । यथा राजसूयप्रकरणेन तदन्तर्गताभिषेचनीयाख्यसोमयागविशेषसन्निधिपाठे प्राप्तं शुनःशेपोपाख्यानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजसूयशेषत्वमापादितं सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन क्लृप्तप्रकरणात् दुर्बलत्वात् तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते । तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडाशादिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आम्नातास्तत्र दधिपयोरूपसान्नाय्यसन्निधौ 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्र आम्नातस्तत्र समाख्याबलेनास्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनशेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशुन्धनशेषत्वमापाद्यते। पुरोडाशसम्बन्धिकाण्डं पौरोडाशकमिति पौरुषसमाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसम्बन्धसामान्यबोधकत्वेऽपि शेषशेषिभावरूपविनियोगबोधकत्वे सन्निध्याद्यपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादिति एवं विरोधे सति श्रुतिर्बाधिकैव समाख्या बाध्यैव मध्यस्थानां तु चतुर्णां पूर्वबाध्यत्वं परबाधत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः। तस्माल्लिङ्गादिनान्यत्र विनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसान्निधि-

न्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः न ह्येषां विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति। वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति। अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति, अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यात्, न तु बलवदबलवतोः प्रमाणयोरगृह्यमाणविशेषता सम्भवति, बलवदबलवत्ताविशेषादेव । तस्मादेवंजातीयकानां मन्त्राणां कर्मणां वा न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशङ्कितव्यं, अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् तु सन्निधिपाठ इति सन्तोष्टव्यम्॥२५॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः 'अश्व इव रोमाणि

ना न विद्यासु विनियोग इति सिद्धम् ॥ **तथा कर्मणामिति** ॥ कर्मणां विद्योपकारकत्वे ताभिः सहैकफलत्वे च मानं किञ्चित् नास्ति इत्यर्थः। अपि चेत्युक्तार्थं । ननु तर्हि वेधादिवाक्यानामुपनिषद्भिः सह पाठस्य का गतिस्तामाह ॥ **अरण्येति** ॥ तस्माद्वेधादिमन्त्रकर्मणां विद्यास्वनुपसंहार इति सिद्धम ॥ २५ ॥

विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इति। तथाथर्वणिकानां 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति। तथैव कौषीतकिनः 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इति। तदिह क्वचित् सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं क्वचित्तूभयमपि हानमुपायनं च। तद्यत्रोभयं श्रूयते तत्र तावत् न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतत्यन्यैरात्मीययोः सुकृतदु-

॥ हानौतु-उक्तं॥ यथाऽश्वो रजोयुक्तानि जीर्णरोमाणि त्यक्त्वा निर्मलो भवति तथाहमपि पापं विधूय कृतात्मा निर्मलीकृतचित्तः सन् यथा वा राहुग्रस्तश्चन्द्रो राहुमुखात् प्रमुच्य स्पष्टो भवति तथा शरीरं धूत्वा त्यक्त्वा देहाभिमानान्मुक्तः सन्नकृतं कूटस्थं ब्रह्मात्मकं लोकं अभिप्रत्यक्त्वेन सम्भवामीत्यर्थः। यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य नामरूपे त्यजन्ति तथा विद्वानित्यर्थः। निरञ्जनः शुद्धः, साम्यं ब्रह्म, तस्य मृतस्य विदुषः, दायं धनं, तत्तेन विद्याबलेन सुकृतदुष्कृते त्यजतीत्यर्थः। उपायनं ग्रहणं तस्य त्यागपूर्वकत्वात्, अत्यक्तयोर्ग्रहणायोगात्त्यागोऽर्थादायाति। यत्र

ष्कृतयोरुपेयमानयोरावश्यकत्वात् तद्धानस्य। यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्राप्युपायनं सन्निपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्रवणात् असन्निपातः विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तरीयस्य श्रवणस्य। अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं परकर्तृकं तूपायनं तयोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत, तस्मादसन्निपातो हानावुपायनस्येत्यस्यां प्राप्तौ पठति। हानौ त्विति। हानौ त्वेकस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं सन्निपतितुमर्हति तच्छेषत्वात्, हानशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये। तस्मादन्यत्र केव-

नु त्याग एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सहभावस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यां संशयमाह ॥ यत्र त्विति ॥ अत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं। यद्यपि ताण्ड्याथर्वणश्रुत्योर्निर्गुणविद्यार्थयोः कर्महानमेव श्रुतं नोपायनं तथापि कौषीतकिश्रुतौ पर्यङ्कस्थसगुणब्रह्मविद्यायामुपायनं श्रुतमत्रापुसंर्तव्यमित्याशङ्क्य विद्याभेदान्नोपसंहार इत्याह ॥ विद्यान्तरेति॥ किञ्च यथा मन्त्रकर्मणामनावश्यकत्वाद्विद्यास्वनुपसंहार उक्तः तथा परैरुपादानं विनापि हानसम्भवेनोपादानस्यानावश्यकत्वान्न प्राप्तिरिति दृष्टान्तसङ्गत्या प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ हानौ त्वित्यादिना ॥ उपायनशब्दस्य शेषत्वात् हानशब्देनापेक्षितत्वादिति सूत्रार्थः। अश्वरोमदृष्टान्तेन विधूतयोः पुण्यपापयोः परत्रावस्थानसापेक्षत्वात् परैरुपादानं वाच्यमिति भावः। विद्या-

लहानशब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः। यदुक्तमश्रवणात् विद्यान्तरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासन्निपात इति। तदुच्यते, भवेदेषा व्यवस्थोक्तिर्यद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत; न त्विह हानमुपायनं वाऽनुष्ठेयत्वेन सङ्कीर्त्यते, विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः सङ्कीर्तनं इत्थं महाभागा विद्या यत्सामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्द्विषत्सु निविशेते इति। स्तुत्यर्थे चास्मिन् सङ्कीर्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय। प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षाया अर्थवादान्तरप्रवृत्तिः 'एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः' इत्येवमादिषु। कथं हीहैकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीयेत अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे

भेदे गुणानुपसंहार इति व्यवस्थाऽनुष्ठानविषया न स्तुतिविषयेत्याह ॥ तदुच्यते इति ॥ मन्यते सूत्रकार इत्यर्थः। ननु श्रुतहानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धौ किमर्थमुपायनानुवाद आनीयते तत्राह ॥ स्तुतिप्रकर्षलाभायेति॥ नन्वर्थवादस्य विधिना सम्बन्धः प्रसिद्धो नार्थवादान्तरेणेत्यत आह ॥ प्रसिद्धा चेति॥ इतो भूलोकादित्यर्थः। हेमन्तशिशिरयोरैक्यात् पञ्चर्तवः। यज्ञस्य पुरुषरूपकल्पनायां सेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभौ भवत इत्युक्तं बह्वृच ब्राह्मणे, तत्र त्रिष्टुभश्छन्दोमात्रत्वात् कथमिन्द्रियत्वकल्प

'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इत्येतस्मिन्। तथा 'त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिषु वादेष्वपि 'इन्द्रियं वै त्रिष्टुभम्' इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्षा दृश्यते। विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यैरभ्युपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यं। उपायनशब्दशेषत्वादिति हेतोस्तुशब्दं समुच्चारयन् स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति, गुणोपसंहारविवक्षा-

नेत्याकाङ्क्षायां यजुर्वाक्यं संबध्यत इत्यर्थः। नन्वमूर्तयोः पुण्यपापयोः उपादानस्यासम्भवादनुपसंहार इत्यत आह ॥ विद्यास्तुत्यर्थाच्चेति ॥ विद्वन्निष्ठयोरेव तयोः फलं परे प्राप्नुवन्ति विद्यासामर्थ्यादित्युपयन्तिपदेनोच्यत इत्यर्थः। नन्वन्यनिष्ठकर्मणोरन्यत्र फलसञ्चारः कथं। ननु वचनबलादिति चेत्, न, फलमुपयन्तीति श्रुतेः। न च यथा पुत्रकृतश्राद्धस्य पितृषु फलं तथात्रेति वाच्यं, यस्य फलमुद्दिश्य यत् कर्म विहितं तस्य तत्फलमितिन्यायेन पितॄणां तृप्त्युद्देशेन कृतकर्मणो व्यधिकरणफलत्वेऽपि विदुषः कर्मकालेऽनुद्दिष्टव्यधिकरणफलायोगात्। किञ्च विदुषो देहपाते कर्मणोऽसत्त्वात् यावज्जीवं विद्वत्सेवकस्य तद्द्वेषिणो वा फलं स्यादित्यत आह ॥ नातीवाभिनिवेष्टव्यमिति ॥ विद्वत्सेवाद्वेषाभ्यां विद्वन्निष्ठपुण्यपापतुल्ये पुण्यपापे सेवकद्वेषिणोर्जायेते जातयोः फलतः स्वीकारः उपायनमिति परिहारस्य सुलभत्वादनाग्रह इत्यर्थः। उपायनादेः स्तुतित्वे लिङ्गमाह ॥ उपायनेति ॥ उपायनविवक्षायां उपायनस्यैवोपसंहारं सूत्रकारो ब्रूयादतः शब्दस्य तं वदन्

यां त्व्यूपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मात् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रकारदर्शनार्थमिदं सूत्रं। कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदित्युपमानवदित्युपमोपादानं। तद्यथा भाल्लविनां 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात' इत्यस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शाट्यायनिनां 'औदुम्बराः कुशाः' इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते। यथा च क्वचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैङ्ग्याम्नायात् प्रतीयते। यथा च षोडशिस्तोत्रे केषा-

स्तुतिं सूचयति इत्यर्थः। विद्याविचारात्मकपादे स्तुतिविचारस्य का सङ्गतिरित्यत आह ॥ **तस्मादिति** ॥ शाखान्तरस्थो विशेषः शाखान्तरेऽपि ग्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **कुशेति** ॥ कुशा उद्गातॄणां स्तोत्रगणनार्थाः शलाका दारुमय्यः, भोः कुशा यूयं वानस्पत्याः वनस्थमहावृक्षो वनस्पतिः तत्प्रभवाः स्थ ता इत्थंभूता यूयं मा पात मां रक्षतेति यजमानप्रार्थना । अत्र ता इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादौदुम्बर्य इति भाष्याच्च शलाकासु कुशाशब्दस्य स्त्रीत्वं मन्तव्यं दर्भविषयस्य न स्त्रीत्वं, अस्त्री कुशमित्यनुशासनात्। छन्दोदृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ **यथा चेति** ॥ न वाक्षराणि छन्दांसि आसुराण्यन्यानि दैवानि तेषां क्वचिच्छन्दोभिः स्तुवत इत्यत्राविशेषप्राप्तौ पैङ्गिवाक्याद्विशेषग्रह इत्यर्थः। स्तुतिं विवृणोति ॥ **यथेति** ॥ अतिरात्रे षोडशिनो ग्रहस्याङ्गभूतं स्तोत्रं कदेति च्छन्दोगादीनामाकाङ्क्षायामुदयसमयाविष्टे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमित्यार्च-

श्चित् कालाविशेषप्राप्तौ 'समयाध्युषिते सूर्ये' इत्यार्चाभिश्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः। यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित् समामनन्ति विशेषेण भाल्लविनो। यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेषं श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् स चान्याय्यः सत्यां गतौ। तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां 'अपि तु वाक्यशे-

श्रुतेः कालविशेषग्रह इत्यर्थः। ऋचोऽधीयत इत्यार्चाः। उपगानं विभजते॥यथेति॥ 'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्यविशेषश्रुतेः 'नाध्वर्युरुपगायति' इति श्रुत्यन्तरादध्वर्युभिन्ना ऋत्विज उपगायन्तीति विशेषग्रह इत्यर्थः। ननु कुशादिवाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरैकवाक्यताऽभ्युपगम्यते तत्राह॥ श्रुत्यन्तरकृतं हीति ॥ सामान्यविशेषयोरेकवाक्यरूपायां गतौ सत्यां वाक्यभेदं कृत्वा नाध्वर्युरिति निषेधादविशेषश्रुतेश्चाध्वर्युरुपगायति नोपगायति चेत्येवं सर्वत्र विकल्पो न युक्तः व्रीहियवयोस्त्वगत्या विकल्प आश्रित इत्यर्थः । विकल्पस्यान्याय्यत्वमष्टदोषदुष्टत्वात्। तथा हि यदि व्रीहिवाक्यमाश्रीयते तदा यववाक्यस्येष्टप्रामाण्यत्यागः, अनिष्टाप्रामाण्यस्वीकारः, कदाचित् यववाक्याश्रयणेत्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेत्येकस्मिन् यववाक्ये चत्वारो दोषा भवन्ति, एवं व्रीहिवाक्येऽपि चत्वारो दोषाः इति, एवं दुष्टविकल्पपरिहाराय भिन्नशाखाश्रुत्योरपि एकवाक्यता जैमिनिसम्मतेत्याह ॥ तदुक्तमिति ॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'दीक्षितो न जुहोति, इति श्रुतं 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति चान्यत्र श्रुतं, तत्र यदि न दीक्षितवाक्यं होमप्रतिषेधकं स्यात् तदा क्रत्वर्थत्वात् निषेधोऽ-

षत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्' इति। अथ वैतास्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यं किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते किं वाऽर्थान्तरमिति। तत्रैवं प्रापयितव्यं न हानं विधूननमभिधीयते, धूञ् कम्पन इति स्मरणात्, दोधूयन्ते ध्वजाग्राणीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्व-

नुष्ठेयः, यावज्जीवविधिना होमो वानुष्ठेय इति विकल्पः स्यात्, स चान्याय्यः। अपि तु यावज्जीववाक्यं प्रति न दीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्नकार इतरपर्युदासार्थकः स्याद्दीक्षितान्यलक्षकः स्यात् न होमप्रतिषेधकः, तस्माददीक्षितो यावज्जीवं जुहुयादित्येकवाक्यतेति नदीक्षिताधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थः। अत्र भगवत्पादैः सूत्रमेव पठितं, मिश्रैस्तु पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' इति स्थितं। अत्रार्थतः पठितमित्युक्तं तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थस्तु यज्ञमात्रे ये यजामहे इति प्रयोक्तव्यमिति श्रुतं, नानुयाजेषु ये यजामहङ्करोतीत्यपि श्रुतं, तत्र नकारस्य निषेधकत्वेऽप्यतिरात्रे षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिवानुयाजेषु यज्ञत्वाविशेषात् प्रयोक्तव्यं निषेधात् न प्रयोक्तव्यमिति विकल्पः स्यात्, तस्या न्यायत्वात् ये यजामहविधेरेव नानुयाजवाक्यमेकदेशः स्यात् पर्युदासवृत्त्या विधिवाक्यशेषः स्यादिति यावत्। तथा चानुयाजभिन्नेषु यागेषु ये यजामह इति प्रयोक्तव्यमित्येकवाक्यतेति। वर्णकान्तरमाह॥ **अथ वा** इति॥ पूर्वत्र विधूननैकर्महानिरिति सिद्धवत्कृत्य उपायनोपसंहार उक्तः अत्र सैव साध्यत इति भेदः। उभयत्र लक्षणासाम्यात् संशयमाह॥ **किमि-ति**॥ विधूननस्य हि फलद्वयमश्वरोमादिषु दृष्टं पूर्वस्वभावात् च्युतिरन्यत्र

जाग्रेषु प्रयोगदर्शनात् । तस्माच्चालनं विधूनन-मभिधीयते। चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कञ्चि-त्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप्य प्रतिवक्त-व्यं, हानावेवैष विधूननशब्दोऽनुवर्तितुमर्हति उ-पायनशब्दशेषत्वात्, न हि परपरिग्रहभूतयो-रप्रहीणयोः सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं सम्भ-वति। यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोरपरि-हीणयोः परैरुपायनं नाञ्जसं सम्भाव्यते तथापि तत्सङ्कीर्तनात् तावत् तदानुगुण्येन हानमेव वि-

संक्रान्तिश्चेति तत्र संक्रान्तिरूपहानिर्लक्षणीया किंवा च्युतिरिति सं-शयार्थः तत्र विधूननशब्दस्य कम्पनं मुख्यार्थ इति तावत् सर्वसम्मतं। तच्चामूर्तयोः पुण्यपापयोर्न सम्भवति अतस्तयोर्यः स्वभावः फलदा-तृत्वशक्तिस्तत्श्चालनं विघया प्रतिबन्धात् च्युतिः सा लक्षणीया न हानिरमूर्तयोरन्यत्र संक्रान्त्ययोगादन्यसापेक्षत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति ॥ **हानावेवेति** ॥ यदि च्युतिमात्रं लक्ष्यं तदोपयन्ति इ-त्यनन्वितं स्यात् । न च यत्र धुनोतेरुपायनशब्दसान्निध्यं तत्र हानि-र्लक्ष्यते न केवलधुनोतेर्हानिश्चान्यत्र विदुषः सेवकादौ तुल्यकर्मसंक्रा-न्तिरिति नासम्भव इति वाच्यं, केवलधुनोतेरपि मुख्यार्थासम्भवेना-न्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्थहानिलक्षणाया एव युक्तत्वादिति भावः। उपा-यनस्यामुख्यत्वान्न क्वापि हानिलक्षणाबीजत्वमिति शङ्कित्वा पुण्यपा-पयोः फलतः स्वीकारात्मकमुपायनं हानिं विनानुपपन्नं सल्लक्षणानि-र्णायकमिति परिहरति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ यथान्यत्र श्रुतं औदुम्ब-रत्वादिकं कुशादिनिर्णायकं तथेदमुपायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चा-

धूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते। क्वचिदपि चेदं विधूननसन्निधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्वत्राप्यपेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं सम्पाद्यते। न च चालनं ध्वजाग्रवत् सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं सम्भवति अद्रव्यत्वात्। अश्वश्च रोमाणि विधुन्वानः त्यजन् रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति। 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति च ब्राह्मणं। अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः। तदुक्तमिति व्याख्यातम्॥ २६॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये॥ २७॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थित-

यक्रमित्याह॥ क्वचिदपीति॥ विधूननं मुख्यं किमिति नोच्यते तत्राह॥ न चेति॥ तथापि हानं कथं लक्ष्यत इत्याशङ्क्य मुख्यसम्बन्धादित्याह॥ अश्वश्चेति॥ अनुपपत्तिसम्बन्धौ लक्षणाबीजरूपावुक्त्वा लक्षकं पदं निर्दिशति॥ अश्व इवेति॥ विधूयेति पदं दृष्टान्ते हानपर्यन्तं सद्दार्ष्टान्तिकेऽपि हानलक्षकमित्यर्थः। यद्वा हानवाचकमेवास्तु न च धूञ्कम्पन इति धातुपाठविरोधस्तस्योपलक्षणत्वार्थत्वादित्याह॥अनेकेति॥ शाखान्तरस्थमुपायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चायकमित्यत्र जैमिनिसूत्रं तदुक्तमिति गृहीतं पूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः। एवं विधूननस्य हानित्वसिद्धेः केवलहानावुपायनोपसंहार इति सिद्धम्॥२६॥

स्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतवियोगं कौषीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति' 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति' इत्युपक्रम्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते' इति। तत् किं यथा श्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यं आहोस्विदादावेव देहादपसर्पणे इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्यात् यथाश्रुतप्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति। 'साम्पराये' इति। साम्पराये गमन एव देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात् सुकृतदुष्कृतहानं भवति इति प्रतिजानीते। हेतुं व्याचष्टे, कर्तव्याभावादिति। न हि विदुषः सम्परेतस्य विद्यया ब्रह्म प्रेप्सतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किञ्चित् प्राप्तव्यमस्ति यदर्थं कतिचित् क्षणानक्षीणे

साम्पराये ॥ अन्ये व्यध्वनि अर्धमार्गे पूर्वोक्तं विधूननस्य हानत्वमुपजीव्य हानस्य नदीतरणानन्तर्यश्रुतेरश्व इव रोमाणि इत्यादौ देहत्यागात् प्राक्कालत्वश्रुतेश्च संशयमाह ॥ **तत्किमिति** ॥ ब्रह्मलोकमार्गमध्ये विरजाख्यनदीमत्येति 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुतः' इत्यत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या तेनेत्यर्थतया सन्निहितनदीतरणस्य कर्महानिहेतुत्वोक्तेरर्धपथे कर्मक्षय इति पूर्वपक्षः। तत्र विद्यायाः कर्मक्षयहेतुत्वासिद्धिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सिद्धान्तयति ॥ **साम्पराय** इति ॥ मरणात् प्रागित्यर्थः। सम्परेतस्य मृतस्य कश्चि-

ते कल्प्येयातां' विद्याविरुद्धफलत्वात् तु विद्या-
सामर्थ्येन तयोः क्षयः, स च यदैव विद्याफला-
भिमुखी तदैव भवितुमर्हति। तस्मात् प्रागेव स-
न्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात् पठ्यते। तथा ह्य-
न्येपि शाखिनः ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्राग-
वस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानिमामनन्ति 'अ-
श्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति 'तस्य पुत्रा-
दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पाप-
कृत्याम्' इति च ॥ २७॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपसृप्तस्य देवयानेन पथा प्र-
स्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्ये-
त ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मक-
स्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छा-

त्काले कर्मसत्त्वं फलाभावाद्देवयानमार्गप्रवेशायोगाच्चादावेव क्षय इत्यर्थः। क्षयहेतोर्विद्याया मध्ये मार्गमसत्त्वाच्चेत्याह ॥ विद्याविरुद्धेति ॥ नदीतरणानन्तरपाठस्तु बाध्यः अर्थविरोधादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ तदिति सर्वनाम्नापि प्रकृतविद्यैवोच्यत इति भावः ॥ २७ ॥

किञ्च मृतस्य छन्दतो यथाकामं विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरुभयोर्विद्याकर्मक्षययोः श्रुतौ हेतुफलभावो विरुध्येते। किञ्च सति पुष्कलहेतौ न कार्यविलम्ब इति न्यायोपेतताण्ड्यादिश्रुतिविरोधस्तव स्यादस्मत्पक्षे त्वविरोध इत्याह ॥ छन्दत इति ॥ तस्मात् कर्महानस्य वि-

तोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात्, तस्मात् पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात्, तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यं, एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरिति ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

क्वचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते क्वचित् न। तत्र संशयः किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः सन्निपतेत् उत विभागेन क्वचित् सन्निपतेत् क्वचिन्नेति, यथा तावद्धानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे। गतेः देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वं उभय-

द्याफलत्वात् केवलहानावुपायनोपसंहारो विद्यास्तुतय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

॥ **गतेरर्थवत्त्वम्** ॥ क्वचित् सगुणविद्यायां मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्यायां न श्रूयते । तत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रुतत्वादनपेक्षितत्वाच्च संशयदृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह ॥ **यथा तावदिति** ॥ उपायनवत् मार्गस्यापि क्वचित् श्रुतत्वात् सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः। अत्र निर्गुणवि-

थाविभागेन भवितुमर्हति, क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति नाविशेषेण, अन्यथा ह्यविशेषेणैवैतस्यां गतावङ्गीक्रियमाणायां विरोधः स्यात्। 'पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणगतिर्विरुध्येत, कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः, तल्लक्षणार्थोपलब्धेः। गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूपलभ्यते, तत्र हि पर्यङ्कारोहणं पर्यङ्कस्थेन ब्रह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्धादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहु देशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते, तत्रार्थवती गतिः न तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिर-

दोऽपि मुक्त्यर्थं मार्गापेक्षा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वनपेक्षेति फलं। देशादिव्यवहितवस्तुप्राप्तौ मार्गस्यापेक्षेतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात् नोपसंहार इति सिद्धान्तः। निरञ्जनोऽसङ्गः, साम्यं ब्रह्म ॥ २९ ॥

ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गो व्यर्थ इत्यत आह ॥ उपपन्न-

स्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किञ्चिदस्ति तत्रानर्थिका गतिः, लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यः, यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तावेवमिहापीति । भूयश्चैनं विभागं चतुर्थेऽध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं। सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते 'यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहरविद्यायां' इति नान्यासु 'यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायां' इति, तत्र संशयः किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येतोतानियमेन सर्वाभिरेवंजातीयकाभिर्विद्याभिः सम्बध्येतेति । किंतावत् प्राप्तं

इति ॥ सा गतिर्लक्षणं कारणं यस्यार्थस्य स तल्लक्षणार्थः ॥ ३० ॥

॥ अनियमः सर्वासां ॥ अत्राप्यर्चिरादिमार्ग एव विषयस्तत्र विद्याविशेषप्रकरणादविशेषश्रुतेश्च संशये पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥

नियम इति। यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति प्रकरणस्य नियामकत्वात् । यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत् श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत, सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसङ्गात्। अपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तुल्यवत् पठ्यते, तत्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मात् नियम इत्येवं प्राप्ते पठति। अनियम इति। सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः, नैषोऽस्ति विरोधः, शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथा हि श्रुतिः तद्य इत्थं विदुः' इति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती

सगुणनिर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावाभावव्यवस्थावत् सगुणास्वपि व्यवस्थेति दृष्टान्तेन प्राप्तौ सिद्धान्ते व्यवस्थापवादात् सद्गतिनियमोऽनियम उभयत्र फलं। नियमे प्रकरणमुक्त्वा पुनरुक्तिं लिङ्गमाह ॥ अपि चेति॥ एकत्रोक्तगतेरन्यत्र प्राप्तौ पुनरुक्तिर्वृथा स्यादित्यर्थः। सिद्धान्तयति ॥ **सर्वासामिति** ॥ अभ्युदयो ब्रह्मलोकः । अविशेषश्रुत्यादिना प्रकरणबाधो न दोष इत्याह॥ **नैष** इति ॥ तत्र अधिकृतानां मध्ये य इत्थं पञ्चाग्नीन्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते श्रद्धातपउपलक्षितं ब्रह्म ध्यायन्ति तेऽर्चिषामभिसम्भवन्तीत्यन्वयः। ननु श्रद्धात-

'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति, कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलानामियं गतिश्रुतिरिति। ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात् तन्मात्रश्रवणात् । नैष दोषः न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेषा गतिर्लभ्यते-

'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' ॥

इति श्रुत्यन्तरात्। तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणं। वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते 'य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' इति, तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं, सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत् प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां

पोमात्रश्रुतेस्ताभ्यामेव अर्चिरादिगमनं स्यात् न वैश्वानरादिविद्याशीलानामिति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ अविदुषां गतिनिषेधाच्छ्रद्धातपःशब्दाभ्यां तत्साध्यब्रह्मविद्यालक्षणेति परिहरति ॥ नैष दोष इति॥ तत् ब्रह्मलोकस्थानं, परागताः परावृत्ताः, कामक्रोधदोषा न सन्तीति यावत् दक्षिणाः केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वांसो न गच्छन्ति इत्यर्थः। लक्षणादोषहीनं वाक्यमाह ॥ वाजसनेयिनस्त्विति ॥ किञ्च विद्याकर्मलक्षणमार्गद्वयभ्रष्टानामधोगतिश्रुतेः वैश्वानराद्युपासकानामर्चिरा-

चेत्थंवित्तयैवोपात्तत्वात् विद्यान्तरपरायणाना-मेवेदमुपादानं न्याय्यं। 'अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकं' इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती देवयानपितृयाणयोरेवैनामन्तर्भावयति तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः। स्मृतिरपि-

'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः॥ इति।

यत्पुनर्देवयानस्य पथोऽर्चिरादेर्द्विराम्नानं उपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तदुभयत्राप्यनुचिन्तनार्थं, तस्मादनियमः॥ ३१॥

द्दिमार्गप्राप्तिरित्याह ॥ अथ य एताविति ॥ दन्दशूकः सर्पः । किञ्च 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणे । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' इत्यविशेषेणोपासकानामर्चिरादिगतिमुक्तोपसंहारस्मृतेश्च तेषां तत्प्राप्तिरित्याह ॥ स्मृतिरिति ॥ शुक्ला गतिरर्चिरादिका, कृष्णा धूमादिका, जगतो विद्याकर्माधिकृतस्य, शाश्वते ध्रुवे सम्मते, तत्रैकया शुक्लया पुनरावृत्तिवर्जं कार्यं ब्रह्म गच्छति, अन्यया स्वर्गं गत्वा पुनरायाति इत्यर्थः। पुनरुक्तिदोषं दूषयति ॥ यत्पुनरिति ॥ तत्र तत्र मार्गश्रुतिरन्वहं मार्गचिन्तनार्थं, प्रकरणेन मार्गध्यानस्य विद्याङ्गत्वावगमात् । तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः 'तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च' इति । येषां न श्रुतो मार्गस्ते मार्गध्यानं विनापि विद्यासामर्थ्यात् मार्गं लभन्त इति ज्ञापनार्था पुनरुक्तिरित्यर्थः। तस्मात् सर्वोपासनासु प्रतीकभिन्नास्वर्चिरादिप्राप्तिरिति सिद्धम ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भवति, नापि भुञ्जानस्तृप्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमाः नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरणं । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरु-

॥ यावदधिकारम् ॥ निर्गुणविद्यायां गतिर्व्यर्था मुक्तिफलत्वात्, सगुणविद्यासु सर्वत्रार्थवती ब्रह्मलोकफलत्वादिति व्यवस्था कृता, सा न युक्ता, तत्त्वज्ञानिनामपि इतिहासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावादित्याक्षेपात् सङ्गतिः, ज्ञानिनां पुनर्जन्मदर्शनं संशयबीजं भाष्ये दर्शितं । पूर्वपक्षे ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां ज्ञानस्तुतिमात्रत्वेन ज्ञा-

त्पत्तिः स्मर्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेनतेन निमित्तेन भवति स्मृतौ। श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोःप्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित् पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते। तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते। न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितंःकैवल्यमनुभवति,

नस्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्मलोकफलत्वाविशेषादर्चिरादिमार्गोपसंहारः फलं, सिद्धान्ते तूक्तव्यवस्थासिद्धिरिति विवेकः॥ श्रुतावपीति॥ मेधातिथेर्मेषेतिमन्त्रे इन्द्रस्य मेषजन्मोपलभ्यते। वसिष्ठ उर्वशीपुत्रो जात इत्येवमर्थो वह्वृचार्थवाद इत्यर्थः। ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं नास्तीति सिद्धान्तयति ॥ नेति॥ पाक्षिकमित्यापाततः अहेतुत्वमेवेति पूर्वपक्षः। लोकव्यवस्थासु स्वामित्वमधिकारः, तत्प्रापकं प्रारब्धं यावद-

'अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता' इति श्रुतेः। यथा च वर्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति 'तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये,इति श्रुतेः। एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धं। सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहे-

ऽस्ति तावत् कालं जीवन्मुक्तत्वेनाधिकारिकाणामवस्थितिः, प्रारब्धक्षये प्रतिबन्धकाभावात् विदेहकैवल्यमित्यत्र मानमाह ॥ अथेति ॥ अथ प्रारब्धक्षयानन्तरं। तत् ऊर्ध्वः विलक्षणः केवलः ब्रह्मस्वरूपः सन् उदेत्योद्गम्य देहं त्यक्त्वेति यावत्। एकल एव अद्वितीयः, मध्ये उदासीनात्मस्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः। ननु ज्ञानिनामपि जन्मान्तरं चेत् कथं मुक्तिरित्यत आह ॥ सकृत्प्रवृत्तमिति ॥ यदि ज्ञानिनां प्रारब्धातिरिक्तकर्माधीनं जन्मान्तरं स्यात् तदा ज्ञानान्मुक्त्यभावः स्यात् नैतदस्ति किन्तु बहुजन्मफलाय सकृदुद्भूतं प्रारब्धं ते क्षपयन्ति, जन्मग्रहणेऽपि ज्ञानयोगबलान्न शोचन्ति प्रारब्धसमाप्तौ मुच्यन्त इत्यर्थः। ज्ञानिनां जन्मान्तरस्य पूर्वजन्महेतुप्रारब्धाधीनतायामलुप्तस्मृतित्वं हेतुः यो ह्यजातिस्मरत्वे सति कर्मान्तराधीनजन्मान्तरवान् स अलुप्तस्मृतिरिति,

न्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्माय देहान् युगपत्क्रमेण वाधितिष्ठन्ति। न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते, त एवैते' इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा 'सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेश' इति स्मर्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत, न त्वियमाशङ्का युक्ता, ज्ञानात् कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुतिः-

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ॥इति

व्याप्तेः ज्ञानिषु व्यापकाभावात् विशिष्टव्याप्याभावसिद्धिः। ननु तेषां जातिस्मरत्वादलुप्तस्मृतित्वमन्यथासिद्धमित्यत आह॥ न चैत इति॥ तथा च तेषामजातिस्मरत्वरूपविशेषणे सति विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावसिद्धिरित्यर्थः। पूर्वदेहनामप्रत्यभिज्ञानहीनाः परतन्त्राः साभिमाना जातिस्मराः, अधिकारिकास्तु पूर्वनामानः स्वतन्त्रा निरभिमाना इति वैषम्यं। तेन जनकेन सह, व्युद्य विवादं कृत्वेत्यर्थः। विदुषः प्रारब्धातिरिक्तकर्माभावान्न बन्धः निमित्ताभावे नैमित्तिकाभाव इति न्यायानुगृहीतानां ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां न स्तुतिमात्रत्वमिति समर्थमुपपादयति॥ यदि ह्युपयुक्त इत्यादिना॥ श्रुतिस्मृत्युक्तार्थे युक्तिमप्याह

'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष' इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि-

'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा'॥ इति

'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः'॥ इति

चैवमाद्या। न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः 'तस्य तावदेव चिरम्' इति शरीरपातक्षेपकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता। तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति तद्यो 'देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति। ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वा-

॥ न चाविद्या इति ॥ विद्यया क्लेशदाहात् तत्कार्यकर्मक्षयश्चेत् तर्हि प्रारब्धस्य कथं स्थितिस्तत्राह ॥ प्रवृत्तफलस्येति ॥ विदुषो देहपातावधिश्रुतेरनुभवाच्च ज्ञानस्यावरकाज्ञानांशनिवर्तकस्य प्रारब्धविक्षेपस्थित्यनुकूलाज्ञानांशनिवर्तनसामर्थ्याभावसिद्धेर्भोगेनैव प्रारब्धक्षय इति भावः। ज्ञानिनामाधिकारिकत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्ञानात्प्राक्कृतो-

सक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं ययुरित्युपपद्यते ।

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्'

इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अनुभवारूढं तु ज्ञानफलं 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः, 'तत्त्वमसि' इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि 'तत्त्वमसि' इत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परिणेतुं । 'तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥

पासनादिवशादित्याह ॥ ज्ञानान्तरेषु चेति ॥ प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः, परस्य हिरण्यगर्भस्य, अधिकारान्ते साक्षात् कृतात्मानो मुच्यन्ते इत्यर्थः । ब्रह्मभावफलस्याऽपि भावित्वमाशङ्क्य तत्त्वमसीति श्रुतिबाधमाह ॥ न हीति ॥ तस्मात् निर्गुणविद्यायां मार्गानुपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयके श्रूयते 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं' इत्यादि। तथाथर्वणे श्रूयते 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम्' इत्यादि। तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते, तत्र क्वचित् केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यन्ते, तासां विशेषप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागात् व्यवस्थाप्राप्तावुच्यते, अक्षरधियस्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रावरोद्धव्याः, सामान्यतद्भा-

॥ अक्षरधियां ॥ अत्राक्षरब्रह्मप्रमापका निषेधशब्दा विषयाः, तेषु यत्र यावन्तः श्रुतास्तत्र तावतामशेषद्वैतनिषेधकत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह॥ तासामिति ॥ यथा निर्गुणविद्यायां मार्गस्यानपेक्षितत्वादनुपसंहारस्तथा श्रुतनिषेधानामुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसम्भवाच्छाखान्तरीयनिषेधशब्दानामनपेक्षितत्वादनुपसंहार इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्र लाघवं फलं सिद्धान्ते तु दोषद्वयाभावः फलं। तथा हि यदि श्रुतशब्दैरश्रुतनिषेधा लक्ष्यन्ते तदा लक्षणादोषः, यदि न लक्ष्यन्ते तदा सर्वद्वैतनिषेधासिद्धेर्निर्विशेषप्रमित्यभावदोष इति विवेकः। अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधधियोऽक्षरधियस्तद्धेतवः शब्दा इति यावत्,

वाभ्यां। समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरण-
रूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः, तदेव च हि सर्वत्र
प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते, तत्र किमि-
त्यन्यत्र श्रुता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः। तथा च
आनन्दादयः प्रधानस्य' (वे० सू० ३।३।११)
इत्यत्र व्याख्यातं। तत्र विधिरूपाणि विशे-
षणानि चिन्तितानि इह प्रतिषेधरूपाणि इति-
विशेषप्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः। औपसदव-
दिति निदर्शनं। यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडा-

तासामवरोध' उपसंहार इति सूत्रयोजना। शेषित्रह्मणः सर्वशाखासु
भावात् तत्प्रमितेः समानत्वाच्छेषाणामुपसंहार इति चेत् तर्हि न्या-
यसाम्यात् पुनरुक्तितादवस्थ्यमित्यत आह॥ विशेषप्रपञ्चार्थ इति॥
आनन्दादीनां स्वरूपत्वादस्तूपसंहारः निषेधानामनात्मत्वादानन्त्या-
च्चानुपसंहार इत्यधिकाशङ्कायां तेषामनात्मत्वेऽपि निर्विशेषब्रह्मप्रमि-
त्यर्थत्वादविघातज्ञनिषेधत्वेन संग्रहासिद्धेश्च निरपेक्षास्थूलानणुवाक्य-
स्थाक्लप्ता निषेधशब्दानामन्यत्र श्रुतनिषेधवाक्यैकवाक्यतयोपसंहार इ-
ति चिन्ता युक्तेत्यर्थः। अन्यत्र श्रुतशेषाणां अन्यस्थशेषिसम्बन्धे दृष्टा-
न्तं व्याचष्टे॥ यथेति॥ जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत इत्युपक्र-
म्य विहिताः जमदग्निना कृतो जामदग्न्यः, अहीनश्चतूरात्रः क्रतुस्तस्मिन्
पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति इति पुरोडाशसाध्या इष्टयः तैत्तिरीयके
विहिताः, तासामध्वर्युकर्तृकत्वात् सामवेदोत्पन्नमन्त्राणां तासु विनि-
योगादध्वर्युणैव प्रयोगो नोद्गात्रेत्यर्थः। वेर्देवगणस्य होत्रं अध्वरं च क-
र्माग्नेस्त्वं तु एवेत्यग्न्यामन्त्रणमन्त्रार्थः। उत्पत्तिविधिर्गुणः फलापेक्षत्वा-

शिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणां 'अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्' इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युभिरभिसम्बन्धो भवति, अध्वर्युकर्तृकत्वात् पुरोडाशप्रदानस्य, प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानां। एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात् तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसम्बन्ध इत्यर्थः। तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः' (जै० सू०) इत्यत्र ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तुत्पन्नस्य फले विनियोगविधिर्मुख्यः सफलत्वात्। तथा च मन्त्राणामुद्गातृत्वे वेदोत्पन्नत्वादुद्गात्रा प्रयोगः विनियोगविधिनाध्वर्युणा प्रयोग इति गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधे सति मुख्येन बलीयसा मन्त्रात्मकवेदस्याध्वर्युणा संयोगः उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रार्थः यद्यपि शबरभाष्ये वारवन्तीयादिसाम्नामुच्चैः स्वरकसामवेदोत्पन्नत्वादाधानाङ्गत्वेनोच्चैः स्वरप्रयोगः 'य एवं विद्वान्वारवन्तीयं गायति यज्ञायज्ञीयं गायति वामदेव्यं गायति' इत्याधाने तेषां विनियोगविधिना याजुषेण याजुषस्योपांशुस्वरस्य प्रयोग इति गुणमुख्ययोर्विरोधे सत्युत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वान्मुख्यविनियोगबलेन साम्नां यजुर्वेदस्वरसंयोग इति सूत्रं व्याख्यातं, तथापि न्यायसाम्यादौपसदमन्त्राः सूत्रविषयत्वेनोदाहृता इत्याविरोधः ॥ ३३ ॥

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य-
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' ॥

इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति। तथा कठाः-

'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' ॥

इति। किमत्र विद्यैकत्वमुत विद्यानानात्वमिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं विद्यानानात्वमिति, कुतः, विशेषदर्शनात्। द्वा सुपर्णेत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते, एकस्य चाभोक्तृत्वं. ऋतं पिबन्तावित्यत्र तूभयोरपि भोक्तृत्वं दृश्यते, तद्वेद्यं रूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्द्यादित्येवं प्राप्ते ब्रवीति, विद्यैकत्वमिति। कुतः, यतः उभयोरप्येतयोर्मन्त्रयोरियत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यरूपमभिन्नमामनन्ति। ननु दर्शितो रूपभेदः।

इयदामननात् ॥ मन्त्रद्वयेऽपि प्रतिपादनप्रकारभेदात् जिज्ञास्यैक्यभानाच्च संशयमाह ॥ किमत्रेति ॥ ऋतपानवाक्ये 'अक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति गुणाः श्रुताः, सुपर्णवाक्येऽनश्नत्वादयस्तेषां मिथोऽनुपसंहार इति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते त्वसंसारिब्रह्मस्वरूपवाक्यार्थैक्यादुपसंहार इति विवेकः। अस्तु वेद्यैक्यात् अक्षरधियामुपसंहारः

नेत्युच्यते 'उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतो नार्थान्तरं, 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र तावत् 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यशनायातीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, वाक्यशेषेऽपि च स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति। 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमात्मापि तत्साहचर्यात् छत्रिन्यायेन पिबति इत्युपचर्यते। परमात्मप्रकरणं ह्येतत्, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्युपक्रमात् तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्' इति 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चितं। तस्मात् नास्ति वेद्यभेदः तस्माच्च विद्यैकत्वं। अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पौर्वापर्यालोचने परमात्मविद्यैवावगम्यते तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया, न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारा-

इह तु वेद्यभेदान्नोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः। नन्वयं गुहाधिकरणे निरस्त इति चेत्, सत्यं, किन्तु पिबत्पदस्य मुख्यार्थत्वाय स्वतः कल्पनया च पानकृत्याश्रयौ बुद्धिजीवौ पिबन्तौ ग्राह्यौ, सुपर्णौ तु जीवेश्वरावित्यधिकाशङ्कायां मन्त्रद्वयेऽपि द्विवचनशब्दसाम्यादौत्पत्तिकद्वित्वविशिष्टतया तुल्यवस्तुद्वयप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकाभावात् प्र-

वतारोऽस्ति इत्युक्तं । तस्मात् प्रपञ्चार्थ एवैष योगः, तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥ ३४ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥३५॥

'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इत्येवं द्विः उषस्तिकहोलप्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति। तत्र संशयः, विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति। किं तावत् प्राप्तं विद्यानानात्वमिति, कुतः, अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनातिरिक्तार्थं द्विराम्नानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् यथाभ्यासात् कर्मभेदः एवमभ्यासात् विद्याभेद इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह, अन्तराम्नानाविशेषात् स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते प्रत्युच्यते च। न हि द्वावात्मानावेकस्मिन् देहे सर्वान्तरौ सम्भवतः, तदा ह्येकस्याञ्जसं

करणानुग्रहाच्च जीवानुवादेनासंसारिब्रह्मणि मन्त्रद्वयतात्पर्यमिति प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥ ३४ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ घटादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षं, ब्रह्म तु साक्षादविषयत्वेनापरोक्षमिति, प्रथमार्थे पञ्चमी । अत्र श्रुतावात्मधर्मोऽपरोक्षत्वं ब्रह्मण्युक्तं ब्रह्मधर्मः सर्वान्तरत्वमात्मन्युक्तं, तयोरैक्यं दृढीकृतं मन्तव्यं, तं मे व्याचक्ष्वेत्युषस्तिप्रश्ने याज्ञवल्कीयेन प्राणादिप्रेरकोऽदृष्ट्यादिसाक्षी प्रतिपादितः। तथैव 'यदेव साक्षादपरो-

सर्वान्तरत्वं कल्प्येत, एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात्, यथा च पञ्चभूतसंमूहे पृथिव्यां आपोऽन्तराः अद्भ्यश्च तेजोऽन्तरमिति सत्यप्यापेक्षिकेऽन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति तथेहापि इत्यर्थः। अथ वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं दर्शयति यथा 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यस्मिन् मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मा आम्नायते, एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः। तस्माद्वेद्यैकत्वाद्विद्यैकत्वम् ॥ ३५॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यं, अत्रोच्य-

क्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व' इति कहोलप्रश्नेऽशनायात्यतीतः प्रतिपादितः। तत्र ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नाद्यभ्यासात् सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशये मन्त्रयोर्वेद्यैक्यादस्तु विद्यैक्यं, इह तु ब्राह्मणयोर्वेद्यैक्येऽपि अभ्यासाद्विद्याभेदः, यजत्यभ्यासात् प्रयाजभेदवदिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः, तत्र मिथो धर्मानुपसंहारः फलं, सिद्धान्ते तूपसंहार इति विवेकः। द्वयोः सर्वान्तरत्वानुपपत्त्या तावद्ब्राह्मणयोरेकवस्तुपरत्वं सिद्धम्। तथा च वेद्यैक्यात् निर्गुणविद्यैक्ये न विवादः ३५

अन्यथा ॥ ननु विद्यैक्याङ्गीकारे अभ्यासानुपपत्तिरिति चेत्।

ते नायं दोषः, उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा ताण्डिनामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति नवकृत्वोऽप्युपदेशेन विद्याभेदो भवति एवमिहापि भविष्यति । कथञ्च न नवकृत्व उपदेशे विद्याभेदो भवति, उपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमात्, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति चैकस्यैवार्थस्य पुनः-पुनः प्रति पिपादयिषितत्वेनोपक्षेपादाशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः, एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात् । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च परिसमाप्त्यविशेषादुपक्रमोपसंहारौ तावदेकार्थविषयौ दृश्येते । "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति द्वितीयेऽपि प्रश्ने एवकारं प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमेवार्थमुत्तरत्राकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिंश्च ब्राह्मणे कार्यकारणव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते, उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थतोपपत्तिः । तस्मादेका विद्येति ॥ ३६ ॥

उच्यते, स एवाभ्यासः कर्मभेदको यो निरर्थकः, इह तूषस्तिब्राह्मणोक्तात्मन एवाशनायाद्यत्ययरूपविशेषकथनार्थत्वादभ्यासोऽन्यथासिद्धो न विद्याभेदक इति समुदायार्थः ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३७॥

'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इत्यैतरेयिणः आदित्यपुरुषं प्रकृत्य समामनन्ति, तथा जाबालाः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति। तत्र संशयः, किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या उत एकरूपैवेति। एकरूपैवेति तावदाह नह्यत्रात्मन ईश्वरेणैकत्वं मुक्त्वाऽन्यत् किञ्चित् चिन्तयितव्यमस्ति, यदि चैवं चिन्तयितव्यो विशेषः परिकल्प्येत, संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत्, ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात्, तस्मादैकरूप्यमेव मतेः, व्यतिहाराम्नायस्तावदेकत्वदृढीकरणार्थ इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह व्यतिहारः। अयमाध्यानायाम्नायते इतरवत्, यथेतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाम्नायन्ते तद्वत्। तथा हि विशिंषन्ति समा-

व्यतिहारः॥ जीवेशयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावो व्यतिहारः, तस्य श्रुतत्वात्, उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कृता फलवतीति न्यायाच्च संशये जीवे ईश्वरत्वमतिरेव कार्या उक्तन्यायात्, व्यतिहारश्रुतिस्तु तस्या एव दृढीकरणार्थत्वेनाभ्यासवदन्यथासिद्धेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः। तत्र

म्नातार उभयोच्चारणेन 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि' इति। तच्चोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति, अन्यथा हीदं विशेषेणोभयाम्नानमनर्थकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात्। ननूभयाम्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रसज्येतेत्युक्तं। नैष दोषः, ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिन्त्यमानत्वात्। नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकार आपद्येत, न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किं तर्हि व्यतिहारेणैव द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात्, नैकरूपेत्येतावदुपपादयामः, फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति। यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेशे तद्गुणक ईश्वरः प्रसिध्यति तद्वत्।

लाघवं फलं सिद्धान्ते श्रुत्यर्थवत्त्वमिति विवेकः। एकेनैव त्वमहमस्मीत्युच्चारणेनैकमतेः कृतत्वादहं त्वमसि इति वृथा स्यादित्यर्थः। उक्तदोषं स्मारयति ॥ **नन्विति** ॥ सन्दिग्धेऽर्थेन्यायः सावकाशः, इह तु श्रुतत्वादन्योन्यात्मत्वं ध्येयं, ब्रह्मणि मनोमयत्वादिवत् जीवात्मत्वस्य ध्यानार्थे आरोपेऽपि निकर्षप्रसक्त्यभावादिति परिहरति ॥ **नैष दोष इति** ॥ ब्रह्मणि निकर्षं हित्वा जीवतादात्म्यध्याने मदुक्तमेवागतमिति शङ्कते ॥ **नन्वेवमिति** ॥ मतेर्द्विरूपत्वं त्वदनुक्तमस्माभिरुच्यते ध्यानपरं वाक्यमिदमेकत्वं तु मानान्तराविरोधात् सिध्यतीति समाधत्ते ॥ **न वयमिति** ॥ अहं ग्रहोपास्तिष्वयं व्यतिहार उपसंहर्त-

तस्मादयमध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च वि-
षये उपसंहर्तव्यो भवति ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

'स यो हैतत् महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्र-
ह्म' इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामा-
क्षरोपासनां विधायानन्तरमाम्नायते 'तद्यत् त-
त्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष' इत्यादि । त-
त्र संशयः, किं द्वे एते सत्यविद्ये किं वैकैवेति । द्वे
इति तावत् प्राप्तं, भेदेन हि फलसम्बन्धो भवति

ष्य इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ३७ ॥

॥ सैव हि सत्यादयः ॥ स यः कश्चिदधिकारी महद्व्यापकं यक्षं पूज्यं भौतिकेषु प्रथमजमेतत्सच्च त्यच्चेति सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं वेदोपास्ते तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः । सत्यमिति नामाक्षरांसत् स्यमिति, तत्र प्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यं, मध्यस्थमक्षरमनृतं, उभयतः सत्येन संपुटितत्वात् सत्यप्रायमेव भवतीति नामाक्षरोपासना सत्यविद्याङ्ग-त्वेनोक्ता । यत् पूर्वप्रकृतं हृदयाख्यं तत् संप्रयुक्तयक्षत्वादिगुणकं, सो-सावादित्यमण्डलेऽक्षिणि च पुरुषस्तस्याहरित्यहमिति च नामद्वयज्ञा-नात् पापक्षयः फलमित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोः फलभेदश्रुतेः प्रकृ-ताकर्षणाच्च संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे गुणानां व्यवस्थयानुष्ठानं सिद्धान्ते त्वनुष्ठानैक्यमिति फलं । यथा जीवेशयोरन्योऽन्यात्मत्वप्रति-श्रुतिभेदात् वैरूप्यमुक्तं, तथात्र फलश्रुतिभेदात् विद्याभेद इति दृष्टान्ते-न पूर्वपक्षयति ॥ द्वे इति ॥ विशेष्यब्रह्ममात्राकर्षणमयुक्तं, तद्यत्तदिति स-

'जयतीमाँल्लोकान्' इति पुरस्तात्' 'हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद' इत्युपरिष्टात्' प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । एकैवेयं सत्यविद्येति । कुतः, 'तद्यत् तत्सत्यम्' इति प्रकृताकर्षणात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तं, नैतदेवं. यत्र हि विस्पष्टात् कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात्, अत्र तूभयथासम्भवे तद्यत् तत्सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासम्बद्धमेव सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणात्

वंनामभिः पूर्वोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म आकृष्यादित्याक्षिस्थानादिगुणविधानात्, तथा च वाक्यभेदेऽपि विद्यैक्यसिद्धिरिति सिद्धान्तयति ॥ एकैवेति ॥ यथा दहरशाण्डिल्यविद्ययोर्ब्रह्मैक्यप्रत्यभिज्ञानमात्रं तथात्र नेत्याह ॥ नैतदिति ॥ कारणान्तरं प्रकरणभेदादिकं । एवं विद्याभेदेऽप्येतदुपास्यैक्यज्ञानं स्यात् अत्र तूभयथासम्भवे विद्यैक्यनानात्वसंशये सत्यमित्युपास्यरूपैक्यज्ञानात् विद्यैक्यनिश्चय इत्यक्षरार्थः । असत्यपवादकारणे रूपैक्यात् विद्यैक्यात् सर्गसिद्धिर्न च फलभेदापवादः । अङ्ग फलश्रुतेः स्तुतिमात्रतया फलभेदासिद्धिरित्याह ॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ किञ्च यत्र प्रधानविधावेवंकाम इति फलं श्रुतं, तत्र प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेरङ्गे फलश्रुतेः स्तुतिमात्रत्वं, इह तु प्रथमजं सत्यं ब्रह्मेति वेदेति प्रधानविद्याविधिस्थत्वं लोकजयफलस्याभ्युपेत्यैस्माभिर्नामरूपाङ्गस्य फलश्रुतेः स्तुतित्वमुक्तं । वस्तुतस्तु प्रधानविधावप्येवंकाम

विद्यान्तरमिति । अत्रोच्यते, तस्योपनिषद्-हरहमिति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्तावकत्वमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्पयितव्ये सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फलान्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति, तस्मात् सैवेयमेका सत्यविद्या तेनतेन विशेषेणोपेताऽऽम्नायत इत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन् प्रयोगे उपसंहर्तव्याः । केचित् पुनरस्मिन् सूत्रे इदं वाजसनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, छान्दोग्ये च 'अथ य य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यतेऽथ यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युदाहृत्य सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा सत्यादिगुणान् वाजसनेयिभ्यः छन्दोगानामुपसंहार्यान्मन्यन्ते, तन्न साधु लक्ष्यते । छान्दोग्ये हि कर्मसम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या वि-

पदाभावाद्रात्रिसत्रन्यायेन फले कल्पनीये सति प्रधाने तदङ्गे वा यत्किञ्चित् फलं श्रुतं तस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वाविशेषाज्जातेष्टिफलन्यायेन समुच्चित्यैकप्रधानफलत्वकल्पनात् फलभेदोऽसिद्ध इत्याह ॥ **अपि चेति**॥ सूत्रं योजयति॥ **तस्मादिति**॥ एकदेशिव्याख्यामुद्भाव्य दूषयति ॥ **केचिदित्यादिना** ॥ छान्दोग्ये कर्माङ्गोद्गीथे हिरण्मयपुरुषदृष्टि-

ज्ञायते, तत्र त्र्यादिमध्यावसानेषु कर्मसम्बन्धिचिह्नानि भवन्ति 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्युपक्रमे 'तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ तस्मात् उद्गीथः' इति मध्ये 'य एवं विद्वान् साम गायति' इत्युपसंहारे, नैवं वाजसनेयके किञ्चित् कर्मसम्बन्धि चिह्नमस्ति, तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३९

'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति प्रस्तुत्य छन्दोगा अधीयते 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्यादि, तथा वाजसनेयिनः 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु

इत्यत्र लिङ्गमाह ॥ तत्रेति ॥ पृथिव्यग्न्यात्मना दृष्टे ऋक्साम गेष्णौ, तस्मादृक्सामगेष्णत्वात्, पुरुष उद्गीथ इत्येवंविद्वानुद्गाता कर्मफलसमृद्धिसमर्थ इति श्रुत्यर्थः। सत्यविद्या तु न कर्माङ्गाश्रितेत्याह ॥ नैवमिति ॥ अङ्गविद्यातः स्वतन्त्रहिरण्यगर्भविद्याया भेदान्न गुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

॥ कामादीतरत्र ॥ सगुणनिर्गुणविद्ययोः श्रुताः सत्यकामादयो वशित्वादयश्च गुणा मिथ उपसंहर्तव्या न वेत्युपसंहारस्य फलभावाभावाभ्यां सन्देहे सत्यविद्याया एकत्वाद्गुणसाङ्कर्येऽप्यत्र विद्ययोः सगु-

य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी' इत्यादि, तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति, तत्रेदमुच्यते। कामादीति। सत्यकामादीत्यर्थः। यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसनेयके 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यत्र सम्बध्येत। यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र च्छान्दोग्ये 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यत्र सम्बध्येत, कुतः, आयतनादिसामान्यात्। समानं ह्युभयत्राऽपि हृदयमायतनं समानश्च वेद्य ईश्वरः समानश्च तस्य सेतुत्वं लोकासम्भेदप्रयोजनमित्येवमादि बहुतरं सामान्यं दृश्यते। ननु विशेषोऽपि दृश्यते छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मणः, इति। न, 'दहर उत्तरेभ्यः' (वे० सू० १।३।१४) इत्यत्र च्छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात्। अयं त्वत्र विद्यते विशेषः, सगुणा हि ब्र-

णनिर्गुणरूपभेदेन भेदात् निर्गुणविद्यायां गुणोपसंहारस्य फलाभावाच्चानुपसंहार इति बहिरेव प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ तत्रेदमित्यादिना ॥ एवं

ह्मविद्या छान्दोग्ये उपदिश्यते 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इत्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात्, वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूह्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात्, वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके सङ्कीर्त्यते। तथा चोपरिष्टात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति। गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामा-

विद्याभेदे स्फुटे कथं गुणोपसंहारस्तत्राह ॥ गुणवतस्त्विति ॥ भिन्नविद्यास्थानामपि गुणानामायतनादिसाम्येन निर्गुणस्थले बुद्धिस्थानां स्तुत्यर्थमुपसंहारो युक्तः, ज्ञानस्तुतिप्रकर्षणस्याकाङ्क्षितत्वात्, यत्र क्वचित् दृष्टगुणैः स्तुतेः कर्तुं योग्यत्वात्। यद्यपि सगुणस्थसत्यकामादिषु निर्गुणस्थगुणा अन्तर्भूता एव तथापि नोपसंहारोक्तिवैयर्थ्यं निर्गुणस्तावकत्वेन श्रुतगुणानामन्यत्राप्यध्येयत्वमिति शङ्कानिरासेनान्तर्भावदार्ढ्यार्थत्वादित्यनवद्यम् ॥ ३९ ॥

॥ आदरादलोपः ॥ अत्र यच्छब्दाग्निहोत्रशब्दाभ्यां संशयमाह

हुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहा' इति। तत्र पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः, तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः प्रयुक्तः 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, इति,

'यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते' ॥ इति च।

तत्रेदं विचार्यते किं भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्योतालोपः इति, 'तद्यद्भक्तं' इति भक्तागमनसंयोगश्रवणात्, भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति, एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह, कस्मात् आदरात्। तथा हि वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात् यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तत्' इत्यतिथिभो-

॥ तत्रेदं विचार्यत इति ॥ वैश्वानरोपासकेनातिथिभोजनात् प्राक् कार्यत्वेन विद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रविचारात् पादसङ्गतिः। पूर्वपक्षे भोजनलोपेऽपि द्रव्यान्तरेण प्राणाग्निहोत्रानुष्ठानं, सिद्धान्ते तल्लोप इति भेदः। ननु यद्भक्तमिति यच्छब्देन भोजनाक्षिप्तभक्तमनूद्य तद्धोमीयमिति होमसंयोगविधानादाक्षेपकभोजनलोपे तदा भक्ताश्रितहोमलोप इति सिद्धान्ती शङ्कते ॥ तद्यदिति ॥ निर्गुणस्योपास्तिलोपेऽपि स्तुत्यर्थगुणस्थैर्यात् भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यादरेण स्तुतिनिर्वाहार्थमलोप इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षसूत्रेण परिहरति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ एवं तदि-

जनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् भोजनलोपे लोपः प्रापितः । न, तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृतेऽग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रशब्दात् कौण्डपायिनामयनवत् तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं तद्यद्भक्तमिति, अतो

-ति स्वयं प्राणाग्निहोत्रमकृत्वातिथीनां तत्करणमित्यर्थः । उक्तं स्मारयित्वा परिहरति ॥ नन्वित्यादिना ॥ यथा कुण्डपायिसत्रगते मासाग्निहोत्रे अग्निहोत्रशब्दाद्गौणान्नित्याग्निहोत्रवाचकान्नित्याग्निहोत्रधर्माणां पयोद्रव्यादीनां प्राप्तिस्तथेहापि प्राणाहुतीष्वग्निहोत्रशब्दात् पयोद्रव्यादीनामुत्सर्गतः प्राप्तौ सत्यां भोजनार्थभक्तद्रव्यविधिनापवादः कृतः, अतो भक्तविधेरपवादार्थत्वात् भोजनलोपे भक्ताख्यगुणस्याङ्गस्य लोपेऽपि न मुख्यस्याग्निहोत्रस्य लोपः, अपवादाभावे उत्सर्गप्राप्तपयआदिना तस्य निष्पत्तिसम्भवादिति प्राप्तमित्यर्थः । 'गुणलोपे न मुख्यस्य' इति जैमिनिसूत्रं । आधाने सन्ति पवमानेष्टयस्तत्राग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति निर्वापः श्रुतस्तदङ्गत्वेनाग्निहोत्रहवन्यां हवींषि निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासाख्यप्रकृतौ विहिताग्निहोत्रहवन्यतिदेशेन प्राप्त्या आधानकाले चाग्निहोत्राभावात् तस्या गुणभूताया लोपेऽपि मुख्यस्य निर्वापस्य न लोप इत्यर्थः । आरब्ध-

गुणलोपे न मुख्यस्यैवं प्राप्तम्. भोजनलोपेऽप्य-
द्भिरन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्या-
येनं प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥

अत उत्तरं पठति

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते भोजने अतस्तस्मादेव भोजनद्र-
व्यात् प्रथमोपनिपतितात् प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्त-
यितव्यं, कस्मात् तद्वचनात्। तथा हि 'तद्यद्भ-
क्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम्' इति सिद्धवद्भ-
क्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्रा-
णाहुतीनां विदधाति; ता अप्रयोजकलक्षणाप-
न्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनि-
धापयेयुः। न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिर-

नित्यादिकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयत्वाच्छ्रुतद्रव्यालाभे प्रतिनिहितद्रव्येणापि कर्म कर्तव्यमिति प्रतिनिधिन्यायः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तयति ॥ **उपस्थित** इति ॥ **तद्वचनादिति** ॥ तद्धोमीयमिति तच्छब्देन भोजनार्थं सिद्धभक्तमाश्रित्य होमविधानादित्यर्थः। सिद्धवद्भक्तोपनिपातः प्रकृतभक्तागमनं, तस्य तच्छब्देन परामर्शो नेत्यर्थः। आश्रित्यविहिताहुतीनामाश्रयलोपे लोप एव न द्रव्यान्तराक्षेपकत्वं, यथा क्रतुप्रयुक्ताप्रणयनाश्रितस्य गोदोहनस्य क्रतुलोपे लोपो न त्वाश्रयान्तरप्रयोजकत्वं तथेति फलितमाह ॥ **ता** इति ॥ यदुक्तमग्निहोत्रशब्दात् द्रव्यान्तरप्राप्तिरिति तत्राह ॥ **न चात्रेति** ॥ तद्भावो नि-

स्ति, कुण्डपायिनामयने हि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः, इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्भावं विधापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामग्न्युद्धरणादयोऽपि प्राप्येरन्, न चास्ति सम्भवः अग्न्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणभावाय, न चायमग्नौ होमः भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात्, भोजनार्थोपनीतद्रव्यसम्बन्धाच्चास्य एवैष होमः। तथा च जाबालश्रुतिः 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात्' इति आस्याधारामेवेमां होमनिर्वृत्तिं दर्शयति। अत एव चेहापि साम्पादिकान्येवाग्निहोत्राङ्गानि दर्शयति 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डिलमात्रोपलक्षणार्था द्रष्टव्या, मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् तदङ्गानां चेह सम्पिपादयिषितत्वा-

स्याग्निहोत्रसादृश्यं अर्थवादस्थशब्दस्य स्तुतित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः । धर्मप्रापकत्वे दोषमाह ॥ तद्धर्मप्राप्तौ चेति ॥ अत एवेति ॥ तद्धर्मप्राप्त्यभावादेवेत्यर्थः । प्राप्तौ सम्पादनं वृथा स्यादिति भावः । मुख्याग्निहोत्राङ्गानि सम्पाद्यन्ते चेत् कथं तदनङ्गं वेदिरत्र सम्पाद्यते तत्राह ॥ वेदिश्रुतिश्चेति ॥ मुख्याग्निहोत्रस्याप्युद्धरणवत् सायंप्रातःकालद्व-

त् । भोजनेनैव च कृतकालेन संयोगान्नाग्नि-
होत्रकालावरोधसम्भवः, एवमन्येऽप्युपस्था-
नादयो धर्माः केचित् कथञ्चिद्विरुध्यन्ते । त-
स्मात् भोजनपक्ष एवैते मन्त्रद्रव्यदेवतासंयो-
गात् पञ्च होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्श-
नवचनं तत्तु भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थं, न
ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्य-
ता शक्यते दर्शयितुं, तस्मात् भोजनलोपे लोप
एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि

स्यापि न प्राप्तिरित्याह ॥ **भोजनेनेति** ॥ उपस्थानपरिस्तरणादयोऽप्य-ग्न्यभावात् न प्राप्नुवन्ति इत्याह ॥ **एवमिति** ॥ यस्मात् तद्धर्मप्राप्त्य-भावस्तस्मात् भोजनद्रव्येणैव होम इत्युपसंहारः प्राणाय स्वाहा इत्या-दयो मंत्राः । ननु स्वामिभोजनस्योत्तरकालत्वं श्रुत्यादिविहितं कथं पू-र्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति वचनेन बाध्यते तत्राह ॥ **न ह्यस्तीति** ॥ उपासकान्यस्वामिविषयमुत्तरकालत्वविधानमित्यर्थः । न त्विति प्राथ-म्यमात्रेणेत्यर्थः । प्राणोपासकस्य प्राप्तभोजने प्राथम्यार्थतयादरस्यान्य-थासिद्धौ फलितमाह । तस्मादिति ॥ ४१॥

तन्निर्धारणा ॥ उभयथा दृष्टान्तदर्शनात् संशयमाह ॥ **किन्ता-नीति** ॥ यथाऽनारभ्याधीतपर्णमयीत्वं जुहूद्वारा क्रत्वङ्गतया कर्मसु

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्येवमादीनि, किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवत् उतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं तावत् प्राप्तं नित्यानीति । कुतः प्रयोगवचनपरिग्रहात्, अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसम्बन्धात् क्रतुप्रयोगवचनेनाङ्गान्तरवत् संस्पृश्यन्ते यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणं 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रं अपापश्लोकश्रवणादिवत् न फलप्रधानं, तस्मात् 'यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादीनामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात् स्वप्रकरणपठितवन्नित्यता, एवमुद्गीथाद्यु-

नित्यं प्रयुज्यते, तथाङ्गाश्रितोपासनान्युद्गीथादिद्वाराऽङ्गतया नित्यानि उत क्रत्वङ्गतयाप्प्रणयनाश्रयो गोदोहनसंयोगः पशुफलार्थत्वादनित्यत्वेन यथा प्रयुज्यते यथा वा पश्वङ्गयूपाश्रयं बैल्वत्वमन्नाद्यफलत्वादनित्यं तथा कर्मसमृद्ध्यादिफलकत्वोपासनान्यनङ्गत्वेनानित्यानीति संशयार्थः, पूर्वपक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं सिद्धान्ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः । अनित्यभोजनाश्रयप्राणाग्निहोत्रस्यानित्यत्वं निरूप्य कर्माङ्गोपास्तीनां नित्यत्वमिति प्रत्युदाहरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह ॥ ॥ किं तावदिति ॥ उपासनानि कर्माङ्गानि अफलत्वे सति कर्माङ्गाश्रितत्वात् पर्णत्वादिवत्, तथा चाङ्गतया प्रयोगविधिना नि-

पासनानामपीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तन्निर्धारणानियम इति। यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि 'रसतम आप्तिः समृद्धिर्मुख्यः प्राण आदित्यः' इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत् कर्मसु नियम्येरन्, कुतः, तद्दृष्टेः। तथा ह्यनियतत्वमेवैवंजातीयकानां दर्शयति श्रुतिः 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् 'प्रस्तोतुर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि. तां चेदविद्वानुद्गास्यसि तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि' इति। अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य वि-

त्वेन प्रयुज्येत इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ **यानीत्यादिना** ॥ उद्गीथादयः कर्मणां गुणाः अङ्गानि तेषां याथात्म्यं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणान्युपासनानि यानि तानि कर्मसु नित्यपर्णमयीत्वादिवन्न नियम्येरन्नित्यर्थः। एषां कर्माङ्गत्वे तद्धीनस्याविदुषः कर्म न स्यादङ्गलोपात्, तस्मादविदुषोऽपि कर्मकर्तृत्वश्रुतिलिङ्गैरङ्गत्वानुमानबाध इत्याह ॥ **तद्दृष्टेरिति** ॥ तस्यानियमस्य दर्शनादित्यर्थः। तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते पतिष्यतीति चाक्रायणेनर्त्विजामाक्षिप्तत्वादनुपासकानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह ॥ **प्रस्तावादीति** ॥ उपास्तीनां कर्मफलात् पृथक् फलश्रुतेर्न कर्माङ्गत्वमित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ तेनोमित्यक्षरेण यश्चैतदक्षरमेवं रसतमत्वादिरूपेण वेदोपास्ते

ज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते, कर्मफलसिद्ध्यप्रतिबन्धः तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । तत्र नाना त्विति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणात् वीर्यवत्तरमिति च तरप्प्रत्ययप्रयोगात् विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति गम्यते, तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्येत, नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदभ्यनुज्ञायेत, सर्वाङ्गोपसंहारे हि वीर्यवत् कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते 'कल्पन्ते

यश्च न वेद तावुभौ कर्म कुरुत एव यद्यपि तथापि तु विद्याविद्ययोर्नानात्वं भिन्नफलत्वं । दृष्टं हि मणिविक्रये ज्ञानाज्ञानाभ्यां वणिक्शबरयोः फलवैषम्यं, तस्माद्यदेव कर्म विद्ययोद्गीथाद्युपास्त्या श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्योपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति तदेव कर्म फलातिशयवदित्यर्थः । कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं विद्याहीनस्यापि गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वे लिङ्गमिति भावः । साम्नि लोकादिदृष्ट्युपासनेषु कर्मसमृद्ध्यतिरिक्तलोकादिफलश्रुतेश्च नाङ्गत्वमित्याह ॥ तथेति ॥ अस्मै विदुषे कल्पन्ते भोगाय समर्था भवन्ति भूमेरूर्ध्वा लोकाः आवृत्ता अधस्तनाश्चेत्यर्थः । तथा हि गुणवाद इति। फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वे स्तुतिलक्षणा स्यात्, सा न युक्ता, मुख्यवृत्त्या फलपरत्व-

हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च' इत्येवमादीनि। न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं, तथा हि गुणवाद आपद्येत, फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः, प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वं, तथाऽनारभ्याधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु, न हि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फलसम्बन्धोऽवकल्पते, गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्प्रणयनाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः। तथा बैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः, न

सम्भवात्। प्रयाजानूयाजकर्मणां तु प्रकरणाद्दर्शाद्यङ्गत्वलाभात् भ्रातृव्याभिभूतिफलश्रुतेरगत्या स्तुतिलक्षकत्वं यद्यपि पर्णमयीत्वादीनामङ्गत्वबोधकं प्रकरणं नास्ति तथापि तेषु फलश्रुतेः स्तुतित्वं, तेषामक्रियात्वेन क्रियासम्बन्धं विना फलहेतुत्वानुपपत्तेरतस्तेषां फलार्थक्रियापेक्षितत्वात् क्रतोश्च जुहूप्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षितत्वात् पर्णमयी जुहूरित्यादिवाक्येनैव प्रकृतिद्रव्यार्पकेण जुहूद्वारा सन्निहितक्रत्वङ्गत्वसिद्धेर्युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः। अक्रियात्मकगोदोहनादेरपि फलश्रुतिरर्थवादः स्यादत आह॥ गोदोहनादीनां हीति॥ यदाऽपः प्रणयेत् पशुकामस्य सतो गोदोहनेन ब्रह्मवर्चसकामस्य कांस्येनेतिफलार्थविधिरेव नार्थवादः, गोदोहनादेः क्रत्वनाकाङ्क्षितत्वेनाङ्गत्वाभावात्, चमसेन निराकाङ्क्षक्रियासम्बन्धितया स्वफलसाधकत्वसम्भवात्। तथा खादिरत्वेन निराकाङ्क्षक्रत्वङ्गयूपमाश्रित्य बैल्वम-

तु पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति, वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात्, उपासनानां तु क्रियात्मकत्वात् विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गीथाद्याश्रयाणां फलविधानं न विरुध्यते। तस्मात् यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपि इति द्रष्टव्यम्। अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयाञ्चक्रुः॥ ४२॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥ ४३॥

वाजसनेयके 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे'

न्नाद्यकामस्य खादिरं वीर्यकामस्येति फलार्थविधिरेवार्थः पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः किं न स्यादत आह॥ **न त्विति**॥ एवंविधो यूपादिवन्निराकाङ्क्ष इत्यर्थः। जुहूरेवाश्रय इत्यत आह॥ **वाक्येनेति**॥ जुह्वाः प्रकृति। द्रव्यापेक्षिकत्वादनेनैव वाक्येन क्रत्वङ्गतया जुहूप्रकृतिद्रव्यसम्बन्धो विधेयः पश्चान्निराकाङ्क्षं जुहूमाश्रित्य तस्यैव प्रकृतिद्रव्यस्य फलसंयोगो विधेय इति वाक्यभेद इत्यर्थः। पर्णतादिवैलक्षण्यमुपासनानामाह॥ **उपासनानां त्विति**॥ स्वयं त्रित्वादिकविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः॥ **तस्मादिति**॥ अङ्गत्वावेदकमानाभावादित्यर्थः॥ **अत एवेति**॥ अनङ्गत्वादेवेत्यर्थः। तस्मादङ्गोपास्त्यभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धम्॥ ४२॥

इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवमग्न्यादीनां वायुः। तथा छान्दोग्ये 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्यात्राधिदैवमग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः 'प्राणो वाव संवर्गः' इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः। तत्र संशयः, किं पृथगेवेमौ वायुप्राणावुपगंतव्यौ स्यातामपृथग्वेति। अपृथगिति तावत् प्राप्तं, तत्त्वाभेदात्, न ह्यभिन्ने तत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यं। दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतं च तत्त्वाभेदं 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य। तथा 'अत एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति। तथान्यत्रापि तत्रतत्राध्यात्ममधिदैवं च बहुधा तत्त्वाभेदद-

॥ **प्रदानवदेव तदुक्तम्** ॥ वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां संशयमाह ॥ **तत्रेति** ॥ अस्तु कर्माङ्गानां तत्सम्बन्धोपास्तीनां च फलभेदान्नित्यत्वानित्यत्वरूपः प्रयोगभेदः, इह तु वायुप्राणयोः स्वरूपभेदात् तत् स्वरूपप्राप्तिलक्षणफलैक्याच्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षयति ॥ **अपृथगिति** ॥ 'अग्निर्वाक् भूत्वा' इत्यारभ्य 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्यभेदं दर्शयतीत्यर्थः। 'यतश्चोदेति सूर्यस्तं वद' इति प्रश्ने सूत्रात्मकवायुर्वाच्यः वायुस्थाने प्राणं वदन्नेकत्वं तयोर्दर्शयतीत्याह ॥ **तथेति** ॥ किञ्च यदिवायुप्राणयोः पृथक् ध्यानं स्यात् तर्हि ध्याना-

र्शनं भवति। क्वचिच्च 'यः प्राणः स वायुः' इति विरूपष्टमेव वायुं प्राणं चैकीकरोति। तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे 'यतश्चोदेति सूर्यः' इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति' इति प्राणेनैवोपसंहरन्नेकत्वं दर्शयति। 'तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च' इति च प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरन्नेतदेव द्रढयति। तथा छान्दोग्येऽपि 'परस्तान्महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा' इत्येकमेव संवर्गं गमयति न ब्रवीत्येक एकेषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषां, तस्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। पृथगेव वायुप्राणावुपग-

द्व्रतभेदोऽपि स्यात् इह तु प्राणापाननिरोधात्मकव्रतैक्यश्रुतेर्ध्यानैक्यमित्याह॥ **तस्मादिति** ॥ व्रतैक्यस्य प्रशस्तत्वादित्यर्थः । किञ्च वायुप्राणौ संवर्गौ भेदेनोपक्रम्य परस्ताद्वाक्यशेषे संवर्गभेदैक्यश्रुतेः प्रयोगैक्यमित्याह ॥ **तथेति** ॥ महात्मनः इति द्वितीयाबहुवचनं। चतुरश्चतुःसङ्ख्याकान् अग्निसूर्योदकचन्द्रानपरांश्च वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरूपानेको देवः, कः प्रजापतिः, जगार जग्रासोपसंहृतवानित्यर्थः। न ब्रवीति भेदमिति शेषः। यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पन्नाग्निहोत्रस्यैकस्यैव दधितण्डुलादिगुणभेदेन सायंप्रातःकालभेदेन प्रयोगभेदस्तथा 'अन्नादो भवति य एवं वेद' इत्युत्पन्नायाः संवर्गविद्याया एकत्वेऽप्युत्पन्नशिष्टवायुप्राणाख्यगुणभेदात् प्रयोगभेद इत्युत्सूत्रं सिद्धान्तयति ॥ **पृथगेवेति** ॥ 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ' इत्युपास्यभेदवाक्यस्य

न्तव्याविति, कस्मात् पृथगुपदेशात् । आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः सोऽसत्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक एव स्यात् । ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति, नैष दोषः, तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिंतनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः' इति चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः । एकमेव व्रतमिति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः, भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि 'तानि मृत्युः श्रमो भू-

प्रयोगभेदपरत्वाद्वाक्यादेव भेदसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य प्रत्याह ॥ ननूक्तमित्यादिना ॥ उपास्यतया प्रधानभूतसंवर्गगुणविशिष्टोपास्यभेदवाक्यविरोधादनुपास्यवायुतत्त्वैक्यवाक्यं न प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सूर्योदयास्तमययोर्वाय्वधीनत्वात्तदभेदाभिप्रायेण प्राणान्ता वुक्तौ । ततोऽध्यात्माधिदैवावस्थाभेदेनोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे 'यतश्चोदेति' इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह ॥ श्लोकेति ॥ असामर्थ्ये लिङ्गमाह ॥ सामर्थ्येति ॥ श्लोकोपन्यासवद्व्रतैक्योपन्यासोऽपि तत्त्वाभेदाभिप्रायेणेत्याह ॥ एतेनेति ॥ नन्वेवकाराद्वाग्वायुव्रतनिवृत्तेः प्राण एवैको ध्येयो भातीत्यत आह ॥ एकमेवेति ॥ वदनदर्शनादीनि वाक्चक्षुरादीनां व्रतानि श्रमरूपमृत्युना भग्नानीत्युक्त्वा प्राणस्याभग्नव्रतत्वं

त्वोपयेमे' इति श्रुतेः न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः। 'अथातो व्रतमीमांसा' इति प्रस्तुत्य तुल्यवद्वायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात्। 'एकमेव व्रतं चरेत्' इति चोक्त्वा 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति, देवतेत्यत्र वायुः स्यात् अपरिच्छिन्नात्मत्वस्य प्रक्रान्तत्वात्, पुरस्तात् प्रयोगाच्च, 'सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः' इति। तथा 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु' इति भेदेन व्यपदिशति 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इति च भेदेनैवोपसंहरति, तस्मात् पृथगेवोपगमनं, प्रदानवत् यथा 'इन्द्राय राज्ञे

निर्धारितं, तथा ज्वलनतापादीन्यग्न्यादित्यादीनां व्रतानि भग्नानीत्युक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वं निर्धारितं, 'स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणस्थिरव्रत एवमेतासां देवतानां वायुम्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इति श्रुतेः, अतो भग्नव्रतनिगमात् एवकारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः। अत्रैवार्थे लिङ्गमाह ॥ एकमिति ॥ उकारश्चार्थः, तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्वं सलोकतां च जयतीत्यर्थः। नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुतेत्यत आह ॥ देवतेति ॥ तस्मात् तत्त्वाभेददृष्ट्या व्रतैक्यमिति स्थितं, सम्प्रति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विवृणोति ॥ तथा तौ वा इति ॥ सौत्रं दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ प्रदानवदिति ॥ त्रयः पुरोडाशाः अस्यां सन्तीति त्रिपुरोडाशिनीष्टिस्तस्यां [illegible]

पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे' इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्ट्यां 'सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छं वट्कारम्' इत्यतो वचनादिन्द्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां राजादिगुणभेदात् याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात् प्रदानपृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वाभेदेऽपि आध्येयांशपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः। तदुक्तं सङ्कर्षे 'नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्' (जै० सू०) इति।

सह प्रदानमुत भेदेनेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां देवानामाभिमुख्येन प्रापयन् हविरवद्यति गृह्णाति, अच्छं वट्कारं वषट्काराख्यदेवभागामित्यर्थः। यद्वा सर्वदेवार्थे युगपदवदानं कार्यमित्यत्र हेतुरच्छं वट्कारमिति। अव्यर्थत्वायेत्यर्थः एकार्थमवत्ते हविषि शेषो यागानर्हतया वृथा स्यादिति भावः। एवं सहावदानश्रुतेर्दैवैक्याच्च पुरोडाशानां सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति सिद्धान्तमाह ॥ राजेति ॥ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन विशिष्टदेवताभेदादित्यर्थः। किञ्चाध्वर्युणा यजेति प्रैषे कृते होत्रीयो मन्त्रः पठ्यते सा याज्या, अनुब्रूहि इति प्रैषानन्तरमन्त्रः पुरोऽनुवाक्येति भेदोऽस्ति, तत्रास्यामिष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या क्लृप्ता याज्या सा द्वितीयप्रदाने पुरोऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा पश्चात् याज्येति 'व्यत्यासमन्वाहेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह ॥ याज्येति ॥ सङ्कर्षो देवताकाण्डं। वाशब्दोऽवधारणे, नानैव देवता राजादिगुणभेदेन भेदावगमादिति सूत्रार्थः। दृष्टान्ते देवताभेदात् कर्मभेदवत् विद्याभेदः

तत्र तु द्रव्यदेवताभेदात् यागभेदोऽपि विद्यते नैवमिह विद्याभेदोऽस्ति उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविद्याविधानप्रतीतेः, विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधिदैवभेदात् प्रवृत्तिभेदो भवति, अग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदादित्यभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ४४

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन-

स्यात् इत्यत आह ॥ तत्र त्विति ॥ कर्मोत्पत्तिवाक्यस्थदेवताभेदः कर्मभेदे हेतुः, इह त्वन्नादो भवति य एवं वेदेत्युत्पत्तावेकत्वेन ज्ञातविद्यायाः पश्चात् श्रुतवायुप्राणभेदो न भेदकः, अग्निहोत्रस्येव दध्यादिद्रव्यभेद इत्यर्थः। तर्हि केनांशेन प्रदानस्य दृष्टान्तत्वमित्यत आह ॥ विद्यैक्येऽपीति ॥ अवस्थाभेदाद्देवताभेदः प्रयोगभेदश्चेत्यंशेनायं दृष्टान्त इत्यर्थः॥ ४३ ॥

॥ लिङ्गभूयस्त्वात ॥ उत्पत्तेः प्राक् 'इदं सर्वं नैव सदासीन्नाप्यसदि'त्युपक्रम्य मनःसृष्टिमुक्त्वा 'तन्मन आत्मानमैक्षतेतीक्षणपूर्वकमग्नीनपश्यत्' इति मनोऽधिकृत्य पठन्ति इत्यर्थः। पुरुषायुष्येन क्लृप्तशतवर्षान्तर्गतैः षट्त्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसङ्ख्येयानामपि षट्त्रिंशत्सहस्रत्वं। ताभिरिष्टकात्वेन कल्पिताभिर्मनसैव सम्पादिता अग्नयो मनश्चितस्तानर्कान् पूज्यान्मनोमयान्मनोवृत्तिषु सम्पादितानात्मनः स्वस्य सम्बन्धित्वेन मनोऽपश्यत्, तथा वाक्प्रा-

कान् मनोमयान्मनश्चितः' इत्यादि, तथैव 'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति पृथगग्नीनामनन्ति साम्पादिकान्, तेषु संशयः किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति। तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत् प्रतिजानीते, लिङ्गभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मिन् ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते 'तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषा-

णादयोऽपि स्वस्ववृत्तिरूपानग्नीनपश्यन्नित्याह॥ तथेति॥ प्राणो घ्राणं, कर्मेन्द्रियेण हस्तादिना चितः कर्मचितः, अग्निस्त्वक् पूर्वत्राग्निचयनप्रकरणात्किमेतेऽग्नयः क्रत्वर्था उत प्राधान्यज्ञापकलिङ्गादिभूयस्त्वात् पुरुषार्था वेति संशयमाह॥ तेष्विति॥ केवलविद्यात्मकाः क्रियांगत्वं विना भावनामया इत्यर्थः। एकप्रयोगासम्भवाद्वायुप्राणयोर्ध्यानप्रयोगभेदोऽस्तु, इह तु मनश्चिदाद्यग्नीनां प्रकरणात् कर्माङ्गत्वेनैकप्रयोगत्वमिति प्रापय्य सिद्धान्तमुपक्रमते॥ तत्रेत्यादिना॥ पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां क्रत्वङ्गत्वमिष्टं तेषां क्रियाग्निना विकल्पः समुच्चयो वास्तु सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वमिति फलं, तत्र सर्वप्राणिमनोवृत्तिभिर्मम सदाग्नयः श्रीयन्त इति ध्यानदार्ढ्ये सति सर्वभूतानि यत्किञ्चित् मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः करणमित्येकं लिङ्गं, क्रियाङ्गस्य यत्किञ्चित्करणेन सिद्ध्यदर्शनादित्याह॥ तद्यदिति॥ एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तदीयाग्नीन् भूतानि सर्वदा चिन्वन्ति इति लिङ्गान्तरं, क्रि-

मेव सा कृतिरिति. तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति चैवंजातीयकानि। तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः, तदप्युक्तं पूर्वस्मिन् काण्डे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै० सू०) इति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥४५॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः। ननु प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः, सत्यमेव तत्, लिङ्गमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणात् बलीयो

याङ्गस्य चोदितकालानुष्ठेयस्य सदासर्वैरनुष्ठीयमानत्वायोगादित्यर्थः। षट्त्रिंशत्सहस्रत्वसङ्ख्याप्यनङ्गत्वे लिङ्गं एवंजातीयकपदेनोक्तम्॥४४॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वस्येष्टकाभिरग्निं चिनुत इत्युक्तस्य स एव त्विष्टकोग्निरिति सन्निहितस्यायं विकल्पविशेषोपदेशः सङ्कल्पमयत्वाख्यप्रकारभेदोपदेशः क्रियाग्निवत् साङ्कल्पिकाग्नयोऽप्यङ्गमिति यावत्, किं विधिवाक्यस्थं लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः अर्थवादस्थं वाऽऽयमङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ ॥ लिङ्गमिति ॥ मानसाग्निविध्यर्थार्थवादस्थलिङ्गानां स्वार्थप्रापकप्रमाणानामभावात् दौर्बल्यमित्यर्थः। सूत्रस्थक्रियापदं व्याचष्टे ॥ तस्मादि-

भवति, अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् साम्पादिकाग्निप्रशंसारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात् साम्पादिका अप्येतेऽग्नयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः, मानसवत्, यथा द्वादशरात्रस्य दशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येव आम्नायन्ते स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्

ति ॥ ननु अक्रियारूपाग्नीनां ध्यानमयानां कथं क्रियाङ्गत्वं तत्राह ॥ ॥मानसवदिति ॥ द्वादशाहस्याद्यन्तावहर्द्वयं त्यक्त्वा मध्यस्थदशरात्रस्यैव रात्रादिषु प्रकृतित्वं, तद्धर्माणामेव तेष्वतिदेशात्तस्य मध्येदिनानुष्ठेयस्य सदोऽन्तैरनुष्ठीयमानत्वात्; दशरात्रस्य दशमेऽन्यर्थादिकादशेऽहनि मानसग्रहः श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णाति इति अनया रसया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वां प्रजापतिदेवताकं मनोग्रहं गृह्यते इति ग्रहः सोमरसः, मनसा रसत्वेन भावितमध्वर्युर्गृह्णाति इत्यर्थः । अत एवर्त्विजां ध्यायितया विविधवाक्योच्चारणाभावादविवाक्यसंज्ञा । अङ्गः प्राप्त्या ग्रहणं नाम सोमपात्रस्योपादानं, गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनमासादनं, सोमस्य होमो हवनं हुतशेषादानं आहरणं शेषभक्षणायर्त्विजां मिथोऽनुज्ञाकरणमुपह्वानं, ततो भक्षणमित्येतानि मानसान्येवेत्यर्थः । स च मानसो ग्रहो द्वादशाहादहरन्तरं स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य द्वादशाहसंज्ञाविरोधात् नाहरन्तरं

क्रियाशेष एव भवति, एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति 'षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति । सति हि साम्यान्येऽतिदेशः प्रवर्तते ततश्च पूर्वेणेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना साम्पादिकानग्नीनतिदिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युः न क्रियाशेषभूताः, तथा हि निर्धारयति 'ते हैते विद्याचित एव' इति 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति च ॥ ४७ ॥

किन्तु प्रकरणादविवाक्यस्याङ्गमिति सिद्धान्तमाह ॥ स चेति ॥ कल्पः कल्पनाप्रकारः । केचित्त्वत्र भाष्ये दशरात्रशब्दो विकृतिपरः, तत्रापि दशमेऽहन्यविवाक्यसंज्ञके मानसग्रहस्यातिदेशप्राप्ततयाङ्गत्वादित्याहुः ॥ ४५ ॥

मनश्चिदादीनां क्रियाङ्गत्वे प्रकरणमुक्त्वा लिङ्गमाह ॥ अतिदेशश्चेति ॥ क्रियाङ्गत्वसादृश्यादतिदेश इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह ॥ विद्येति ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गं तत्पुरस्ताद्दर्शितं 'लिङ्गभूयस्त्वात्' (वे० सू० ३।३।४४) इत्यत्र ॥ ४८ ॥

ननु लिङ्गमप्यसत्यामन्यस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो बाधितव्यः, श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्। बलीयांसि हि प्रकरणात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे, तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते, कथं, श्रुतिस्तावत् 'ते हैते विद्याचित एव' इति। तथा लिङ्गं 'सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति। तथा वाक्यमपि 'विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति, 'विद्याचित एव' इति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशेऽमीषामभ्युपग-

श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणं बाध्यमिति सूत्रत्रयार्थः ॥ ४८ ॥

म्यमाने बाधिता स्यात्। नन्वबाह्यसाधनत्वा-भिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति। नेत्युच्यते, तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसङ्कीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमिदमवधारणं भवेत्, स्वरूपमेव ह्येषामबाह्यसाधनत्वमिति। अबाह्यसाधनत्वेऽपि मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवत् भविष्यति। तथा 'स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नीन् चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्शनमेतेषां स्वातन्त्र्येणैव कल्पते। यथा साम्पादिके वाक्प्राणमये अग्निहोत्रे 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति' इत्युक्त्वा उच्यते 'एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च सततं जुहोति' इति। तद्वत्। क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याऽल्पकालत्वात् न सातत्येनैषां प्र-

तत्रावधारणश्रुतेरन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ नन्वबाह्येति ॥ विद्याचित इतिपदेनैवाबाह्यसाधनत्वस्य लब्धत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह ॥ नेति ॥ तर्हि कथमस्यार्थवत्त्वं तत्राह ॥ अबाह्येति ॥ लिङ्गं व्यनक्ति ॥ ॥ तथेति ॥ अग्नीनां सर्वकालव्यापित्वेनानङ्गत्वे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ तदा ध्यानकाल इत्यर्थः। होमे यथा सातत्यमुच्यते तद्वदग्नीनां सातत्यदर्शनमित्यन्वयः। यदुक्तमर्थवादस्थत्वाल्लिङ्गं दुर्बलमिति तन्न सर्वदा सर्वभूतानि मदर्थमग्नीन् चिन्वन्ति इति ध्यायेदित्यपूर्वार्थत्वा

योगः कल्पेत । न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यं, यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र सङ्कीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वं, इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः सङ्कीर्तनादेवैषां विज्ञानानां विधानं कल्पनीयं, तच्च यथासङ्कीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात् तथाभूतमेव कल्प्यते, ततश्च सामर्थ्यादेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः। एतेन 'तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः' इत्यादि व्याख्यातं। तथा वाक्यमपि 'एवंविदे' इति पुरुषविशेषसम्बन्धमेवैषामाचक्षाणं न क्रतुसम्बन्धं मृष्यते । तस्मात् स्वातन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चि-

विधिकल्पनात्, तथा विधिवाक्यस्थत्वाल्लिङ्गं प्रकरणाद्बलवदित्याह ॥ ॥ न चेदमित्यादिना ॥ एतेनेति ॥ विधित्वेनेत्यर्थः । वाक्यं विवृणोति ॥ तथेति ॥ ४९ ॥

सम्पदुपास्त्यै मनोवृत्तिषु क्रियाङ्गानां योजनमनुबन्धः श्रुत्या क्रियते तदन्यथानुपपत्त्याप्यग्नीनां पुरुषार्थत्वं क्रत्वर्थत्वेऽङ्गानां सिद्धत्वेन

दादीनां प्रतिपत्तव्यं, यत्क्रियावयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबध्नाति 'ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन् यत्किञ्चित् यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्चित् यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत' इत्यादिना । सम्पत्फलो ह्ययमनुबन्धः, न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः सम्पदा लिप्सितव्याः। न चात्रोद्गीथाद्युपासनवत् क्रियाङ्गसम्बन्धात् तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यं श्रुतिवैरूप्यात्, न ह्यत्र क्रियाङ्गं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्यसितव्यमिति वदति, षट्त्रिंशतं तु सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयज्ञादिवत् । सङ्ख्या चेयं पुरुषायु-

सम्पादनानुपपत्तेरित्याह ॥ इतश्चेत्यादिना॥ ते अग्नयः, आधीयन्त तेषामाधानं मनसैव कुर्यादित्यर्थः । कालस्य छन्दस्यनियमादचीयन्त इष्टकाश्चेतव्या इत्यर्थः । ग्रहाः पात्राणि, अस्तुवन् उद्गातारः स्तुवन्ति आशंसन् होतारः शंसन्ति, किं बहूक्त्या यत्किञ्चित् यज्ञे कर्मारादुपकारकं यज्ञीयं यज्ञस्वरूपोत्पादकञ्च तत्सर्वं मनोमयं कुर्यादिति श्रुत्यर्थः वृत्तिष्वग्निध्यानस्य क्रियानङ्गत्वेऽप्युद्गीथध्यानक्रियाङ्गाश्रितत्वं स्यान्नेत्याह ॥ न चात्रोद्गीथेति ॥ अङ्गावबद्धश्रुतितोऽस्याः श्रुतेर्वैरूप्यं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ अनङ्गवृत्तिषु साङ्गक्रतुसम्पादनं पुरुषस्य

षस्याहःसु दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यं, एवमनुबन्धात् स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां। आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासम्भवं योजयितव्यं, तथा हि 'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति। न च सत्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यते वक्तुं। न हि येन व्यापारेणाहवनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायां उपकरोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति। यत्तु पूर्वपक्षेऽप्यतिदेश उपोद्बलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति, तदस्मत्पक्षेऽप्यग्नित्वसामान्येनातिदेशसम्भवात् प्रत्युक्तं। अस्ति हि साम्पादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति। श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि। एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चि-

यज्ञत्वध्यानवत् स्वतन्त्रामित्यर्थः। अनादरार्थोऽतिदेशो न भवति किन्तु विकल्पार्थ इत्यत आह॥ न चेति॥ एकस्मिन् साध्ये निरपेक्षसाधनयोर्विकल्पो भवति यथा व्रीहियवयोरत्र तु क्रियाग्नेर्ध्यानाग्नीनां साध्यभेदात् न विकल्प इत्यर्थः। अत एव समुच्चयोऽपि निरस्तः। यदुक्तं क्रियाङ्गत्वसामान्येनातिदेश इति तन्नेत्याह॥ यत्तु इति॥ सूत्रे बहुवचनार्थमाह॥ श्रुत्यादीनि चेति॥ अनुबन्धातिदेशश्रुतिलिङ्गवा-

दादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्, यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वेनस्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्त्येवमिति । दृष्टश्चावे-

क्येभ्य इत्यर्थः । एवमित्यर्थ इति शेषः । मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादुत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्य स इष्ट इत्याह ॥ **दृष्टश्चेति** ॥ एकादशे चिन्तितं [माध० जै० न्यायमाला० ११।४।२] 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इति प्रकृत्यावेष्टिर्नाम काचिदिष्टिराम्नाता । 'आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा' बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा' इति, तस्यां वर्णभेदेन प्रयोगभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि वैश्यो वैश्वदेवं चरुं मध्ये निदध्यात् यदि राजन्यस्तदैन्द्रमित्याग्नेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । तत्राग्नेयादिचरुषु अङ्गानां तन्त्रेण प्रयोगो भाति मध्ये निधानलिङ्गात् प्रयोगभेदेमध्ये निधानायोगादेतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येकवचनाच्च, स च तन्त्रप्रयोगो राजसूयक्रतुबाह्यायामन्नाद्यकामवर्णत्रयकर्तृकायामेवावेष्टौ ज्ञेयः न तु क्रत्वन्तर्गतायां । ननु किमत्र नियामकं क्रत्वर्थायामप्यवेष्टौ तत्र प्रयोगः किं न स्यादिति चेत् । न, वर्णत्रयसंयुक्तायां काम्यायामेव अङ्गतन्त्रैक्यसाधकस्य मध्ये निधानादिलिङ्गस्य सत्त्वादतो लिङ्गैकवचनाभ्यां तन्त्रैक्ये सति हिरण्यादिका मिलितैकैव दक्षिणा देया, अन्यथा प्रयोगैक्यायोगात् । राजमात्रकर्तृकक्रत्वन्तर्गतेष्टौ तु वर्णत्रयसंयोगाभावात् मध्ये निधानादिलिङ्गं नास्ति, ततश्च तन्त्रैक्यसाधकाभावाद्दक्षिणाभेदेन तन्त्रभेद इत्यङ्गानामावृत्तिरेवे बहुष्विति सूत्रार्थः । अत्र चैकप्रयोगलिङ्गस्य क-

ष्टेः राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः, वर्णत्रयानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य। तदुक्तं प्रथमे काण्डे 'क्रत्वर्थायामिति चेत् न वर्णत्रयसंयोगात्' (जै० सू०) इति॥ ५०॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवत् न हि लोकापत्तिः॥ ५१॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते, न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं, पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यो हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः, न हि किञ्चित् कस्यचित् केनचित् सामान्यं न सम्भवति, न च तावता यथा स्वं वैषम्यं निवर्तते मृत्युवत्' यथा 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै मृत्युः' इति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसाम्यापत्तिः, यथा च 'असौ वाव लोकोऽग्निर्गौतमास्या-

त्वर्थेष्टावसम्भवं काम्येष्टौ च सम्भवं वदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टेः क्रत्वर्थेष्टिविलक्षणत्वात् क्रतुप्रकरणादुत्कर्ष इति सूचितं। स चोत्कर्षो युक्त एव, राजमात्रकर्तृकराजसूयक्रतौ वर्णत्रयकर्तृकेष्टेरन्तर्भावायोगादिति स्थितं, तथा मनश्चिदादीनामुत्कर्ष इति भावः॥ ५०॥

•परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति॥ न सामान्यादिति॥ क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थ-

दित्य एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामा-
न्याल्लोकस्याऽग्निभावापत्तिस्तद्वत् ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्तादपि 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्येतस्मिन् अनन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लभ्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वं, तत्र हि --

'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' ॥

इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन् विद्यां च प्रशंसन्नेतद्दर्शयति, तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मण्डलं तपति' इत्यस्मिन् ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्यस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारात्

त्ववैषम्येऽपि मानसत्वसामान्यं न विरुध्यते विषमयोरपि साम्यदर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्वतन्त्रविद्याविधानात् तन्मध्यस्थस्याऽपि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रविद्याविधिपरत्वमित्याह ॥ **परेण चेति** ॥ चितेऽग्नौ लोकदृष्टिविधानं स्वतन्त्रमुत्तरत्र गम्यते पूर्वत्र मण्डलपुरुषोपास्तिस्तस्मात्सान्निध्यान्मध्येऽपि मानस्याग्नयः स्वतन्त्रा इत्यर्थः । तर्हि क्रिया-

न कर्मप्रधानता, तत्सामान्यादिहापि तथात्वं। भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः सम्पादयितव्या विद्यायामित्येतस्मात् च कारणादग्निनानुबध्यते विद्या न कर्माङ्गत्वात्। तस्मात् मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः॥ ५२॥

एक आत्मनः शरीरे भावात्॥ ५३॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बन्धमोक्षाधिकारसिद्धये। न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन् कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत। ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तं। सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्माऽस्तित्वे सूत्रमस्ति इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमा-

ग्निना सह पाठः किमर्थमित्यत आह॥ भूयांसस्त्विति॥ ५२॥

मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तं तदयुक्तं देहातिरिक्तपुरुषाभावादित्याक्षिपति॥ एक आत्मनः शरीरे भावात्॥ सिद्धान्तफलमाह॥ बन्धेति॥ पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमुखेन फलमाह॥ न ह्यसति इति॥ व्यतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य तत्रत्यविचारस्याऽपि इदमेव सूत्रं मूलं जैमिनिसूत्राभावादतः क्व पुनरुक्तिरित्याह॥ ननु-शास्त्रेत्यादिना॥ 'यज्ञायुधो यजमानः स्वर्गं लोकमेति' इत्यादिवाक्य-

क्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितं इत एवाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः। इह चेदं चोदनालक्षणेषूपासनेषु विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं, कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते। तदस्तित्वाक्षेपार्थश्चेदमाद्यं सूत्रं, आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितेऽर्थे स्थूणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिमुत्पादयेदिति । अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो

स्य भोक्तुरभावादप्रामाण्यप्राप्तावित एवाकृष्य भोक्तुर्विचारः कृत इत्यत्र वृत्तिकारवचनं लिङ्गमाह ॥ अत एवेति ॥ तत्र सूत्राभावादेवेत्यर्थः। उद्धार उपरमः । अस्याधिकरणस्यास्मिन् पादे प्रसङ्गसङ्गतिरित्याह ॥ इह चेति ॥ आमुष्मिकफलोपासनानिर्णयप्रसङ्गेन तदपेक्षितात्मास्तित्वमुच्यते इत्यर्थः । एतत् सिद्धवत्कृत्य प्रथमसूत्रेऽथशब्देनाधिकारी चिन्तितस्तस्मादिदमधिकरणं सर्वशास्त्राङ्गमिति शास्त्रसङ्गतिमाह ॥ कृत्स्नेति ॥ आक्षेपलक्षणामवान्तरसङ्गतिमाह ॥ अपि चेति ॥ देहातिरिक्त आत्मास्ति न वेति वादिविप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रैक इति ॥ यद्यपि समस्तेषु मिलितेषु भूतेषु चैतन्यं न

लोकायतिकाः देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्तः तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः। न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात्। देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते। हेतुं चाचक्षते, शरीरे भावादिति। यद्धि यस्मिन् सति भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ, प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चानुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति। त-

दृष्टं तप्तोदकुम्भस्य ज्ञानाभावाद्व्यस्तेषु तु नास्त्येव तथापि देहात्मकभूतेषु स्यादिति तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं सम्भावयन्तो मदशक्तिवद्विज्ञानं सङ्घातजं तद्विशिष्टसङ्घात आत्मेत्याहुरित्यन्वयः। यथा मादकद्रव्येषु ताम्बूलपत्रादिषु प्रत्येकमदृष्टापि मदशक्तिस्तत्सङ्घाताज्जायतेतद्वदित्यर्थः। ननु देहः स्वयं न चेतनः घटवद्भौतिकत्वात् किन्तु चेतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति तत्सान्निध्यात् देहस्य चैतन्यविभ्रम इत्यत आह॥ न स्वर्गेति॥ ५३॥

स्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति। व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति, तद्भावाभावित्वात्, यदि हि देहभावे भावात् देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेषां किं न मन्येत देहधर्मवैलक्षण्यात्, ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्तु। प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भ-

मनुष्योऽहं जानामीति देहस्य ज्ञातृतायाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानां धर्माणां देहान्वयव्यतिरेकानुभवात् तदन्यात्मनि प्रत्यक्षाभावादप्रत्यक्षस्य अप्रामाणिकत्वाद्देह एवात्मेति प्राप्ते सूत्रस्थनत्विति पदेन सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥ न त्वेतदिति ॥ अनुमानस्य तावत् प्रामाण्यमनिच्छताप्यास्थेयमन्यथा व्यवहारासिद्धेः । न ह्यनागतपाकादाविष्टसाधनतानुमितिं विना प्रवृत्तिः सम्भवति । तथा च ज्ञानादयो देहव्यतिरिक्ताश्रयाः देहसत्त्वेऽप्यसत्त्वात् व्यतिरेकेण देहरूपादिवदित्याह ॥ व्यतिरेक एवास्येति ॥ न चादौ श्यामदेहस्य पश्चात् रूपान्तरे व्यभिचारः, गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यवच्छेदेन असत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, देहेऽवस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्त्येव, ज्ञानत्वावच्छिन्नं तु नास्तीति न ज्ञानं देहधर्मः । किञ्च एतेन देहगुणाः परैरदृश्यत्वा-

वन्ति, देहधर्माश्च रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः। अपि च सति तावद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः, पतितेऽपि कदाचिदस्मिन् देहे देहान्तरसञ्चारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन्, संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते। किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छन्ति इति परः पर्यनुयोक्तव्यः, न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किंचित् तत्त्वं प्रतियन्ति। यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्, तर्हि विषयत्वात् तेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, न ह्यग्निरुष्णः सन् स्वात्मानं दहति, न हि नटः

दित्याह ॥ देहधर्माश्चेति ॥ किञ्च देहव्यतिरेके तेषामभावस्य सन्दिग्धत्वात् न देहधर्मत्वनिश्चय इत्याह ॥ अपि चेति ॥ न चानुपलम्भात् तेषामभावनिश्चयस्तवानुपलब्धेरमानत्वात्, तद्धर्मात्मनो देहान्तरप्राप्त्याप्यनुपलम्भोपपत्तेश्चेति भावः। उपलब्धिवदिति सूत्रस्थं पदं व्याख्यातुमुपक्रमते ॥ किमात्मकमिति ॥ तत् किं भूतातिरिक्तं तत्त्वमुत रूपादिवत् भूतधर्मः, नाद्यः, अपसिद्धान्तादित्युक्त्वा द्वितीयमाशङ्क्य निषेधयति ॥ यदनुभवनमित्यादिना ॥ देहात्मकभूतानां चैतन्यं प्रति विषयत्वात् कर्तृकर्मविरोधेन विषयस्य कर्तृत्वायोगात् न भूतकर्तृकत्वं चैतन्यस्येत्यर्थः। किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जाड्यापत्तेर्न तद्धर्म-

शिक्षितः सन् स्वस्कन्धमधिरोक्ष्यति, न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्, न हि रूपादिभिः स्वं रूपं पररूपं वा विषयीक्रियते, विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते एवंव्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्योऽभ्युपगन्तव्यः, 'उपलब्धिस्वरूप एव च नः आत्मा' इत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं च उपलब्धेरैकरूप्यात् , 'अहमिदमद्राक्षम् ' इति चावस्थान्तरयोगेऽपि उपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तं।

त्वमित्याह ॥ **न हीति** ॥ फलितं सूत्रपदार्थमाह ॥ **अतश्चेति** ॥ या देहातिरिक्ता सद्रूपोपलब्धिः स एवात्मा चेदनित्यः स्यादुपलब्धेरनित्यत्वादित्यत आह ॥ **नित्यत्वं चेति** ॥ घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फूर्तेरभेदात् नित्यत्वं विषयोपरागनाशे तु नाशभ्रम इत्यर्थः एवमात्मा देहाद्भिन्न उपलब्धिरूपत्वादुपलब्धिवदित्युक्तं, किञ्च जाग्रत्स्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मैकत्वप्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे च अन्यानुभूतं अन्यस्य स्मृतीच्छानुपपत्तेः । स्वप्नस्मृत्यादिमानात्मा देहाद्भिन्न इत्याह ॥ **अहमिति** ॥ निरस्तमप्याधिकाभिधित्सयानुवदति ॥ **यत्तुक्तमिति** ॥ उपलब्धेर्देहान्वयव्यतिरेकौ न देहधर्मत्वसाधकौ तन्निमित्तत्वेन

अपि च सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवति असत्सु न भवति, न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति, एवञ्च सति देहभावे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति इति न देहधर्मो भवितुमर्हति, उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवत् देहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते, निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन् देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्। तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम्॥५४॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा, सम्प्रति प्रकृ-

अन्यथासिद्धेरित्यधिकमाह ॥ अपि चेति ॥ उपलब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमप्यसिद्धमित्याह ॥ न चात्यन्तमिति ॥ स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्या देहव्यापारं विनापि भावादृक्षवदत एव तन्वभावेऽपि स्वप्नवद्योगिनां भोगं सूत्रकृद्वक्ष्यति । जाग्रदुपलब्धेर्देहजत्वमस्तीत्यन्तमित्युक्तं तस्मादुक्तानुमानानुगृहीतान्मम शरीरमिति भेदानुभवादहं मनुष्य इत्यभेदज्ञानं भ्रम इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धाः ॥ उद्गीथावयवोङ्कारे प्राणदृष्टिः 'पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथं आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनम्' इति हिङ्कारादिपञ्चविधे साम्नि पृथिव्यादिलोकदृष्टिः उक्थाख्यशास्त्रे पृथिवी-

तामेवानुवर्तामहे। 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' इत्येवमाद्या ये उद्गीथादिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः अथ वा सर्वशाखागतेष्विति विशयः प्रतिशाखञ्च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदमादायायमुपन्यासः। किं तावत् प्राप्तं स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति। कुतः, सन्निधानात् 'उद्गीथमुपासीत' इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकाङ्क्षायां सन्निकृष्टेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकाङ्क्षानिवृत्तेः तदतिल-

दृष्टिः इष्टकाचितायौ लोकदृष्टिरित्येवं कर्माङ्गाश्रितोपास्तयः सन्ति. तासूद्गीथादिसाधारणश्रुत्या विशेषसन्निधिना च संशयः। ननूद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वादुपास्तयः सर्वत्रेति विध्यैक्यान्निश्चये कथं संशयः इत्यत आह ॥ प्रतिशाखं चेति ॥ यथा देहात्मनोर्भेदादात्मधर्मा देहे न सम्भवन्ति तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां भिन्नत्वादेकस्मिन् वेदे विहितोद्गीथाद्युपास्तयो वेदान्तरस्थोद्गीथादिषु न सम्भवन्ति इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ स्वशाखेति ॥ उद्गीथमुपासीतेति विधिवाक्यस्थोद्गीथत्वसामान्यस्य व्यक्त्यपेक्षत्वात् स्वशाखासन्निहितव्यक्तिग्रह इत्यर्थः। सामान्यश्रुतेः सन्निहितव्यक्तिग्रहाख्यसङ्कोचस्तत्र कर्तव्यः यत्र व्यक्तिमात्रग्रहो नोपपद्यते, यथा शुक्लां गामानयेत्यत्र गोश्रुतेः सन्निहितशु-

ङ्घनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति, तस्मात् प्रतिशाखं व्यवस्थेति, एवं प्राप्ते ब्रवीति 'अङ्गावबद्धास्तु'इति । तुशब्दः परपक्षं व्यावर्तयति, नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्, कुतः, उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात्, स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती सन्निधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात्, न चैतत् न्याय्यं, सन्निधानाद्धि श्रुतिर्बलीयसी, न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते । तस्मात् स्वरादिभेदे सत्यप्युद्गीथत्वाद्यविशेषात् सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा नैवात्र विरोध आशङ्कितव्यः कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिष्वन्यशाखाविहिताःप्रत्य-

क्र्व्यक्तिपरतया सङ्कोचः, अत्र चानुपपत्त्यभावात् व्यक्तिमात्रसम्बन्धसामान्यमुपास्यमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ ५५ ॥

पूर्वं शाखान्तरविहितोपास्तीनां शाखान्तरस्थाङ्गसम्बन्धे यः प्रतीतो विरोधस्तमङ्गीकृत्य सम्बन्ध उक्तः सम्प्रति विरोध एव नास्ति, शाखान्तरविहिताङ्गानां शाखान्तरस्थाङ्गिसम्बन्धवदुक्तसम्बन्धोपपत्तेरित्याह ॥ अथवेत्यादिना ॥ यद्यपि यजुर्वेदिनां कुक्कुटोऽसीति मन्त्रो-

या भवेयुरिति, मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः। तथा हि मन्त्राणां कर्मणां गुणानां च शाखन्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसंग्रहो दृश्यते, येषामपि हि शाखिनां 'कुटरुरसि' इत्यश्मादानमन्त्रो नाम्नातः; तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते 'कुक्कुटोऽसि' इत्यश्मानमादत्ते 'कुटरुरसि' इति वेति। येषामपि च समिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते 'ऋतवो वै प्रयाजाः समानमत्र होतव्याः' इति। तथा येषामपि 'अजोऽग्नीषोमीयः' इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि 'तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति। तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि 'अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्' इत्यादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो

ऽसि, कुटरुरसीति नास्ति, तथापि तण्डुलपेषणार्थाश्मादाने मन्त्रद्वयस्य विकल्पेन विनियोगात् सोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः। सूत्रस्थादिपदोपात्तकर्मणामुदाहरणमाह ॥ येषामिति ॥ मैत्रायणीयानामित्यर्थः। हेमन्तशिशिरयोरैक्यादृतवः पञ्च तद्वत् पञ्चसङ्ख्याकाः प्रयाजाः, समानमत्र तुल्यकर्मस्थले, होतव्या इति पञ्चत्वगुणविधानात् गुणिनः शाखान्तरविहिताः सम्बध्यन्त इति भावः। गुणमुदाहरति ॥ तथा येषामिति ॥ यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुः श्रुतो नाज इति जातिविशेषस्तथापि प्रैषमन्त्रलिङ्गाज्जातिविशेषसंग्रह इत्यर्थः। मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह ॥ तथेति ॥ सामवेदस्थानां यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः॥

दृष्टः। तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्' इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः। तस्मात् यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामित्यविरोधः॥ ५६॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति॥ ५७॥

'प्राचीनशाल औपमन्यव:' इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते। व्यस्तोपासनं तावत् 'औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्से' इति, 'दिवमेव भगवो! राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादि, तथा समस्तोपासनमपि 'तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः

॥ तथेति ॥'स जनास इन्द्र' इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं सजनीयं तस्य याजुषाध्वर्युकर्तृकप्रयोगे शंसनं दृष्टमित्यर्थः। यो जातो बाल एव प्रथमो गुणैः श्रेष्ठो मनस्वान् विवेकवान् स इन्द्र एवंविधो हे जनासो जना इति श्रुत्यर्थः॥ ५६॥

॥ भूम्नः क्रतुवत् ॥ द्युलोकादित्यादिषु प्रत्येकं वैश्वानरत्वोपास्तिर्व्यस्तोपास्तिः तदवयव्युपास्तिः समस्तोपास्तिरिति भेदः, आख्यायिका

पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' इत्यादि; तत्र संशयः किमिहोभयथाप्युपासनं स्यात् व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैवेति. किं तावत् प्राप्तं. प्रत्यवयवं, सुतेजःप्रभृतिषु उपास्स इति क्रियापदश्रवणात् 'तस्मात् 'तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते' इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानि स्युरिति प्राप्तं, ततोऽभिधीयते, भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येन अस्मिन् वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि, क्रतुवत्, यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते

पूर्वमेव व्याख्याता । अत्रोभयत्र विधिफलयोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह ॥ तत्रेति । 'सैव हि सत्यादयः' [वे० सू० ३ । ३ । ३८] इत्यत्र तद्यत्तत् सत्यमिति प्रकृताकर्षाद् विद्यैक्यमुक्तं तद्वदत्रैक्यहेत्वभावात् [illegible]तार्थत्वं मत्वा पूर्वत्रोद्गीथादिश्रुत्या सन्निधिबाधेनोद्गीथाद्युपास्तीनां सर्वशाखासूपसंहारवद्व्यस्तोपास्तीनां विधिश्रुतेः फलश्रवणस्य च समस्तोपास्तिसन्निधिप्राप्तं स्तुत्यर्थत्वं बाधित्वा तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह ॥ प्रत्यवयवमिति ॥ फलानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिरेव फलं मन्तव्यं । सुतं खण्डितं, सोमद्रव्यं तस्यैव प्रसुतत्वमासमन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदः सोमयागसम्पत्तिस्तव कुले दृश्यत इति यावत्, आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इति वाक्यप्रकरणाभ्यां व्यस्तोपास्ती-

न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां, नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य तद्वत्। कुत एतद्भूमैव ज्यायानिति, तथा हि श्रुतिर्भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति एकवाक्यत्वावगमात्, एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात् प्रतीयते। तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षट् ऋषयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना 'अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुः' इत्युपक्रम्यैकैकस्यर्षेरुपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा 'मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिना मूर्द्धादिभावं तेषां विदधाति। 'मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मां नागमिष्यः' इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति। पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य 'स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इति भूमाश्रयमेव फलं दर्शयति। यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं तदेवं सत्यङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोति इति द्रष्टव्यम्। तथोपास्स इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्यस्तोपासनविधानार्थं, तस्मात्

नां-समस्तोपास्त्यन्तर्भावेन प्रयाजदर्शवदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रधानतद-

समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति। केचित्त्वत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति, तदयुक्तं, एकवाक्यावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् 'मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्' इति चैवमादिनिन्दावचनविरोधात्, स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात्, सौत्रस्य च ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥ ५७॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तोपासनं ज्याय इत्युक्तं,

ङ्गफलानां अर्थवादगतानामेकप्रधानफलतयोपसंहारात् वाक्यभेदो न युक्त इति सिद्धान्त्याशयः। एकदेशिव्याख्यामनूद्य दूषयति ॥ केचिदिति ॥ यद्युभयथोपासनं सिद्धान्तस्तर्हि व्यस्तोपासनमेवेति पूर्वपक्षो वक्तव्यः, स च न सम्भवतीत्याह ॥ स्पष्टे चेति ॥ कथं तर्हि सूत्रे ज्यायस्त्वोक्तिस्तत्राह॥ सौत्रस्येति ॥ व्यस्तोपास्तीनामप्रामाणिकत्वद्योतनार्थं तदुक्तिरिति भावः ॥ ५७ ॥

॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥ शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यैका नाना वा, तथा संवर्गादिप्राणविद्यैका नानावेति रूपैक्यभावाभावाभ्यां संशये दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ पूर्वस्मिन्निति ॥ रूपैक्याच्च विद्यैक्य-

अतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि च भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समस्योपासिष्यन्त इति। अपि च नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते वेद्यं हि रूपं विद्यायाः द्रव्यदैवतमिव यागस्य, वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते 'मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवमादिषु, तथा 'एक एव प्राणः' 'प्राणो वाव संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो ह पिता प्राणो माता' इत्येवमादिषु। वेद्यैकत्वाच्च विद्यैकत्वं श्रुतं, श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरपरत्वात् नानर्थकं। तस्मात् स्वपरशाखाविहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकात्स्न्यायेत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते नानेति। वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयिका विद्या भि-

मित्याह ॥ अपि चेति ॥ विद्यैक्यं चेदेकश्रुत्युक्तविद्यायाः श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तिर्वृथेत्यत आह ॥ श्रुतिनानात्वमपीति॥ पूर्वपक्षफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ सिद्धान्ते तु गुणानुपसंहार इति मत्वा सूत्रं योजयति ॥ वेद्याभेदेऽपीति ॥ ननु भिन्नभावार्थवाचकशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददाति जुहोति इति तस्मिन् शब्दभेदे कर्मशब्दितविध्यर्थभावनाया भेदो युक्तस्तस्याः कृतानुबन्धत्वाद्भेदेन स्वीकृतविषयत्वाद्भावार्थभेदादिति यावत्। प्रकृते तु वेदोपासीतेत्यादिशब्दार्थोपास्तेर्यागदानहोमवत् स्वतो भेदाभावात् सिद्धगुणकब्रह्मण एकत्वेन विषयतोऽपि

न्ना भवितुमर्हति, कुतः शब्दादिभेदात्, भवति हि शब्दभेदो 'वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवमादिः शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति। आदिग्रहणात् गुणादयोऽपि यथासम्भवं भेदहेतवो योजयितव्याः। ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यजति इत्यादिवदर्थभेदः सर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थान्तरासम्भवाच्च तत्कथं शब्दभेदात् विद्याभेद इति। नैष दोषः, मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदात् विद्याभेदोपपत्तेः। एकस्याऽपि हीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते तथैकस्याऽपि प्राणस्य तत्र तत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्यादृक् गुणोऽन्यत्रोपासितव्योऽन्यादृक् गुणश्चा-

भेदाभावात् कथमुपास्तिभेद इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अत्र सूत्रे शब्दभेदोऽभ्युच्चयमात्रतयोक्तः, विद्यानानात्वे सम्यक् हेतवस्त्वादिपदोपात्तगुणादय एव, तथा हि सिद्धस्यापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्यत्वमस्ति। यथा आरुण्यादिगुणानां क्रयणभावनान्वयितया कार्यत्वं तथा च तत्तत्प्रकरणेषूत्पत्तिशिष्टैरुपास्तिभावनान्वयितया साध्यैस्तैर् गुणैर्विशिष्टतयोपास्यरूपभेदादुपासनाभेदः। यथा छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तिभेदः यथा वाऽऽमिक्षावाजिनगुणभेदेन यागभेदस्तद्वत्, तथा प्रतिविद्यं फलैः संयोगभेदाद्दहरशाण्डिल्यादिसमाख्याभेदाद्भेद इति समाधत्ते ॥ नैष दोष इत्यादिना ॥ यदुक्तं श्रुतिनानात्वं गुणान्तर-

न्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते। न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं, विनिगमनहेत्वभावात्। अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन गुणविधानानुपपत्तेः। न चास्मिन् पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामत्वादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः। प्रतिप्रकरणं चेदङ्कामेनेदमुपासितव्यमिदङ्कामेन चेदमिति नैराकाङ्क्ष्यावगमात् नैकवाक्यतापत्तिः। न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति यद्बलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतां यायुः। वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत, तस्मात् सुष्ठूच्यते, नानाशब्दा-

विध्यर्थमिति तन्नेत्याह ॥ **न चात्रैक** इति ॥ किञ्च प्राप्तविद्यानुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादित्याह ॥ **अनेकत्वाच्चेति** ॥ किञ्च विद्यैक्यपक्षे गुणानां पुनरुक्तिर्वृथा न च प्रत्यभिज्ञानार्था ब्रह्मैक्यादेव तत्सिद्धेः, विद्यानानात्वपक्षे तु गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्त्यर्थेत्याह ॥ **न चास्मिन् पक्ष** इति ॥ फलभेदाच्चोदनैक्याभावात् सर्वगुणध्यानस्याशक्यत्वाच्च विद्या नानेत्याह ॥ **प्रतिप्रकरणं** चेत्यादिना ॥ दहरध्यातुः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति वैश्वानरध्याता सर्वत्रान्नमत्तीत्यादिफलभेद इत्यर्थः। ननु विद्यानानात्वे सिद्धे पश्चाद्दहरादिविद्या प्रतिवेदान्तमेकाऽनेका वेति चिन्तोचिता तत्कथमादौ सा

दिभेदादिति। स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववे-
दान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम्॥ ५८ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥ ५९ ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते, किमासामिच्छ-
या समुच्चयो विकल्पो वा स्यादथ वा विकल्प
एव नियमेनेति, तत्र स्थितत्वात् तावत् विद्याभे-
दस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित् कारणमस्ति।
ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां स-
मुच्चयनियमो दृश्यते। नैष दोषः, नित्यताश्रुति-
र्हि तत्र कारणं, नैवं विद्यानां काचित् नित्यता-
श्रुतिरस्ति, तस्मात् न समुच्चयनियमः, नापि
विकल्पनियमः, विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्त-
राप्रतिषेधात्। पारिशेष्यात् याथाकाम्यमापद्य-
ते। नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः

क्तेत्यत आह ॥ स्थिते चेति ॥ विद्यानानात्वाधिकरणं पादादावेव सङ्गतं अत्र प्रासङ्गिकमिति भावः ॥ ५८ ॥

॥ विकल्पः ॥ विद्यानां स्वरूपमुक्त्वाऽनुष्ठानप्रकारोऽत्र निरूप्यत इत्युपजीव्यत्वसङ्गतिमाह ॥ स्थित इति ॥ विद्यास्त्रिविधाः अहंग्रहा-स्तटस्था अङ्गाश्रिताश्चेति। तत्राहंग्रहविद्यासु यथाकाम्यविकल्पयोर्वि-द्यानानात्वसाम्यात् संशयमाह॥ किमिति ॥ पूर्वपक्षे यथेच्छमनुष्ठा-नमित्यनियमः सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठानमिति नियम इति फलभेदः। तत्रानियमं साधयति ॥ तत्र स्थितत्वादित्यादिना ॥ एकपुरोडाश-

तथा हि 'मनोमयः, प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', इत्येवमाद्यास्तुल्यवदीश्वरत्वप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते। नैष दोषः, समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात्। तस्मात् याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते विकल्प एवासां भवितुमर्हति न समुच्चयः। कस्मात् अविशिष्टफलत्वात्। अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणमेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकं। अपि चासम्भव एव साक्षात्करणस्य, समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात्। साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' इति 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इत्येवमाद्याः। स्मृतयश्च 'स-

फलत्वाद्यथा व्रीहियवयोर्विकल्पस्तथा विकल्पनियम एवासां विद्यानां न्याय्यः, तुल्यफलत्वात्। न च फलभूयस्त्वार्थिनः काम्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यं, ईश्वरसाक्षात्कारात् परं फलभेदेऽप्यासामहंग्रहोपास्तीनां साक्षात्कारात्मकफलस्य तुल्यत्वात्, तस्य चैकया कृतत्वे अन्यस्याः कृत्यभावाच्चित्तविक्षेपकतया तद्विघ्नकृत्त्वाच्चेति सिद्धान्तभाष्यार्थः। मास्तु साक्षात्कार इत्यत आह ॥ साक्षात्करणसाध्यं चेति। यस्य पुंसः, अद्धा ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कारः स्याद्विचिकित्सा च नास्ति अहमीश्वरो न वेति तस्यैवेश्वरप्राप्तिरित्यर्थः। जीवन्नेव भावनया देवत्वं साक्षात्कृत्य देहपातोत्तरकालं देवत्वं आप्नोति

दा तद्भावभावनाः' इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्यात् यावदुपास्यविषयसाक्षात्कारणेन तत्फलप्राप्तिरिति ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

'अविशिष्टफलत्वात्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणं यासु पुनः काम्यासु विद्यासु 'स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति' इति चैवमाद्यासु क्रियावददृष्टेनात्मनात्मीयं तत्तत् फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा नास्ति. ता यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा समुच्चीयेरन् पूर्वहेत्वभावात्, पूर्वस्याविशि-

इति श्रुत्यन्तरार्थः । अहंग्रहाणामनुष्ठानप्रकारमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ५९ ॥

॥ काम्यास्तु ॥ तटस्थोपास्तयोऽत्र विषयस्तासु किं विकल्प उत यथाकामं अनुष्ठानमिति पूर्ववत् संशये सत्युपास्तित्वाविशेषादहंग्रहवद्विकल्प इति प्राप्तावपवादं सिद्धान्तयति ॥ अविशिष्टेति ॥ स यः कश्चिदेतं वायुमेवाकृत्वेन कल्पितानां दिशां वत्सं वेदोपास्ते नासौ पुत्रमरणनिमित्तं रोदनं रोदिति लभते नित्यमेव जीवत्पुत्रो भवतीत्य-

ष्टफलत्वान् आदित्यस्य विकल्पहेतोरभावात्॥६०॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः॥६१॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन् किं वा यथाकामं स्युरिति संशये यथाश्रयभाव इत्याह। यथैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः सम्भूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतन्त्रत्वात् प्रत्ययानाम्॥६१॥

शिष्टेश्च॥६२॥

यथा चाश्रया स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते एवमाश्रिता अपि प्रत्यया:नोपदेशकृतोऽपि

र्थः। अहंग्रहदृष्टान्ते साक्षात्कारद्वारत्वमुपाधिरिति भावः॥६०॥

सम्प्रत्यङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानक्रमं वक्तुं पूर्वपक्षयति॥ अङ्गेषु इति॥ अङ्गाश्रितत्वात् सफलत्वाच्च संशयमाह॥ किमिति॥ यथा क्रत्वनुष्ठाने तदाश्रिताङ्गानां समुच्चित्यानुष्ठाननियमस्तथाङ्गानुष्ठाने तदाश्रितोपास्तीनां तन्नियम इति सूत्रार्थः। ननु तन्निर्धारणानियमं इत्यत्राङ्गाश्रितानां गोदोहनवदनङ्गत्वमुक्तं तत् कथमनङ्गानामङ्गत्वेन समुच्चयं शङ्कतेत्युच्यते। अङ्गान्यनुष्ठापयन् प्रयोगविधिर्यद्युपासनानि नानुष्ठापयेत् तर्हि तेषां तदाश्रितत्वं व्यर्थमिति मन्वानस्य शङ्केति भावः॥६१॥

तर्हि गोदोहनस्यापि समुच्चयः स्यादित्यत आह॥ शिष्टेश्चेति॥ शिष्टिः शासनं विधानमिति यावत्। विहितत्वाविशेषात् समुच्चयोऽङ्गवदित्यर्थः। गोदोहनस्य तु नानुष्ठाननियमः चमसस्थाने विहित-

कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययाना-
मित्यर्थः॥ ६२॥

समाहारात्॥ ६३॥

'होतृषदनाद्धैवाऽपि दुरुद्गीतमनुसमाहरति'
इति च प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता
स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात् कर्मणः प्रतिसमा-
दधाति इति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य
वेदान्तरोदितपदार्थसम्बन्धसामान्यात् सर्व-
वेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शन-
म्॥ ६३॥

त्वात् तन्नियमे चमसविधिवैयर्थ्यात्, उपासनानां तु न कस्य चिद-
ङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमो न विरुध्यत इति भावः ६२

समुच्चये लिङ्गमाह॥ **समाहारादिति**॥ 'ऋग्वेदिनां यः प्रणवः स सामवेदिनामुद्गीथः' इति छान्दोग्ये प्रणवोद्गीथयोरैक्यध्यानविधिरस्ति, तस्य फलार्थवादो होतृषदनादित्यादिः। होतुः शंसनस्थलवाचिना होतृषदनशब्देन शंसनं लक्ष्यते, उद्गाता स्वरादिप्रमादात् दुष्टमप्युद्गीथं सम्यक् कृतात् होतृशंसनादनुसमाहरत्येव निर्दोषं करोत्येव किल, शस्यमानप्रणवेन स्वीयोद्गीथस्यैक्यध्यानबलादित्यर्थः। ततः किं तत्राह॥ **इति ब्रुवन्निति**॥ सामवेदस्थोद्गीथध्यानस्य ऋग्वेदोक्तप्रणवसम्बन्धो यो दृष्टः स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपास्तिसमुच्चये लिङ्गं प्रणवरूपपदार्थस्योपास्तीनां च वेदान्तरोक्तत्वसादृश्यात् वेदान्तरोक्ताङ्गसम्बन्धस्यापि समानत्वादित्यर्थः॥ ६३॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोङ्कारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति, तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति। ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव। अथ वा गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति। यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात् ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः, ते तूद्गीथादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते, ततश्चाश्रयसहभावात् प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम्। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति। कुतः,

ॐकारस्य ध्येयस्य साधारण्यादपि तदाश्रितध्यानानां समुच्चित्यानुष्ठानं गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह ॥ गुणेति ॥ तेनोङ्कारेण, वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः। अन्वयमुखेनोक्तमेवार्थं व्यतिरेकतोऽपि व्याचष्टे ॥ अथ वेति ॥ ६४ ॥

फलेच्छाया अनियमादुपास्त्यनियम एवमुक्तः, अङ्गवत् समुच्चयनियमे मानाभावादिति सिद्धान्तयति ॥ न वेति ॥ प्रयोगविधिः खलु

कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययाना-
मित्यर्थः॥ ६२॥

समाहारात्॥ ६३॥

'होतृषदनाद्धैवाऽपि दुरुद्गीतमनुसमाहरति'
इति च प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता
स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात् कर्मणः प्रतिसमा-
दधाति इति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य
वेदान्तरोदितपदार्थसम्बन्धसामान्यात् सर्व-
वेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शन-
म्॥ ६३॥

त्वात् तन्नियमे चमसविधिवैयर्थ्यात्, उपासनानां तु न कस्य चिद-
ङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमेन विरुध्यत इति भावः ६२

समुच्चये लिङ्गमाह॥ **समाहारादिति**॥ 'ऋग्वेदिनां यः प्रणवः स
सामवेदिनामुद्गीथः' इति छान्दोग्ये प्रणवोद्गीथयोरैक्यध्यानविधिर-
स्ति, तस्य फलार्थवादो होतृषदनादित्यादिः। होतुः शंसनस्थलवाचि-
ना होतृषदनशब्देन शंसनं लक्ष्यते, उद्गाता स्वरादिप्रमादात् दुष्टमप्यु-
द्गीथं सम्यक् कृतात् होतृशंसनादनुसमाहरत्येव निर्दोषं करोत्येव कि-
ल, शस्यमानप्रणवेन स्वीयोद्गीथस्यैक्यध्यानबलादित्यर्थः। ततः किं
तत्राह॥ **इति ब्रुवन्निति**॥ सामवेदस्थोद्गीथध्यानस्य ऋग्वेदोक्तप्रण-
वसम्बन्धो यो दृष्टः स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपास्तिसमुच्चये
लिङ्गं प्रणवरूपपदार्थस्योपास्तीनां च वेदान्तरोक्तत्वसादृश्यात् वेदान्त-
रोक्ताङ्गसम्बन्धस्यापि समानत्वादित्यर्थः॥ ६३॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोङ्कारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति, तेनेयं त्रयीविद्या वर्तते 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति। ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव। अथ वा गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति। यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात् ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः, ते तूद्गीथादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते, ततश्चाश्रयसहभावात् प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति पक्षव्यावर्तनम्। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति। कुतः,

ॐकारस्य ध्येयस्य साधारण्यादपि तदाश्रितध्यानानां समुच्चित्यानुष्ठानं गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह ॥ गुणेति ॥ तेनोङ्कारेण, वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः। अन्वयमुखेनोक्तमेवार्थं व्यतिरेकतोऽपि व्याचष्टे ॥ अथ वेति ॥ ६४ ॥

फलेच्छाया अनियमादुपास्त्यनियम एवमुक्तः, अङ्गवत् समुच्चयनियमे मानाभावादिति सिद्धान्तयति ॥ न वेति ॥ प्रयोगविधिः खलु

तत्सहभावाश्रुतेः। यथा हि त्रिवेदीविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः सामगाय होतरेतत् यज' इत्यादिना, नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचन एवासां सहभावं प्रापयति। नेति ब्रूमः, पुरुषार्थत्वादुपासनानां, प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयति, उद्गीथाद्युपासनानि तु क्रत्वङ्गाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत् पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्' (वे० सूत्रांशः ३।३।४२) इत्यत्र। अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपासनानां यदेकेषां क्रत्वर्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति। परश्च लिङ्गद्वयमकारणमुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात्। न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकार्त्स्न्योपसंहारादाश्रिता-

साङ्गप्रधानानुष्ठाननियामकः न त्वनङ्गानां संग्राहक इत्याह ॥ नेति ब्रूम इति ॥ विमतोपास्तयः क्रतौ न समुच्चित्यानुष्ठेया भिन्नफलत्वाद्गोदोहनवदिति भावः। शिष्टेश्चेत्युक्तं निरस्यति ॥ अयमेवेति ॥ समाहाराद्गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेत्युक्तं लिङ्गद्वयमपि मानान्तरप्राप्तस्य द्योतकं न स्वयं साधकं अर्थवादस्थत्वादित्याह ॥ परश्चेति ॥ गुणसाधारण्य सूत्रस्य द्वितीयां व्याख्यां दूषयति ॥ न चेति ॥ तत्प्रयुक्तत्वा-

नामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यते, अतत्प्रयुक्तत्वा-
दुपासनानां, आश्रयतन्त्राण्यपि त्वुपासनानि
कामंमाश्रयाभावे माभूवन्न त्वाश्रयसहभावे स-
हभावनियममर्हन्ति तत्सहभावाश्रुतेरेव। तस्मा-
त् यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन्॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानां 'एवं-
विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽ-
भिरक्षति' इति। सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि 'सर्वे स-
र्वविदः' इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्य-
त्वमितरेषां सङ्कीर्त्येत। तस्मात् यथाकाममुपा-
सनानां समुच्चयो विकल्पो वेति॥ ६६ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगव-
त्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

भावे तदाश्रितत्वं कथमित्यत आह ॥ आश्रयेति ॥ इदमेव तेषां अङ्गाश्रितत्वं यदङ्गाभावे सत्यसत्त्वं न त्वङ्गव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ६५

किञ्च विदुषां ब्रह्मण्येषामृत्विजां पाल्यत्ववचनान्न सर्वोपास्तीनां सहप्रयोग इत्याह ॥ दर्शनाच्चेति ॥ ऋग्वेदादिविहिताङ्गलोपे व्याहृतिहोमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेवंविद्त्वं ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगव-
त्पादकृतौ शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृती-
यस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति इति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'पुरुषार्थोऽतः' इ-

ॐ सरस्वत्यै नमः ।

कर्माङ्गविद्योक्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ पुरुषार्थ इति ॥ परापरब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवधार्य तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवसरप्राप्तौ निरूप्यते. तत्र कर्मानपेक्षाणाममूषां का नामेतिकर्तव्यता, नहि तां विना कारणत्वमित्याशङ्क्य यज्ञादयः श्रवणादयः शमादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इतिकर्तव्यता निरूप्यन्ते, तदभिप्रेत्याह ॥ अथेति ॥ फलभेदाभेदौ विना न विद्याभेदाभेदौ, न च तौ विना गुणोपसंहारानुपसंहारौ. तत प्रागेव विद्यानां पुमर्थहेतुत्वे स्थिते प्रथममौपनिषदे आत्मज्ञानमधिकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या संशयमाह ॥ औपनिषदमिति ॥ अनेन चात्मज्ञानविशेषणेन शास्त्रश्रुतिसङ्गतिरुच्यते, सिद्धे फलवत्त्वे स्वतन्त्रमेवेदं फलवदिति साधनादध्यायपादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धिः, सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य कैवल्यस्य साधनतेति मत्वा पूर्वपक्षमग्रे दर्शयन् आदौ सिद्धान्तमाह ॥ सिद्धान्तेनेति ॥

ति। अतः अस्मात् वेदान्तविहितादात्मज्ञानात् स्वतन्त्रात् पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते, कुत एतदवगम्यते, शब्दादित्याह। तथा हि 'तरति शोकमात्मवित् स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति। 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य 'स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति चोपक्रम्य 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' इत्येवंजातीयका श्रुतिर्विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वं श्रावयति॥ १॥

अथात्र परः प्रत्यवतिष्ठते॥

सूत्रस्थां प्रतिज्ञां योजयति॥ **अस्मादिति** ॥ तत्र प्रमाणं पृच्छति॥ ॥ **कुत इति**॥ सूत्रावयवेनोत्तरमाह ॥ **शब्दादित्याहेति** ॥ प्रमाणं विवृणोति॥ **तथा हीत्यादिना**॥ सगुणब्रह्मज्ञानस्यापि स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुतेति वक्तुं तद्विषयां श्रुतिमाह॥ **य आत्मेति**॥ निर्गुणविषयं वाक्यान्तरमाह॥ **आत्मेति**॥ उक्तश्रुतिषु विद्याफलयोः साध्यसाधनत्वं न भातीत्याशङ्क्य तयोरेकपुरुषसम्बन्धसामर्थ्यादेव तद्धीरित्याशयेनाह॥ **केवलाया इति**॥ १॥

पूर्वपक्षमवतारयति ॥ **अथेति** ॥ सिद्धान्तोक्त्यनन्तरमात्मज्ञाने

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवत् विषयद्वारेण कर्मसम्बन्ध्येवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः साऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' 'यत् प्रयाजानुया-

विषये फलश्रुतिमधिकृत्य मीमांसकश्चोदयतीत्यर्थः पुरुषार्थवाद इत्यत्रार्थग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं, तेन पुरुषार्थवादोऽर्थवाद इति द्रष्टव्यं । तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गकर्तृद्वारा प्रयोगविधिना देयमादीयमानकर्माङ्गकर्त्राश्रयणशास्त्रसिद्धत्वात् यजमानसंस्काराञ्जनादिवदिति मत्वा शेषत्वादित्येतद्व्याचष्टे ॥ **कर्तृत्वेनेति** ॥ तत्त्वज्ञानं प्रयोगविधिनाऽऽदेयं साध्यफलोक्तिशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयणात् पर्णमयीत्वादिवदिति प्रयोगः । स्वतन्त्रफलस्य कथं प्रोक्षणादिवत् कर्माङ्गतेत्याशङ्क्य पुरुषार्थवाद इत्यस्यार्थमाह । **इत्यत इति** । वेदार्थजिज्ञासायां तत्त्वनिर्णयार्थं संशयादिप्रतिभासो गुरोरग्रे शिष्येण दर्शनीयः, गुरुणा च तन्निरासेन तत्त्वमाविष्करणीयमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनिग्रहणं न प्रतिपक्षतया शिष्यस्य तदयोगात् । फलश्रुतेरर्थवादत्वे सूत्रितं दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ **यथेति** ॥ पर्णमयीद्रव्ये यजमानस्याञ्जनादिसंस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च क्रमेण फलश्रुतीराह ॥ **यस्येत्यादिना** ॥ सा च फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्क्रत्वर्थत्वात् पर्णतादेः फ-

जा इज्यन्ते वर्म वा एतत् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभितभूत्यै' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत् । कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते। कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात् क्रतुसम्बन्धः इति चेत्, न, वाक्यविनियोगानुपपत्तेः । अव्यभिचारिणा हि केनचित् द्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्पते कर्ता तु व्यभिचारि द्वारं लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात्, तस्मान्न तद्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति। न, व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिके-

ऌशेषत्वायोगादतः सार्थवाद एवेति पर्णमयीत्वाधिकरणे समर्थितं, तथात्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह ॥ तद्वदिति ॥ विनियोजकमानाभावात् आत्मधियोऽनङ्गत्वात् तत्र फलश्रुतिर्नार्थवाद इति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ प्रकरणादिना क्रत्वसम्बन्धेऽपि जुहूद्वारा पर्णमयीत्वस्य वाक्यात् क्रतुसम्बन्धवदात्मधियोऽपि कर्तृद्वारा वेदान्तवाक्यात् क्रतुसङ्गतिरिति पूर्ववाद्याह ॥ कर्त्रेति ॥ सिद्धान्ती दूषयति ॥ नेति ॥ तदेव विवृणोति ॥अव्यभिचारिणेति ॥ जुहूवदात्मज्ञाने कर्त्रैवाव्यभिचारि द्वारमित्याशङ्क्याह ॥ कर्तेति ॥ तस्य व्यभिचारित्वे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ किं देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं विनियोजकाभावात् निरस्यते किञ्चापहतपाप्मत्वादिविशेषिता संसार्यात्मविषयौपनिषदज्ञानस्येति विकल्प्याद्यं पूर्ववादी दूषयति ॥

भ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात्, न हि देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते, सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः, वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानं। नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात्। न, प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात्, अपहतपाप्मत्वादिविशेषणं

॥ नेति ॥ तस्य विषयद्वारा तेष्वनुप्रवेशात् न कर्माङ्गत्वं निषेद्धुं शक्यमित्यर्थः। लौकिककर्मणोऽपि कर्मत्वात् वैदिककर्मवत् कर्तृद्वारणातिरिक्तज्ञानापेक्षेति कर्तुः साधारण्यमित्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ सर्वथेति व्यतिरेकज्ञानाज्ञानयोरित्यर्थः तर्हि वैदिकान्यपि कर्माणि कर्मत्वादितरवन्न व्यतिरेकज्ञानापेक्षाणीत्याशङ्क्याह ॥ वैदिकेष्विति ॥ कारीर्यादिनिवृत्त्यर्थं देहपातेत्यादि विशेषणं। द्वितीयमालम्बते ॥ नन्विति ॥ अनुपयोगित्वात् विरोधित्वाच्च तस्य न क्रत्वङ्गतेति भावः। क्रत्वपेक्षितं रूपं हित्वान्यदविवक्षितमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमुक्त्वा आत्मा द्रष्टव्य इति वदता जायादिना भोग्येन सूचितस्य संसारिणा भोक्तुरेव द्रष्टव्यत्वमिष्टं, भोक्तृज्ञानञ्च कर्मसूपयुक्तमतो भोक्तृव्यतिरिक्तमात्मरूपं न श्रौतमित्यर्थः। अपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्य भोक्तर्ययुक्तत्वादतिरिक्तमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपहतेति ॥ जन्मादिसूत्रमारभ्य तत्रतत्राप्रपञ्चब्रह्मात्मपरता वेदान्तानामुक्ता ननु कथमपहतपाप्मत्वादिकीर्तनस्य स्तु-

तु स्तुत्यर्थं भविष्यति। ननु तत्र तत्र प्रसाधित-मेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति। सत्यं प्रसाधितं. तस्यैव तु स्थूणानिखननवत् फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रियेते दार्ढ्याय ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' 'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येवमादीनि

स्यर्थेतति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ अधिकमिति विशेषणादाशङ्कितं द्वैतं वारयति ॥ **तदेवेति** ॥ संसारिणोऽसंसारीश्वररूपमिति व्याहतिं प्रत्याह ॥ **पारमार्थिकमिति** ॥ ऐक्ये प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति ॥ **उपनिषत्स्विति** ॥ पूर्वपक्षाक्षेपं समाधत्ते ॥ **सत्यमित्यादिना** ॥ फलद्वारेणेत्यात्मज्ञानं वेदान्तानां नतु क्रत्वर्थं वेति विचारेणेत्यर्थः। साधनस्यैवाक्षेपसमाधिभ्यां साधनस्य फलमाह ॥ **दार्ढ्यायेति** ॥ २ ॥

किञ्च जनकादीनां विद्यया सह कर्माचरणदर्शनान्न केवलैव विद्या मोक्षहेतुरतः सहानुष्ठानं विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह ॥ **आचारेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ **जनको हेति** ॥ विदेहानामधिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसंज्ञेन यज्ञेनाश्वमेधेन वा बहुदक्षिणायुक्तेन पुरा कदाचिदीजे यागं कृतवान्। कैकेयस्य राज्ञो ब्रह्मविदो वाक्यमाह ॥ **यक्ष्यमाण इति** ॥ विद्यार्थिनः समागतान् प्राचीनशालादीन् भगवन्त इति सम्बोध्याहं यक्ष्यमाणोऽस्मि ततश्च कतिचित् दिनान्यासध्वमिति राजोक्तवानित्यर्थः। उक्तवाक्यानि विद्यार्थानि

ब्रह्मविदामपि अन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसम्बन्धदर्शनानि भवन्ति। तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनात् गार्हस्थ्यसम्बन्धोऽवगम्यते। केवलात् चेत् ज्ञानात् पुरुषार्थसिद्धिः स्यात् किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि ते कुर्युः, अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् इति न्यायात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति च कर्मशेषत्वश्रवणात् विद्यायाः न केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति च वि-

न कर्मार्थानीत्याशङ्क्याह ॥ अन्येति ॥ इतश्च ब्रह्मविदामस्ति कर्मसङ्गतिरित्याह ॥ तथेति ॥ आदिपदेन व्यासयाज्ञवल्क्यादिसंग्रहः, द्वितीयेन भार्यानुशासनादयो गृह्यन्ते। कर्म कृतं विद्वद्भिरेव कैश्चिदित्येतावता विद्याशंकरपङ्क्तावायोगात् केवलैव सा मुक्तेर्हेतुरित्याशङ्क्याह ॥ केवलादिति ॥ अल्पायासमुपायं हित्वा न कोऽपि महायासं तमाश्रियेत इत्यत्र लौकिकन्यायमाह ॥ अर्के चेदिति ॥ समीपवचनोऽर्कशब्दः ॥ ३ ॥

न केवलं विद्याया लिङ्गादेव कर्माङ्गत्वं, किन्तु तृतीयाश्रुतेरपीत्याह ॥ तदिति ॥ सूत्रार्थं विवृणोति ॥ यदेवेति ॥ ४ ॥

द्याकर्मणोः फलारम्भे साहित्यदर्शनात् न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

'आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इति चैवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति। तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं । नन्वत्राधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानं। नैष दोषः, दृष्टार्थत्वात्।

इतो न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह ॥ समन्वारम्भणादिति ॥ सूत्रं विवृणोति ॥ तमित्यादिना ॥ तं परलोकं व्रजन्तं विद्याकर्मणी समनुगच्छत इति यावत् ॥ ५ ॥

तदस्वातन्त्र्ये लिङ्गान्तरमाह ॥ तद्वत इति ॥ तद्व्याकरोति ॥ आचार्येति ॥ तस्य कुलं गृहमुपनयनं कृत्वा तत् प्राप्त्यनन्तरं गुरोः शुश्रूषारूपं कर्म विधायातिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिविधानमनतिक्रम्य वेदमधीत्यानन्तरमभिसमावृत्य व्रतविसर्गं कृत्वा दारानाहृत्य कुटुम्बे गार्हस्थे स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन् कर्मान्तराणि च विहितानि च यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इत्यर्थः। अध्ययनशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अध्ययनविधेरवघातादिविधिवद्दृष्टार्थत्वादर्थावबोधान्तो व्यापारोऽस्तीति प्रथमे तन्त्रे समर्थितमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ ६ ॥

वेदाध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम्॥६॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' ॥इति यथा 'एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा-ह्यस्मात् मुच्यते मृत्युना वा' इत्येवंजातीयकान्नि-यमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्र-तिविधत्ते ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। यदुक्तं 'शेषत्वा-त् पुरुषार्थवादः' (ब० सू० ३।४।२) इति त-

इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह ॥ नियमाच्चेति ॥ नि-यमं विभजते ॥ कुर्वन्निति ॥ इह देहे शतं समाः शतसङ्ख्याकान् सं-वत्सरान् जिजीविषेत् तत्कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियमविधिः, एवं त्वयि नरे वर्तमाने सत्यशुभं कर्म न लिप्यते, तेन त्वं न लिप्यसे इति यावत्। इतश्च प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः। नियमान्तरमाह ॥ तथेति॥ जरामर्यं जरामरणावधिकं। तदेव विशद-यति ॥ जरयेति ॥ श्रुत्यादिभिरात्मधियः सिद्धे कर्माङ्गत्वे तत्फलेनैव फलवत्त्वमित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तं पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति ॥ एव-मिति ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु ॥सूत्रं योजयति ॥तुशब्दादिति॥ पक्षविपरिवर्त-

न्नोपपद्यते ।·कस्मात्, अधिकोपदेशात्। यदि संसार्यैवात्मा शारीरः कर्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात् ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् अधिकस्तावत् शारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु। न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति प्रत्युत तत्कर्माण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यति 'उपमर्दञ्च' (वे० सू० ३। ४। १६) इत्यत्र। तस्मात् 'पुरुषार्थोऽतः शशब्दात्' (वे० सू० ३।४।१) इति। यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते। तथा हि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति

मानमेव पक्षमनूद्य दर्शयति॥ यदिति॥ अनुपपत्तिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह॥ कस्मादिति॥ अधिकोपदेशं व्यतिरेकतो दर्शयति॥ यदीति॥ यः कर्ता कर्माङ्गं नासौ वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तद्वेद्यं न तत्कर्माङ्गमतस्तज्ज्ञानस्य कुतः शेषता कुतस्तरां फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः। ब्रह्मात्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनोपादेया तद्विरोधित्वादादीयमानोदितहोमाविरोध्यनुदितहोमवदिति मत्वाह॥ प्रत्युतेति॥ बादरायणस्येत्यादि व्याचष्टे॥ तस्मादिति॥ उक्तात्मज्ञानस्य क्रतुशेषत्वायोगस्तच्छब्दार्थः। अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्य तद्दर्शनादित्यनेन प्रत्याह॥ तथा हीति॥ क्रत्वपेक्षितं रूपं हि-

श्रुतयः 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' 'महद्भयं वज्रमुद्यतं' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृजत' इत्येवमाद्याः। यत्तु प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयानुकर्षणं 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रम्य 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः' 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इत्येवमादिभिर्वा-

त्वान्यदात्मरूपमनिष्टमित्युक्तं तत्राह ॥ **यत्त्विति** ॥ आत्मनस्तु कामायेत्युपक्रम्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मात्मैक्याभिप्रायमित्यत्र वाक्यशेषमाह ॥ **अस्येति** ॥ यः प्राणेनेत्यादिवाक्यमप्यैक्यपरं इत्यत्र वाक्यशेषं दर्शयति ॥ **योऽशनायेति** ॥ य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यमपि तथेत्यस्मिन्नर्थे शेषानुगुण्यमाह ॥ **परमिति** ॥ उक्तैः शेषैः संसारिणो यदधिकं ब्रह्म तस्योपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्तभेदाभावधिया द्रष्टव्यादिवाक्यमिति कृत्वनपेक्षितमात्मरूपं वेदान्तेषु विवक्षितमित्युपगमे न कश्चित् विरोधोऽस्तीति योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मिथो विरोधादित्याशङ्क्य

क्यशेषैः सत्यामेवाधिकोपदिदिक्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्यविरोधः, पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपमुपाधिकृतन्तु शारीरत्वं 'तत्त्वमसि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः। सर्वञ्चैतत् विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात् तत्र तत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः, तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः। तथा हि श्रुतिर्भवति 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येवंजातीयका। याज्ञवल्क्यादीनामपि

तात्त्विको विरोधो नास्तीत्याह ॥ पारमेश्वरमिति ॥ प्रातिभासिकस्तु विरोधस्तात्त्विकाभेदाविरोधीति मत्वाह ॥ उपाधीति ॥ जीवस्य तात्त्विकं रूपं ब्रह्मैवेत्यत्र श्रुतिसंवादमाह ॥ तत्त्वमिति ॥ सम्पदादिविषयं तत्त्वमादिवाक्यं न वस्तुविषयमित्याशङ्क्याह ॥ सर्वं चेति ॥ ८ ॥

परोक्तं लिङ्गदर्शनं प्रत्याह ॥ तुल्यं त्विति ॥ उक्तमनूद्य सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति ॥ यदित्यादिना ॥ इतश्च विद्यायाः न शेषतेत्याह ॥ याज्ञ-

ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते 'एतावदरे खल्व-मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज' इत्ये-वमादिश्रुतिभ्यः। अपि च 'यक्ष्यमाणो ह वै भ-गवन्तोऽहमस्मि' इत्येतल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरवि-द्याविषयं, सम्भवति च सोपाधिकायां ब्रह्मवि-द्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं न त्वत्रापि कर्माङ्गत्व-मस्ति प्रकरणाद्यभावात्॥ ९ ॥

यत् पुनरुक्तं 'तच्छ्रुतेः' इत्यत्र ब्रूमः॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न सर्व-विद्याविषया प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात्, प्रकृता

वल्क्येति॥ आदिशब्देन शुकादयो गृह्यन्ते। कथं तेषामकर्मनिष्ठत्वं तदाह॥ **एतावदिति**॥ उभयथा लिङ्गदर्शने संशयमाशङ्क्य परकी-यसिद्धान्तामन्यथासिद्धिं वक्तुमारभते॥ **अपि चेति**॥ तत्र यक्ष्यमाण इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह॥ **यक्ष्यमाण इति**॥ तत्रापि विद्यात्वान्न कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायामपि तत्प्रसङ्गादित्याश-ङ्क्याह॥ **सम्भवतीति**॥ नहि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण फल-वत्त्वं कर्माङ्गत्वाङ्गीकारात्तत्राह॥ **न त्विति**॥ येषां च ब्रह्मविदामपि कर्म दृश्यते, न तत्तेषां कर्म तद्धि चोदनालक्षणं तेषाञ्चाहंममाभिमा-नाभावे च चोदनाभावात् कथञ्चिदनुवर्तमानमपि तदाभासमात्रमि-ति भावः। परोक्तां श्रुतिमनूद्य तदुत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति॥ **यदि-ति**॥ ९ ॥

तद्विभजते॥ **यदेवेति**॥ विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषा-

चोद्गीथविद्या 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छां०) इत्यत्र ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यदप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येतत् समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति तत् प्रत्युच्यते, विभागोऽत्र द्रष्टव्यः विद्या अन्यं पुरुषं समन्वारभते कर्मान्यमिति शतवत्, यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै तद्वत्। न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयं 'इति नु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्, 'अथ अकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमात्। तत्र संसारिविषया विद्या विहिता

काङ्क्षस्य प्राकरणिकविशेषेण चरितार्थत्वादिति हेतुमाह ॥ प्रकृतेति ॥ आत्मधियस्तथात्वशङ्कां प्रत्याह ॥ प्रकृता चेति ॥ १० ॥

परकीयं लिङ्गान्तरं दूषयति ॥ विभाग इति ॥ चोद्यमनूद्योत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ सामान्यश्रुतौ कथं विभागः स्यात्तत्र सदृष्टान्तमाह ॥ शतवदिति ॥ समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वं उपेत्य कर्मसाहित्येन तल्लिङ्गं विभागादित्युक्तं, इदानीममुमुक्षुविषयत्वादविभागोऽपि न दूषणमित्याह ॥ न चेति ॥ तस्या मुमुक्षुविषयत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ अथेति ॥ संसारिविषये तं विद्येत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह ॥ तत्रेति ॥ उद्गीथादिविषया विहिता विद्या

प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्, कर्मापि विहितं अहितं प्रतिषिद्धञ्च यथाप्राप्तानुवादित्वात्। एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥

यच्चोक्तम् 'तद्वतो विधानात्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

'आचार्यकुलात् वेदमधीत्य' इत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः । नन्वेवं सत्यविद्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत। नैष दोषः, न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां

प्रतिषिद्धा च नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा। तथाभूतकर्मसाहचर्यादपि तथाविधैव विद्येत्याह ॥ कर्मापीति ॥ प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशेषोपादाने हेतुमाह ॥ यथेति ॥ उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वं फलितमाह ॥ एवमिति ॥ ११ ॥

लिङ्गान्तरमनूद्य सूत्रमादत्ते ॥ यच्चेति ॥ यच्चैतदुक्तमित्यर्थः। सूत्रं विवृणोति ॥ आचार्येति ॥ मात्रग्रहणेनार्थज्ञानमात्रं व्यवच्छिन्नमिति मन्वानः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अविद्वत्त्वात् विद्याहीनत्वादिति यावत्। मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधापेक्षं इत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ वेदार्थत्वादात्मनः तज्ज्ञानमपि कर्मावबोधवदधिकारेऽपेक्षि-

प्रतिपद्यत इत्येतावत् प्रतिपादयामः, यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारिणापेक्ष्यते एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

यदप्युक्तं 'नियमाच्च' इति अत्राभिधीयते ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते, यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् विद्वानेव कुर्वन्निति सम्बध्यते, तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतत् द्रष्टव्यं, 'न कर्म लिप्यते नरे' इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्व-

तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ यथेति ॥ १२ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः। लिङ्गान्तरमनूद्य सूत्रान्तरमादत्ते ॥ यदपीति ॥ अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्याचष्टे ॥ कुर्वन्निति ॥ १३ ॥

विद्वद्विषयत्वमुपेत्य परिहारान्तरमाह ॥ स्तुतय इति ॥ एवं तर्हि प्रकरणमभग्नमिति मत्वा सूत्रं विभजते ॥ कुर्वन्नेवेति ॥ विशेषमेव विशदयति ॥ यद्यपीति ॥ स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति ॥ नेति ॥ तथापि कथं स्तुतिस्तत्राह ॥ एतदिति ॥ एवं

प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्, कर्मापि विहितं अविहितं प्रतिषिद्धञ्च यथाप्राप्तानुवादित्वात्। एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते॥ ११॥

यच्चोक्तं 'तद्वतो विधानात्' इत्यत उत्तरं पठति॥

अध्ययनमात्रवतः॥ १२॥

'आचार्यकुलात् वेदमधीत्य' इत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः। नन्वेवं सत्यविद्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत। नैष दोषः, न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां

प्रतिषिद्धा च नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा। तथाभूतकर्मसाहचर्यादपि तथाविधैव विद्येत्याह॥ कर्मापीति॥ प्रकृते वाक्येऽपि विद्याकर्मणोरविशेषोपादाने हेतुमाह॥ यथेति॥ उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वं फलितमाह॥ एवमिति॥ ११॥

लिङ्गान्तरमनूद्य सूत्रमादत्ते॥ यच्चेति॥ यच्चैतदुक्तमित्यर्थः। सूत्रं विवृणोति॥ आचार्येति॥ मात्रग्रहणेनार्थज्ञानमात्रं व्यवच्छिन्नमिति मन्वानः शङ्कते॥ नन्विति॥ अविद्वत्त्वात् विद्याहीनत्वादिति यावत्। मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधापेक्षं इत्याह॥ नेत्यादिना॥ वेदार्थत्वादात्मनः तज्ज्ञानमपि कर्मावबोधवदधिकारेऽपेक्षि-

प्रतिपद्यत इत्येतावत् प्रतिपादयामः, यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारिणापेक्ष्यते एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२॥

यदप्युक्तं 'नियमाच्च' इति अत्राभिधीयते ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इत्येवमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते, यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् विद्वानेव कुर्वन्निति सम्बध्यते,तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतत् द्रष्टव्यं, 'न कर्म लिप्यते नरे' इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्व-

तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ यथेति ॥ १२ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्ताविति शब्दः । लिङ्गान्तरमनूद्य सूत्रान्तरमादत्ते ॥ यदपीति ॥ अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्याचष्टे ॥ कुर्वन्निति ॥ १३ ॥

विद्वद्विषयत्वमुपेत्य परिहारान्तरमाह ॥ स्तुतय इति ॥ एवं तर्हि प्रकरणमभग्नमिति मत्वा सूत्रं विभजते ॥ कुर्वन्नेवेति ॥ विशेषमेव विशदयति ॥ यद्यपीति ॥ स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति ॥ नेति ॥ तथापि कथं स्तुतिस्तत्राह ॥ एतदिति ॥ एवं

त्यपि पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्या-
सामर्थ्यादिति। तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तदवष्टम्भात् फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति, कामकारेणेति। श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनां 'एतद्ध स्म वै तत् पूर्वे विद्वांसः न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः' इति। अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत् कालान्तरभावीत्यसकृदावेदितं, अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं

कर्म कुर्वत्यपि त्वयि नेतो ब्रह्मभावात् विद्यागम्यादन्यथा संसारापत्तिरस्ति यतो न कर्म लिप्यते इति योजनां गृहीत्वोपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ १४ ॥

पूर्वपक्ष हेतूनेवमुन्मथ्य स्वपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥ **कामेति** ॥ इतश्च विद्याया न कर्माङ्गतेति चकारार्थमाह ॥ **अपि चेति** ॥ स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गादपि विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति ॥ **एक इति** ॥ येषां नोऽस्माकमयमपरोक्षः सन्नात्माऽयं लोकः प्रत्यक्षं फलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रादि न हुतवन्त इत्यर्थः। मोक्षस्यादृष्टफलत्वात् कथं मुक्तत्वनिश्चयात् प्रजादित्यागसिद्धिस्तत्राह ॥ **अनुभवेति** ॥ ब्रह्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिना दध्या क्रत्वङ्गसम्बन्धित्वेऽपि फलान्तरयोगित्वात् गोदोहनवदिति मत्वाह ॥ **अतोऽपीति** ॥ १५ ॥

नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपमर्दमामनन्ति 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत, तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते, न च तत्र

अधिकोपदेशादित्यत्रात्मनोऽशनायात्ययात् तद्धीर्न कर्माङ्गमित्युक्तमिदानीमशेषक्रियादिविभागोपमर्दकत्वादपि न कर्माङ्गमित्याह ॥ ॥ **उपमर्दञ्चेति** ॥ इतश्चात्मधीर्न कर्माङ्गमिति चकारार्थमाह ॥ **अपि चेति** ॥ हेत्वन्तरं स्फोरयति ॥ **कर्मेति** ॥ विद्यासामर्थ्यात् प्रपञ्चोपमर्दे फलितमाह ॥ **वेदान्तेति** ॥ आत्मज्ञानस्यादीयमानक्रत्वङ्गविरोधित्वे फलितं निगमयति ॥ **तस्मादिति** ॥ १६ ॥

विद्यास्वातन्त्र्ये हेत्वन्तरमाह ॥ **ऊर्ध्वरेतःस्विति** ॥ विद्याकर्मणि नाङ्गाङ्गिभूते मिथो व्यतिरेकित्वादनुगमननैष्ठिकव्रतवदिति मत्वा

कर्माङ्गत्वं विद्याया उपपद्यते. कर्माभावात्, न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति। स्यादेतत् ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते त्रयो धर्मस्कन्धाः 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये' 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति'। 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्येवमादिषु। प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानामप्राकृतानपाकृतर्णानाञ्चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः॥ १७॥

योजयंति ॥ ऊर्ध्वेत्यादिना ॥ तथापि कथं कर्माङ्गत्वं विद्याया व्यासेध्यते तत्राह ॥ न चेति ॥ तेषामपि स्नानादिकर्मास्तीत्याशङ्क्याह ॥ ॥ न हीति ॥ बाधितानुवृत्त्या तत्सद्भावेऽपि वैदिकाग्निहोत्राद्यभावात् क्रत्वङ्गता ज्ञानस्येत्यर्थः। शब्द हीति सूत्रावयवव्यावृत्त्यामाशङ्कामाह ॥ स्यादिति ॥ सूत्रावयवेनोत्तरमाह ॥ तदपीति ॥ कर्मानधिकृतान्धादिविषयं पारिव्राज्यमित्याशङ्क्याह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ ऋणापाकरणे श्रुतिस्मृतिभ्यां गृहस्थस्यैवापाकृतर्णत्रयस्यैवोर्ध्वरेतःशब्दितमैथुनासमाचारोपलक्षितं पारिव्राज्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपाकृतेति ॥ साक्षाद्विधिश्रुतिविरोधेऽर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्बाध्यतेत्यभिप्रेत्योक्तं ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्या दर्शिता, स्मृतिस्तु यस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते यमिच्छेत् तमावशेदित्याद्योदाहार्या। ऊर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु विद्यायाः सिद्धौ फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्याः स्वा-

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां सद्भावायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति, यतः परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते न विधिं, कुतः, न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तरपरत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते, त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः,

तन्त्र्ये केवलायाः सिद्धा मुक्तिः फलितेति वक्तुमितीत्युक्तम ॥ १७ ॥

पूर्वाधिकरणावान्तरसूत्रेणाक्षेपलक्षणां सङ्गतिं विवक्षन्नाक्षिपति ॥ **परामर्शमिति** ॥ ऊर्ध्वरेतःशब्दितं पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमनुष्ठेयं वेति भ्रान्तिप्रमाणमूलत्वाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षयति ॥ **त्रय** इति ॥ अत्र शास्त्रीयसम्यग्ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनप्रसङ्गादनुष्ठेयमुच्यत इति स्फुटा पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे पारिव्राजके विद्याप्रसिद्धेर्विभ्रमत्वात्तस्याः न स्वातन्त्र्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यास्तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्सिद्धिरिति स्वीकृत्य परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाङ्क्षायामचोदनेति हेतुत्वेन व्याचष्टे ॥ **कुत** इति ॥ पूषा प्रपिष्टभाग इतिवत् कल्प्यतां विधिरित्याशङ्क्य ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वात् वाक्यजातस्य नैवमिति चशब्दार्थमाह ॥ **अर्थान्तरेति** ॥ तत्र ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वं त्रयइत्यादिवाक्यस्य साधयति ॥ **त्रय** इत्यादिना ॥ अन्यत्र विहितस्यान्यत्र

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्यात्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति। ननु परामर्शेऽप्याश्रमा गम्यन्ते एव, सत्यं गम्यन्ते स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः, अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणीयास्ते भविष्यन्त्यनधिकृतविषया वा। ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टं यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथम इति, सत्यमेवं तथापि

परामर्शादन्यत्र विधिकल्पनादिहैव कल्पना लघ्वीत्याशङ्कते ॥ नन्विति ॥ परामर्शस्यानुवादाख्यस्य पुरावादापेक्षत्वात् तद्वशादाश्रमप्रतीतिमङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि तद्विषयश्रुतेरन्यत्राश्रितत्वात् गौरवमित्याशङ्क्याह ॥ स्मृतीति ॥ तयोरपि श्रुतिमूलत्वात् विधियुक्तश्रुतिकल्पनादिहैव तत्कल्पने लाघवमित्याशङ्क्याह ॥ अतश्चेति ॥ प्रत्यक्षश्रुतिर्यावज्जीवादिश्रुतिः। निरालम्बनत्वात् कथमपि सालम्बनत्वं युक्तमिति कल्पनान्तरमाह ॥ अनधिकृतेति ॥ येऽन्धादयो नित्यादिकर्मस्वनधिकृतास्तद्विषया आश्रमान्तरस्मृतयस्तदाचाराश्चेत्यर्थः आश्रमान्तराणां परामर्शेऽपि गार्हस्थ्यवत् प्रामाणिकत्वसिद्धेरनुष्ठेयतेति शङ्कते ॥ नन्विति॥ परामर्शसाम्यमङ्गीकरोति॥ सत्यमिति॥ तर्हि प्रामाणिकत्वे नानुष्ठेयत्वमपि तुल्यं स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्रात् गार्हस्थ्यसिद्धिरपि तु प्रत्यक्षश्रुतिविधानादिति विशेषमाह॥ तथा-

यो गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव तदस्तित्वं, तस्मात् स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः। अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वे पशवो विदुः' इत्येवमाद्या। तथा 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तपः श्रद्धे ये त्युपवसन्त्यरण्ये' इति च देवयानोपदेशो नाश्रमान्तरोपदेशः। सन्दिग्धञ्चाश्रमान्तराभिधानं 'तप एव द्वितीयः' इत्येवमादिषु। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति लोकसंस्तवोऽयं न पारिव्राज्यविधिः।

पीति॥ गार्हस्थ्यमेकमेव श्रौतमिति स्थिते ब्रह्मसंस्थतास्तुत्यर्थमेव त्रय इत्याद्याश्रमान्तरवचनमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति॥ निन्द्यमानत्वात् चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमित्याह॥ अपि चेति॥ तत्र सूत्रावयवं योजयति ॥अपवदतीति॥ तत्र त्रय इत्यादिवाक्यस्यान्यार्थत्वमुक्त्वा वाक्यान्तरस्यापि तद्वदेवार्थान्तरपरत्वमाह ॥तथेति॥ ते विरजामभिसम्भवन्ति सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति वाक्यशेषाद्देवयानोक्तिपरं तदित्यर्थः। आश्रमवाचकशब्दाभावाच्चार्थान्तरपरत्वमित्याह ॥ सन्दिग्धं चेति ॥ प्रव्रजन्तीत्याश्रमवाचिशब्ददृष्टेरनुष्ठेयं पारिव्राज्यं इत्याशङ्क्याह॥ तथेति ॥ एवं विशिष्टोऽयमात्मलोको येनेदं साक्षात्

ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानाम्। सत्यमेवमेतत् अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम्॥ १८॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥१९॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते, वेदेषु श्रवणादग्निहोत्रादीनाञ्चावश्यानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाश्रमान्तरमप्यनिच्छता प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः। कुतः, साम्यश्रुतेः, समाना हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्याद्या, यथेह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टमेवमाश्रमान्तरमपीति

कर्तुमिच्छन्तो दुरनुष्ठेयामपि प्रव्रज्यां कुर्वन्तीति। श्रुतिर्न तद्विषयो विधिर्वर्तमानोपदेशादित्यर्थः। पूर्वपक्षमाक्षिपति॥ नन्विति॥ प्रत्यक्षविधानमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्हि पूर्वपक्षासिद्धिरित्याशङ्क्य नास्तीदं विधानमिति कृत्वा चिन्तयमित्याह॥अनपेक्ष्येति॥ १८॥

सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति॥ अनुष्ठेयमिति॥ पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासप्रतिज्ञां विवृणोति॥ वेदइति॥ तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह॥ कुतइति॥ तस्याक्षरार्थमाह॥समाना हीति॥ तस्यैव तात्पर्यार्थमाह॥यथेति॥त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोर्ध्वरेतसः आश्रमाः श्रुत्यन्तर-

प्रतिपत्तव्यं, यथा च शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये तस्मात् तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य। तथा 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः 'ये चेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपास-

सिद्धा एव परामृश्यन्ते एतद्वाक्यपरामृष्टत्वात् गार्हस्थ्यवदित्यर्थः। परामर्शस्य विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह ॥ **यथेति** ॥ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुत इत्यत्रोपवीतविधिपरे वाक्ये विध्यन्तरसिद्धयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोर्यथा परामर्शः तथात्रापीत्यक्षरार्थः। निवीतं मनुष्याणामित्यादिदर्शपूर्णमासयोः श्रुतं, तत्रोपवीतं विधीयत एवेतरयोस्तु विधिरर्थवादो वेति संशये सत्यपूर्वार्थलाभात् मनुष्यशब्दस्य च मनुष्यप्राधान्यवादित्वादातिथ्ये कर्मणि निवीतं पित्र्ये च प्राचीनावीतमिति प्राप्ते मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय कण्ठलम्बिवस्त्रधारणस्य वा देहार्द्धबन्धनस्य वा निवीतस्य प्राप्तत्वात् प्राचीनावीतस्य च पितृयज्ञे वाक्यान्तरेण प्राप्तेस्तदनुवादेन निवीतमित्यादिः उपवीतं स्तोतुमर्थवाद इति प्राच्यां मीमांसायां स्थितं, तथैव परामर्शश्रुतावपि त्रय इत्याद्यायां गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि विहितमेवान्यत्र परामृश्यते तस्य विध्यपेक्षत्वादित्यर्थः। साम्यश्रुतिफलमाह॥ **तस्मादिति** ॥ त्रय इत्यत्राश्रमान्तरस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता सम्प्रति पारिव्राज्यवाक्ये साम्यश्रुतिमाह ॥ **तथेति** ॥ अस्येति पारिव्राज्योक्तिः विधेयसाहित्यादस्यापि विधेयतेत्यर्थः। वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह ॥ **ये चेति** ॥ अस्येति वानप्रस्थोक्तिः। विधेयपञ्चाग्निविद्यया तस्य सहोक्तिरस्ति तेन तद्वदेव

ते' इत्यस्य च पञ्चाग्निविद्यया । यत्तूक्तं 'तप ए-
व द्वितीयः' इत्यादिष्वाश्रमान्तराभिधानं सन्दि-
ग्धमिति नैष दोषः, निश्चयकारणसद्भावात्। त्रयो
धर्मस्कन्धा इति हि स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातं नच
यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽ-
न्यत्राश्रमसम्बन्धात् त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्य-
न्ते। तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्क-
न्धो निर्दिष्टः, ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्दे-
शः तप इत्यपि कोऽन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्ध-
र्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत 'ये चेमेऽरण्ये' इति चार-
ण्यलिङ्गात् श्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । त-
स्मात् परामर्शेऽप्यनुष्ठेयमाश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

वानप्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिमुद्भाव्य प्रत्याह ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ किं तन्निश्चयकरणं तदाह॥ त्रय इति॥ स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्रित्वप्रतिज्ञा स्यादित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ यजेत दद्यादित्याद्युत्पत्तिविधिभिन्नाः सन्तो बहवो धर्मा नाश्रमसम्बन्धमन्तरेण त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यद्याश्रमपरः स्कन्धशब्दो न स्यान्न स्यात्ततो यज्ञादीनां त्रित्वं तेषां अधिकत्वादतः स्कन्धशब्दस्य समूहार्थयोगात् त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमित्यर्थः । कथं तर्हि तेषामाश्रमाणां विभागस्तत्राह ॥ तत्रेति ॥ वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति ॥ ये चेति ॥ परोक्तं निरस्य स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वायमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रं। ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत प्रतीयते चात्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कन्धाः ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति। सत्यमेतत्, सतीमपि त्वेकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः, अपूर्वत्वाद्विध्यन्तरस्यादर्शनात् विस्पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययात् गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वप्रयोजनानु-

परामर्शमुपेत्यानुष्ठेयत्वमुक्तमिदानीं विधिरेवायमित्याह॥ विधिर्वेति ॥प्रतिज्ञां विभजते॥ विधिरिति॥ स्मृत्याचारयोराश्रमचतुष्टयनिविष्टयोर्भ्रान्तित्वायोगात् मूलकल्पनायां विधियुक्तवाक्यकल्पनात् लघीयः त्रय इत्यादिष्वाश्रमविधिकल्पनमिति भावः। अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयात् तद्भङ्गेनात्राश्रमविधिकल्पनमयुक्तमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ एकवाक्यताधीरेव कथं तत्राह॥ प्रतीयते चेति॥ एकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदो न युक्तिमानित्यङ्गीकरोति॥ सत्यमिति॥ आश्रमाणां पूर्वसिद्धेरभावात् तत्परामर्शेन स्तुतेरयोगादेकवाक्यतैवात्रायुक्तेत्याह ॥ सतीमपीति॥ किञ्च विधियुक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वोपगमाप्रसक्त्या स्वपक्षहानात् तत्कल्पनादिहैवाभीष्टे वाक्ये विधिमात्रकल्पना युक्तेत्याह॥ विध्यन्तरस्येति॥ किञ्च मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययं त्यक्त्वा स्तुतिलक्षणैकवाक्यत्वकल्पनायोगात् वाक्यभेदेन विधिरेवायमित्याह ॥ विस्पष्टाच्चेति॥ एकवाक्यताज्ञानेऽपि तत्त्यागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टा-

पपत्तेः धारणवत्, यथा 'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात्। तथा चोक्तं शेषलक्षणे 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति, तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते। यद्यपि परामर्श एवायमाश्रमान्तराणां तथापि ब्रह्मसंस्थता

न्तमाह ॥ **धारणावदिति** ॥ महापितृयज्ञे दिष्टंगताग्निहोत्रे च श्रुतं वाक्यमुदाहरति ॥ **अधस्तादिति** ॥ उदाहरणव्याख्योपयोगित्वेन वाक्यस्याभीष्टमर्थमाह ॥ **अत्रेति** ॥ प्रकृते कर्मविशेषे स्रुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रतिपदा नीयते तदा पित्र्ये होमे तस्य हविषोऽधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्यत्राधोधारणस्य विहितत्वादुपरि हीति तच्छेषानुवादतया तदेकवाक्यत्वसिद्धावप्युपरिष्टात् समिद्धारणस्यापूर्वत्वात् दैवे होमे वाक्यभेदं कृत्वा तद्विधीयत इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे तार्तीयं सूत्रमुदाहरति ॥ **तथेति** ॥ उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्रोपरिधारणं विधीयते न वेति सन्देहे धारयतीति वर्तमानापदेशादुपरि हीति हिशब्दश्रुतेश्चोपरि समिधः प्राप्तेर्हविषश्चाभ्यर्हितद्रव्यत्वेन येन केनाच्छादनप्राप्तौ स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुवदतीति वाक्यान्तरप्राप्तसमिन्नियमनात् अनुवादो न विधिरिति प्राप्ते स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्येति हविषः प्राग्देशसमिद्धारणस्य प्राप्तत्वेऽपि तस्मादुपरि तद्धारणस्य अप्राप्तेर्भङ्क्त्वा हिशब्दं पञ्चमलकारेण विधिरेवायमित्याह ॥ **विधिस्त्विति** ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ॥ **तद्वदिति** ॥ परामर्शपक्षमेवावलम्ब्याश्रमाणां परामर्शेऽपि पारिव्राज्यस्य विधिरेष्टव्योऽन्यथा स्तुत्ययोगादित्याह ॥ **यद्यपीति** ॥ ब्रह्मसंस्थता यावत् स्तूयते तद्विधीयत

तावत्संस्तवसामर्थ्यादवश्यंविधेयाऽभ्युपगन्तव्या। सा च किं चतुर्ष्वाश्रमेषु यस्य कस्यचिदाहोस्वित् परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यं, यदि च ब्रह्मचार्यान्तेष्वाश्रमेषु परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामिप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वाश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भविष्यति. अथ न परामृष्टस्ततः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति, तत्र तपःशब्देन वैखानसग्राहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति केचित्, तदयुक्तं, न हि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति यथात्र ब्रह्मचारिगृहमेधि-

इति न्यायात् विधेयत्वेऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्याशङ्क्य तदर्थं विचारमवतारयति ॥ सा चेति ॥ पक्षद्वयस्य निर्बीजत्वात् नेदं विचार्यमित्याशङ्क्य विचार्यश्रुतौ परिव्राजकोऽपि परामृष्टो नवेति विकल्प्याद्यमनूद्य प्रथमपक्षव्याप्तिमाह ॥ यदीति ॥ परामृष्टत्वाविशेषाच्च चतुर्ष्वाश्रमेषु यः कश्चित् ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीति सम्बन्धः। ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कस्मात् न स्यादित्याशङ्क्यानाश्रमित्वस्य निन्द्यमानत्वादित्याह ॥ अनाश्रमित्वेति ॥ द्वितीयमनूद्य तत्पक्षव्याप्तिमाह ॥ अथेति ॥ पक्षयोः सम्भावनया विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह ॥ तत्रेति ॥ परिव्राजकस्यापि यमनियमादितपःसम्भवादित्यर्थः। आश्रमाणामेकैकशोऽसाधारणधर्मरूपदर्शनायोपक्रमस्तदनुसारेणोपसंहारस्य युक्तत्वात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिति दूषयति ॥ तदिति ॥ किं

नावसाधारणेनैव स्वेनस्वेन विशेषणेन विशेषितावेवं भिक्षुर्वैखानसावपीति युक्तं । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां कायक्लेशप्रधानत्वात्तपःशब्दस्य तत्र रूढेः, भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंयमादिर्लक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्येत, चतुष्ट्वेन च प्रसिद्धा आश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यं । अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'त्रय एते पुण्यलोकभाजः एकोऽमृतत्वभाक्' इति । पृथक्त्वे च व्यपदेशोऽवकल्पते, न ह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावन्यतरस्तुतयोर्महाप्रज्ञ इति, भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्द-

तर्हि युक्तं तदाह ॥ यथेति ॥ कस्तर्हि तपः शब्दार्थः तत्राह ॥ तपश्चेति ॥ तेषां तत्प्रधानत्वेऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं किन्न स्यात्तत्राह ॥ तपःशब्दस्येति ॥ तस्य कृच्छ्रादौ रूढेरन्यत्र तदभावात्तेन वानप्रस्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि परिव्राजकधर्मेऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तत्राह ॥ भिक्षोस्त्विति ॥ इतश्च पूर्वं परिव्राजको नोक्त इत्याह ॥ चतुष्ट्वेनेति ॥ न हि प्रसिद्धसंख्याभेदेषु संख्यान्तरोक्तिर्युक्तेत्यर्थः । पृथगुक्तिसामर्थ्यादपि प्रकृताश्रमत्रयातिरिक्तो ब्रह्मसंस्थ इत्याह ॥ अपि चेति ॥ भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथक्त्वं तत्राह ॥ पृथक्त्वे चेति ॥ सर्व एते पुण्यलोका इत्यत्र भिक्षुरपि परामृष्टश्चेत्तस्य ब्रह्मसंस्थत्वाभावात् अमृतत्वमेवेति न पुण्यलोकत्वं विरोधान्न च तपःशब्देन भिक्षोरपि ग्रहे तद्वर्जनं युक्तमेव इति प्रकृतानां कार्त्स्न्येन परामर्शात् तस्मात् भेदोक्त्या पृथक्त्वमेवेत्यर्थः । अपृथक्त्वे भेदोक्तिरयुक्तेत्य-

प्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति । तस्मात् पूर्वे त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिशिष्यमाणः परिव्राडेवामृतत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात् प्रवर्तमानः सर्वत्र सम्भवन् परिव्राजक एवावतिष्ठेत, रुढ्यभ्युपगमे वाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते, तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न सम्भवति स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात्, परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसन्न्यासात् प्रत्यवायो न सम्भवति अननुष्ठाननिमित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो

त्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ पृथक्त्वे तु तदुक्तिर्युक्तेत्याह ॥ भवतीति ॥ न चावस्थाभेदापेक्षया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सिद्धिः अपृथक्त्वेऽपि वाच्यं, सति कर्मित्वे मन्दप्रज्ञत्वे च ब्रह्मसंस्थताया महाप्रज्ञत्वस्य चायोगात् पृथकत्वध्रौव्यादिति मत्वोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ किमेष ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिको रूढो वेति विकल्प्याद्येन परिव्राजकमात्रविषयतेति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ द्वितीयं निराह ॥ रूढीति ॥ यौगिकत्वमुपेत्य परिहरति ॥ अत्रेति ॥ यथोक्तं ब्रह्मसंस्थत्वमन्येषा मपि सिध्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तच्चेति ॥ तुल्यं संन्यासिनोऽपि तस्याश्रमकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायित्वं तत् कुतोऽस्य ब्रह्मसंस्थत्वं तत्राह ॥ परिव्राजकस्येति ॥ तस्यापि शमदमाद्यनुष्ठेयमिति कुतो ब्रह्मसंस्थतेत्याशङ्क्याह ॥ शमेति ॥ तत्र हेतुः ॥ ब्र-

विचारः प्रवर्तितः, विद्यते एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रज्येत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा' इति। न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुं, अविशेषश्रवणात् पृथग्विधानाच्चानधिकृतानां। 'अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा' इत्यादिना। ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वं, तच्च दर्शयति 'अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भै-

र्हस्थ्ये वैराग्यं दैवयागात् यदि स्यादित्यर्थः । यत्त्वनधिकृतान्धादिविषयः सन्न्यासः स्यादिति तत्राह ॥ नचेति ॥ अविशेषश्रुतिरसति बाधके न विशेषसङ्कोचमर्हतीत्यर्थः। इतश्चेदं वाक्यं नानधिकृतविषयमित्याह ॥ पृथगिति ॥ अनधिकृतानां सन्न्यासस्येति शेषः। व्रती गोदानादिवेदव्रतवान्, अव्रती तद्विपरीतः। स्नातको गुरुकुलनिवृत्तिरूपः स्नानानन्तरमपि गुरुशुश्रुषापरः, तद्विपरीतोऽस्नातकः । उत्सन्नाग्निर्मृतभार्यः पूर्वमेवाग्निपरिग्रहरहितो वा परिव्रजेदिति कर्माधिकारप्रतिपत्तिहीनानामपि सन्न्यासस्य पृथगुक्तेर्न वाक्यमनधिकृतविषयमित्यर्थः। सन्न्यासविधेरनधिकृताविषयत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ ब्रह्मेति॥ श्रवणादिद्वारा संन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यार्थत्वं प्रकरणादिसिद्धं तेन समर्थस्यैवाधिकारस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ पारिव्राज्यस्य ब्रह्मधीदार्ढ्यार्थत्वे श्रुतिं प्रमाणयति ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मभूयाय तत्साक्षात्कारायेत्यर्थः ।

क्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति' इति। तस्मात् सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः, सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः,इयमेवर्गग्निः साम,अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी (छां० उ०) इत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गी-

अन्तर्गर्भिताधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रामाणिकत्वं तच्छब्दार्थः । तेषां प्रमितत्वेऽपि प्रकृते किं जातमित्याशङ्क्य प्रथमाधिकरणार्थं निगमयति ॥ सिद्धश्चेति ॥ २० ॥

अनुष्ठेयसाम्यश्रुतेराश्रमान्तरमनुष्ठेयतया विधेयमित्युक्तं, सम्प्रति रसतमत्वादीनामङ्गाश्रितत्वेनेयमेव जुहूरित्यादिस्तुतितुल्यतया स्तुत्यर्थत्वमित्याशङ्क्य प्रत्याह ॥ स्तुतीति ॥ अधिकरणस्य विषयं वदन् वाक्यानि पठति ॥ स इति ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋगृचः साम साम्न उद्गीथो रसः' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'स एष रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां भूतेषूत्तरोत्तरसारत्वेनोक्तानामतिशयत्वेन सारो रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं तदर्हतीति परार्ध्यं परब्रह्मवदुपास्य इत्यर्थः । पृथिव्याद्यपेक्षयाऽष्टमः कोऽसौ यदुद्गीथो य उद्गीथ ॐकार इत्यर्थः उद्गीथाद्यङ्गावबद्धश्रुतीरधिकृत्य पर्णमयीत्वादावङ्गसम्बन्धे विध्युपलब्धेस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्या-

थादिस्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इत्यस्मिन् संशये स्तुत्यर्था इति युक्तं, उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात्, यथा 'इयमेव पृथिवीजुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्लोक आवहनीयः' इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थास्तद्वदिति चेन्नेत्याह। न स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तं, अपूर्वत्वात्, विध्यर्थतायां ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति, स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात्, विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना

दौ स्तुत्युपलब्धेश्च संशयमाह ॥ किमिति ॥ अङ्गावबद्धानामपि बुद्धीनां स्तुतित्वाभावात् विधेयतया स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वे सत्यमनङ्गात्मधियः स्वतन्त्रतया फलवत्त्वमुपनिषदुत्पन्नायाः किं वक्तव्यमित्युक्तिरत्र पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स्तुतित्वादङ्गधीष्वनुष्ठानासिद्धिः सिद्धान्ते तासां विधेयत्वात् तत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति ॥ इत्यस्मिन्निति ॥ विमताः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्माङ्गेषु उत्कृष्टपदार्थाध्यासप्रत्ययरूपत्वात् स्वर्गो लोक आहवनीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुहूरियमेव पृथिवीति स्तूयते कूर्मश्च नयनगतः सन्नादित्य इति आहवनीयोऽग्निः स्वर्गलोक इतिवत् स्तुतिरेवेत्यर्थः । स्तुतिकल्पनात् विधिकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफलाभावादिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ विमताः प्रत्ययाः न कर्माङ्गस्तुतयोऽपूर्वार्थत्वात् क्रत्वन्तरवदित्याह ॥ नेति ॥ विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयो विशिष्टफलसम्बन्धित्वात् सम्मतवदित्याह ॥ विधीति ॥ 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादिवदुद्गीथादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वेऽपि कस्मादर्थवत्त्वं न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ विधायकस्येति ॥ अस्तु तर्हि विधायकशब्दशेषत्वेनै-

स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तं, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' (मीमांसा)इत्यत्र। प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात्, इयमेव जुहूरित्यादि तु विधिसन्निधावेवाम्नातमिति वैषम्यं,तस्माद्विध्यर्था एवंजातीयकाः श्रुतयः॥ २१॥

भावशब्दाच्च॥ २२॥

उद्गीथमुपासीत सामोपासीताहमुक्थमस्मि' इति विद्यात्(छां०उ०)इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाःश्रूयन्ते,ते च स्तुतिमात्रप्रयोजन-

वोद्गीथादिश्रुतीनामपि स्तावकतयाऽर्थवादत्वं तत्र वाच्यं, किमुद्गीथादिप्रत्ययैरुद्गीथादिविधिः स्तूयते किं वा तदुपास्तिविधिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ प्रदेशान्तरेति ॥ उद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानान्न तेनोद्गीथादिश्रुतीनामेकवाक्यता । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयोऽतत्प्रकरणस्थत्वात् क्रत्वन्तरवदिति भावः । परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति ॥ इयमेवेति ॥ अनुमानत्रयफलं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ २१ ॥

न द्वितीयः, उपास्यविषयार्पणेन विध्यन्वययोगे लक्षणया स्तुत्यर्थत्वायोगादित्याह ॥ भावेति॥ सन्निहितविधेर्विषयार्पणेनार्थवत्त्वे रसतमादिवादानां सम्भवति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्रायुक्तं स्तुत्यपेक्षया विषयार्पणस्यान्तरङ्गत्वात् तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किमु वक्तव्यमिति मन्वानो व्याचष्टे ॥ उद्गीथमिति ॥ निमन्त्रणादिष्वपि लिङा-

तायां व्याहन्येरन्। तथा च न्यायविदां स्मरणं 'कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमं। एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्' ॥

इति। लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमानास्त एवं स्मरन्ति। प्रतिप्रकरणञ्च फलानि श्राव्यन्ते 'आपयिता ह वै कामानां भवति' 'एष ह्येव कामागानस्येष्टे' 'कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च' इत्येवमादीनि। तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥ २२ ॥

दिस्मरणात् कथमुपासीतेत्यादिशब्दस्य विधिपरतेत्याशङ्क्याह ॥ **तथा चेति** ॥ धातूनामनेकत्वेऽपि डुकृञ् करणे भू सत्तायां अस भुवीति त्रीनेव धातून् भावनासामान्यवाचिनः सर्वव्याप्त्यर्थमुदाहरति ॥ **कुर्यादिति** ॥ आक्षिप्तकर्तृका भावना कुर्यादित्युक्ता सैवाक्षिप्तकर्मिका क्रियेतेत्युदाहृता सैव कर्त्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽभिहितेति भावः। भवेदित्यत्रापि भूयेत भवितव्यमित्युदाहार्यं, भवतेरस्तेश्चैकार्थ्येऽपि प्राप्त्याद्यर्थं भवतिं दृष्ट्वा पृथगस्तिमुदाहरति ॥ **स्यादिति** ॥ यथापूर्वमुदाहरणमिहापि द्रष्टव्यं। पाठक्रममनुसृत्य पञ्चममित्युक्तं। एतद्धात्वनुगतप्रत्ययैः सर्वभावनानुगतः श्रेयःसाधनत्वरूपो विधिरुच्यते न तु प्रतिधातुं प्रतिप्रत्ययं च भावनाभेदोऽस्तीति मत्वाह ॥ **एतदिति** ॥ कथं तर्हि निमन्त्रणादिषु लिङादिस्मरणं मिथोविरोधादित्याशङ्क्योत्सर्गतो वेदे विधिपरा लिङादयोऽपवादादन्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ **लिङादीति** ॥ उद्गीथादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वाभावे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह ॥ **प्रतीति** ॥ फलभेदश्रवणमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ पूर्वोक्तापूर्ववत्त्वादिसमुच्चयार्थमपीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च' 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस' इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वाख्यानेषु संशयः किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थान्याहोस्वित् सन्निहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति। पारिप्लवार्था इ-

उद्गीथादिश्रुतेरुपास्तिविषयार्पकत्वं ज्यायो रसतमत्वादेरित्युक्तं, अधुनाऽऽख्यानानामपि विद्यास्तुतेः सकाशात् पारिप्लवशेषत्वं ज्यायोऽनुष्ठानावसानयोगादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ पारिप्लवेति ॥ विषयोक्तिपूर्वकमाख्यानत्वसाम्यात् विद्यासन्निधेश्च संशयमाह ॥ अथेत्यादि ॥ पारिप्लवप्रयोगो नामाश्वमेधे पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीतेत्यादि नानाविद्याख्यानकथनं विहितं, अत्र चोपनिषद्गताख्यानानां तादार्थ्यनिरासेन तत्रतत्र सन्निहितस्वतन्त्रपुरुषार्थहेतुविद्यार्थत्वसमर्थनात् पादादिसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्रयोगशेषत्वात् आख्यानानां वेदान्तगतानामपि तद्भावात् विद्याप्राधान्यासिद्धिः सिद्धान्ते विशेषणात् उपनिषदाख्यानानां व्यवच्छेदात् तेषामप्रयोगशेषत्वात् विद्याप्रधानत्वसिद्धिरिति स्फुटे पूर्वपक्षयति ॥ पारिप्लवेति ॥ गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादौ संसिद्धमित्याशङ्क्य पारिप्लवश्रुतिविरोधे लिङ्गमप्रयोजकमित्या-

मा आख्यानश्रुतयः, आख्यानसामान्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदान्तानां न स्यात्, मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वादिति चेत् तन्न, कस्मात्, विशेषितत्वात्। तथा हि 'पारिप्लवमाचक्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि का-

ह ॥ आख्यानेति ॥ 'यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो ऽभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रुयात्' इति सर्वासामृचामस्मिन् ग्रहशंसने पूर्वश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिस्विकविनियोगवदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाचक्षीतेति चोदितानामेतेन लिङ्गेन सन्निधेर्वा विद्यायां विनियोगः स्यात् इत्याशङ्क्य प्रातिस्विकविनियोगस्य समुदायविनियोगस्य च श्रौतत्वेन तुल्यत्वात् प्रकृते च तदभावात् मैवमित्याह ॥ ततश्चेति ॥ आख्यानानां प्रयोगसिद्धत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानां अतच्छेषत्वात् युक्तं विद्याप्रधानत्वमित्याशङ्क्याह ॥ मन्त्रवदिति ॥ 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रे कस्यचिद्देवपदस्य समवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्तराणामपि तच्छेषत्वमिष्टं तथाख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकवाक्यत्वेन सर्वोपनिषदां तच्छेषत्वान्न विद्याप्रधानतेत्यर्थः। सामान्यश्रुतेर्विशेषोक्त्या तत्परत्वान्न तया लिङ्गादिबाधोऽस्तीति सिद्धान्तयति ॥ तन्नेत्यादिना ॥ अश्वमेधे प्रथमेऽहनि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्याह, द्वितीयेऽहनि 'यमो वैवस्वतः' इति, तृतीयेऽहनि 'वरुण आदित्यः' इत्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे श्रुतास्तद्बलात् उपक्रमस्य सङ्कोचो युक्तः। न चोपक्रमस्थसर्वशब्दादुपसंहारस्थविशेषोक्तिरुपलक्षणार्थेति वाच्यं, आदौ सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीत्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च विधाय मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते तत्र पुनर्वि-

निचिद्देवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते। आख्यान-
सामान्यात् चेत् सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं
विशेषणं भवेत्। तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आ-
ख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां स-
न्निहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या ए-
कवाक्यतोपबन्धनात्, तथा हि तत्रतत्र सन्नि-
हिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते, प्ररोचनो-
पयोगात् प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च, मैत्रेयी-
ब्राह्मणे तावत् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्य-
या विद्ययैकवाक्यता दृश्यते, प्रातर्दनेऽपि 'प्रा-
णोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्याद्यया, 'जानश्रुतिः' इ-

धानं वाक्यशेषस्थाख्यानमध्यस्थकतिपयप्रयोगमात्रेणोपरमं व्यावर्त-
यितुमित्यर्थवानिति मत्वा सिद्धान्तं विवृणोति ॥ **पारिप्लवमिति** ॥
यच्चाख्यानसामान्यात् पारिप्लवार्था इमा श्रुतय इति तत्राह ॥ **आ-
ख्यानेति** ॥ विशेषणफलं निगमयति ॥ **तस्मादिति** ॥२३॥

तर्हि कुत्राख्यानान्युक्तानीत्याशङ्क्य विशेषणश्रुत्या सर्वश्रुतौ भ-
ग्नायां निर्बाधः सन्निधिर्विद्यास्वेवोपनिषदाख्यानानि विनियुङ्क्त इत्याह
॥ **तथा चेति** ॥ सूत्रार्थं विवृणोति ॥ **असतीति** ॥ एकवाक्यतोपस-
म्बन्धं विभजते ॥ **तथा हीति** ॥ प्ररोचनमनुरागजननं। सन्निहिताभि-
र्विद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदाहरति ॥ **मैत्रेयीति** ॥ आ-

त्यत्रापि 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्याद्यया। यथा च 'स आत्मनो वपामुदखिदत्' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्, तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

'पुरुषार्थोऽतःशब्दात्' (वे० सू० ३ । ४ । १) इत्येतद्व्यवहितमपि सम्भवादत इति परामृश्यते, अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वाद-

ख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वादर्शनाच्च न तादर्थ्यं प्रकृताख्यानानामित्याह ॥ **यथेति** ॥ उदखिदुद्धृतवान् होमायेति यावत् । श्रुतिलिङ्गसन्निधिभिर्विद्यार्थत्वे सिद्धे फलितमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ २४ ॥

कथानां विद्याशेषत्वे दर्शिते कर्मणामपि तर्हि तच्छेषत्वं तच्छेषत्वाभावेऽपि स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह ॥ **अत इति** ॥ ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणीति कर्तव्यत्वेनापेक्षते न वेति वादिविप्रतिपत्तेः सन्देहे 'यज्ञेन' इति विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तस्यामनन्वयात् तद्विषयज्ञानसाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्षतेति पूर्वपक्षे 'काष्ठैः पचति' इत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनात् ज्ञानेच्छाजनकान्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धेः साक्षादेव मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविभक्तिभङ्गात् पारम्पर्यस्यैवोपेयत्वात् नापेक्ष्य इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य सन्निहिस्यातःशब्दपरामर्शयोग्यस्याभावादतःपदानुपपत्तिमाशङ्क्य सूत्राक्षराणि योजयति ॥ **पुरुषार्थ इति** ॥ आद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्वातन्त्र्येण

ग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकविवक्षया ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाश्रमकर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति, तत्रात एवाग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्या-

पुमर्थहेतुत्वमुक्तं तच्च तथैवानूद्यते, तथा चाग्नेयादिष्वदर्शनात् न पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधीति निरस्तं। न चात्र पादादिसङ्गतिर्वक्तव्या, प्रथमाधिकरणस्यैव तत्फलविषयस्य तस्याः सुगमत्वात्, फलमपि पूर्वोत्तरपक्षयोस्तद्वदेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ आद्यस्येति ॥ स्वार्थसिद्धावेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षास्तीत्यनन्तराधिकरणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्फलमाह ॥ अधिकेति ॥ २५ ॥

ब्रह्मविद्या स्वफले न कर्मापेक्षा प्रमात्वात् सम्मतवदित्युक्तं, तर्हि तस्योत्पत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वात् तद्वदेवेत्याशङ्क्याह ॥ सर्वेति ॥ अधिकविवक्षयेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन् ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायात् विविदिषाश्रुतेश्च संशयमाह ॥ इदमिति ॥ अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थहेत्वौपनिषदात्मज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां शमादीनां च विविदिषावाक्याय विनियोगोक्तेरस्ति पादादिसङ्गतिः। पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विज्ञानान्वये तत्फलेऽपि तत्प्रसक्त्या समुच्चयसिद्धिः सिद्धान्ते परम्परया तेषां ज्ञानान्वयेऽपि तत्फलान्वये हेत्वभावात् तदसिद्ध्या ज्ञानस्यैव तत्तद्धेतुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ अपरोक्ष-

याः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते इत्येवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते, सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विरुद्धमिदं वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति। नेति ब्रूमः। उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते, कुतः यज्ञादिश्रुतेः। तथा हि श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्म-

धियो मानमात्रायतत्वात् प्रामाणिकज्ञानस्य मानहेतुषु सत्सु कर्माद्यभावेनानुदयादर्शनात् केवलव्यतिरेकाभावे च यज्ञादीनां हेतुत्वकल्पनायोगात् विविदिषाश्रुतेश्च वर्तमानापदेशित्वात् विनियोजकत्वायोगात् ज्ञानस्य फलवदुत्पत्तावपि नान्वयस्तेषामिति भावः। विविदिषावाक्ये वर्तमानापदेशेऽपि 'यस्य पर्णमयी' इत्यादाविवापूर्वत्वात् पञ्चमलकारेण ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीनि कुर्यादिति विध्युपगमादागमस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षत्वात् विषयसौन्दर्यलभ्यायामिच्छायां साक्षादन्वयायोगात् तत्फले ज्ञाने यज्ञान्वयसिद्धेर्यज्ञेनेत्यादिकरणश्रुत्या च तेषामिष्यमाणापरोक्षधीसाधनत्वदृष्टेर्ज्ञानस्य च मानायत्ततया साक्षात् यज्ञाद्यसाध्यत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्ध्या प्रत्यक्प्रवणतामुत्पाद्यापरोक्षज्ञाने पर्यवसानात् पारम्पर्येऽपि 'पचति काष्ठैः' इतिवत् करणविभक्तिसम्भवात् उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षास्तीति सिद्धान्तयति ॥ **इदमिति** ॥ आपातेन पूर्वापरविरोधप्रतीतिं शङ्कते ॥ **नन्विति**॥ विभागोक्त्या प्रत्याह॥ **नेतीति**॥ उक्तव्यवस्थायां प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह। कुत इति। हेतुं विवृणोति ॥ **तथा हीति** ॥ नन्वत्र विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते, यदि तस्यां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्वया-

णा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति, विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते। 'अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि साधनभावः सूच्यते, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योम्' इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि,

'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते'॥

इत्येवमाद्या। अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं, य-

योगात् इष्यमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीनत्वात् कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुतत्यागेन तत्फले मोक्षे किमन्वयो नेष्यते तत्राह ॥ विविदिषेति ॥ मोक्षहेतुत्वकल्पनायां 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिविरोधात् परम्परयापि हेतुत्वे बाधाभावात् बुद्धिशुद्ध्या तदुत्पत्तावेवान्वयो यज्ञादीनामित्यर्थः यज्ञादि श्रुतेरिति वाक्यान्तरमपि ग्रहीतव्यमित्याह ॥ अथेति ॥ तत्र यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विज्ञानं लिङ्गमाह ॥ अत्रेति ॥ तत्रैव लिङ्गान्तरमाह ॥ सर्व इति ॥ परम्परया कर्मणां धीहेतुत्वे स्मृतिमपि दर्शयति ॥ स्मृतिरिति ॥ उत्पत्ताविव फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मापेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टा-

था योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते। एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ त्वपेक्ष्यन्ते इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् २७

यदि कश्चिन्मन्येत न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न्याय्यः विध्यभावात्, 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवमादिका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्यास्तुतिपरा न यज्ञादिविधिपरा, इत्थं महाभागा विद्या यत् यज्ञादिभिरेवैतामवाप्तुमिच्छन्तीति, तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति

न्तमादाय व्याकरोति ॥ **अश्ववदित्यादिना** ॥ २६ ॥

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमुपदिशति ॥ **शमदमादीति** ॥ तत्र व्यावर्त्याशङ्कामाह ॥ **यदीति** ॥ विद्यास्तावकत्वेनापि सम्भवत्यर्थवत्त्वे वर्तमानताभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गादतः शब्दमात्रलभ्या विद्येति भावः । एवं तवाभिप्रायेऽपि हेत्वन्तरमवश्यमनुष्ठेयं न शब्दमात्रलभ्या विद्येति सूत्रयोजनया परिहरति ॥ **तथापीति** ॥ विविदिषावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति वि-

विद्यासाधनत्वेन शमदमादीनां विधानात्, विहितानाञ्चावश्यानुष्ठेयत्वात्। नन्वत्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः। नेति ब्रूमः, तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतेः, पश्येदिति च माध्यन्दिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि यज्ञादिश्रुतेरेव। ननूक्तं 'यज्ञादिभिर्विविदिषन्ति' इत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति। सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते, न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासम्बन्धः पूर्वं प्राप्तो येनानूद्येत। 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति' एव-

धिपरतेति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ यस्मादेवमात्मानं विदित्वा पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचरेदिति गम्यते विधिरित्याह ॥ नेतीति ॥ विध्यभावे तत्प्रशंसावैयर्थ्यादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः। काण्वपाठे विधिमुक्त्वा माध्यन्दिनपाठे विध्यभावशङ्कापि नास्तीत्याह ॥ पश्येदिति चेति ॥ विधिफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ यज्ञादीनामसाधनत्वशङ्कामापाततोऽभ्युपेत्य साधनान्तरापेक्षोक्त्येदानीं तदसाधनत्वशङ्कापि न युक्तेत्याह ॥ यज्ञादीनीति ॥ उक्तं स्मारयित्वा परिहरति ॥ नन्वित्यादिना ॥ संयोगस्यापूर्वत्वमेव स्पष्टयति ॥ न हीति ॥ इत्यपि महावाक्यैरनुष्ठानयोग्यापूर्वार्थविधिरवान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यभेदो दोष इत्यत्र पूर्वतन्त्रसम्म-

मादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' (जै० सू०) इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यासु अनभिसन्धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितं, तस्माद्यज्ञादीनि शमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि । शमादीनि विति-

तिमाह ॥ **तस्मादिति** ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं 'तस्मात् पूषा' इत्यादि । तत्र पूष्णः प्रपिष्टद्रव्यसम्बन्धः सामासिकः । न च पूषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोरास्ति तेन तदेकवाक्यतायोगात् कालत्रयास्पृष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् व्यवहारसिद्धये विधिपदमध्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्टभागः कर्त्तव्य इति विकृतौ सम्बन्धः 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदना प्रकृतौ' [जै०सू०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अवान्तरवाक्य भेदेन सूत्रकृतापि स्वीकृतो विधिरित्याह ॥ **तथा चेति** ॥ स्मृत्यनुसारेणाप्यवान्तरवाक्यस्य विधायकत्वं वाच्यमित्याह ॥ **स्मृतिष्विति** ॥ कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे फलितमाह ॥ **तस्मादिति** ॥ यज्ञादीनामपि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽनुष्ठेयत्वे शमादीनां तेभ्योऽविशेषाभावात् यावद्विद्योदयमविशेषेणानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ **तत्रापीति** ॥ २७ ॥

विदिपासंयोगात्तु बाह्यानीतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते छन्दोगानां 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' इति, तथा वाजसनेयिनां 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं' इति सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते उत स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यत इति संशये विधिरिति तावत्प्राप्तं,तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति,अतः प्राणविद्यासन्निधानात्तदङ्गत्वेने-

यज्ञादीनां शमादीनां च विद्यासन्निहितानां तच्छेषतोक्ता तत्प्रसङ्गात् विद्यासन्निध्युक्तसर्वान्नाभ्यनुज्ञानस्यापि विद्याशेषतामाशङ्क्य प्रत्याह ॥ सर्वान्नेति ॥ प्राणविदः सर्वान्नानुज्ञानं विषयं वक्तुं शाखाद्वयस्थां श्रुतिमाह ॥ प्राणेति ॥ जग्धं भक्षितं । विषयवाक्यार्थं संगृह्णाति ॥ सर्वमिति ॥ अपूर्वत्वाद्विधिश्रुतेश्च संशयमाह ॥ किमिति ॥ तत्र प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुरुषार्थज्ञानोपयुक्तायाः स्तुत्यर्थं सर्वान्नानुज्ञानकीर्त्तनमिति कथनात् पादादिसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धिः, सिद्धान्ते विदुषोऽविदुषश्चानापदि तत्सिद्धिरितिमन्वानः संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति ॥ इतीति ॥ विधिपक्षेऽनुष्ठानविशेषलाभं हेतुमाह ॥ तथा हीति ॥ सर्वान्नानुज्ञानं स्वतन्त्रमेव विधी-

यं नियमनिवृत्तिरुपदिश्यते। नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात्। नैष दोषः, सामान्यविशेषभावाद्बाधोपपत्तेः। यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च 'न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम्' इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्त्र्यपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते, एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येतेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति, न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' इति वर्तमानापदेशा-

यतामित्याशङ्क्य सन्निधिविरोधान्नैवमित्याह ॥ अत इति ॥ सर्वान्नात्तृत्वं प्राणविद्याङ्गं चेत् तर्हि 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादि शास्त्रं विरुध्येतेति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्राणविदतिरिक्तविषयं तदिति विरोधं परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ उपपत्तिमेव कर्मविषयदृष्टान्तेनोदाहरति ॥ यथेति ॥ तत्रैव विद्याविषयं दृष्टान्तमाह ॥ यथा चेति ॥ 'यदुपमन्त्रयते स हिङ्कारः' इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिङ्कारादिदृष्टिर्विहिता, सा वामदेव्यविद्या तत्रोपमन्त्रणं सङ्केतकरणं दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ एवमिति ॥ विविदिषावाक्ये वर्त्तमानापदेशेऽप्यपूर्वत्वात् पञ्चमलकाराङ्गीकारेण विधिकल्पनावत् न हेत्यादौ वर्त्तमानापूर्वत्वात् विधिरिति मतमनूद्य सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तमाह ॥ एवमिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ न हीति ॥ 'यस्य पर्णमयी'

त्, न चासत्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते। अपि च श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते 'नैवंविदि किञ्चिदनन्नं भवति' इति, न च श्वादिमर्यादमन्नं मनुष्यदेहेनोपभोक्तुं शक्यते, शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्तयितुं, तस्मात् प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादो न सर्वान्नानुज्ञानविधिः। तद्दर्शयति 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये' इति। एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते तद्दर्शनात्, तथा हि श्रुतिश्चाक्रायणस्य ऋषेः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति 'मटचीहतेषु कुरुषु' इत्यस्मिन् ब्राह्मणे 'चाक्रायणः किल ऋषिराप-

इत्यादाविव वर्त्तमानापदेशेऽपि कल्प्यो विधिरित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ सामान्यविधिबाधकत्वं श्रुतविशेषविधेरिष्टं विशेषकल्पना सामान्यविधिना बाध्या कल्पनाया विरोधाभावापेक्षत्वादित्यर्थः। इतश्च स्तुत्यर्थमेवेदं वचो न विधिरित्याह ॥ अपि चेति ॥ 'आश्वभ्यः आशकुनिभ्यः आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नम्' इति श्रवणादशक्यविषयो विधिर्न सम्भवतीत्याह ॥ न चेति ॥ तर्हि वचनवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य सर्वं प्राणस्यान्नमिति धीस्तुत्यर्थत्वान्नैवमित्याह ॥ शक्यते त्विति ॥ उक्तार्थे सूत्रमादत्ते ॥ तदिति ॥ तदक्षराणि व्याकरोति ॥ एतदिति ॥ मटच्योऽशनयः पाषाणवृष्टयो रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषा वा तैर्हतेषु कुरुषु

द्रुत इभ्येन स्वामिखादितान् कुल्माषांश्च खादा-
नुपानन्तु तदीयमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे' का
रणं चात्रोवाच 'न वा अजीविष्यमिमानखादन्'
इति 'कामो म उदपानम्' इति च, पुनश्चोत्तरेद्यु-
स्तानेव स्वपरोच्छिष्टपर्युषितान् कुल्माषान् भ-
क्षयाम्बभूव' इति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषित-
भक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते
प्राणात्ययप्रसङ्गे प्राणसन्धारणायाभक्ष्यमपि
भक्षयितव्यमिति, स्वस्थावस्थायां तु तन्न क-
र्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते,
तस्मादर्थवादो 'न ह वा एवंविदि' इत्येवमादिः २८

तद्देशस्थसस्येष्विति यावत्। आख्यायिकार्थमाह॥ चाक्रायण इति॥ स हि दुर्भिक्षे जाते जायया ऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया सह देशान्तरं प्रतिचक्रमे स कदाचित् इभ्यग्रामे निवसन् इभ्येन हस्त्यारोहेण स्वामि-भोजितानर्धभक्षितान् कुल्माषान् कुत्सितान् माषान् भक्षितवानित्यर्थः । अनुपानं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य किमेते ऽप्युच्छिष्टा नेति परेणोक्ते कारणञ्चानुपाननिषेधे कथितवान् इत्याह ॥ अनुपानन्त्विति ॥ कुल्माषाश्चेन्न भक्ष्यन्ते जीवनमेव मे न स्यात् कामः स्वेच्छातो मे तडागादिषु उदकपानं भविष्यतीत्यर्थः। स्वयं खादित्वा शिष्टान् जायार्थमाजहार तया च भर्तृस्वभावज्ञया निहितानुत्तरदिने प्रातरेव भक्षितवानित्याह ॥ पुनश्चेति ॥ कुल्माषभक्षणश्रुतेर-भिप्रायमाह ॥ तदिति॥ अनुपाननिषेधश्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ स्वस्थेति ॥ सर्वान्नभक्षणस्य निरङ्कुशत्वाभावे फलितमाह॥ तस्मादिति॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रमबाधितं भविष्यति ॥२९॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण ॥

'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा'॥इति॥

तथा 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणःसुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुःसुरापास्ये सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणात्' इति च स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य॥ ३० ॥

तस्यार्थवादत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ अबाधाच्चेति॥सामान्यशास्त्रविरोधान्न कल्प्यो विशेषविधिरित्युक्तं, अधुना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्सूत्रं योजयति ॥ एवञ्चेति ॥ स्वस्थावस्थायां भक्ष्याभक्ष्यभेदे सतीति यावत् २९

आपदवस्थायामभक्ष्यभक्षणानुज्ञाने स्मृतिं संवादयति ॥ अपीति ॥ स्मृतिरपि विद्वद्विषयेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ सुरापानमवस्थाद्वयेऽपि न कार्यमित्याह ॥ तथेति ॥ ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः। जीवितात्ययस्मृत्या सुरापि तदत्यये पातव्येत्याशङ्क्याह ॥ सुरापास्ये इति ॥ उष्णां सुरामिति शेषः। उष्णामग्नितप्तामिति यावत्। मरणान्तिकप्रायश्चित्तदृष्टेस्तत्प्रसङ्गेऽपि सा न पातव्येत्यर्थः। इतश्च सा सदा न पेयेत्याह ॥ सुरापा इति ॥ तत्र हेतुरभक्ष्येति। मद्यमित्यादि-

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्चानन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कठानां संहितायां श्रूयते 'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति' सोऽपि 'न ह वा एवंविदि' इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति, तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२॥

'सर्वापेक्षा च' (वे० सू० ३।४।२६) इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वमवधारितं, इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताहो नेति

स्मृतेस्तात्पर्यमाह ॥ **वर्जनमिति** ॥ ३० ॥

स्मृतिप्रामाण्यार्थं तन्मूलश्रुतिमाह ॥ **शब्दश्चेति** ॥ तस्मात् ब्राह्मणस्य सुरापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तदर्शनादिति यावत् । श्रौतनिषेधस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ **सोऽपीति** ॥ श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसंहरन् अतःशब्दं व्याचष्टे ॥ **तस्मादिति** ॥ ३१ ॥

सर्वान्नत्वोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तं, एवं विद्यार्थत्वोक्तिर्यज्ञादीनां स्तुतिर्नित्यत्वश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याह ॥ **विहितत्वाच्चेति** ॥ व्यवहितेन सम्बन्धमाह ॥ **सर्वापेक्षेति** ॥ अग्निहोत्रादिकर्माण्यधिकृत्य विहितत्वाद्विनियुक्तविनियोगायोगाच्च संशयमाह ॥ **इदानीन्त्विति** ॥ तत्राग्निहोत्रादीनामुभयथात्वोक्त्या स्वतन्त्रपुमर्थहेतुशास्त्रोत्थात्मविद्योपायोपवर्णनात् पादादिसङ्गति । पूर्वपक्षे विद्याहेतुत्वोक्तेः

चिन्त्यते, तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिनाऽऽश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि, अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यां प्राप्तौ पठति आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिना विहितत्वात्। नहि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति॥ ३२॥

अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादित्यत उत्तरं पठति॥

स्तुतित्वात् विविदिषावाक्यस्य विवक्षितार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते योगपृथक्त्वन्यायात् कर्मणामुभयत्वसम्भवात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह॥ तत्रेति॥ यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि तान्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह॥ अथेति॥ विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यम्भावीत्याशङ्क्याह॥ नित्येति॥ आवश्यकत्वाभावात् विद्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनावश्यकत्वं नित्यतया चावश्यकत्वमित्येकत्रैवावश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे स्यातामतो विद्योपायत्वोक्तिः श्रुतिरेवेत्यर्थः। सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति॥ अस्यामिति॥ नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया विधानं गौरवादयुक्तमित्याशङ्क्याह॥ न हीति॥ ३२॥

उक्तमनूद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति॥ अथेत्यादिना॥ नित्यत्वेऽ-

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः विहितत्वादेव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना। तदुक्तं 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (वे० सू० ३।४।२६) इति। न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवत् विद्याफलविषयं मन्तव्यं, अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य। विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गफलसिषाधयिषया सहकारिसाधनान्तरमाकाङ्क्षते नैवं विद्या। तथा चोक्तं 'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा (वे० सू० ३।४।२६) इति। तस्मादुत्प-

पि विद्यासंयुक्तत्वमग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति व्याचष्टे ॥ **विद्येति** ॥ विविदिषासंयोगमात्रमत्र श्रुतं कुतो विद्यासंयुक्तत्वं तत्राह ॥ **तदुक्तमिति** ॥ सहकारित्वोक्त्या फलं प्रत्येवोपकारित्वमाचार्याभीष्टं कर्मणामित्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** ॥ शास्त्रीयमन्वयव्यतिरेकासिद्धं चोपकारकत्वं न चात्रोभयमस्तीत्याह ॥ **असाध्यत्वादिति** ॥ अविधिलक्षणत्वं व्यतिरेकोदाहरणेन प्रपञ्चयति ॥ **विधीति** ॥ अङ्गभावस्य ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वाद्विधेर्ग्राहकत्वात् विहितं दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्ग्राहकगृहीतैरङ्गैर्युज्यते नाविहिता विद्येत्यर्थः, तथापि कथमसाध्यफलत्वेन विद्यायां कर्मणामन्वयराहित्यं तदाह ॥ **तथा चेति** ॥ कथं तर्हि सहकारित्ववचनं तदाह ॥ **तस्मादिति** ॥ सह पुत्रैर्भारं वहति ग-

त्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः। न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात्। नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो न तस्य विद्याफलत्वं, अनित्यस्त्वपरः संयोगः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिवाक्यकल्पितः, तस्य विद्याफलत्वं. यथा एकस्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थता अनित्येन संयोगेन पुरुपार्थता च तद्वत्॥ ३३॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ ३४॥

सर्वथाप्याश्रमधर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्व-

दर्भीतिवत् कर्मसु सत्स्वेव विद्या स्वकार्याय व्याप्रियत इत्यभिप्रेत्य सहकारित्वोक्तिरित्यर्थः। परोक्तमुद्भाव्य प्रत्याह॥ न चेति॥ संयोगभेदं विशदयति॥ नित्यो हीति॥ तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव सम्बन्धविधिः संयोगभेदः तस्मादुभयथात्वमविरुद्धमित्यर्थः। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्यत्रैतच्चिन्तितमित्युदाहरणेन दर्शयति॥ यथेति॥ बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा इत्येको नित्यः संयोगस्तेन क्रत्वर्थस्य खादिरत्वस्य खादिरं वीर्यकामस्येत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थतेत्येकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मस्वभेदेऽपि संयोगभेदादुभयथात्वमित्यर्थः॥ ३३॥

ननु प्रकरणान्तरस्थेभ्यो नित्यकर्मभ्यो भिन्नान्येव कर्माणि विविदिषावाक्ये विद्यासंयुक्ततया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात् तत्

पक्षे च त एवाग्निहोत्रादयो धर्मा अनुष्ठेयाः, त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति, कर्मभेदाशङ्कामिति ब्रूमः। यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात् कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः। कुतः। उभयलिङ्गात्, श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च। श्रुतिलिङ्गं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुङ्क्ते न तु जुहोति इत्यादिवदपूर्वमेवेषां रूपमुत्पादयतीति

कथं तस्योभयत्वं तत्राह ॥ सर्वथेति ॥ प्रतिज्ञां व्याचष्टे ॥ सर्वथापीति ॥ एवकारव्यावर्त्यं शङ्कया दर्शयति ॥ त एवेतीति ॥ भेदशङ्कानिवृत्तिं व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ यथेति ॥ कुण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रस्य प्रकरणभेदात् प्रसिद्धाग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्ववत् विविदिषन्तीति विद्यासंयुक्ततया विहितानामपि कर्मणां प्रकरणाभेदादेव कर्मान्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुहोतीति होमविधिश्रुतेर्मासाख्यकालस्य चानुपादेयत्वेनाविधेयत्वादग्निहोत्रशब्दस्य चाख्यातपारतन्त्र्यादाख्यातस्य च जुहोतेः सन्निहितरूपवत् कर्म हित्वा व्यवहितनैयमिकाग्निहोत्रपरामर्शित्वायोगादाख्यातार्थवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरविषयत्वमेवेति युक्तं। विविदिषायामेव विधिश्रवणात् प्रसिद्धानामेव यज्ञादीनां यज्ञादिशब्दैरनुवादात् विद्यासंयोगमात्रं विधीयते एषामिति न कर्मान्तरतेत्यर्थः। उक्तमेवार्थं प्रश्नद्वारा हेतुमवतार्य स्फोरयति ॥ कुत इत्यादिना ॥ प्रसिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि

।स्मृतिलिङ्गमपि 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः' इति विज्ञातकर्तव्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्वैदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति, तस्मात् साध्विदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैवं तदुपोद्बलकं लिङ्गदर्शनं अनभिभवञ्च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते' इत्यादिना, तस्मा-

तेषां चित्तमलनिरासेन ज्ञानोत्पत्तावुपकारकत्वमावेदयन्ती कर्माभेदं सूचयतीत्याह ॥ **अष्टेति** ॥ गर्भाधानादयः सहधर्मचारिणीसंयोगान्ता चतुर्दश, पञ्च महायज्ञाः, सप्त सोमसंस्थाः, सप्त हविःसंस्थाः, सप्त पाकसंस्थाः, अनश्नन् संहिताध्ययनं, प्रायणं कर्म, जपः, उत्क्रमणं, दैहिकं, भस्मसमूहनं, अस्थिसञ्चयनं, श्राद्धानीत्यष्टेत्येवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगे फलितमाह । **तस्मादिति** ॥ ३४ ॥

नित्यानि कर्माणि स्वतः पुण्यलोकावाप्तिफलान्यपि ज्ञानकामेनानुष्ठितानि ज्ञानार्थानीत्युक्तं, इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां क्लेशतनूकरणेन विद्योदये हेतुतेत्यत्र लिङ्गमाह ॥ **अनभिभवश्चेति** ॥ सूत्रस्यतात्पर्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थं कथयति ॥ **सहकारित्वस्येति** ॥ उभ-

द्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवन्ति विद्यासह-कारीणि चेति स्थितम् ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानाञ्चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामन्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत् प्राप्तं, आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात् आश्रमकर्मासम्भवाच्चैतेषामित्येवं प्राप्ते इदमाह, अन्तरा चापि तु, अनाश्रमित्वेनान्तराले वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते,

विध्यधीनमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ३५ ॥

आश्रमकर्मणां विद्योपायत्वे सत्यनाश्रमकर्मणां नैवमिति मन्वाप्रत्याह ॥ अन्तरेति ॥ अनाश्रमिणो विधुरादीन् विषयीकृत्य तेषां र्मित्वप्रसिद्धेर्निन्दाप्रसिद्धेश्च संशयमाह ॥ विधुरेति ॥ अत्रानाश्रमर्मणामुक्तविद्याहेतुत्वोक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे यथा विधुरकणां विद्याहेतुत्वासिद्धिः तथैवाश्रमकर्मणामपि विद्याहेतुत्वासिद्धिः । द्धान्ते त्वाश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वात् कर्मणां तत्सिद्धिरिति मन्वानः शयमनूद्य पूर्वपक्षमाह ॥ नास्तीत्यादिना ॥ विविदिषावाक्ये यादिषु प्रत्येकं करणविभक्तिश्रुतेराश्रमकर्माभावेऽपि वर्णमात्रधर्मां दानादीनां सम्भवात् विधुरादीनामपि विद्याधिकारः स्यादित्याशच केवलवर्णधर्माणां विद्यासाधनत्वे सत्याश्रमकर्मणां वैयर्थ्यादनामिणामनधिकारो विद्यायामित्याह ॥ आश्रमेति ॥ अनाश्रमकर्म न विद्याहेतुतेति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ प्रति-

कुतः, तद्दृष्टेः, रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीनामेवम्भूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे ॥ ३७ ॥

ननु लिङ्गमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का नु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । तथा च स्मृतिः--

ज्ञां व्याकरोति ॥ अनाश्रमित्वेनेति ॥ तद्दृष्टेरिति व्याचष्टे ॥ रैक्वेति ॥ ३६ ॥

श्रौतीं दृष्टिं शिक्ष्वा स्मार्तीमपि दर्शयति ॥ अपीति ॥ ३७ ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धे सिद्धान्तेऽनन्तरसूत्रनिरस्यश्चोद्यमाह ॥ नन्विति ॥ जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो रैक्वादीनां विद्यासम्भवात् वर्णोपाधावुक्तात् कर्मणो विद्येत्यत्र श्रुतिस्मृत्योरनियामकत्वात् नियामकान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्माभावेऽपि वर्णधर्मविशेषैरनुगृहीता विद्योदेष्यतीति सूत्रेण समाधत्ते ॥ सेति ॥ अविरुद्धैरनाश्रमित्वाविरोधिभिरिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रसम्बन्धिभि-

'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' ॥

इत्यसम्भवादाश्रमकर्मणोऽपि जपेऽधिकारं दर्शयति। जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः। तथा च स्मृतिः--

'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति पराङ्गतिं'।

इति जन्मान्तरसञ्चितानपि संस्कारविशेषानुग्रहीतृन् विद्याया दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु, तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते॥ ३८॥

रित्युक्तं । आश्रमधर्मशून्यानां जपादिष्वपि शूद्रादिवन्नाधिकारोऽस्तीत्याशङ्क्याह ॥ तथा चेति ॥ मैत्रो मित्रे भवः सर्वभूताहिंसको दयावानित्यर्थः । किञ्च नैयोगिकफलेषु कर्मस्वानन्तर्यस्याचोदितत्वादनियतकालत्वे नैयोगिककर्माभावेऽप्यामुष्मिकैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह ॥ जन्मान्तरेति ॥ जन्मान्तरे सञ्चितकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ अनेकेषु जन्मसु सञ्चितसंस्कारैः सिद्धः सम्यग्धीपरिपाकवानित्यर्थः । यथाऽस्मिन् जन्मन्यधीतवेदो धर्मजिज्ञासाधिकारी, तथास्मिन्नेव जन्मन्याश्रमधर्मोत्पादितविविदिषो विद्याधिकारी स्यादित्याशङ्क्याह ॥ दृष्टार्थेति ॥ अविद्यानिवृत्तेर्दृष्टफलत्वात् नियमापेक्षाभावात् विघातकनिषेधस्याभावमात्रेण तत्र पुरुषस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्त्वन्तरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनं श्रुतिस्मृतिसंदृब्धत्वात् श्रुतिलिङ्गाच्च 'तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च' इति। 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः। संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकञ्चरेत्' इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः इति स्थापितं, तां-

वर्णोपाधावुक्तधर्ममात्रादपि विद्योत्पद्यते चेदाश्रमित्वमनर्थकमित्याशङ्क्याह ॥ अतस्त्विति ॥ विद्यायाश्चिराचिरव्यक्तिहेतुतयाश्रमित्वानाश्रमित्वयोर्विशेषान्न वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ साधनोपचयादचिरेण विद्याहेतुत्वं ज्यायस्त्वं । आश्रमित्वस्य ज्यायस्त्वे श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतत्वं हेतुमाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतौ पुण्यकृत्त्वविशेषणलिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमित्वमित्याह ॥ श्रुतीति ॥ तेन ज्ञानमार्गेण ब्रह्मविदेति गच्छति ब्रह्म प्राप्नोति, स च पुण्यं स्वाश्रमोक्तं कर्म करोतीति पुण्यकृदुच्यते । तेजसि परमात्मन्यात्मत्वेन वर्तत इति तैजसस्तत्र पुण्यकृत्त्वविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया श्रेष्ठं सिद्धमित्यर्थः । आश्रमित्वस्य श्रेष्ठत्वे स्मार्तमपि लिङ्गमनुकूलयति ॥अनाश्रमीति ॥ ३९ ॥

अनाश्रमिणां कर्मापि विद्याहेतुश्चेदारूढयति, तस्य पूर्वाश्रमप्राप्त-

स्तु प्राप्तस्य कथञ्चित्ततः प्रच्युतिरस्ति नास्ति वेति संशयः, पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया रागादिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्यात् विशेषाभावादित्येवं प्राप्ते उच्यते। तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्, कुतः, नियमातद्रूपाभावेभ्यः। तथा हि 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति 'अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषदिति--

स्य धीपूर्वकं प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ तद्भूतस्येति ॥ वृत्तानुवादेन विषयं सूचयति ॥ सन्तीति ॥ तानाश्रमान् प्राप्तस्य धीपूर्वं प्रच्युतस्य कर्मविषयस्तत् किं विद्याहेतुर्न वेति संशयं सिद्धवत्कृत्य तद्धेतुमाह ॥ तांस्त्विति ॥ कथञ्चिद्रागादुद्रकादित्यर्थः । सा मानवती नवेति विमर्शार्थः । ऊर्ध्वरेतसां बुद्धिपूर्वप्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्याहेतुर्नेत्युक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमित्वश्रैष्ठ्यासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वात् तत्सिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वाश्रमोक्तयागादिधर्मः सुखेन शक्योऽनुष्ठातुमिति तच्चिकीर्षया रागद्वेषवशेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्, तथा चानाश्रमि कर्म निन्दितमपि यथा विद्यासाधनमुक्तं तथा प्रत्यवरूढस्यापि कर्म विद्याहेतुराश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तदारोहावरोहयोरन्यतरत्वात् तदारोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति ॥ एवमिति ॥ उत्तराश्रमं प्राप्तस्य पूर्वाश्रमप्राप्तिरप्रामाणिकीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुत्रयमाह ॥ कुत इति ॥ तत्र नियमं व्याचष्टे ॥ तथा हीति ॥ अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितमूर्ध्वरेतस्त्वं तदियात् ग-

'आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं ।
आविमोक्षात् शरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि' ॥

इति चैवंजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। यथा च 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि, न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते। यत्तु पूर्वधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत्, 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्' इति स्मरणात्, न्यायाच्च यो हि यं प्रति विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते, चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य। न च रागादिवशात् प्रच्युतिः, नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात्। जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र

च्छेदिति, पदं शास्त्रमार्गस्ततस्तस्मात् अरण्यान्न पुनरियात् पुनर्नागच्छेत् न प्रवत्यरोहेदित्युपनिषद्रहस्यमित्यर्थः। स्मार्तमपि नियमं कथयति ॥ **आचार्येणे**ति ॥ उक्तनियमतात्पर्यमाह ॥ **एव**मिति ॥ अतद्रूपमप्रत्यवरोहं व्याकरोति ॥ **यथा चे**ति ॥ अभावं शिष्टाचाराभावं व्याचष्टे ॥ **न चे**ति ॥ परोक्तमनुमानमनूद्य स्मृतिविरोधेन दूषयति ॥ **यत्त्वि**ति ॥ इतश्चानुमानमयुक्तमित्याह ॥**न्यायाच्चे**ति॥ यत्तु रागादिवशात् प्रत्यवरोहणमिति तत्राह ॥ **न चे**ति ॥ ततो न पुनरित्यादि नियमशास्त्रं । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याचष्टे ॥ **जैमिने**रिति ॥ अत्रेति

संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदार्ढ्याय ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्-योगात् ॥ ४१ ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत किं तस्य 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इत्येतत् प्रायश्चित्तं स्यादुत नेति । नेत्युच्यते, यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति त-

प्रामाणिकप्रच्युत्यभावोक्तिः । उभयसम्प्रतिपत्तिफलमाह ॥ **प्रतिपत्तीति** ॥ ४० ॥

प्रत्यवरोहणमशास्त्रीयमित्युक्तं, सम्प्रति प्रमादात् प्रत्यवरोहे प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं पूर्वपक्षमाह ॥ **न चेति** ॥ ऊर्ध्वरेतसो धीपूर्वच्युतब्रह्मचर्य विषयस्तेषां किं नास्ति प्रायश्चित्तं उतास्तीति प्रायश्चित्ताभावस्मृतेर्महापातकेष्वनुक्तेश्च संशयमाह ॥ **यदीति** ॥ प्रमादादित्यधीपूर्वच्युतब्रह्मचर्याणामेवोर्ध्वरेतसां प्रायश्चित्तचिन्तेयमिति द्योतयति । अवकीर्येत योनौ रेतः सिञ्चेदवकीर्णं योनौ क्षिप्तं रेतो यस्यास्तीत्यवकीर्णी । प्रमादाच्युतब्रह्मचर्याणामूर्ध्वरेतसां कृतप्रायश्चित्तानां कर्म विद्याहेतुरित्युक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्ध्वरेतसामात्यन्तिकादधःपातात् पुमर्थासिद्धिः, सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन पतनसमाधानात् तत्सिद्धिरित्युपेत्य पूर्वपक्षसूत्रमवतार्य योजयति ॥ **उच्यत इति** ॥ तदेव षष्ठाध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति ॥ **अवकीर्णीति** ॥ ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र पशुहोमार्थमाधानं कर्तव्यं, किं वा

दपि न नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति। किं कारणं,

'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा'

इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात् छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः। उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते तत् प्रायश्चित्तं॥४१

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम्॥४२॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति म-

लौकिकेष्वेवाग्निषु तत्कर्मेति सन्देहे पूर्वाधिकरणे यदाहवनीये जुहोति तेन सूर्योऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहवनीये तावदुपनयनहोमा कार्या इति प्राप्य जातपुत्रोऽग्नीनादधीतेति कृतदारस्याग्न्याधानविधानादुपनयनकाले दाराभावादाधानस्याप्राप्तकालत्वात् आहवनीयाभावात् लौकिकाग्निषु उपनयनहोमा इति राद्धान्तिते, ब्रह्मचारी ययाऽवकीर्णी सैव तस्य भार्या स्यात् ततोऽग्न्याधानमित्यधिकशङ्कां निराकर्तुमतिदेशाधिकरणमवकीर्णिपशुश्चेति। यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तथावकीर्णिपशुश्च तत्रैव होतव्यः। आधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्तरकालतया पूर्वप्राप्त्यभावादितरस्याश्च परपरिग्रहभूताया भार्यात्वकल्पनयाऽऽधाने मानाभावादित्यर्थः। यदधिकारलक्षणे निर्णीतमधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितुं नार्हतीति सम्बन्धः। प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह ॥ किमित्यादिना ॥ किंविषयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तदयोगात् तत्राह ॥ उपेति ॥ तादृगित्यप्रतिसमाधेयत्वोक्तिः ॥ ४१ ॥

न्यन्ते यन्नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्यते न तन्महापातकं भवति गुरुतल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात्। तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तभावमिच्छन्ति ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च। अशनवत्, यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति। ये हि प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति न तेषां मूलमुपलभ्यते 'ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्येतदविशेषश्रवणं मूलं। तस्माद्भावो युक्ततरः। तदुक्तं

सिद्धान्तयति ॥ उपपूर्वमिति ॥ उपपदं पूर्वं यस्य पतनस्य तदुपपूर्वमिति व्याकरोति ॥ अपि त्विति ॥ प्रायश्चित्ताभावं व्यावर्त्तयितुमपीति प्रत्युक्तं। एवकारार्थमाह ॥ नेति ॥ नैष्ठिकव्रतलोपस्योपपातकत्वेऽपि प्रायश्चित्तसत्त्वे किञ्जातमित्याशङ्क्य उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं स्यादिति सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नाह ॥ तस्मादिति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तमवतार्य स्पष्टयति ॥ अशनवदिति ॥ प्रायश्चितं न पश्यामीति श्रवणात् कथं तद्भावधीरित्याशङ्क्याह ॥ ये हीति ॥ प्रायश्चित्तं नास्तीति स्मरणाभावात् न पश्यामीति दर्शनाभावमात्रस्मरणादित्यर्थः। भाववादिनामपि तुल्या मूलानुपलब्धिरित्याशङ्क्याह ॥ ये त्विति ॥ ननु न पश्यामीति स्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वमनुमाय तदर्थश्रुतिकल्पनात् तद्विरोधे सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्ता नाभ्युपगम्यते तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ यावद्दर्शनाभावस्मरणस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थत्वकल्पनया तदर्थश्रुतिरनुमीयते तावदतिशेषवृत्त्या प्रायश्चित्तं श्रु-

प्रमाणलक्षणे, समा विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्नगौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यं । एवं भिक्षुवैखानसयोरपि वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा म-

तिर्गमयतीति न स्मृत्या प्रायश्चित्ताभावधीरिति भावः। उक्तेऽर्थे यववराहाधिकरणसम्मतिमाह ॥ **तदुक्तमिति** ॥ यवमयश्चरुर्वाराही उपानहावित्यत्र यववराहशब्दाभ्यां प्रियङ्गुकृष्णशकुनिग्रहो वा दीर्घशूकशूकरग्रहो वेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ **समेति** ॥ केचिद्दीर्घशूके यवशब्दं प्रयुञ्जते, प्रियङ्गुषु चापरे, वराहशब्दमपि शूकरे केचिदाहुः, कृष्णशकुनौ चान्ये, तेन प्रयोगसाम्यात् समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः। सिद्धान्तमाह ॥ **शास्त्रस्था वेति** ॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। या शास्त्रमूला धीः सैव ग्राह्या शास्त्रनिमित्तत्वात् तद्धर्मादिज्ञानस्य, शास्त्रञ्च 'यदा च अन्या ओषधयो म्लायन्ति अथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति वराहं यावोऽनुधावन्ति' इति च यववराहशब्दयोर्दीर्घशूकशूकरविषयत्वं. तस्मात् धीसाम्याभावात् विकल्पासिद्धेर्या शास्त्रमूला प्रसिद्धिः सैव ग्राह्येति प्रथमेऽध्याये सिद्धं, तथात्रापि शास्त्रमूलत्वात् प्रायश्चित्ताभावसिद्धेस्तत्सत्त्वं युक्तमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं न पश्यामि इति स्मृतेः, तर्हि का गतिस्तत्राह ॥ **प्रायश्चित्तेति** ॥ एवं सति सामान्यश्रुत्या प्रायश्चित्तसत्त्वे निश्चिते सतीत्यर्थः। यदि कथञ्चिन्नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यं लुप्येत तदा न प्रायश्चित्तं दृश्यते, तेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचर्ये यत्नवता भाव्यमिति तद्विषयस्य यत्नस्याप्रमादेन सदा कार्यतारूपं गौरवमुत्पादयितुं प्रायश्चित्ताभावस्मरणमित्यर्थः। नैष्ठिके हि दर्शितन्यायमितरयोरतिदिशति ॥ **एवमिति** ॥ विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तवि-

हाकक्षं वर्धयेत्, भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवृद्धिव-र्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेत्येवमादिप्रायश्चित्तस्मर-णमनुसर्तव्यम् ॥ ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यद्यूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवनं महापा-

पं तयोरस्ति प्रामादिके व्रतलोपे प्रायश्चित्तमित्याह ॥ **वानप्रस्थ इति** ॥ दीक्षाभेदे व्रतलोपे प्रमादतो ब्रह्मचर्यभङ्गे कृच्छ्रं चरित्वा महाकक्षं बहुतृणकाष्ठं देशं वर्धयेदितिसम्बन्धः । कृच्छ्रं विशिनष्टि ॥ **द्वादशेति** ॥ दिनत्रयमेकवारभोजनं, दिनत्रयं रात्रिभोजनं, दिनत्रयमयाचितं, दिनत्रयमुपवासकरणमित्येवंरूपमित्यर्थः । पारिव्राजकेऽपि प्रमादतो व्रतलोपे तुल्यं कृच्छ्रानुष्ठानमित्याह ॥ **भिक्षुरिति** ॥ सोमस्य यज्ञाङ्गत्वात् तदभिवृद्धिमनादृत्य महाकक्षं वर्धयेदित्याह ॥ **सोमेति** ॥ ४२ ॥

'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
पुनः स पूतो भवति पङ्क्तिपावन एव च ॥
मनोवाक्कायजान् दोषान् ज्ञानोत्थांश्च प्रमादजान् ।
सर्वान् दहति योगाग्निस्तूलराशिमिवानलः ॥
उपपातेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।
प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥
नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः, ॥

इत्यादि परिव्राजकविषयं शास्त्रं । तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः स च कर्तव्यो भिक्षुणेत्याह ॥ **स्वशास्त्रेति** ॥ ऊर्ध्वरेतसां प्रमादच्युतब्रह्मचर्याणां कृतप्रायश्चित्तानां अधिकारोऽस्ति विद्यायामिति भावः । कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाव्यवहार्यत्वमाह ॥ **बहिस्त्विति** ॥

तकं, यदि वोपपातकमुभयथापि शिष्टैस्ते बहिः कर्तव्याः ।

'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा' ॥
इति ।
'आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतं । उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति चैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥ ४३ ॥

कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचाररूपं कर्म विषयस्तत् किं विद्याङ्गं किं वा नेति संशये प्रागुक्तप्रायश्चित्तैरेव तेषां व्यवहार्यतासिद्धेरङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ यदीति ॥ प्रतिज्ञार्थमुक्त्वा हेतुद्वयं व्याकरोति ॥ आरूढ इत्यादिना ॥ दुश्चरिताचरणकृतमेनो लोकद्वयेऽपि कर्तुरशुद्धिमादधाति, तत्र प्रायश्चित्तेन लोकद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्यचित्तु पारलौकिकाशुद्धिरपाक्रियते ऐहिकाशुद्धिरनुवर्तते । उक्तं हि

'बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवदेत्' ॥ इति ॥

तथेहाप्यारूढो नैष्ठिकमित्यादिस्मृतिलिङ्गादाचाराच्च परलोकशुद्धेरपनीतत्वेऽपि अव्यवहार्यत्वावगमान्न तैर्व्यवहाररूपाचारस्य विद्याङ्गत्वं, तदेवमुक्ताचारस्योक्तविद्यानङ्गत्वाभिधानात् प्रासङ्गिकी पादादिगङ्गति पूर्वपक्षे बालघ्नानित्यादिस्मृतिविरोधः, सिद्धान्ते तदानुगुण्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेषूपासनेषु संशयः किं तानि यजमानकर्माणि आहोस्विदृत्विक्कर्माणि, किंतावत् प्राप्तं यजमानकर्माणीति, कुतः फलश्रुतेः। फलं हि श्रूयते 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते' (छां० उ०)। इत्यादि तच्च स्वामिगामिन्याय्यं तस्य साङ्गे प्रयोगे, अधिकृतत्वादधिकृताधिकारत्वाच्चैवंजा-

अन्यस्मिन् पापकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यस्मिन् उपास्तिकर्तरि तेन व्यवहारात् फललक्षणोपकारमन्ययजमानस्य दर्शयन् पूर्वपक्षयति ॥ **स्वामिन** इति ॥ कर्माङ्गसङ्गान्युपासनानि विपर्यासेपूभयकर्तृत्वधिया संशयमाह ॥ **अङ्गेष्विति** ॥ शास्त्रीयाङ्गाश्रितोपास्तीनां स्वतन्त्रफलानामृत्विक्कर्तृकत्वेऽपि यजमानगामिफलत्वोक्तेरस्ति पादादिसङ्गतिः। पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यासिद्धिः सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तुरस्वातन्त्र्यात् तस्य यजमानाधीनत्वात्तत्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्यैकाधिकरणस्याविरुद्धतेति सिद्धवत्कृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह ॥ **किमिति** ॥ तत्र हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ॥ **कुत** इति ॥ फलश्रुतिमेव विशदयति ॥ **फलं हीति** ॥ श्रुतमपि फलमृत्विग्गतं किन्न स्यात्तत्राह ॥ **तच्चेति** ॥ तत्र हेतुः ॥ **तस्येति** ॥ उद्गीथाद्युपास्तिविधीनां प्रामोद्देशनत्वात् क्रत्वधिकारिण एव प्राप्तेस्तस्यैवोद्देशनयोगात् तदाश्रितोपास्तीनां गोदोहनवदधिकृताधिकारित्वात्क्रत्वधिकारिण एव गोदोहनफलवतः विद्याफलेन सङ्गतिरित्याह ॥ **अधिकृतेति** ॥ तथापि कथं उपास्तीनां याजमानत्वं तत्राह ॥ **फ-**

तीयकस्य। फलञ्च कर्तर्युपासनानां श्रूयते 'वर्षत्यस्मै य उपास्ते' (छां० उ०) इत्यादि। ननु ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टं 'आत्मने वा यजमानाय वाऽयं कामं कामयते तमागायतीति। न, तस्य वाचनिकत्वात्। तस्मात् स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते ॥४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति, ऋत्विक्कर्माण्येतानि स्युरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। किं कारणं, तस्मै हि साङ्गाय कर्मणे ऋत्विक् परिक्रीयते, तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनानि अधिकृताधिकारत्वात्। तस्माद्गो-

लश्चेति ॥ अकर्तृत्वे फलितत्वमपि यजमानस्य न स्यात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यादित्यर्थः। यजमानगामि फलमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उत्सर्गतो याजमानं फलं वचनात् क्वचिदपवादः स्यादित्याह ॥ न, तस्येति ॥ वाचनिकापवादाभावे तूत्सर्गस्थितिरित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ४४ ॥

अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वात् न स्वतन्त्रफलतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ आर्त्विज्यमिति ॥ तत्र प्रतिज्ञां विभजते ॥ नैतदिति ॥ अन्यकर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते ॥ किं कारणमिति ॥ सूत्रावयवेनोत्तरमाह ॥ तस्मै हीति ॥ ऋत्विजो यजमानेन स्वगामिने फ

दोहनादिकर्मनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्त्येरन्। तथा च 'तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव' इत्युद्गातृकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति। यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति, नैष दोषः, परार्थत्वादृत्विजोऽन्यत्र वचनात् फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

'यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाचेति तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानि' (छां० उ०) इति चर्त्विक्कर्तृकस्य वि-

लाय क्रीतत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः। स्वाङ्गकर्मार्थं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वात् कथमुपास्तीनामृत्विक्कर्मत्वं तत्राह ॥ तदिति ॥ अङ्गोपास्तीनामधिकृताधिकारित्वे फलितमाह। तस्मादिति। तासामृत्विक्कर्तृत्वे श्रौतं लिङ्गमाह ॥ तथा चेति ॥ तमुद्गीथाख्यं प्रणवं प्राणादिदृष्टिविशिष्टं बको नामतो दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदाञ्चकार विदितवान्, विदित्वा च नैमिषीयाणां सत्रियाणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः। पूर्वपक्षबीजमनुवदति ॥ यत्त्विति ॥ उत्सर्गतो याजमानत्वेऽपि फलस्य वचनादपवादो यत्र नैवं तत्रोत्सर्गस्थितिरित्युक्तमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ ४५ ॥

इतश्चोपास्तीनां ऋत्विक्कर्तृत्वं यजमानफलगामित्वं चेत्याह ॥ श्रुतेश्चेति ॥ उत्सर्गतः श्रुतिलिङ्गैश्च सिद्धमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सिद्धे चोपास्तीनां ऋत्विक्कर्तृत्वे तन्निर्धारणानियमन्यायेन

ज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति, तस्माद-ङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यके श्रूयते, तत्र संशयः मौनं विधीयते न वेति। न

स्वतन्त्रफलत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४६ ॥

विदुरप्रभृतीनां मन्दाधिकारिणां धीसाधनोक्तिप्रसङ्गेनाङ्गोपासनमधमधीसाधनमेवं निर्धार्य पुनरुत्तममध्यमधीसाधनं वक्तुमारभते ॥ सहकार्यन्तरेति ॥ विषयवाक्यमुदाहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा विदित्वाऽऽत्मानमेव एषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म तस्मात् अधुनातनोऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डाऽध्ययनजा ब्रह्मबुद्धिस्तद्वान् पण्डितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितोऽसम्भावनानिरासरूपमननेन शुद्धधीत्वेन वा तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत्। उक्तदार्ढ्यार्थं बाल्यं चेत्यादिरनुवादः, श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यान्मौनात् अन्यद्बाल्यं पाण्डित्यं चामौनं च निदिध्यासनं निश्चयेन लब्धो उक्तहेतुत्रयस्य ब्रह्मधीहेतुत्वात् ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्म भवतीत्यर्थः। तत्र श्रुतं मौनं विषयीकृतमौनशब्दस्य सिद्धे पारिव्राज्ये साध्ये च ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह॥ **तत्रेति** ॥ निरुपाधिविद्यान्तरङ्गसाधनमौनविधिसाधनात् पादादिसङ्गतिः।

विधीयत इति तावत्प्राप्तं, बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात्। न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते, तस्मादयमनुवादो युक्तः। कुतः प्राप्तिरिति चेत् मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्, पाण्डित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनं। अपि च अमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मण इत्यत्र तावद् ब्राह्मणत्वं न विधीयते, प्रा-

पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्यादिवाक्यशेषादङ्गोपासनमृत्विक्कर्मेतिवत् ॥ **अथ ब्राह्मण इति** ॥ विधिहीनवाक्यशेषादथ मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षयति ॥ **नेत्यादिना** ॥ ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिश्रुतेर्मौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह ॥ **बाल्येनेति** ॥ तदेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयेत बाल्यवन्न च श्रूयते अतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद्विध्यभावसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवाक्यस्य का गतिरस्ति तत्राह ॥ **तस्मादिति** ॥ अनधिगतस्यानुवादायोगादन्यत्र विध्यनुपलब्धेर्विधिरेवायमिति शङ्कते ॥ **कुत इति** ॥ पाण्डित्यविधानादेव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनत्वादित्याह ॥ **मुनीति** ॥ मुनिशब्दस्य भिक्षुवचनत्वेऽपि तस्यान्यत्र विधानादत्रानुवाद एवेति मत्वा मौनस्य अविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ **अपि चेति** ॥ एकवाक्यतानुरोधात् मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्राप्तिस्तदा विधीयमानबाल्यस्येत्थं प्रशंसा, नहि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किन्तु बाल्येऽनुष्ठितेऽनन्तरं मननापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं स्यात्, तस्मात् बाल्यं प्रशस्तं, यदा मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यन्तरप्राप्तस्य अनुवादस्तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूयत इति व्यक्ता स्तुति-

गेव प्राप्तत्वात्, तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावादः, तथैवाथ मुनिरित्यपि भवितुमर्हति समाननिर्देशत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, सहकार्यन्तरविधिरिति। विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यः अपूर्वत्वात्। ननु पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तं, नैष दोषः, मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वान्मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसम्भवात् 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति च प्रयोगदर्शनात्। ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि दृश्यते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्' इत्यत्र। न, वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात्, इतराश्रमसन्निधानाच्च, पारिशेष्यात् तत्रोत्त-

रिति मत्वाह ॥ तस्मादिति ॥ बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविधेयत्वात् न तत् मुमुक्षोरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पक्षमनूद्य सिद्धान्तमाह ॥ एवमिति ॥ अपूर्वत्वमसिद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पण्डितशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वात् मुनिशब्दस्य तदतिशयगामित्वात् अर्थभेदान्न पाण्डित्यशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्त्यर्थतेत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ वृद्धप्रयोगाभावे कथं तदर्थत्वं तत्राह ॥ मुनीनामिति ॥ आश्रमेऽपि योगदर्शनात् अनियतज्ञानातिशयवाचित्वं, तस्य चात्राविधानादनुवादत्वमेवेति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणः साधारणो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ नेति ॥ असाधारणत्वं त्वेकस्यानेकार्थत्वयोगात् अयुक्तमित्यभिप्रेत्य प्रयोगस्य अन्यथासिद्धिमाह

माश्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य। तस्माद्बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं, विधीयते। यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते, मुनिः स्यादिति। निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणं, तद्वतो विद्यावतः सन्न्यासिनः। कथं विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते, तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति। ननु सति

॥ इतरेति ॥ मौनस्यापूर्वत्वमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याकुर्वन् फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गात् एकत्रैव विधिरित्युक्तं तत्राह ॥यत्त्विति॥ उपरिधारणवत् मौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥ निर्वेदनीये त्विहि ॥ कस्येदं मौनं विद्यासहकारितया विधीयते तत्राह ॥ तद्वत इति ॥ विशेषणप्रापकं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ प्रकरणं तथेत्याह ॥ तदिति ॥ पक्षेणेति पदं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ ब्रह्मैव प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वमविद्यामयमिति शास्त्रयुक्तिभ्यां सिद्धे तत्साक्षात्कारसाधनाभ्यासे स्वयमेव पुरुषस्यौन्मुख्यादनर्थको विधिरिति चोदिते सन्न्यासप्रकरणात् तद्धर्मस्य श्रवणादेः साक्षात्कारहेतुभावस्यापूर्वत्वादेष्टव्यस्तद्विधिरिति समाधिः। विद्यावन्तमधिकारिविशेषं प्रति विधेरानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य विद्यावत इति विद्यातिशययुक्तो नोच्यते किन्तु विद्योदयाय तदुपायाभ्यासे प्रवृत्तः, तेनास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरर्थवत्तेति सूत्र-

विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्र विद्यातिशयः किं मौनविधिना इत्यत आह। पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष विधिरिति । विध्यादिवत् यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाऽग्न्याधानादिकमङ्गजातं विधीयते. एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः॥ एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिसिद्धे विद्यमाने कस्माच्छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' इत्यत्र, तेन ह्युपसंहरन् तद्विषयमादरं दर्शयतीत्यत उत्तरं पठति ॥ ४७॥

पदार्थं विवृणोति ॥ एतदिति ॥ अतन्निष्ठवाक्यस्य तद्विधायकत्वे दृष्टान्तमाह ॥ विध्यादिवदिति ॥ तदेव व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ आदिर्मुख्यं प्रधानं, विधेरादिर्विध्यादिर्दर्शपूर्णमासविधिः, समिदादिस्तु विध्यन्तस्तत्राश्रुतविधिकेऽपि विधिरास्थीयते इत्यर्थः दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ एवमिति ॥ बाल्यादिप्रधानसन्न्यासोयद्यनुष्ठेयस्तर्हि कस्मात् गार्हस्थ्येनोपसंहरति ॥ श्रुतिरिति॥ अनन्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह ॥ एवमिति ॥ गृहिणोपसंहारेऽपि कैवल्याश्रमस्य किञ्जातमित्याशङ्क्यानास्थाविषयत्वं प्राप्तमित्याह ॥ तेनेति ॥ बहुलायाससाध्यकर्मबाहुल्यात् तेनोपसंहारो न तेनैव समापनादित्याह ॥ अत इति ॥ ४७ ॥

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥४८॥

तुशब्दो विशेषणार्थः, कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते, बहुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि आश्रमान्तरकर्माणि च यथासम्भवमहिंसेन्द्रियसंयमादीनि तस्यापि विद्यन्ते, तस्मात् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यञ्चैतावाश्रमौ श्रुतिसम्मतावेवमितरावपि वानप्रस्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्तात् श्रुतिः 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्याद्या । तस्माच्चतुर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात् तुल्यवत् विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः, इतरेषा-

सूत्रं व्याचष्टे ॥ तुशब्द इति ॥ ननु यथा गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्यत्वेन उक्तानि तथाऽऽश्रमान्तराणामपि करणसंयमादीनि कर्माण्तराण्युच्यन्ते, तथा च कोऽस्य विशेषस्तत्राह ॥ आश्रमान्तरेति ॥ गृहमेधिनि विशेषे सिद्धे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ ४८ ॥

मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोक्तेरितराश्रमाभावशङ्का कस्यचिद्भवेत् तन्निरासार्थमाह ॥ मौनवदिति ॥ कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं तत्राह ॥ दर्शितेति ॥श्रुतिमत्त्वाविशेषे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ इतरेषामि-

मिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षया-
नुष्ठानभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते। तत्र बालस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादिबाल-

ति बहूक्त्यागार्हस्थ्यस्यापि परामर्शो न तु सिद्धवत् उपन्यास इत्याशङ्क्याह इतरेषामिति ॥ गायत्रः, ब्राह्मः, प्राजापत्यः, बृहन् इति ब्रह्मचारी चतुर्विधः। गृहस्थोऽपि वार्तावृत्तिः, शालीनवृत्तिः, यायावरः, घोरसन्न्यासी इति चतुर्विधः। वानप्रस्थश्च वैखानसोदुम्बरवालखिल्यफेनपप्रभेदैश्चतुर्विधः। तथा परिव्राडपि कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसप्रभेदैश्चतुर्विध इति षोडश प्रभेदास्तावदाश्रमास्तत्तद्धर्मविशेषयुक्ताः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धास्ततो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठानभेदमनुष्ठानभेदं वाऽपेक्ष्य बहूक्तिर्न गार्हस्थ्यमपेक्ष्य, तस्य प्रागेवासन्दिग्धत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

बाल्यस्य विधेयत्वमुपेत्यावान्तरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वात् मुमुक्षुणा कार्यमित्युक्तमिदानीं किं तत् बाल्यमिति वीक्षायामाह ॥ **अनाविष्कुर्वन्निति** ॥ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ तत्र बाल्ये विषये संशय इति सम्बन्धः। संशयकारणमाह ॥ **बालस्येति** ॥ तर्हि बालभावो वयोविशेषोऽपि कल्पतामित्याशङ्क्य तदग्रहे हेतुमाह ॥ **बालेति** ॥ तद्धितश्रुत्या परिशिष्टं बा-

चरितमन्तर्गता वा भावविशुद्धिर्दम्भदर्पप्ररूढे-
न्द्रियत्वादिरहितता वा बाल्यं स्यादिति संशयः,
किं तावत् प्राप्तं कामचारवादभक्षता यथोपपा-
दमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति
तद्ग्रहणं युक्तं। ननु पतितत्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं
कामचारताद्याचरणं न विद्यावतः संन्यासिनो
वचनसामर्थ्याद्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवे-
त्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। न, वचनस्य गत्यन्तरस-
म्भवात्। अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन् बाल्यशब्दा-

ल्यमाश्रित्य संशयमभिनयति ॥ यथेति ॥ बाल्यशब्दार्थविवेचनेन स्वतन्त्रपुमर्थहेतुविद्यान्तरगतस्यैवात्रापि निरूपणात् पादादिसङ्गतिः। पूर्वपक्षे तिष्ठन्मूत्रत्वाद्यपि विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति, सिद्धान्ते बाल्यस्याप्ररूढेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेरनुष्ठेयत्वात् न विदुषो यथेष्टचेष्टासिद्धिरिति मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह ॥ किन्तावदिति ॥ चरणं चारो वदनं वादो भक्षणं भक्षस्ते कामतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता यथोपपादं यथासम्भवं, यत्र क्वापि मूत्रं पुरीषं चास्येति यथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं। तत्र लोकप्रसिद्धिं हेतुमाह ॥ प्रसिद्धेति ॥ शास्त्रान्तरविरोधादयुक्तमुक्तविधबाल्यस्य विधेयत्वमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ आदिशब्देन शिष्टगर्हा गृह्यते। सामान्यशास्त्रसङ्कोचो विशेषविधेः स्यादित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ समानविधेर्विशेषविधिना सङ्कोचे दृष्टान्तमाह ॥ पश्विति ॥ विदुषो यथेष्टचेष्टायामपि न दोषोऽस्तीति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तमाह ॥ एवमिति ॥ विदुषो यथेष्टचेष्टा न विधेया शास्त्रान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते ॥ नेति ॥ सामान्यशास्त्रस्योक्तः स-

भिलप्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता। प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं, न च सकलायां बालचर्यायामङ्गीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः सम्भाव्यते, तस्मादान्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते। तदाह अनाविष्कुर्वन्निति । ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन् दम्भदर्पादिरहितो भवेत् यथा बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न परेष्वात्मानमाविष्कर्तुमीहते तद्वत्। एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते। तथा चोक्तं स्मृतिकारैः।

ङ्काचो बाल्येन तिष्ठासेदिति वचनादित्याशङ्क्याह ॥ **वचनस्येति** ॥ सामान्यप्रवृत्तविधिशास्त्राविरुद्धेऽर्थे सम्भवति तद्विरुद्धार्थकल्पनायोगात् न कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति ॥ **अविरुद्धे हीति** ॥ इतश्च कामचारादि न विधेयमित्याह ॥ **प्रधानेति** ॥ किन्तत् प्रधानं यदङ्गत्वेन बाल्यादि विधीयते तदाह ॥ **ज्ञानेति** ॥ उक्तप्रधानोपकारित्वाभावात् न कामचारादि विधेयमित्युक्तं तद्विरोधित्वाच्च तदविधेयमित्याह ॥ **न चेति** ॥ किन्तर्हि विधेयं बाल्यं तदाह॥ **तस्मादिति**॥ इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः। उक्तेऽर्थे सूत्रमादाय योजयति ॥ **तदाहेति**॥ कथं यथोक्तेऽर्थे बाल्यशब्दः प्रयुज्यते तत्राह ॥ **यथेति** ॥ अन्वयादितिपदं व्याकरोति ॥ **एवं हीति** ॥ अप्ररूढेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धिलक्षणबाल्यस्य प्रधानोपकारित्वे मानमाह ॥ **तथा चेति** ॥ कुलीनत्व-

'यन्न सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतं।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥
गूढधर्माश्रितो विद्वान्, अज्ञातचरितं चरेत्।
अन्धवत् जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीञ्चरेत्' ॥
'अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः' इति चैवमादि॥५०॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्श-नात् ॥ ५१ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरित्यत आरभ्योच्चा-वचं विद्यासाधनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्य-

प्रकटनं सत्त्वं, तद्वैपरीत्यमसत्त्वं शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमश्रुतत्वं, तद्वैपरीत्यं बहुश्रुतत्वं, सदाचारनिरतत्वं सुवृत्तत्वं, दुराचारनिष्ठत्वं दुर्वृत्तत्वं इति भेदः। तत्किमिदानीं ब्रह्मयोग्यस्य मुमुक्षोर्नास्त्येव किञ्चित् अनुष्ठेयं तत्राह ॥ गूढेति ॥ चक्षुरिन्द्रियपारवश्यं निरसितुं अन्धवदित्युक्तं। रसनादिपारवश्यं निरस्यति ॥ जडवदिति ॥ ज्ञानेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य कर्मेन्द्रियपारवश्यं परिहरति ॥ मूकवदिति ॥ धर्मध्वजित्वाप्रकटनमव्यक्तलिङ्गत्वं, तदेवं मुमुक्षोरुपरतसर्वेन्द्रियस्य श्रवणादिपरस्य मोक्षसाधनं तत्त्वज्ञानं अवश्यम्भावीति भावः॥ ५० ॥

बाल्यान्तमुच्चावचं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निरूपयति ॥ऐहिकमिति॥ उक्तहेत्वधीनधीजन्मविषये कारीर्यादिफले चित्रादिफले चोभयोपलब्धेर्वृत्तानुवादपूर्वकं संशयमाह ॥ सर्वेति ॥ श्रवणादिसामग्रीप्रतिबन्धशून्या विशिष्टधीप्रसवभूमिरित्युक्तेरत्र पादासङ्गतिः। पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपायत्वनियमासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रतिबन्धाभावापेक्षया तेषां तन्नियमसिद्धिरित्युपेत्य प्रश्नपूर्वकमैहि-

न्ती किमिहैव जन्मनि सिध्यति उत कदाचिदमुत्रापीति चिन्त्यते, किं तावत् प्राप्तं. इहैवेति। किं कारणं, श्रवणादिपूर्विका हि विद्या न च कश्चिदमुत्र विद्या मे जायतामित्यभिसन्धाय श्रवणादिषु प्रवर्तते, समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसन्धाय तेषु प्रवर्तमानो दृश्यते। यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः।तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेत्येवं प्राप्ते वदामः, ऐहिकं विद्याजन्म भवति अस-

कत्वनियमं पूर्वपक्षमाह ॥ किमिति ॥ फलत्रैविध्योपलब्धौ तन्नियमे नास्ति हेतुरिति शङ्कते ॥ किमिति ॥ तत्र कारणमाह ॥ श्रवणादीति ॥ चित्रादिवदमुत्रापि धीहेतुत्वं श्रवणादेः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ ॥ न चेति ॥ कथं तर्हि तेषु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां कारीर्यादितुल्यत्वमाह ॥ समान इति ॥ श्रवणादीनां चक्षुरादिवत्तद्धीसाधनत्वात् कालान्तरीयकुम्भोपलम्भाय चक्षुरुन्मीलनाभाववत् जन्मान्तरीयविद्यायै श्रवणादिषु प्रवृत्त्ययोगात् उपलभ्यमानसंसारदुःखनिवृत्त्यै च विद्यासाधनत्वात् कारीर्यादिवत्तुल्यजन्मन्येव विद्याजन्मेत्यर्थः। यज्ञादीनां जन्मान्तरीयफलानां धीहेतुत्वस्य विविदिषावाक्यीयत्वाज्जन्मान्तरे धीजन्मेत्याशङ्क्याह ॥ यज्ञेति ॥ तेषां धीशुद्ध्या श्रवणादिघटकत्वात् घटितेषु धियावश्यम्भाव्यमित्यैहिकत्वनियम इत्यर्थः। श्रवणादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ श्रवणादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धीः स्यात् तेषामतदुपायतैवेति प्राप्तमनूद्य चित्रावदनियतफलधीसाधनमिति सिद्धान्तमाह ॥ एवमिति ॥ कृतेष्वपि

ति प्रस्तुतप्रतिबन्धे इति । एतदुक्तं भवति यदा प्रक्रान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित् प्रतिबन्धो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण, तदेहैव विद्या उपपद्यते, यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते तदाऽमुत्रेति । उपस्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति । यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि न तान्येवान्यस्यापीति नियन्तुं शक्यते यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति, शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि सङ्कीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्त्वतीन्द्रिया हि कस्यचित् श-

श्रवणादिषु कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायत्वमनियतं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ **एतदिति** ॥ कृतेष्वपि श्रवणादिषु अत्र विद्यानुदये कारीर्यादाविव प्रतिबन्धो वा पौष्कल्याभावो वा तेषां कल्पनीयः, प्रतिबन्धहीना हि सामग्री कार्ये हेतुर्न चैतावता तद्धेतुत्वहतिरित्यर्थः । उपस्थितविपाकश्रवणादिविरोधात् कर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याह ॥ **उपस्थितेति** ॥ तैरेव देशादिभिर्विद्यार्थमेव श्रवणादिकर्म किमिति न विपच्यते तत्राह ॥ **यानीति** ॥ भोगार्थस्य कर्मणो ज्ञानार्थस्य च श्रवणादेर्देशकालनिमित्तैकरूप्याभावे हेतुमाह ॥**यत इति** ॥ कर्मणा श्रवणादीनां प्रतिबन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तेरादिशास्त्रं व्याहन्येतेत्याशङ्क्याह ॥ **शास्त्रमिति** ॥ तथापि कर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं न श्रवणादीनामिति कुतो नियमस्तत्राह ॥ **साधनेति** ॥ यत्त्विह विद्याभावे

क्तिराविर्भवतीति, तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति।
न चाविशेषेण विद्यायामभिसन्धिर्नोत्पद्येत इ-
हामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसन्धेर्निर-
ङ्कुशत्वात्। श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमा-
ना प्रतिबन्धक्षयापेक्षयैवोत्पद्यते। तथा च श्रु-
तिः दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—

'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विदुः।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः'॥ इति।

कारीर्यादिवत् प्रतिबन्धादिसत्त्वकल्पनेन धिय आमुष्मिकत्वकल्पन-
मयुक्तमिहैव मे विद्या स्यादित्यभिसन्धिदृष्टेरिति तत्राह॥ **न चेति**॥
दृश्यमानसंसारदुःखस्यानेकजन्मगामित्वं जानतो यदा कदाचिदनर्थ-
निवृत्तिः स्यादित्यभिसन्धेः साधनसामर्थ्यानुसारेण सम्भावितत्वादि-
त्याह॥ **अभिसन्धेरिति**॥ यत्तु श्रवणादीनां चक्षुरादिवदृष्टफलत्वमि-
ति तत्राह॥ **श्रवणादीति**॥ तेषां विधानाददृष्टद्वारापि साधनत्वमवघा-
तवदवगतं यज्ञादीनामनियतफलानां न साधनत्वविधेश्च विद्योत्पत्तेर-
नियतत्वमित्यर्थः। यत्तु ज्ञानादीनां घटकत्वात् घटितेषु श्रवणादिषु
विद्याऽवश्यम्भाविनीति, तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य श्रौतलिङ्गसिद्धत्वान्मै-
वमित्याह॥ **तथा चेति**॥ आत्मनः श्रवणमपि दुष्करं बहूनामित्याह
॥ **श्रवणायेति**॥ कथञ्चन श्रवणेऽपि तत्फलज्ञानं दुर्लभमित्याह
॥ **शृण्वन्त इति**॥ तत्र हेतुः॥ **आश्चर्य इति**॥ यथावदस्यात्मनो
वक्ताऽऽश्चर्योऽद्भुतवत् कश्चिदेव सम्भवति सम्यगाचार्यसिद्धावपि न-
च्छ्रुत्वा लब्ध्वा साक्षात्कर्ताऽस्याश्चर्यस्तिष्ठतु साक्षात्कारः कुशलेना-

गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती जन्मान्तरसञ्चितात् साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति। न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किञ्चित् साधनं सम्भाव्यते। स्मृतावपि 'अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति' इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान् वासुदेवः 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति' इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले सम्भूतिञ्चाभिधाय, अनन्तरं 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्' इत्यादिना 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति। तस्मादैहिकमामुष्मिकं वाविद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम्॥ ५१॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥ ५२॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साध-

चार्येणानुशिष्टोऽपि शास्त्रात् परोक्षतो ज्ञाताऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः। सम्प्रत्यामुष्मिकत्वे धियो लिङ्गमाह॥ **गर्भस्थ** इति॥ कयानुपपत्त्या श्रुतिरिममर्थं दर्शयति तत्राह॥ **न हीति**॥ जन्मान्तरसञ्चितं साधनं जन्मान्तरेऽपि धियं साधयतीत्यत्र स्मृतिमाह॥ **स्मृताविति**॥ श्रवणादीनां पौष्कल्येऽपि श्रुतिस्मृतिलिङ्गात् पश्वादिफलचित्रादिवदनियतकालत्वसिद्धेर्नानैकान्तिकफलत्वं तेषामित्युपसंहरति॥ **तस्मादिति**॥ ५१॥

नवीर्यविशेषात् विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशङ्क्याह । एवं मुक्तिफलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवम्भूतो विशेषप्रतिनियम आशङ्कितव्यः, कुतः, तदवस्थावधृतेः । मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्तेष्वेकरूपैवावधार्यते, ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था, न च ब्रह्म-

विद्यारूपे फले कालोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषनियमो दर्शितः, सम्प्रति विद्याफलमोक्षे कस्यचिदपि विशेषनियमस्याभावं दर्शयति ॥ ॥ एवमिति ॥ विद्याफलं मुक्तिर्विषयः, सा किं विद्यावदुत्कर्षापकर्षकृतविशेषवती किं वा नेति फलस्योभयथादृष्टेः संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसङ्गतो निरतिशयतोक्त्या पादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे मोक्षस्य कर्मसाध्यतया पुरुषार्थाधिकरणासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य ज्ञानैक्यसाध्यत्वात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह ॥ यथेति ॥ मुक्तिरुपचयापचयवती फलत्वात् विद्यावदित्यनुमानात् तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिगमात् पुरुषार्थाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते ॥ न खल्विति ॥ उक्तेऽनुमाने जाग्रति कथमाशङ्का निरवकाशेति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ मुक्तिस्वरूपब्रह्मैकरूप्यावधारणशास्त्रविरोधात् नानुमेति मत्वा सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे ॥ तदवस्थेति मुक्तिर्नाम काचिदवस्था विद्यते चेत् अद्वितीयत्वविरोधादवस्थात्वात् जाग्रदवस्थावत् असावपि निवृत्तिमती स्यादित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षकृतविशेषराहित्यमित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ न स्थानतोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमस्थूलादिश्रुत्या

भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ५२ ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीम-
च्छङ्करभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

स्येति ॥ तदेवं मुक्तेर्निरतिशयत्वात् न कर्मसाध्यतेति युक्तं पुरुषार्था-
धिकरणमिति भावः ॥ ५२ ॥

इति श्रीशुद्धानन्दशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतौ शारीरकभाष्य-
व्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणि ।
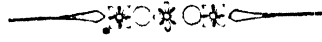
गोविन्दानन्दकृतरत्नप्रभाभासितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत-

शारीरकनाम्ना भाष्येण

संयुतानि ।
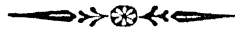
तत्र

टिप्पणीसमेतोयं चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुरध्यायात्मकस्य सर्वस्य ग्रन्थस्य मूल्यं दश (१०) रूपकाः

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः
श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयम्
मुम्बय्याम्

ॐ परमात्मने नमः।
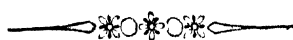
आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात्, अथेह चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति. प्रसङ्गागतश्चान्यदपि किञ्चित् चिन्तयिष्यते, प्रथमं तावत् कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारविशेषमेवानुसरामः। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोत-

ॐ रामचन्द्राय नमः।

यज्ज्ञानाज्जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिगतिवर्जिता।
लभ्यते तत्परं ब्रह्म रामनामास्मि निर्भयम् ॥ १ ॥

ॐ ॥ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** ॥ साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्यध्याययोर्हेतुफलभावं सङ्गतिमाह ॥ **तृतीय इति** ॥ फलप्रसङ्गेनोत्क्रान्तिरर्चिरादिमार्गश्च विचार्यत इत्याह ॥ **प्रसङ्गेति** ॥ पूर्वं साक्षादेव श्रुत्युक्तं सन्न्यासादिसाधनं चिन्तितं, सम्प्रति फलार्थापत्तिगम्यमावृत्त्यादिकं मघाश्लेषाधिकरणात् प्राक् चिन्त्यते, तदारभ्य जीवन्मुक्तिस्ततो द्वितीयपादे उत्क्रान्तिस्तृतीये अर्चिरादिमार्गस्य गन्तव्यस्य च निर्णयश्चतुर्थे ज्ञानोपासनयोः फलनिर्णय इति पादार्थविवेकः। आद्याधिकरणस्य श्रवणादिसाधनं विषयमनूद्य द्वेधानुष्ठानदर्शनात् संशयमाह ॥ **आत्मा वा इति** ॥ श्रौतात्मधीसाधनफलविचारात्मकत्वात् सर्वाधिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः उक्तास्तत्पदार्थस-

व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः, किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्य आहोस्विदावृत्त्येति, किं तावत् प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात् प्रयाजादिवत् तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्, अश्रूयमाणायां त्वावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत्। नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादयः। एवमपि याव-च्छब्दमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनञ्चेति नातिरिक्तं, सकृदुपदेशेषु तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनावृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या। कुतः, असकृदुपदेशात्।

म्बन्धात् तत्तत्पादसङ्गतिः, मोक्षे विशेषाभाववत् श्रवणादावावृत्तिविशेषो नास्तीति दृष्टान्तलक्षणावान्तरसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ **किं ताव-दिति** ॥ अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेः प्रयाजवददृष्टार्थत्वात् सकृदनुष्ठानं फलं, सिद्धान्तेत्ववघातवत् दृष्टार्थत्वात् यावत्फलमावृत्तिरिति भेदः। असकृदुपदेशान्यथानुपपत्त्या साधनवृत्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शङ्कते ॥ **नन्वसकृदिति** ॥ श्रवणादीनां समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वेनासकृदुक्तेरन्यथोपपत्तेर्नावृत्तौ तात्पर्यमित्याह ॥ **एवमपीति** ॥ सगुणसाक्षात्कारसाधनेष्वप्यनावृत्तिमाह ॥ **सकृदिति** ॥ यदप्यसकृदुपदेश आवृत्तिसमुच्चययोरन्यतरसूचकत्वेनान्यथासिद्धः, तथापि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टमात्रकल्पनानुपपत्तेः श्रवणादेरावृत्तिद्वारा साक्षात्कारफलस्य षड्जादौ द-

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति। ननूक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति। न, दर्शनपर्यवसानत्वादेषां दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथाऽवघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वत्। अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाऽभिधीयते। तथा हि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते। तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरन्तरस्मरणा पतिं प्रतिसोत्कण्ठा सैवमभिधीयते। विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेषु व्यतिकरेण प्रयोगो दृश्यते, क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसं-

ष्टत्वादसकृदुक्तिरावृत्तिं सूचयति॥ दृष्टार्थत्वादिति॥ न्यायानुग्रहादित्याह॥ न दर्शनपर्यवसानत्वादिति॥ ध्यानस्य त्वावृत्तेर्वेदोपासीतेति शब्दे श्रुतत्वात् न केवलार्थिकत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ अस्त्युपास्तिशब्दस्यावृत्तिवाचित्वं तथापि वेदेतिशब्दोक्तवेदनेष्वहंग्रहेषु कथमावृत्तिसिद्धिरित्यत आह॥ विद्युपास्त्योश्चेति॥ शब्दयोरेकार्थत्वमुदाहरति॥ क्वचिदिति॥ स रैक्को यद्वेद तत् प्राणतत्त्वं रैक्कादन्योऽपि यः कश्चिद्वेद तत्फले सर्वमन्तर्भवतीत्येतदुक्ते इत्थं मयोत्कृष्टत्वेन स रैक्क उक्तः इति हंसं प्रति हंसान्तरवचनं, तच्छ्रुत्वा रैक्कं ग-

हरति, यथा 'यस्तद्वेद यत् स वेद स मयैतदुक्तः' इत्यत्र 'अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से' इति । क्वचिच्चोपास्तिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति 'यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यत्र 'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद' इति । तस्मात् सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' (छा० उ०) इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'र-

त्वोवाच जानश्रुतिः, हे भगव एतां रैक्वविदितां देवतां मेऽनुशाधि मह्यमुपदिशेत्यर्थः । एवं सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनध्यानस्यावृत्तिः श्रौती चार्थसिद्धा च दृष्टार्थत्वात्, श्रवणमननयोस्त्वसकृदुपदेशादर्थसिद्धैवावृत्तिरिति विशेषः ॥ १ ॥

आदित्यस्यैकस्यैवोद्गीथे सम्पाद्योपासनात् मम त्वमेक एव पुत्रोऽसीति कौषीतकिः पुत्रमुवाच अतस्त्वं तथा मा कृथाः किन्तु बहून् रश्मीनादित्यं च पर्यावर्तय तान् पृथगावर्तयस्वेत्यर्थः । तलोपश्छान्दसः । अत्र पर्यावृत्तिशब्दात् सिद्धवदुद्गीथध्यानस्यावृत्तिरुक्ता ततो ध्यानत्वसामान्यात् फलपर्यन्तत्वसामान्यात् वा लिङ्गात् सर्वत्र श्रवणमननध्यानेष्वावृत्तिसिद्धिरित्याह ॥ लिङ्गाच्चेति ॥ एवं तावत्सगुणनि-

श्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' (छा० उ०) इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत् सिद्धवत् प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति। तस्मात् तत्सामान्यात् सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः। अत्राह भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य सम्भवात्। यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति तत्र किमर्थावृत्तिरिति। सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगम इति चेत्, न आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः। यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत् ततस्तदेव चावर्त्यमानमुत्पादयिष्यति इति का प्रत्याशा स्यात्। अथोच्येत न केवलं वाक्यं कञ्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति, तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव, साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थं-

गुणसाक्षात्कारसाधनेष्वावृत्तिरुक्ता तत्र सगुणध्यानादेरावृत्तिमङ्गीकृत्य निर्गुणश्रवणादिष्वावृत्तिमाक्षिपति ॥ अत्राहेत्यादिना ॥ वाक्यं निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्तं न वा, आद्ये सकृच्छ्रुतवाक्यात् साक्षात्कारसिद्धेरावृत्तिर्वृथेत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते ॥ सकृदिति ॥ अशक्तस्यावृत्तावपि फलानुपपत्तिरित्याह ॥ नेति ॥ तथापीति ॥ स्वतोऽशक्तस्य

मनुभावयिष्यति। अथापि स्यात् युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं, यथाऽस्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्यात् गात्रकम्पादिलिङ्गाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति, यथा स एव शूली विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः तदर्थावृत्तिरिति चेत्, न, असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात्, न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते, तस्मात् यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि वा सामान्यमेवोभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः। न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुं, विचित्रप्रज्ञत्वात् प्रतिपत्तॄणां। अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे

युक्तिसाहित्यात् शङ्कावपीत्यर्थः। वाक्ययुक्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जातेऽप्यपरोक्षज्ञानार्थमावृत्तिरिति शङ्कते॥ **अथापि स्यादिति**॥ तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वस्वाभाव्यात् आवृत्तावपि न साक्षात्कारः स्यादिति परिहरति॥ **नासकृदपीति**॥ यदि तयोः साक्षात्कारसामर्थ्यं यदि वा परोक्षज्ञानसामर्थ्यं उभयथा आवृत्त्यनपेक्षेत्याह॥ **तस्मादिति**॥ प्रमातृवैचित्र्याद्प्यावृत्त्यनियम इत्याह॥ **न चेति**॥ प्रमेयस्यानंशत्वाच्च

सामान्यविशेषवति एकेनावधानेनैकमंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगो यथा· दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति। अत्रोच्यते, भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति यस्तत्त्वमसि इति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः, तथा हि छान्दोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदिश्य 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तत्तदाशङ्काकारणं निराकृत्य 'तत्त्वमसि' इत्येवासकृदुपदिशति। तथा च 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि दर्शितं। ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत् तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति ततः आवर्त्यमानमपि नैव शक्ष्यतीति।

तथेत्याह ॥ अपि चेति ॥ द्विविधो ह्यधिकारी स्यात् कश्चित् जन्मान्तराभ्यासात् निरस्तसमस्तासम्भावनादिप्रतिबन्धः कश्चित्तु प्रतिबन्धवानिति । अत्राद्यं प्रत्यावृत्तेरानर्थक्यमिष्टं, द्वितीयस्य तु प्रतिबन्धनिरासाय तदपेक्षेति समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यते** इति ॥ आवृत्तेः प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे लिङ्गमाह ॥**तथा हीति**॥ यथा षड्जादिस्वरभेदसाक्षात्काराशक्तमपि श्रोत्रमभ्यासमपेक्षते तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशक्तं वाक्यं

१ सामान्यविशेषरहिते । का० पा०

नैष दोषः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुतात् वाक्यात् मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक् प्रतिपद्यमानाः। अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे, तत्पदेन च प्रकृतं सत् ब्रह्मेक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म 'अदृष्टं द्रष्टृ अविज्ञातं विज्ञातृ अजं अजरममरमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं। तत्राजादिशब्दैर्जन्यादयो भावविकाराः निवर्तिताः, अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः, विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तं, एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धस्तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोतुर्देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया सम्भाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः। तत्र येषामेतौ पदार्थाविज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति

तदपेक्षमित्यनुभवमाश्रित्याह ॥ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति ॥ तत्त्वंपदलक्ष्यार्थस्य दुर्बोधत्वादज्ञानप्रयुक्तसंशयादिप्रतिबन्धसम्भवात् तद्ध्वंसायआवृत्तिरेष्टव्येति वाच्यलक्ष्यविवेकपूर्वकमाह ॥ अपि चेत्यादि-

पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्येत्यतस्तान् प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः। यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशस्तथापि अध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणं तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहति अपरेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः, तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः। येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान् प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव, सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयति इति नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते। सत्यमेवं युज्येत यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत्, बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः, अतो न

ना ॥ यदुक्तमनंशत्वात् प्रमेयस्यावृत्त्यानर्थक्यमिति तत्राह ॥ **यद्यपी**ति ॥ आरोपितांशनिरासाय न मे देहो नेन्द्रियं इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः। वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यासनियमः प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगात् ज्ञानिनः श्रवणादिनियमायोगाच्च इत्यत आह ॥ **तत्त्वि**ति ॥ ज्ञानात् प्रागेव श्रवणादिव्यापारनियमनं क्रियत इत्यर्थः। अधिकं शङ्कितुमुक्तमनुवदति ॥ **येषा**मिति ॥ अधिकं शङ्कते ॥ **सत्य**मिति ॥ दुःखित्वप्रत्यक्षविरोधात् वाक्यादैक्यधीर्नोदेति इत्यर्थः। प्रत्यक्षस्य

दुःखित्वाद्यभावं कश्चित् प्रतिपद्यत इति चेत् । न, देहाद्यभिमानवत् दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वाऽहं छिद्ये दह्ये इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः, तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमित्रादिषु सन्तप्यमानेषु अहमेव सन्तप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः, तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात् दुःखित्वादीनां, सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः, चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति' इत्यादिना । तस्मात् सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । न चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत् कृत्यमवशिष्यते । तथा च श्रुतिः 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि--

भ्रान्तित्वादविरोध इत्याह ॥ **नेत्यादिना** ॥ दुःखादयो नात्मधर्माः दृश्यत्वात् देहादिवत्, नाप्यात्मस्वरूपाः आत्मनि सत्यप्यननुवृत्तित्वात् व्यतिरेकेण चैतन्यवदित्यर्थः । निर्दुःखचिदात्मनि दुःखादिधियो भ्रान्तित्वात् वाक्यार्थानुभवो न विरुध्यत इत्याह ॥ **तस्मादिति** ॥ अनुभवे जातेऽप्यावृत्त्याद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह ॥ **न चैवमि-**

'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' ॥

यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः। तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात् प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्तयेत्, न हि वरघातायं कन्यामुद्वाहयन्ति। नियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्रत्यय उत्पद्यते। यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभानात् वाक्यार्थं जिहासेत् तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचो युक्त्याऽभ्युपेयते, तस्मात् परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः॥ २॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ३

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किं अ-

ति ॥ रतिः कामः आत्मकामतया तृप्तिर्विषयः तृष्णाक्षयः तेन सन्तोषः आत्मानन्दानुभवः इति भेदः। नन्वावृत्तौ नियोगात् प्रवृत्तिर्वाच्या तथा च नियुक्तत्वबुद्धेरकर्त्रात्मधीर्न स्यादित्यत आह ॥ तत्रापीति॥ आवृत्त्यभ्युपगमेऽप्यकर्ताहमित्यनुभवात् प्रच्याव्य गुरुरन्यो वा नियोगात् न प्रवर्तयेदुक्तदोषादित्यर्थः। कथं तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ अप्रतिभानादसम्भावनादिनेत्यर्थः। शिष्यबुद्ध्यनुसारेण श्रौतव्यादिवचोभिः प्रधानसिद्ध्यर्थमावृत्त्यादौ प्रवर्तयेदित्यर्थः॥ २॥

हमिति ग्रहीतव्यः किं वा मदन्य इति तावद्विचारयति। कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति। उच्यते, अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे, इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते। किं तावत् प्राप्तं नाहमिति ग्राह्यः, न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं, विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन, अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः, ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः, ततः शास्त्रानर्थक्यं। संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावात्

॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ पूर्वत्र ध्यानादेरावृत्तिरुक्ता तामुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानावृत्तिकाले किमहं ब्रह्मेति ध्यातव्यं उत मत्स्वामीश्वर इत्यैक्यभेदमानाभ्यां संशयमाह ॥ य इति ॥ शब्दादेरप्रमित इत्यादावयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिरैक्यनिर्णयात् संशयमाक्षिपति ॥ कथमिति ॥ भेदश्रुत्यनुग्रहात् भेदप्रत्यक्षादिप्राबल्यमालम्ब्य संशय इत्याह ॥ उच्यत इति ॥ अभेदश्रुतीनां गौणत्वमुख्यत्वे उभयत्र फलं, यद्यप्ययं प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारो द्वितीयाध्यायसङ्गतस्तथाप्यैक्यश्रुतेरविरुद्धत्वनिश्चयस्य समाधावन्तरङ्गत्वादिह सङ्गतिः। विरुद्धयोरैक्यदृष्टिरसिद्धेत्याह ॥ नाहमिति ॥ किञ्च किमीश्वरस्य जीवमात्रत्वमैक्यं जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ ईश्वरस्य चेत्यादिना ॥ एकत्वश्रुतिप्रामाण्यायैक्यध्यानं का-

शास्त्रानर्थक्यमेव प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात् कर्तव्यं, प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत् , काममेवं भवतु न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः, तथाहि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैतमुपगच्छन्ति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेअहं वै त्वमसि देवते' इति। तथाऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त आत्मा सर्वान्तरः एष त आत्मान्तर्याम्यमृतस्तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि। यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यति इति। तदयुक्तं, गौणत्वप्रसङ्गात् वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति 'यथा मनो ब्रह्मेत्यादित्यो ब्रह्म'

र्यमिति शङ्कते ॥ अन्यत्वेऽपीति ॥ एकत्वध्यानमस्मदृष्टमेव । एकत्वं तु नास्तीत्याह ॥ काममिति ॥ अभेदश्रुतीनां फलवदपूर्वार्थतात्पर्येण गौणत्वायोगाद् भेदश्रुतीनां कल्पितभेदानुवादित्वात् प्रत्यक्षादेरपि तद्विषयत्वात् बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वात् मुख्यमैक्यमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ ईश्वरस्य जीवत्वं

इत्यादि । इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसी-
त्याह, अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः,
भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथाहि 'अथ योऽन्यां देव-
तामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि इति न स
वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
ति सर्वन्तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्ये-
वमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति । यत्तूक्तं
न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति ।
नायं दोषः, विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपप-
त्तेः । यत्पुनरुक्तं ईश्वराभावप्रसङ्ग इति । तद-
सत्, शास्त्रप्रामाण्यादनभ्युपगमाच्च । न ही-
श्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युप-
गच्छामः किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहने-
श्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति, एवं च सत्य-
द्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता, विपरीत-
गुणता तु ईश्वरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते । यद-
प्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति ।

न प्रतिपाद्यं येनेश्वराभावः स्यात् किन्तु जीवस्येश्वरत्वं । न चैवमधि-
कार्यभावः एकत्वप्रबोधात् प्रागधिकारिभेदाङ्गीकारादित्याह ॥ **यत्पु-
नरुक्तमित्यादिना** ॥ वेदसत्यत्वश्रद्धालुः शङ्कते ॥ **प्रत्यक्षाद्यभाव
इति** ॥ वर्णेषु क्रमस्वरयोरभावादुपलब्धध्वनिस्थयोरारोपो वाच्यस्तथा
चारोपितक्रमस्वरविशिष्टवर्णात्मकवेदस्य मिथ्यात्वं दुर्वारं, वादिनां स-

तदप्यसत्; प्राक् प्रबोधात् संसारित्वाभ्युपगमात् तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिर्व्यवहारस्य। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पश्येत्' इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति,प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत्, न इष्टत्वात्, अत्र 'पिताऽपिता भवति' इति ह्युपक्रम्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे। कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेद्यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते इति वदामः। नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या, यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः। योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति सोऽप्येतेन प्रत्युक्तस्तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत॥ ३॥

त्यत्वाग्रहस्त्वविद्याविजृम्भित इति वेदसत्यत्वाभावो न दोष इत्याह॥ ॥ नेति॥ अविद्यामाक्षिपति॥ कस्येति॥ प्रश्नलिङ्गेन त्वय्येव तस्याः सिद्धत्वादाक्षेपानुपपत्तिरित्याह ॥ यस्त्वति ॥ अज्ञानमूलत्वात् प्रश्नादेरिति भावः। सर्वज्ञाभिन्ने मयि कथमज्ञानमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अभेदज्ञानात् प्राक् चिन्मात्रस्य तवैवाज्ञानाश्रयत्वमनुभवसिद्धाज्ञानस्यापलापायोगात्। ज्ञाने त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधान्नाश्रयापेक्षेत्याह ॥ यद्येवमिति ॥ अनिर्वाच्यत्वे दोषान्तरमपि निरस्तमित्याह ॥ योऽपीति ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म' (छां० ३। १८) इति, तथा 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छां० । ३। १९) 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' (छां०। ७। ५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति। किं तावत् प्राप्तं तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं

॥ न प्रतीकेन हि सः ॥ उभयथा ध्यानसम्भवात् संशयः, यथा ब्रह्मण्यभेदसत्त्वादहंग्रह उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् जीवाभेदसत्त्वेनाहंग्राहः कार्य इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः। अत्र प्रतीकोपास्तीनामहंग्रहोपास्तिभिरविशेषः। सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति फलं। एतदारभ्याधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिः। ब्रह्मैक्यध्यानप्रसङ्गागतत्वादिति विवेकः। किं प्रतीकेष्वात्मत्वानुभवबलादहंग्रह उत वस्तुतः, जीवाभेदसत्त्वात् नाद्य इत्याह ॥ न हि स इति ॥ नानुभवति इत्यर्थः। द्वितीयमप्यसिद्ध्या दूषयति ॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ विकारस्य ब्रह्मणा स्वरूपैक्यायोगात् बाधेनैक्यं

ततश्चात्मत्वमिति । तदसत्, प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा, न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनाविधानं, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे [illegible] प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादि-

धाच्यं प्रतीकबाधे चोपास्तिविधिर्न स्यादित्यर्थः । किञ्च कर्तृत्वाद्यबाधेनोपास्तिविधिप्रवृत्तिर्वाच्याबाधे तदयोगात् । तथा च बाधमूलब्रह्मैक्यज्ञानं द्वारीकृत्य प्रतीकेष्वहंग्रहोपास्तिकल्पना न युक्ता, बाधविरोधादित्याह ॥ **न च ब्रह्मण** इति ॥ अतो जीवप्रतीकयोः स्वरूपभेदादहंग्रहे विध्यश्रवणाच्च नाहंग्रह इति फलितमाह ॥ अतश्चेति ॥ यथा रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्णात्मनैक्येऽपि मिथोनैक्यं तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैक्येऽपि भेदः समः । यदि च धर्मिव्यतिरेकेणतयोरभावनिश्चयात् वस्त्वैक्यं तदोपासनोच्छेद उक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, 'आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म, इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते, अर्थान्तरवचनत्वात्। ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यं। ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यञ्चेदं तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थं। तस्मात् ब्राह्मणो-

॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ एकविषयत्वं सङ्गतिः। प्रश्नपूर्वकं संशयबीजमाह ॥ कुत इत्यादिना॥ सामानाधिकरण्यं श्रुतं तत्र तावन्मुख्यं, ब्रह्मविकारयोर्गवाश्वयोरिवाभेदायोगात्, नापि प्रकृतिविकारभावनिबन्धनं, वाक्यस्य विकारबाधेन ब्रह्मपरत्वापातात्। न चेष्टापत्तिर्नाम ब्रह्मेत्युपासीतेति विधिश्रुतिविरोधात्, परिमितनामग्रहणार्थक्यापाताच्च। ब्रह्मपरत्वे सर्वं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वादतः परिशेषादध्यास एव सामानाधिकरण्यकरणं, अध्यासे च नियामकाभावात् संशय इत्यर्थः।

ऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यदृष्ट्यध्यासे सति क्व किं दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः, तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं। अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तं। एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा। तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात्, उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुसर्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्, न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रस-

उत्कृष्टनिकृष्टयोरुत्कृष्टमुपास्यं फलवत्त्वादिति न्यायो नियामक इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥ अत्र विकारदृष्टिभिर्ब्रह्मोपास्तिसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तु विकारदृष्ट्या ब्रह्मण उपास्यत्वे निकर्षप्राप्तौ सत्यां फलवत्त्वासिद्धेर्विकारा एवोत्कृष्टब्रह्मदृष्ट्योपास्या इति फलं। किञ्च लौकिकन्यायाविरुद्धार्थसम्भवे विरुद्धार्थो न ग्राह्यः, प्रत्यवायप्रसङ्गात्, किञ्च प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानामसञ्जातविरोधितया मुख्यार्थत्व-

ङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नि-
यन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते, निर्धारिते शास्त्रार्थे एत-
देवं स्यात, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति
लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते,
तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे
निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते।
प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमवि-
रोधात् ग्रहीतव्यं। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां
बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या
सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टिविधाना-
र्थतैवावतिष्ठते । इति परत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यै-
ष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मे-
त्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त इति च सर्वत्रेति परं ब्र-
ह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्।
ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शु-
क्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः, रजतशब्दस्तु रज-
तप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमि-
ति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादी-

ग्रहो न्याय्यः, ब्रह्मशब्दे च दृष्टिलक्षणाग्रहः, तथा चादित्यादयो ब्रह्मदृ-
ष्ट्योपास्या इत्येव वाक्यार्थ इत्याह ॥ प्राथम्याच्चेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यै-
व दृष्ट्यर्थत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ इतिपरत्वादिति ॥ इतिशब्दः शिरस्कः
शब्दः समभिव्याहृतक्रियालक्षक इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः। द्विती-

न ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति 'स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा०। ३। १९) 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा०) 'यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा०) इति च। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं, उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितश्चैतत्, 'फलमत उपपत्तेः' (वे०सू० ३। २। ३८) इत्यत्र। ईदृशश्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' (छा०

याश्रुतेश्चादित्यादीनामेवोपास्तिकर्मत्वमित्याह ॥ वाक्यशेषोऽपीति॥ उत्कृष्टमेवोपास्यमिति न्यायमुक्तमनुवदति ॥ यत्तूक्तमिति ॥ द्वितीयेति श्रुतिभ्यां लौकिकन्यायाच्चोक्तन्यायबाध इत्याह ॥ तदिति ॥ ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वे कथं फलदातृत्वं तत्राह ॥ फलं त्विति ॥ किञ्च यद्दृष्ट्या विकारस्योत्कर्षः तस्य ब्रह्मणोऽप्युपासनाविशेषणत्वेऽप्युपास्यत्वं चास्तीत्याह ॥ ईदृशश्चेति ॥ ५ ॥

१।२)'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा० ।२।२)'वाचि सप्तविधं सामोपासीत' (छा०।२।८)'इयमेवर्गग्निः साम' (छा०।६।१) इत्येवमादिष्वङ्गावरुद्धेषूपासनेषु संशयः, किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टयो विधीयन्ते किं वोद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टय इति, तत्रानियमः नियमकारणाभावादिति प्राप्तं। न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते। ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यतेऽवधारयितुं, न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात् किञ्चिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति। अथ वा नियमेनैवोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन्। कस्मात्, कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां, कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेरुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना

आदित्यादि-। पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यद्युसंज्ञेषु लोकेषु हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनैरंशैः पञ्चांशं साम, तैरेवादिरिति उपद्रव इति च भक्तिद्वयाधिकैः सप्तांशं सामेति भेदः। अत्र विशेषाज्ञानात् संशयः। पूर्ववदुत्कर्षानवधारणादनियम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह॥ तत्रेति॥ सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्गीथादीनां फलसन्निकर्षेणोत्कर्षात् ब्रह्मवद्विशेषस्त्वनियम इति दृष्टान्तेन मुख्यं पूर्वपक्षमाह॥ अथ वेति॥ तत्तत्पक्षसिद्धिरेव पूर्वोत्तरपक्षफलं मन्तव्यं। क्रिया-

आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति। तथा च 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्यत्र 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' (छा०।६।१) 'इत्यृक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति, सामशब्देनाग्निं, तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायां। क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते न राजनि क्षत्तृशब्दः। अपि च 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा०। २। २) इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यं इति प्रतीयते। 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' (छा०।२।७) इति चैतद्दर्शयति। प्रथमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तं 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा०। २। १९) इत्यादिषु। प्रथमनिर्दिष्टाश्च

नद्वेष्वेवाङ्गदृष्टिरित्यत्र तेष्वङ्गवाचिपदप्रयोगं लिङ्गमाह। तथा चेयमेवेति। तदेतदग्न्याख्यं साम एतस्यां पृथिवीरूपायामृच्यध्यूढमुपरिस्थितमित्यर्थः, ऋचि सामवत् पृथिव्यामग्निर्दृश्यते, अतः साम्यात् पृथिव्येवर्गग्निः सामेति ध्यानं विहितं, तत्र यदि ऋक्सामात्मकयोः कर्माङ्गयोः पृथिव्यग्निदृष्टिः स्यात्, तदा पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामपदप्रयोगो न स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ क्षत्तरीति ॥ अत[illegible]प्रयोगान्यथानुपपत्त्या पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिरित्यर्थः। विषयसप्तम्या चैवमेवेत्याह ॥ अपि चेति ॥ गायत्रसंज्ञं साम। किञ्च पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनाप्येवमित्याह ॥ प्रथमेति ॥ अनङ्गबुद्ध्याङ्गान्युपास्यानीति

पृथिव्यादयश्चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः 'पृथिवी हिंकारः' (छा० । २) इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनङ्गेष्वादित्यादिषु अङ्गमतिक्षेप इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादिमतय एवाङ्गेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन् । कुतः, उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवमपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा० उ०) इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुतां दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं, स्वतन्त्रफलेषु तु कथं 'य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते' (छा० उ०) इत्यादिषु, तेष्वप्यधिकृताधिकारात् प्रकृतापूर्वसन्निकर्षेणैव फलकल्पना युक्ता, गोदोहनादिनियमवत्, फलात्मकत्वाच्चा-

सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ उपास्तीनां हि कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते, सा च ताभिरङ्गेषु संस्क्रियमाणेषु उपपद्यते, अङ्गानां समृद्ध्यनुकूलप्रकृतकर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः ननु यत्रोपास्तीनां प्रकृतकर्मापूर्वसन्निकृष्टाङ्गद्वारापेक्षं फलं श्रुतं, तत्र फलोपपत्तये अङ्गानामुपास्यत्वं भवतु तदनपेक्षलोकादिफलेषु तूपासनेषु कथमुपास्यविवेकत्वं इति शङ्कते ॥ ॥ भवत्विति ॥ यथा स्वतन्त्रपशुफलस्यापि गोदोहनस्य अङ्गद्वारापेक्षयैव फलमिष्टं तद्वत् लौकिकादिफलेषूपासनेष्वपि कर्मापूर्वाङ्गद्वारैव फलकल्पना युक्ता । कर्माधिकृतस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेष्वधिकारादतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समाधत्ते ॥ तेष्वपीति ॥ उत्कर्षानवधार-

दित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः। आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु। अपि च 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' (छा० । १ । १) इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति। यत्तूक्तं उद्गीथादिदिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति। तदयुक्तं, स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः, आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् "तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम" इति तु लाक्षणिक एव पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः। लक्षणा च यथासम्भवं सन्निकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते।

णादनियम इत्युक्तं निरस्यति ॥ **फलात्मेति** ॥ उपक्रमबलाच्चाङ्गमुपास्यमित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ रसतमत्वादिगुणाद्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः। द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति ॥ **यत्तूक्तमित्यादिना** ॥ कर्मभूयं कर्मात्मकत्वं प्राप्येत्यर्थः। सिद्धाऽऽदित्याद्यात्मना कर्मणां दृष्टौ कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह ॥ **आदित्यादिभावेनेति** ॥ माणवकेऽग्निदृष्टिवदुद्गीथादिषु आदित्यादिधियो गौणत्वान्न कर्मत्वाभिभावकत्वमित्यङ्गप्रधानङ्गत्वधीरविरुद्धेत्याशयः प्रयोगानुपपत्तिमुक्तां निरस्यति ॥ **तदेतदिति** ॥ लक्षणाबीजं सम्बन्धमाह ॥ **लक्षणा चेति** ॥ गङ्गायां घोष इत्यत्र सन्नि-

तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयोर्भेदेनानुकीर्तनात् पृथिव्यग्न्योश्च सन्निधानात् तयोरेवैष ऋक्सामशब्दप्रयोगः ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । क्षत्तृशब्दोऽपि हि कुतश्चित् कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमेवर्क्' इति च यथाक्षरन्यासमृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं विद्वान् साम गा-

क्रुष्टसंयोगसम्बन्धेन तीरलक्षणा, अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निनिष्ठशुचित्वादिगुणवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन लक्षणा दृष्टा, तथा चात्र ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि ऋक्सामपदाभ्यां स्ववाच्यार्थे द्रष्टव्यताख्यपरम्परासम्बन्धेन पृथिव्यग्निलक्षणा युक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्येये अर्थे लक्षणा न युक्ता, क्षत्तृपदस्य राजन्यप्रयोगादिति शङ्कते ॥ तत्र यद्यपीति ॥ तथापि ऋक्सामसम्बन्धात् पृथिव्यग्न्योरेवैतस्यामृच्यध्यूढं सामेत्येष ऋक्सामपदप्रयोग इत्यन्वयः । ननु मुख्यार्थ एव न कुतो गृह्यते तत्राह ॥ प्रसिद्धयोरिति ॥ तस्मादृच्यध्यूढं सामेति मुख्ययोः पृथगुक्तेस्तदेतस्यामित्यत्रापि तयोर्ग्रहे पुनरुक्तिः स्यात्, अतः प्रतीकाभेददृष्ट्या पृथिव्यग्न्योः प्रतीकसन्निधानात् तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कुतस्तदभेददार्ढ्यायेत्यर्थः । तर्हि क्षत्तृशब्दोऽपि राजनि स्यादित्यत आह ॥ क्षत्त्रिति ॥ स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि वाच्यं न तु निमित्तमस्ति इति प्रयोग आपाद्य इति भावः । क्षत्ता सूतः, तस्य कार्यं रथचर्यादि यदा राजेव करोति तदा क्षत्तृशब्दो राजन्यप्यस्ति इत्यक्षरार्थः । ऋगादावेव पृथिव्यादिदृष्टिः इत्यत्र हेत्वन्तरमाह ॥ इय-

यति' (छा० उ०) इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयं। तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा० उ०) इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साम्न्येव ते अध्यस्येरन्, द्वितीयानिर्देशेन साम्न उपास्यत्वावगमात्। सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति, अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः। एतेन 'एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्' (छा०। २। ११) इत्यादि व्याख्यातं। यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः 'अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत' (छा०।२।९) इति तत्रापि 'समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु' 'इति तु पञ्चविधस्य' 'अथ सप्तविधस्य' (छा०। २। ७) इति च साम्न एवो-

मिति॥ सप्तम्या लोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरस्यति॥ **तथा लोकेष्विति** ॥ सामात्मना लोकानुपासीतेति द्वितीयासप्तम्योर्भङ्गस्त्वया कार्यस्ततो वरं लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रभङ्ग इत्यर्थः॥ **एतेनेति** ॥ एकविभक्तिभङ्गलाघवेन प्राणात्मना गायत्रं सामोपास्यमिति व्याख्यातमित्यर्थः। ननु विभक्तिसाम्ये कथं निर्णयस्तत्राह॥ **यत्रापीति** ॥ साम्न उपासनं साध्वित्युपक्रम्य पृथिवी हिङ्कार इत्यादिना हिङ्कारादिपञ्चावयवस्य साम्न उपासनं उक्त्वा इति तु पञ्चविधस्योपासनमित्युपसंहृत्य, अथेति सप्तविधस्य साम्न उपासनं प्रक्र-

पास्यत्वोपक्रमात् तस्मिन्नेवादित्याध्यासः। एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिङ्कारः' (छा० २। ७) इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिङ्कारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः। तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसम्बद्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नासनादिचिन्ता, नापि सम्यग्दर्शने, वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य। इतरेषु तूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तेतोत नियमेनासीन एवेति चिन्तयति। तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति, आसीन एवोपासीतेति। कुतः, सम्भव-

म्य प्रपञ्चितमतः साम्न एवोपास्यत्वमित्यर्थः। यदुक्तं प्राथम्यात् पृथिव्यादेरुपास्यत्वमिति तत्राह ॥ **एतस्मादेवेति** ॥ यद्यपि हिङ्कारोद्देशेन पृथिवीत्वविधेरुद्देश्यस्य प्रथमनिर्देशो वाच्यस्तथाप्युक्तन्यायबलात् प्रत्ययो ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

कर्मण उत्थितेनोपविष्टेन वानेकधानुष्ठानदर्शनात् संशयः, कर्माङ्गाश्रितोपासनानामासननियमानपेक्षणानामनुष्ठानप्रकार उक्तस्तद्वदङ्गानाश्रितोपासनेष्वप्यनियम इति पूर्वपक्षयति ॥ **तत्रेति** ॥ अत्रासनाभ्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्भिन्नत्वेऽपि देहचाञ्चल्ये म-

वात्। उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति, गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात्। तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानश्चाप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते। आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्॥ ७॥

ध्यानाच्च॥ ८॥

अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत् समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते, ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरित्यासीनस्यानायासो भवति। तस्मादर्थादासीनकर्म उपासनम्॥ ८॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य॥ ९॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' इत्यत्र पृथि-

न्सोऽनवस्थानस्य अनुभवसिद्धत्वात् मनोव्यापारेषूपासनेषु देहस्थैर्यार्थमासननियमापेक्षेति फलभेदः। तिष्ठत उत्थितस्य॥ ७॥

किञ्च ध्यातार आसीना एव स्युः ध्यायतिशब्दार्हत्वात् बकादिवदित्याह॥ ध्यानाच्चेति॥ ८॥

अत्रैव श्रौतं दृष्टान्तमाह॥ अचलत्वञ्चेति॥ ९॥

ष्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति, तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनं 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिना। अत एव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः, किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति। प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात् स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह। दिग्देशकालेष्व-

बाह्यस्य शारीरस्य वाऽऽसनस्य स्मरणात् नियम इत्याह ॥ स्मरन्ति चेति ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्।तेष्वेवाङ्गानाश्रितोपासनेषु प्राच्यादिदिशि तीर्थादिदेशे प्रदोषादिकाले नियमोऽस्ति न वेत्युभयथासम्भवात् संशयः, एकविषयत्वं सङ्गतिरुपास्तीनां विहितत्वात् यागादिवदस्ति दिगादि नियम इति पूर्वपक्षः।अत्र दिगादिष्वादरः फलं, सिद्धान्ते त्वनादरः। ध्येये चित्तैकाग्र्यस्य प्राधान्यात् प्रधानाक्षिप्तदेशादिग्रहणस्योचितत्वादिति विवेकः अर्थलक्षण एवेति ऐकाग्र्यफललिङ्गक एवेत्यर्थः। प्राचीनप्रवणे प्राग्देशे निम्नस्थाने वैश्वदेवं कुर्यादितिवदत्र दिगादिविशेषो न श्रूयते अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः। विशेषा-

र्थलक्षण एव नियमः, यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत, प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवत् विशेषाश्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात्। ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति--

'समे शुचौ शर्करावह्निवालुका-
विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने
गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्'। इति यथेति।

सत्यमस्त्येवंजातीयको नियमः, सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भूत्वा आचार्य आचष्टे। 'मनोऽनुकूले' इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति॥ ११॥

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्॥ १२॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे, तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शना-

श्रवणमसिद्धमिति शङ्कते ॥ ननु विशेषमपीति ॥ शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः। जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थं। चक्षुःपीडनो मशकः। वाचनिकं समदेशादिनियममङ्गीकृत्य चित्तैकाग्र्यरूढेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादिष्वनादर इति सुहृद्भावेन सूत्रकृदुपदिशति। देशाद्याग्रहे चित्तविक्षेपात् समाधिभङ्गः स्यात् स माभूदिति॥ ११ ॥

आप्रायणात्/ व्यवहितेनास्य सम्बन्धमाह ॥ आवृत्तिरिति ॥ अ-

र्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवेषामावृत्तिपरिमाणं, न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यं, अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात्, यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता, किं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति। किं तावत् प्राप्तं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत्, आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आप्रायणादेवावर्तयेत् प्रत्ययं, अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः। कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं, फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्व-

नियोज्ये ब्रह्मण्यात्मत्वप्रतिपत्तिर्यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः। अहंग्रहोपासनेष्वनुष्ठानस्योभयथादृष्टेः संशयमाह ॥ यानि पुनरिति ॥ यथा दिगादिनियमस्य[1] विधेरनादरस्तद्वदामरणमुपास्यावृत्तेः अविधानादनियम इति पूर्वपक्षः। मरणपर्यन्तमावृत्तिरिति सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ उपास्तीनां कर्मणाञ्चान्त्यकाले प्राप्तव्यफलस्फूर्तिद्वारा फलहेतुत्वे मानमाह ॥ सविज्ञान इति ॥ भावनामयं विज्ञानं फलस्फुरणं तेन सहितः सविज्ञानो विज्ञाने स्फुरितफलं सविज्ञानमित्यर्थः। यस्मिन् लोके चित्तं सङ्कल्पोऽस्येति यच्चित्तस्तेन सङ्कल्पितेन लोकेन सह फल-

१ फलान्तरम्। का० पा०।

वक्रामति यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः, तृणजलायूकानिदर्शनाच्च। प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकालभावि भावनाविज्ञानमपेक्षेरन्। तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेष्वाप्रायणादावृत्तिः। तथा च श्रुतिः 'स यावत्क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति' इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति स्मृतिरपि--

'यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः'॥ इति

'प्रयाणकाले मनसाऽचलेन' (भ० गी०)इति च। 'सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येत' इति च मरणवेलायां कर्तव्यशेषं श्रावयति॥ १२॥

स्फूर्त्यनन्तरं मनः प्राणे लीयते इति यावत्। तेज उदान आत्मा जीवः। जलौकादृष्टान्तश्रुतेश्च भाविफलस्फूर्तिरस्ति इत्यर्थः। अस्त्विदंमन्त्यफलविज्ञानं कर्मणामिवादृष्टद्वारोपास्तीनां ततः कुत आमरणमावृत्तिरित्यत आह॥ **प्रत्ययास्त्विति**॥ उपास्तिप्रत्ययानां धारावाहिकतया स्वरूपानिवृत्तिरेवान्त्यं विज्ञानं, नत्वदृष्टद्वारकमन्यदपेक्षितं सर्वभावानामेव स्वसमानजातीयद्वारानपेक्षतया प्रत्ययानां प्रत्ययान्तरापेक्षायोगात्, कर्मणां तु दृष्टद्वाराऽन्त्यधीफलत्वानुपपत्तेः अदृष्टद्वारकल्पनेति भावः। क्रतुर्ध्यानं स उपासक एतत्त्रयं। अक्षितमसि, अच्युतमसि, प्राणसंशितमसि, इति मन्त्रत्रयं मरणकालेऽपि स्मरे-

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः। किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता। यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपमृद्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च 'न हि कर्माणि क्षीयन्ते' (म० भा०)इ-

दित्यर्थः ॥ १२ ॥

यथोपासकानां यावज्जीवं कर्तव्यमस्ति न तथात्मविदामिति कर्मक्षयलक्षणां जीवन्मुक्तिमाह ॥ **तदधिगम** इति ॥ ज्ञानसाधनेषु फलाधिक्यार्थं फलाध्यायेऽपि साधनविचारः कृतः, सम्प्रति फलाध्यायस्था फलचिन्ता क्रियत इत्याह ॥ **गत** इति ॥ कर्मणां फलान्तत्वशास्त्रात् ज्ञाननाश्यत्वशास्त्राच्च संशयः, पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि सञ्चितपापभोगानन्तरं मुक्तिः, सिद्धान्ते तु ज्ञानसमकालं पापनाशाज्जीवन्मुक्तिरितिफलं। न हिंस्यादित्यादिनिषेधश्रुत्या दुरितादृष्टस्य दुःखदायिनी शक्तिरधिगता 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इति च स्मरन्ति। अतः फलान्तमेव पापं न मध्ये नश्यतीति पूर्वपक्षः। ननु तर्हि तन्नाशार्थं प्रायश्चित्तविधिर्न स्यादिति चेत्। न, यथा आहिताग्नेर्गृहदाहे निमित्ते सति अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति इष्टिविधिस्तद्दोषे नि-

ति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात्। नेत्युच्यते, देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मात् न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः। कस्मात्, तद्व्यपदेशात्। तथाहि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानस-

मित्तमात्रे सति प्रायश्चित्तविधेर्दोषनाशार्थत्वासिद्धेः। ननु विषम उपन्यासः, युक्तं गृहदाहस्य सिद्धत्वादयोग्यत्वाच्च फलतया निमित्तमात्रत्वं दोषवान् प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र तु मलिनः स्नायादितिवद्दोषपदस्य निवृत्तिद्वारा फलकारत्वसम्भवात् 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति प्रायश्चित्तात् पापनिवृत्तिश्रुतेश्चायुक्तं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ज्ञानस्य दोषनाशार्थतया विधानं नास्ति 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यादेर्ज्ञानस्तावकमात्रत्वादित्यर्थः। कर्मभोगानन्तरं देशकालान्तरे मोक्षो भविष्यति शास्त्रप्रामाण्यादित्याह ॥ ॥ नेत्युच्यत इति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षयस्यापूर्वत्वान्मानान्तराविरुद्धत्वाच्च तत्परानेकवाक्यानां स्तावकत्वायोगात् तस्यास्तित्वमिति सि-

म्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति। तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति। अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे'

इति। यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति। नैष दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः। शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत, न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि। न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि

द्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ पापक्रियातो पूर्वानुत्पत्तिरश्लेषः । सगुणब्रह्मविद्यायां व्यपदेशमुक्त्वा निर्गुणायां तमाह ॥ अयमपर इति॥ पूर्वोक्तं दूषयति ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ विधिनिषेधशास्त्रं 'नाभुक्तं क्षीयते' इत्यादि, स्मृतिश्च कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणमतः शक्तस्याऽपि कुतश्चित् नाशाङ्गीकारे न शास्त्रविरोध इत्यर्थः। तत्त्वज्ञानमात्मन्यशेषदुरितनाशकं तन्मूलाध्यासबाधकत्वात् स्वप्नदुरितमूलकर्तृत्वाध्यास-

भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः। 'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति। तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्हृतिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति। अत्र ब्रूमः। सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः। अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीय-

बाधकजाग्रद्बोधवदित्याह ॥ तथाप्यकर्त्रात्मबोधादिति ॥ श्रुतार्थमेव युक्त्या द्रढयति ॥ अश्लेष इति ॥ मूलाध्यासानुत्पत्तेः पापस्या-

न्त इत्याह, विनाश इति। पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभाव स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वात् शा-

श्लेषः, तन्नाशात् तद्विनाश इत्यर्थः । अध्यासाभावे विद्वदनुभवमाह ॥ ॥ पूर्वेति ॥ मोक्षशास्त्रबलाच्च ज्ञानात् कर्मक्षयसिद्धिरित्याह ॥ एवमेवेति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षये सत्येवेत्यर्थः । मोक्षस्य कर्मफलसाम्यमुक्तं निरस्यति ॥ न चेति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽपि तु ॥ अतिदेशत्वात् न सङ्गत्याद्यपेक्षा, ज्ञानात् पुण्यं क्षीयते न वेति पूर्ववत् सन्देहे ज्ञानं न पुण्यनाशकं शास्त्रीयत्वात् पुण्यवदित्यधिकाशङ्कामुक्त्वातिदेशं व्याचष्टे ॥ धर्मस्येत्यादिना ॥ ज्ञानं

त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते। इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्। 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सु कृतस्याऽपि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति। तु शब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरव-

पुण्यनाशकं तन्मूलाविद्याघातित्वादिति न्यायोपेतागमबाधितं अनुमानमिति भावः। ननु क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतिः पापविषया सर्वपाप्मानं तरति विशेषश्रुतेरित्यत आह॥ यत्रापि केवल इति॥ पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फलमाह॥ पाते त्विति॥ १४॥

श्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः १५॥

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते। तत्र 'उभे उ हैवैष एते तरति, इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते इत्याह । अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्ते फले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितं । कुत एतत्, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः, इतरथा हि

॥ अनारब्धकार्ये एव तु ॥ उक्तकर्मक्षयं विषयीकृत्य क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेश्च संशयमाह ॥ पूर्वयोरिति ॥ जीवन्मुक्त्यसिद्धिश्चेत्युभयत्र फलं, पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्राप्तौ उक्तोत्सर्गतः कर्मक्षतिः प्रारब्धान्यकर्मविषयेत्यपवादं सिद्धान्तयति ॥एवमिति॥ सामिशब्दोऽर्धवाचकः, प्रारब्धाद्यावन्न विमुच्यते तावानेव विलम्बः, तन्मोक्षे ब्रह्म सम्पद्यत इति श्रुत्यर्थः। देहपाता-

ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेवं क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत, न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति। उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्याऽन्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं, अकर्त्रात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित्कालमनुवर्तत एव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य, स्वहृदयप्र-

वधिलिङ्गात् तत्त्वविदां याज्ञवल्क्यादीनां देहधारणश्रुतिस्मृतिलिङ्गाच्च प्रारब्धकर्मणस्तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेनोपजीव्यत्वाच्च प्राबल्यसिद्धेस्तत्प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं तत्सिद्ध्यर्थं अविद्यांशं विक्षेपशक्त्याख्यं विहायावरकाविद्यांशं नाशयतीत्याह ॥ उच्यते न तावदिति ॥ विक्षेपकाविद्यालेश एव तत्संस्कारः। शिष्यान् प्रति जीवन्मुक्तौ स्वानुभवमाह ॥ अपि च नैवेति ॥ १५ ॥

त्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः १५

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः, सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति, अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्य कार्यमित्यर्थः । कुतः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात् कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः, ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्गुडमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्य-

॥ अग्निहोत्रादि तु ॥ नित्यं नैमित्तिकं कर्म ज्ञानात् नश्यति न वेति सन्देहे उभे पुण्यपापे तरति इत्यविशेषश्रुतेर्नश्यतीत्याशङ्क्येतरस्याऽपीत्युक्तातिदेशस्य नित्याद्यतिरिक्तकाम्यपुण्यविषयत्वेनात्रापवादं सिद्धान्तयति ॥ पुण्यस्येत्यादिना ॥ अत्र पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं नित्याद्यनुष्ठानासिद्धिः पङ्कक्षालनन्यायात्, सिद्धान्ते तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात् तत्सि-

दर्शनात् , तद्वत् कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः। नन्वनारभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः, आरादुपकारकत्वात् कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत् कार्यैकत्वाभिधानं। न हि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि सम्भवति, अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेःशास्त्रस्याविषयत्वात्। सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः सम्भवत्यागाम्यप्यग्निहोत्रादि। तस्याऽपि निरभिसन्धिनः कार्यान्तराभावात् विद्यासङ्गत्युपपत्तिः १६

किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनम् किंविषयं वाऽदोविनियोगवचनमेकेषां शाखिनां 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

द्धिरिति विवेकः। अत्र भाष्ये ज्ञानकर्मणोः साक्षादेककार्यत्वं परमतेनोक्त्वा साक्षात्पारम्पर्याभ्यां मोक्षहेतुत्वं स्वमतमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ 'अत एवेति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं कर्माभावात् पूर्वकर्मविषयमित्यर्थः। निर्गुणविद्यायां: कर्मसाहित्यं तृप्तिं प्रति भोजनस्य लाङ्गलेनेव दर्शितं/ सम्प्रति सगुणविद्यापरत्वेन सूत्रस्याऽस्यमाह ॥ **सगुणास्विति** ॥ १६ ॥

उत्तरसूत्रार्थं गृह्णाति ॥ **किमित्यादिना** ॥ यत्प्रारब्धादन्यत् काम्यं

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात् कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसन्धाय क्रियते, तस्या एष विनियोग उक्त एकेषां शाखिनां 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति। तस्या एव चेदमघवदश्लेषविनाशनिरूपणं, इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति। तथा एवंजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे सम्प्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः॥ १७॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

सुसमधिगतमेतदनन्तराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवति इति। तत्राऽग्निहोत्रादिकर्माङ्गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति। 'य एवं विद्वान् यजति. य एवं विद्वान् जुहोति. य एवं विद्वाञ्छंसति. य एवं विद्वानु-

पुण्यं पापञ्च तदेव विद्वत्सुहृद्द्विषतोः स्वसमानजातीयं कर्म जनयति स्वयञ्च ज्ञानान्नश्यति इति भावः ॥ १७ ॥

॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ उक्तनित्यादिकं विषयमुपजीव्य सबीजं

द्गायति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं, तेनोभौ कुरुतः यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' (छा०)इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमप्यस्ति। तत्रेदं विचार्यते किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं उत विद्यासंयुक्तं केवलञ्चाविशेषेणेति। कुतः संशयः, 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन श्रवणात्, विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात्। किं तावत् प्राप्तं, विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याविहीनं विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमात्, विद्याविहीनात्, 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति एवंविद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः,

'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि।
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय'॥(भ०गी०)

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। इत्येवं प्राप्तेप्रतिपद्य-

संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह॥ विद्यासंयुक्तमेवेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे कर्माङ्गोपास्तिहीनकर्मणो ज्ञानार्थत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। भवतु विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति शीघ्रकारित्वाख्यः कश्चिदतिशयो विद्यासामर्थ्यात्। नैतावता केवलस्य वैयर्थ्यं विविदिषा-

ते । यदेव विद्ययेति हि। सत्यमेतत्, विद्यासं-
युक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात् कर्मणो-
ऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्यावि-
हीनात् ब्राह्मणात्, तथापि नात्यन्तमनपेक्षं वि-
द्यारहितं कर्माऽग्निहोत्रादिकं, कस्मात्, तमेत-
मात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति इत्यत्राविशेषेणा-
ग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु वि-
द्यासंयुक्तस्याऽग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनात् विशि-
ष्टत्वावगमात् विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मवि-
द्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तं । नैतदेवं, विद्यास-
हायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्याति-
शयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित् कारणत्वा-
तिशयो भविष्यति न तथा विद्याविहीनस्येति
युक्तं कल्पयितुं, न तु 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इ-
त्यविशेषेणात्मज्ञानाङ्गत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादे-
रनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुं । तथा हि श्रुतिः 'य-
देव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्नि-
होत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति क-

श्रुतिविरोधात् । न च तत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दानां विद्योपेतकर्मपरतया सङ्कोचो युक्तः । हि यतः । 'यदेव विद्यया' इति श्रुतिः केवलस्याऽपि

ञ्चिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव त-
त्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति। कर्मणश्च वी-
र्यवत्त्वं तत् यत् स्वप्रयोजनसाधनसहत्वं । त-
स्मात् विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्या-
विहीनञ्चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्दे-
शेन इह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः
कृतं यत् तत् यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिब-
न्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्माधिगम-
कारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यान-
तात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैक-
कार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते १९॥

अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासाम-
र्थ्यात् क्षय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उ-
पभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते 'तस्य तावदेव

वीर्यवत्त्वं गमयति इति सिद्धान्तग्रन्थार्थः ॥ १९ ॥

॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते॥ तत्त्वविदत्रविषयः, स किं प्रारब्धक्षयानन्तरं संसरत्युत नेति निमित्तभावाभावाभ्यां संशय्य सिद्धान्तमुपक्रमते ॥ अनारब्धेति ॥ अनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारब्धस्य कथं क्षय इत्याकाङ्क्षायामस्योत्थानात् सङ्गतिः । पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । देहपातोत्तरमपि तत्त्ववित् संसरति संसारयोग्यत्वात् यथा देहपातात् पूर्वमित्यनारब्धाधिकरणद-

चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न, निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भवति॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

ष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह॥ नन्विति॥ भोगनिमित्तकर्माभावाद्वैत्वासिद्धिः। यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तन्न निमित्तं फलस्य, दग्धमूलत्वात्। अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलं। तदुक्तं योगशास्त्रे 'क्लेशमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाकः' इति तच्च, मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्॥ १९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

ॐ परात्मने नमः ।
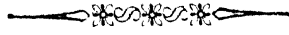
वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे, समाना हि विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां' इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि सम्पत्तिरुच्यते, उत वाग्वृत्तेरिति विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं,

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥

॥ **वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च** ॥ ज्ञानफलोक्त्यनन्तरमुपासनफलं ब्रह्मलोकस्थं वक्तव्यं तच्चार्चिरादिमार्गप्राप्यं, मार्गप्राप्तिश्चोत्क्रान्तिसाध्या, तस्मादुपास्तिफलाक्षिप्तोत्क्रान्तिपादस्यास्त्यध्यायसङ्गतिः । युक्तं चास्य पूर्वपादानन्तर्यं ज्ञानफलोक्त्यनन्तरं वक्तव्योपास्तिफलेनाक्षिप्तत्वात् इत्याह ॥ **अथेति** ॥ ज्ञानिन इवोपासकस्याप्युत्क्रान्तिर्नेत्यत आह ॥ **समानेति** ॥ विद्वानुपासकः, तस्यानुपासकवदुत्क्रान्तिरस्ति, अज्ञत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रयतो म्रियमाणस्येत्यर्थः । वाक्पदस्य करणभावव्युत्पत्तिभ्यां करणतद्वृत्त्योर्लयभानात् संशयः, पूर्वपक्षे करणानां स्वरूपलयात् मृतमात्रस्य मुक्तिः, सिद्धान्ते तु संसारसि-

तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते, यावता वाङ्मनसीत्येवमाचार्यः पठति । सत्यमेतत्, पठिष्यति तु परस्तात् 'अविभागो वचनात्'(वे० सू० । ४ । २ । १६ ।) इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव विशिंष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते, मनोवृत्तावर्वास्थतायामित्यर्थः । कस्मात् दर्शनात्, दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वमुपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायां न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इ-

द्भिः । अनुपादाने मनसि वाचस्तत्त्वलयायोगेन व्यापारमात्रोपशमादिति विवेकः । सूत्रवृत्तिपदाध्याहारः कथमिति शङ्क्यते ॥ कथमिति ॥ उत्तरत्र हि सूत्रकृत् तत्त्वविद इन्द्रियाणां स्वरूपलयं वक्ष्यति तद्बलादिहाध्याहार उचितः अज्ञस्याऽपि इन्द्रियलयसाम्ये वक्ष्यमाणविशेषान्वयायोगादिति समाध्यर्थः । प्रकृतावेव विकारलय इति न्याय-

त्युक्तं। नेत्याह, अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र लयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य। न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति। वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते। पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति अप्सु चोपशाम्यति। कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत आह, शब्दाच्चेति। शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते, वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः॥ १॥

अत एव च सर्वाण्यनु॥ २ ॥

'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः' इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते, तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात् तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनु-

विरुद्धार्थं श्रुतिरपि न ब्रूते इति सिद्धान्तयति॥ अतत्प्रकृतित्वादिति॥ न्यायस्य निरवकाशत्वाद्बलीयस्त्वं शब्दस्य तूक्तिर्वागिति व्युत्पत्त्या लक्षणया वा सावकाशत्वमिति द्योतयितुं शब्दाच्चेत्युक्तम्॥ १॥

वाच्युक्तं न्यायं चक्षुरादिष्वतिदिशति, अत एवेति। उपशान्तदेहौष्ण्यस्तस्मादुत्क्रमणादूर्ध्वं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः। इन्द्रियशब्दस्य श्रुतिस्थस्य वृत्तिपरतयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियवृत्तिलयश्चोदिष्टस्तर्हि

वर्तन्ते। सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतमेतत् 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिविवक्षेति। अथ यदुत्तरं वाक्यं 'मनः प्राणे' इति किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवात्रेति प्राप्तं, श्रुत्यनुग्रहात् तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्च। तथा हि 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इत्यन्नयोनि मन आमनन्ति अब्योनिश्च प्राणमापश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिः। अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदप्सु प्रलीयते अन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तदप्यगृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्रा-

वाङ्मनसि इति पृथक् सूत्रं किमर्थमित्यत आह ॥ **सर्वेषां करणानामिति** ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ वाक्यक्रमादर्थक्रमाच्चाधिकरणक्रमः श्रुतिन्यायाभ्यां संशयपूर्वं प्रबलन्यायविरोधाद्वागिति श्रुतेर्बाधः कृतः, इह त्वबात्मकप्राणस्य अन्नात्मकमनःप्रकृतित्वेन प्रकृतौ विकारलय इति न्यायानुग्रहात् मनःश्रुतिर्बाध्येति पूर्वपक्षफलं पूर्ववत्, सिद्धा-

णे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यं। तथा हि सुषुप्सोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते। न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति, अतत्प्रकृतित्वात्। ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वं। नैतत् सारं, नहीदृशेन प्राणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति। एवमपि ह्यन्ने मनः सम्पद्येत अप्सु चान्नं अप्स्वेव च प्राणः। न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति। तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः। वृत्त्यप्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम्॥ ३॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः॥ ४॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मि-

न्तस्त्वबन्नयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विकारयोः प्राणमनसोस्तद्भावो हिमघटयोरपि तद्भावप्रसङ्गादतो न्यायविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिर्बाध्येति विवेकः। आत्मगृहीता बाह्येन्द्रियवृत्तयो येन तत्तथा लीनेन्द्रियवृत्तिकं मनोऽपि वृत्तिलयेनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः॥ एवमपीति॥ प्राणस्याब्विकारत्वपक्षेऽपि इत्यर्थः॥ **तस्मादिति**॥ प्राणस्य साक्षान्मनःप्रकृतिकत्वाभावान्मनःशब्दो वृत्तिं लक्षयतीत्यर्थः॥ ३॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः॥ उक्तन्यायसिद्धं प्राणस्याऽपि

न वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति, इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवति इत्यर्थः । कुतः तदुपगमादिभ्यः। एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति । विशेषेण च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' इति पञ्चवृत्तेः

वृत्तिलयमुपजीव्य 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेश्च संशयमुक्त्वा जीवे लयं विनापि उपगमादिसम्भव इति पूर्वपक्षयति। **स्थितमित्यादिना** ॥ अत्र तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, सिद्धान्ते तु भूतोपहितजीवलक्षकत्वमिति मत्वा सूत्रं योजयति ॥ **स प्रकृत इत्यादिना** ॥ ज्ञानकर्मवासनोपाधिक इत्यर्थः । तं जीवं प्रति प्राणानामुपगमनानुगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेत्वर्थः । यथा यात्रेच्छावन्तं राजानं भृत्या उपगच्छन्त्येवमेव परलोकं जिगमिषुं जीवं सर्वे प्राणा आभिमुख्येनायान्तीत्युपगमः श्रुतः, तमुत्क्रान्तमित्यनुगमनं श्रुतं जीवे प्रा-

प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति, तदनुवृत्तितां चेतरेषां प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इति। 'सविज्ञानो भवति' इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति। ननु 'प्राणस्तेजसि' इति श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते। नैष दोषः। अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात्॥ ४ ॥

कथं तर्हि प्राणस्तेजसि इति श्रुतिरित्यत आह ॥

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगन्त-

णावस्थानश्रुतिमाह ॥ **सविज्ञान** इति ॥ जीवस्य प्राप्तव्यफलावगमाय हि विज्ञानसाहित्यश्रुत्या मुख्यप्राणसहितकरणानां जीवे स्थितिर्भातीत्यर्थः। यद्यपि प्राणस्य तेजस्यव्यवधानेन लयः श्रुतस्तथाप्युभयश्रुत्यनुग्रहाय प्राणो जीवे लीयते, जीवद्वारा च तदुपाधिषु तेज-आदिभूतेषु इति श्रुत्यर्थः। स्फुटीकरणार्थं सूत्रं गृह्णाति ॥ **कथं तर्हि** इति ॥ न च लयं विनापि जीवं प्रत्युपगमादिसम्भवात् तेजःश्रुतिर्मुख्याऽस्त्विति वाच्यं, जीवं प्रत्यागत्य प्राणस्य निर्व्यापारत्वेन स्थितेरेवात्र लयत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

भूतेषु ॥ जीवस्थितिः किं बलाद्व्याख्यायत इत्याशङ्क्य 'सोऽध्य-

व्यं 'प्राणस्तेजसि' इत्यतः श्रुतेः। ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य। नैष दोषः। सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसङ्ख्यातत्वात्। योऽपि हि स्त्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि स्त्रुघ्नात् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुं। तस्मात् प्राणस्तेजसि इति प्राणसंयुक्तस्याऽध्यक्षस्यैवैतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम्॥ ५॥

कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते। यावतैकमेव तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसि इत्यत आह॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥ ६॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात्। दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति। तद्व्याख्यातं 'त्र्यात्म-

क्षे' [वे० सू० ४।२।४] इति सूत्रोदाहृतश्रुतिबलादित्याह॥ नन्वित्यादिना॥ प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्तौ दृष्टान्तमाह॥ योऽपि हीति॥ स्थूलदेहारम्भाय पञ्चीकृतभूतान्यावश्यकानीति रंहत्यधिकरणे व्याख्यातम्॥ ५॥

अण्व्यः सूक्ष्माः, मीयन्त इति मात्राः परिच्छिन्नाः, प्राङ्मोक्षा-

कत्वात्तु भूयस्त्वात्' इत्यत्र (वे० सू०)। श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः। श्रुतिः 'पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या। स्मृतिरपि--

'अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो
दशार्धानां तु याः स्मृताः।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं
सम्भवत्यनुपूर्वशः'॥ (मनुः)

इत्याद्या। ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां 'क्वायं तदा पुरुषो भवति' इत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति 'तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः अथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः' इति। तत्रोच्यते। तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता, इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम्। प्रशंसाशब्दादपि

[१]विनाशिन्यः, दशार्धानां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मभागा इति यावत्। जीवस्य भूताश्रयत्वं कर्माश्रयत्वश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयः, भूतानि तु देहोपादानत्वेनेत्युभयमविरुद्धमित्याह ॥ ननु चेत्यादिना ॥ तौ याज्ञवल्क्योक्तभागौ यज्जीवाधारमूचतुस्तत्कर्मेति श्रुतेर्वचनं, एवं बाह्येन्द्रियाणां मनसि प्रथमं वृत्तिलयलाभात् ततो

तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तरं निवारितं तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना किं वा विशेषवतीति । विशयानानां विशेषवतीति तावत् प्राप्तं । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते, न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति, 'अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते' इति श्रुतिः । तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे समाम्नातं विदुष एवैषा भवेत् । न, स्वापादिवत् यथा प्राप्तानुकीर्तनात् । तथाहि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपास-

मनोवृत्तेः प्राणे लयः प्राणवृत्तेर्भूतोपहितजीवे लयः इत्युत्क्रान्तिव्यवस्थोक्ता ॥ ६ ॥

सा च सर्वप्राणिषु तुल्येत्याह ॥ **समाना-चानुपोष्य** ॥ पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि इत्यविशेषश्रुतेर्विद्ययाऽमृतमश्नुत इति श्रुतेश्च संशयमाह ॥ **सेयमिति** ॥ विशयानानां सन्दिहानानामित्यर्थः । पूर्वपक्षे सगुणब्रह्मविदसम्बन्धित्वमुत्क्रान्तेर्विशेषः साध्यते । ततोऽनुत्क्रान्त उपासको मुक्तिमश्नुत इति फलं, सिद्धान्ते तूत्क्रान्तो ब्रह्मलोकभागीति फलभेदः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **ननु विद्येत्यादिना** ॥ विद्ययाऽमृतमिति श्रुतिर्निर्गुणविद्यापरा न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति

ति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधीयन्ते, एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्यते, यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते स आत्मा तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुं, प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । समाना चैषोत्क्रान्तिः वाङ्मनसि इत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमात् भवितुमर्हति, अविशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति, विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षं नाडीद्वारमाश्रयते.तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम् । नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति ॥ अत्रोच्य-

प्रतिषेधोऽपि तद्विषयः। अतः सगुणविदोऽप्यज्ञस्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ सृतिर्मार्गस्तस्योपक्रमोऽर्चिःप्राप्तिस्ततः प्राक्तना उत्क्रान्तिस्तुल्या तत उपासको मूर्धन्यनाडीद्वाराऽर्चिरादिमार्गं प्राप्नोति नान्य इति विशेषः। यत्तु दहरोपासकस्यामृतत्वं श्रुतं 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति तदापेक्षिकमेव न मुख्यं 'यं कामं कामयते

ते, अनुपोष्य चेदमदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानऽपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्स्यते, सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च। न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः॥ ७॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात्॥ ८ ॥

तेजः परस्यां देवतायाम्, इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्, 'तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत' इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते। तत्रात्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं, तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितं, तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्तेज आदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादि-

सोऽस्यसङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति' इति भोगश्रवणादित्याह॥ अनुपोष्य चेदमिति॥ उप दाह इति धातोरिदं रूपम्॥ ७॥

॥ तदापीतेः॥ पूर्वोदाहृतोत्क्रान्तिवाक्यशेषं व्याख्याय लिङ्गाश्रयपञ्चभूतानां किमात्यन्तिको ब्रह्मणि लयः उतानात्यन्तिक इति, लयस्योभयथा दर्शनात् संशयमाह॥ कीदृशी पुनरियमिति॥ पूर्वत्रापेक्षिकममृतत्वमित्युक्तं तदयुक्तं इत्याक्षेपात् सङ्गतिः, पूर्वपक्षे मतमा-

करणाश्रयभूतमापीतेरासंसारमोक्षात् सम्यग्-ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते।

'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतं'॥

(क०) इत्यादि संसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत, तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्यात्, विद्याशास्त्रञ्च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात् तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवत् बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः॥ ८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः॥ ९॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघा-

त्रस्य मुक्तिसिद्धिः, सिद्धान्ते तु कर्मविद्याशास्त्रबलात् सावशेषलयसिद्धिरिति विवेकः॥ ८॥

ननु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमनाडीद्वारा गतिः कुतो वा केनचिन्मूर्तेन प्रतिघातो नास्ति कुतो वा न दृश्यत इत्यत आह॥ सूक्ष्ममिति॥ प्रमाणसौक्ष्म्याद्गतिरनुद्भूतस्पर्शरूपवत्त्वाख्यस्वास्थ्यत्वाद-

तोपपत्तिः । अत एव च देहान्निर्गच्छन् पार्श्वस्थै-
र्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानन्ति । तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति । तथा च श्रुतिः 'उष्ण एवैपजीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्' इति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

'अमृतत्वञ्चानुपोष्य' इत्यतो विशेषणादा-

प्रतिघातानुपलब्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

लिङ्गसद्भावे चोष्णलिङ्गकानुमानमाह ॥ अस्यैव चेति ॥ ११ ॥

॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ पूर्वमनुपोष्येतिपदेन दग्धा-

त्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः। तत्राऽपि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति। अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्ति इति चेन्नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात्, कथमवगम्यते 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति, शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात्। सम्बन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते। तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न देहः।

शेषक्लेशस्य निर्गुणज्ञानिन उत्क्रान्त्याद्यभावः सूचितस्तस्यात्राक्षिप्य समाधानाद्व्यवहितेनास्य सङ्गतिरित्याह ॥ **अमृतत्वं चेति** ॥ सकामस्य संसारोक्त्यनन्तरं निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणार्थोऽथशब्दः, आत्मकामत्वात्। पूर्णानन्दात्मवित्त्वादाप्तकामः प्राप्तपरमानन्दः अतो निष्कामः अनभिव्यक्तान्तरवासनात्मककामशून्यस्तस्मादकामः व्यक्तबहिष्कामरहितः ईदृशो योऽकामयमानस्तस्येत्यन्वयः। ज्ञानिन उत्क्रान्तिरस्ति न वेति पञ्चमीषष्ठीश्रुतिभ्यां सन्देहे सिद्धान्तिशङ्कानिरासपूर्वकं पूर्वपक्षयति ॥ **नेत्यादिना** ॥ १२ ॥

'न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात् प्राणा उत्क्रामन्ति सहैव तेन भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति। यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते। तथा ह्यार्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्त्याहोस्विन्नेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्युत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्कायामत्रैव समवलीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्र-

काण्वश्रुतौ तावत् तस्येति सर्वनाम्ना प्रकृतं ज्ञानिनं परामृश्य सम्बन्धसामान्यमुक्तं तत्र माध्यन्दिनशाखायां तस्मादित्यपादानत्वरूपविशेष उक्तो ग्राह्यस्तथा च जीवात् प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति न देहात् तच्छब्देन देहस्यानुक्तेस्तस्मात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति ज्ञानवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमाह ॥ स्पष्टो हीति ॥ अत्र पुरुषशब्दवाच्यो देह एवास्मादित्युत्क्रान्त्यवधिरुच्यते। सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्य पुरुषस्योच्छ्रयनादिधर्मकस्य जीवत्वायोगादित्यर्थः। उच्छ्वयति बाह्यवायुपूरणाद्वर्धते, आध्मायति आर्द्रभेरी-

तिज्ञाय तत्सिद्धये 'स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनादीनि समामनन्ति। देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः, तत्सामान्यात् 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रामणस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः। येषां तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः। अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्येवमविद्वद्विषयेषु सप्रपञ्चमुत्क्रमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा 'इति नु का-

वच्छब्दं करोतीत्यर्थः। येषां पञ्चमीपाठस्तेषां यद्यपि देहिनः प्राधान्यं तथापि देहदेहिनोरभेदात् तस्मादिति देहं परामृश्य तदपादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति व्याख्येयं। तत्सामान्यादुक्तश्रुत्यास्य पाठस्यैकार्थत्वादिति योजना। इदानीं काण्वपाठस्यानुगुण्यमाह ॥ **येषांतु षष्ठीपाठ** इति॥ सम्बन्धविशेषाकाङ्क्षायां भोक्ता प्राणानां भोगोपकरणत्वविशेषोऽत्रैव प्राणमयो मनोमय इति पूर्वश्रुत्युक्तो ग्राह्यः न शा-

मयमानः' इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कथां. 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात्। तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय। न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात्। 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति॥ १३॥

स्मर्यते च॥ १४॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः।

'सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः।
देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः'॥

इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मा-

खान्तरस्थमपादानत्वं ग्राह्यं जीवादुत्क्रान्तेरप्राप्तयोः प्रतिषेधायोगादतो विद्वत्सम्बन्धिप्राणानां उत्क्रान्त्यपादानापेक्षायांचक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेत्युक्तदेहप्रदेशा एव ग्राह्याः तथा चायमर्थः तस्य विदुषो भोगोपकरणात्मकाः प्राणाः देहप्रदेशेभ्यो नोत्क्रामन्ति इति, एवञ्च प्राप्तोत्क्रान्तिनिषेधार्थत्वं वाक्यस्येति सर्वं चतुरस्रम्॥ १३॥

॥ अपि चेति स्पष्टार्थम्॥ सम्यगात्मभावेन भूतानि पश्यतः अपदस्य प्राप्यपदरहितस्य पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न

त्मभूतस्य स्मर्यते 'शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव' इति। न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं, सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्, न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः। तथा च तत्रैवोपसंहृतम् ॥

'शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः॥
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्' ॥ इति।

तस्माद्भावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः। गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः॥ १४॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्र-

जानन्ति तदभावादिति स्मृतियोजना। स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते॥ 'ननु गतिरपीति ॥ सगुणविद्याबलेनैषा गतिरिति परिहरति ॥ सशरीरस्येति ॥ ननु तर्हि 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति', 'स एवैनान् ब्रह्म गमयति' इत्यादिश्रुतीनां का गतिस्तत्राह ॥ गतीति ॥ १४ ॥

॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ पूर्वत्र गतिनिषेधेन विद्वत्कलानां प्राणादीनामत्रैव लय उक्तः तमुपजीव्य स किं तत्तत्कलाप्रकृतिषु पृथिव्यादिषु स्यादुत परमात्मनीति श्रुतिद्वयदर्शनात् संशयः कार्यः। तत्र साक्षात् प्रकृतौ विकारलय इति न्यायानुग्रहीतया 'गताः कलाः' इति श्रु-

लीयन्ते। कस्मात्, तथा ह्याह श्रुतिः, 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति' इति। ननु 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्राऽपि कलानां प्रलयमाह स्म। न, सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपि यन्ति इति। इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति। तस्माददोषः॥ १५॥

अविभागो वचनात्॥ १६॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्विन्निरवशेष इति। तत्र प्र-

त्या पूर्वपक्षमग्रे वदन्नादौ सिद्धान्तमाह॥ **तानीति**॥ यथा नद्यः समुद्रं प्राप्य लीयन्ते एवमेवास्य परितः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुरिमाः प्राणश्रद्धाद्याः पुरुषायणाः पुरुषे कल्पिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राप्य लयं गच्छन्ति इत्यर्थः। मनःप्राणयोरेकीकरणेन कलानां पञ्चदशत्वं। प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनं। स्वस्य प्रकृतीः पृथिव्याद्याः इत्यर्थः। वस्तुगत्या विद्वद्दृष्ट्या परमात्मनि कलालयेऽपि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठासु लयोक्तिरविरुद्धा, तथा च कलास्वप्रकृतिषु विलीय ताभिः सह पुरुषे लीयन्ते इति श्रुतिद्वयतात्पर्यम्॥ १५॥

अविभागो वचनात्॥ उक्तलयमुपजीव्य लयस्य द्वैधादर्शनात् संशयमाह॥ **स पुनरिति**॥ मुक्त्यसिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेत्युभयत्र फलं,

लयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति। कुतः, वचनात्। तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति 'भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिः। तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता, सम्प्रति त्वपरविद्याविषयमेव चिन्तामनुवर्तयति। समाना चासृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिः

अवशेषो मूलकारणे शक्त्यात्मना स्थितिः पुनर्जन्मयोग्यतेति यावत्। विमतः कलालयः सावशेषः कलालयत्वात् सुषुप्तिवदिति पूर्वपक्षः। विमतो निरवशेषः विद्याकृतत्वात् रज्ज्वां विद्यया सर्पलयवदिति युक्त्युपेतश्रुत्या सिद्धान्तयति ॥ ब्रवीतीति ॥ नामरूपे शक्त्यात्मके अपि भिद्येते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं ॥ सृतेर्मार्गस्योपक्रमो नाडीप्रवेशनियमस्तं वक्तुं सूत्रभागव्याख्याद्वारा अधिकरणविषयमाह ॥ तस्येति ॥ स मूमु-

रित्युक्तं तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति। 'तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति' (कौ० उ०) इति श्रुतेः। तदग्रज्वलनं, तत्पूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति। सा किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे। समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान् निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे। कुतः. विद्यासामर्थ्यात्। यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं

पुंस्तेजोमात्रा इन्द्रियाणि तस्य हृदयस्याग्रं नाडीमुखं तस्य ज्वलनं भाविफलस्फुरणं प्रद्योतनाख्यं चक्षुष्टो वेत्यनियमश्रुतेस्तयोर्ध्वमायन्निति विशेषश्रुतेश्च संशयः, किमुपासकोऽप्यनुपासकवत् येन केनचिद्द्वारेण निर्गच्छति उत मूर्धन्यनाड्यैवेति, अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। वचनादविभागवदनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयति॥ आचष्ट इति॥ येन केनचिन्मार्गेण निर्गत-

लोकं लभेत; तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात्, तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च। विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसम्बद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठते इति युक्तम्। तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा समुपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान् मूर्धन्ययैव शताधिकया शतादतिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति इतराभिरितरे। तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति,

'शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' ॥ इति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति हार्दवि-

स्याऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन मार्गानुस्मृतिविधेः केवलादृष्टार्थत्वं स्यादतोऽन्वहं स्मृतेनैव मार्गेण गमनं युक्तमिति भावः। हार्दं ब्रह्म विष्वङ् नानाविधा अन्या नाड्यो अन्येषामित्यर्थः। सुषुम्नाख्या नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतालुकण्ठाधस्तननासिकामध्यभित्तिद्वारा ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्ता सूर्यरश्मिरेकीकृता ब्रह्मलोकमार्ग उपासकस्येति स्थितम ॥ १७ ॥

॥ रश्म्यनुसारी ॥ प्रकरणशोधनपूर्वकमुपासकस्य रश्म्यनुसारि-

द्या 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इत्युपक्रम्य विहिता। तत्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यः' इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वोक्तं 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति। पुनश्चोक्तं 'तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति' इति। तस्मात् शताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते, तत् किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च ॥ १९ ॥

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृत-

त्वं विषयमाह ॥ अस्तीत्यादिना ॥ अथ प्रारब्धान्ते एतदुत्क्रमणं यथा स्यादथ तदा एतैरेव नाडीसम्बन्धैरश्मिभिरुत्क्रामतीत्यर्थः । अत्र सम्बन्धस्य कालविशेषाश्रवणाद्रात्रौ रश्म्यभावाच्च संशयमाह ॥ तत्किमिति ॥ पूर्वोक्तनाडीसम्बद्धरश्मीनामत्रोपजीव्यत्वात् सङ्गतिः। पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षाऽस्ति, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥ अविशेषेणेति ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षबीजमुपन्यस्य दूषयति ॥ निशीत्यादिना ॥ सिरा नाड्यः

स्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्, नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेत् न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्, यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः 'अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' इति। निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते, प्रतापादिकार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु। 'अहरेवैतद्रात्रौ विदधाति' इति चैतदेव दर्शयति। यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वं आक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्। नह्येतद्विशिष्याधीयते यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति। अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणाऽपराधमात्रेण नोर्ध्वं आक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां

प्रतायन्ते विस्तृता भवन्ति सृप्ताः सम्बद्धाः। श्रुतसम्बन्धस्य रात्रौ सत्त्वे युक्तिमाह॥ निदाघेति॥ तर्हि हेमन्तादिरात्रिष्वौष्ण्योपलब्धिः स्यादित्यत आह॥ स्तोकेति॥ सविता रात्रावप्यहर्दधातीति धारणाभिधानं स्तोकरश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायमेवेत्यर्थः। किञ्च यदि रात्रौ मृतस्य रश्मियोगं विनैवोर्ध्वगतिः स्यात् तदा रश्मिश्रुतेर्दिवामृतविषयतया

स्यात्, मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धार्हं शरीरं स्यात्, पावकादिसम्पर्कात् । 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥ १९

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्' इति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति ।

सङ्कोचः स्यादूर्ध्वगत्यभावे च विद्यायामप्रवृत्तिः स्यात् । न च प्रतीक्षयोर्ध्वगतिरिति वाच्यं, रश्म्युदयात् प्राग्देहदाहे आदित्यप्रतीक्षावैयर्थ्यापातादप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च । तस्मात् यदा कदाचित् मृतस्य रश्मिप्राप्त्या झटिति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १९ ॥

एवं दक्षिणायने मृतो विद्वान् विद्याफलमाप्नोति न वेति विद्याया नित्यवत्फलश्रुतेरुत्तरायणप्राशस्त्यशास्त्राच्च सन्देहे पूर्वोक्तहेतूनतिदिशति ॥ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ पूर्वपक्षमाशङ्क्यापनुदति ॥ उत्तरायणेत्यादिना ॥ अज्ञानामुत्तरायणे दैवान्मरणं चेत् प्रशस्तमित्यभि-

प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया। भीष्मस्य तूत्त-
रायणप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसा-
दलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च। श्रुते-
स्त्वर्थं वक्ष्यति 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इति॥२०॥

ननु च--

'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ'॥

इति प्राधान्येनोपक्रम्याऽहरादिकालविशेषः
स्मृतावनावृत्तये नियतः, कथं रात्रौ दक्षिणाय-
ने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति। अत्रोच्यते॥

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते॥२१॥

योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगो-
ऽनावृत्तये स्मर्यते। स्मार्ते चैते योगसाङ्ख्ये न

ज्ञाभिवन्दनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षणम् षण्मासानिति
श्रुतिस्तूत्तरायणदेवतापरेति वक्ष्यते। तथा च देवतायाः सदा सत्त्वात्
विद्यया दक्षिणायनकालेऽपि तत्प्राप्तिरविरुद्धेति भावः॥ २०॥

स्मृतिबलात् कालप्राधान्यं शङ्कते॥ ननु चेति॥ श्रौतदहराद्यु-
पासकस्यास्माभिः कालानपेक्षोक्ता, स्मार्तयोगिनां तु कालापेक्षा स्मृ-
तावुच्यत इत्यविरोधमाह॥ योगिन इति॥ योगी दहराद्युपासक एव
स्मृत्युक्तः किं न स्यादित्यत आह॥ स्मार्ते चेति॥ भगवदाराधनबु-
द्ध्याऽनुष्ठितं कर्म योगः 'अनाश्रितःकर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।स

श्रौते। अतो विषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः। ननु--

'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं।
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं'॥

इति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति। उच्यते। 'तं कालं वक्ष्यामि' इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात् विरोधमाशङ्क्यायं परिहार उक्तः। यदा पुनः स्मृतावपि अग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति॥ २१॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयःपादः॥

सन्न्यासी च योगीच' इति स्मृतेर्धारणापूर्वकोऽकर्तृत्वानुभवः साङ्ख्यं, 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त' इति स्मृतेः। ननु श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वमयुक्तं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते॥ नन्वग्निरिति॥ कालग्राहिणं प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तं यदि तु श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञया कालशब्दो देवतापरस्तर्ह्येकार्थ्यमेवेति समाध्यर्थः। तस्मात् विद्यासामर्थ्यात् सर्वदैव दिष्टंगतस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सिद्धम्॥ २१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

ॐ परमात्मने नमः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

आसृत्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तं । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडी रश्मिसम्बन्धनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते' इति । अर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः' इति । 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति' इत्यन्या । 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति' इत्यपरा । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इति चापरा । तत्र संशयः, किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किंवैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरु-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

एवं उत्क्रान्तिं निरूप्य तत्साध्यं मार्गं गन्तव्यञ्च निरूपयितुं पादमारभते ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ वृत्तानुवादपूर्वकमाद्याधिकरणस्य विषयं मार्गमाह ॥ आसृतीति ॥ विरजा विरजसः निष्पापा इत्यर्थः । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयः । पूर्वं यदा कदाचिन्मृतस्याऽपि फ-

ध्येत, त्वरावचनञ्च पीड्येत 'स यावत् क्षिप्ये-न्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति। तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदध्महे। अर्चिरादिनेति। सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे। कुतः, तत्प्रथितेः। प्रथितो मार्गः सर्वेषां विदुषां। तथा हि पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' इति विद्यान्तरशीलिनामप्यार्चिरादिका सृतिः श्राव्यते। स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वेवेयमर्चिरादिकोपतिष्ठतां, यासु त्वन्यान्या श्राव्यते तासु किमर्चिराद्याश्रयणमिति। अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी क्वचित् केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्र-

लप्राप्तिरुक्ता तद्वत् येन केनाचिन्मार्गेण गतिरिति पूर्वपक्षफलं विकल्पः, सिद्धान्ते मार्गैक्यमिति विवेकः। उपासनाभेदात् तच्छेषत्वेन ध्येयानां मार्गाणां भेदः, एवकाराच्च। किञ्च मार्गभेदे सत्यस्मादयं मार्गस्त्वरया प्रापक इति युक्तं न मार्गैक्य इत्यर्थः। उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मैक्यवत् मार्गैक्यं अविरुद्धमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ तस्य मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति हेत्वर्थः। ये चेत्यविशेषश्रुतिरश्रुतगतिविद्याविषयेति मार्गभेदं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ एकस्यैव मार्गस्यानेकान्यग्न्या-

त्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः। प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः। विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव। तथाहि 'ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति। तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः। सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते। तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति' (कौ० उ०) इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते। यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणेन स्यादिति। नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य। न ह्येक एव शब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम्। तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधार्यते इति द्रष्टव्यं। त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि गन्तव्यान्तरापेक्षया

दीनि विशेषणानीत्युक्ते लाघवात् न मार्गभेदः प्रत्यभिज्ञानाच्चेति समाध्यर्थः। गन्तव्यैक्यं विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ परावतो दीर्घायुषो हिरण्यगर्भस्य, परा दीर्घाः समाः संवत्सरान् वसन्ति कार्ये ब्रह्मणो या जितिः सर्वत्र जयः व्युष्टिर्व्याप्तिः तां लभंत इत्यर्थः। एवं गन्तव्यैक्यवत् प्रत्यभिज्ञाया मार्गैक्यनिश्चयात् प्रकरणभेदोऽप्रयोजक इत्युक्तं सम्प्रत्येवकारे त्वरावचनयोर्गतिमाह ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ रात्रौ

क्षैऽस्यार्थत्वान्नोपरुध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रा-
गम्यत इति। अपि च 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण
च ने'ति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमा-
चक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानम-
र्चिरादिपर्वाणं पन्थानं प्रथयति। भूयांसि चार्चि-
रादिश्रुतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र,
भूयसा ह्यानुगुण्येनाल्पीयसा ह्य नयनं न्याय्य-
मित्यतोऽपि अर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम्॥ १॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥ २॥

केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणा-
मितरेतरविशेषणविशेष्यभाव इति तदेतत् सुहृ-
द्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति। 'स एतं देवयानं पन्था-
नमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स व-

स्पष्टरश्म्यभावात् विदुषां रश्म्ययोगप्राप्तौ तन्निरासार्थ एवकारो नान्य-
व्यावृत्त्यर्थः। यथा लौकिकमार्गे विलम्बस्तथा अर्चिरादौ नेति त्वरा-
वचनोपपत्तिरित्यर्थः। मार्गैक्ये लिङ्गमाह॥ अपि चेति॥ शुभ-
मार्गबाहुल्ये तृतीयस्थानोक्तिर्न स्यादिति भावः। उत्तरमार्गैक्येऽप्य-
र्चिरादिनेति विशेषणे को हेतुरित्यत आह॥ भूयांसीति॥ १॥

उक्तं मार्गस्यैक्यमुपजीव्य पूर्वक्रममाह॥ वायुमब्दात्॥ अर्चि-
रादिष्वस्मादयमनन्तर इति क्रमेण विशेष्यभाव उच्यत इत्यधिकरण-
स्य तात्पर्यमुक्त्वा विशेषणमाह॥ स एतमिति॥ अत्राग्न्यनन्तरं पठि-
तो वायुर्विषयः। स किं अर्चिरात्मकाग्नेरनन्तर उत संवत्सरात् पर इ-

रुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्म-लोकं' (१।३) इति कौषितकिनां देवयानः प-न्थाः पठ्यते। तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मन्यश्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति। उच्यते, 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' (कौ० उ०) इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्याद्र्वाञ्चं वायुमभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्यां। तथाहि 'स वायुलोकम्' इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माँल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति' (कौ० उ०) इति। एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्यवायो-

तिपाठाद्वक्ष्यमाणविशेषश्रुतेश्च संशये सिद्धान्तमेवोपक्रमते ॥ उच्यत इति ॥ पुरुषः उपासकोऽस्माल्लोकाद्देहात् प्रैति निर्गच्छति तस्मै प्राप्ताय पुरुषाय स वायुस्तत्र स्वात्मनि विजिहीते छिद्रं करोति, तेन वायुदत्तेन रथचक्रच्छिद्रतुल्येन द्वारेणोर्ध्वमादित्यं गच्छति इति श्रुत्यर्थः

रन्तराले वायुर्निवेशयितव्यः। कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते। नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः। ननूदाहृता श्रुतिः 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्' इति। उच्यते, केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते 'एतं चैतं च स गच्छति' इति। इतरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्ध्व आक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः। तस्मात् सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति। वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यं' इति समामनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकाद्वायुमभिसम्भवेयुः। वायुमब्दादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तं। छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेक-

। इदानीं पूर्वपक्षमाह॥ कस्मात् पुनरिति॥ पाठबलादर्चिषोऽनन्तरो वायुरित्यर्थः। कौषीतकिनां पाठमात्रं, न क्रमविशेषवाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति। काण्वानां तु तेनेत्यूर्ध्व इति च शब्दाभ्यां क्रमनिश्चयात् पाठबाध इति सिद्धान्तार्थः। अस्त्वर्चिरादिमार्गे छान्दोग्यस्थे संवत्सरपाठयोरब्दात् परत्वं, वाजिश्रुतिस्थे तु संवत्सरस्याश्रुतेः कथमब्दात् परो वायुरित्यत आह॥ वाजेति॥ तर्हि देवलोकाद्वायुमिति सूत्रं स्यादित्यत आह॥ वायुमब्दादिति त्विति॥ संवत्सरस्य मासावयवि-

त्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः, तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथितव्यौ, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥ २ ॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं' इत्यस्या विद्युत उपरिष्टात् सवरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते। अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः। 'यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा' इति च ब्राह्मणं। अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृ-

त्वात् मासानन्तर्यं संवत्सरात् परो देवलोकस्ततः परो वायुर्वायोः पर आदित्य इति श्रुतिद्वये क्रमो निष्पन्नः। तेनेति तृतीयाश्रुत्या वायोरादित्यपूर्वत्वावगमादिति, सूत्रे तु वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति स्थितम् ॥ २ ॥

एवं कौषीतकिभिरग्न्यनन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्त्वा वाय्वनन्तरं पठितस्य वरुणस्यार्चिरादिमार्गे स्थानमाह ॥ तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ पठितो वरुणादिर्मार्गपर्वत्वेन सम्बध्यते न वेति सन्देहेऽर्चिषोऽहरित्यादि पञ्चम्याऽर्चिरादीनां क्रमेण मार्गपर्वतया विरुद्धत्वाद्वायोरिव स्थानविशेषश्रुत्यभावादलब्धस्थानो वरुणादिर्न सम्बध्यत इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ आदित्यादिति ॥ अपां विद्युत्कार्यत्वेन सम्बन्धे मानमाह ॥ **विद्योतत इति** ॥ वरुणस्याब्द्वारा विद्युत्स-

तिप्रसिद्धिः। वरुणाद्याधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्चागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः। वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युच्चान्त्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः, किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथवाऽतिनेतारो गन्तृणामिति। तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं, तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य। यथा हि कश्चिल्लोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं नगरं वा प्राप्स्यसि इति। एवमिहाप्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमित्याद्याह। अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम्। तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपबध्नाति 'अग्निलोकमागच्छति' इत्यादि। लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगा-

न्वत्वादागन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायाच्च विद्युदानन्तर्ये सति यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमर्चिरादीनां क्रमं निरूप्य स्वरूपं निरूपयति ॥ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात ॥ चिह्ननिर्देशसाम्यात् लोकशब्दान्नेतृत्वलिङ्गाच्च संशयः। आद्यपक्षद्वयं पूर्वपक्षः अर्चिरादयो विद्युदन्ताश्चेतना नेतारश्चामानवपुरुषेण नेत्रा सह पठितत्वादिति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥

यतनेषु भण्यते' मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः' इति च; तथा च ब्राह्मणं 'अहोरात्रेषु तेषु लोकेषु सृज्यन्ते' इत्यादि। तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः। अचेतनत्वादपि एतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः। चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्ति इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति। कुतः। तल्लिङ्गात्। तथा हि 'चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्, तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत्, न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्विशेषणस्य। यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति॥ ४॥

ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात्। नैषदोषः॥

यथाश्रुत्यमानवस्यास्तु नेतृत्वं नार्चिरादीनामिति शङ्कते॥ तद्वचनमिति॥ पुरुषस्यामानवत्वं नेतृत्वञ्चेत्युभयपरत्वे वाक्यभेदः स्यादतोऽर्चिरादिपदैर्नेतार एव मानवाः प्रकृताः प्रकरणबलात् विद्युदनन्तरं मानवस्य नेतुः प्राप्तौ प्रकरणप्राप्तनेतृत्वानुवादेनामानवत्वमेकमेव प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यमित्याह॥ नेति॥ नेतृप्रकरणानङ्गीकारे मानवः पुरुषो गमयतीति वाक्यं भिद्येत अमानवत्वं नेतृत्वस्याप्यप्राप्तेरिति भावः॥ ४॥

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात् संपिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यं इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतनादेवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति। अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः। न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते। न च प्रतिपालनमस्ति इत्युक्तमधस्तात्। ध्रुवत्वात् देवतात्मनां नायं दोषो भवति। अर्चिरादिशब्दता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते। 'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते। अ-

नेतृत्वानुवादलिङ्गस्यानुग्राहकन्यायपरं सूत्रं गृह्णाति ॥ **नन्विति** ॥ यद्यनेतारोऽचेतना एवार्चिरादयः तर्हि मार्गतद्गन्त्रोरुभयोरपि व्यामोहादज्ञत्वादूर्ध्वगतिर्न स्यादतः स्वयं प्रयत्नशून्यश्चेतनान्तरेण नेय इति लौकिकन्यायानुग्रहात्तत्सिद्धेर्नेतृत्वसिद्धेरुक्तलिङ्गं न्यायोपेतमिति सूत्रार्थः। पूर्वपक्षद्वयं दूषयति ॥ **अनवस्थितत्वादित्यादिना** ॥ अर्चिरहरादीनामस्थिरत्वाद्रात्र्यादौ मृतस्य प्रतीक्षा नास्तीत्युक्तत्वाच्च न मार्गचिह्नत्वं भोग्यत्वं वा, देवतात्वे त्वस्थिरत्वदोषो नास्तीत्यर्थः। यत्तूपदेशस्वारस्याच्चिह्नत्वं भातीति तत्राह ॥ **अर्चिषोऽहरिति** ॥ चिह्नत्वने-

र्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अह्ना हेतुनाऽऽपूर्यमाणपक्षमिति। तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातियात्रिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तं इति। अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित्। उपसंहारे तु 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकलक्षण उक्तः, तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते। संपिण्डितकरणग्रामत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः। लोकशब्दस्तु अनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात्। अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम् ॥ ५ ॥

कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्सम्भवः, विद्युतो ह्यधि वरुणादय उपक्षिप्ताः। विद्युतश्चानन्तरमाब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति ॥

तृत्वसंशयाच्च वाक्यशेषान्निर्णय इत्याह ॥ अपि चेति ॥ यदुक्तं लोकशब्दाद्भोग्यत्वमिति तन्नेत्याह ॥ संपिण्डितेति ॥ ५ ॥

सूत्रान्तरं गृह्णाति ॥ कथं पुनरिति ॥ अमानवो विद्युल्लोकमागतो वै-

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युदभिसम्भवनादूर्ध्वं, विद्युदनन्तरवर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति इत्यवगन्तव्यं, 'तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः' 'स एनान् ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहकाः इत्यवगन्तव्यम्। तस्मात् साधूक्तमातिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥ ६ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एनान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्स्यते ? किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति। कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च। तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुषः

द्युतस्तेनेत्यर्थः। श्रुतौ तु वैद्युताल्लोकादित्यर्थः। श्रुत्या वरुणादीनां नेतृत्वाभावेऽप्यनुग्राहकत्वेन मार्गान्तर्भाव इति भावः॥ ६ ॥

एवं मार्गं निरूप्य गन्तव्यं चिन्तयति॥ **कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥** परंब्रह्म गन्तव्यमिति पूर्वपक्षे मार्गस्य मुक्त्यर्थता कार्यं ब्रह्मेति सिद्धान्ते भोगार्थतेति मत्वा प्रथमं सिद्धान्तमाह॥ तत्र कार्यमेवे-

इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः। अस्य गत्युपपत्तेः। अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशत्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते, सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम् ॥ ७ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

'ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते। न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते। कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति बहुवचनं। लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी, गौणी त्वन्यत्र 'ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्' इत्यादिषु। अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥

ति ॥ सर्वगतस्यापि प्रदेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गन्तव्यत्वं दृष्टं, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्त्वान्न कथमपि गन्तव्यतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनलोकशब्दाधारसप्तमीश्रुतिभिर्गन्तव्यस्य परस्माद्व्यावृत्तत्वाच्च न परं गन्तव्यमित्याह ॥ विशेषितत्वाच्चेति ॥ प-

ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समन्वये समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् क्वचित् कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः ।९।

ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति' चेति।अत्र ब्रूमः॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवो-

रब्रह्मणि भोग्यत्वोपचाराद्गौणी लोकश्रुतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

नपुंसकब्रह्मशब्देनकारणवाचिना कार्यं लक्ष्यते गन्तव्यत्वन्यायोपेतबहुवचनाद्यनेकश्रुत्यनुग्रहाय न चानावृत्तिलिङ्गात् परस्य गन्तव्य-

त्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भे-ण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति। इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या। न ह्यञ्जस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्॥ १०॥

स्मृतेश्च॥ ११॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति—

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं'॥

इति। तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः॥ ११॥

कः पुनः पूर्वपक्षमाशङ्क्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बादरिः' इत्यादिनेति, स इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्श्यते॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्॥ १२॥

जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एनान् ब्रह्म गमयति'

ता; क्रममुक्त्या लिङ्गस्यान्यथासिद्धेरिति भावः॥ ९॥ १०॥

प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः, तस्मिन् प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्ते समष्टिलिङ्गशरीररूपविकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मानः शुद्धधियस्तत्रोत्पन्नसम्यग्धियः सर्वे ब्रह्मणा मुच्यमानेन सह परं पदं प्रविशन्तीति योजना॥ ११॥

इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयति इति मन्यते। कुतः मुख्यत्वात्। परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरं। मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति' इति च गतिपूर्वकं अमृतत्वं दर्शयति । अमृतत्वञ्च परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये, विनाशित्वात् कार्यस्य 'अथ यत्रान्यत् पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्' इति वचनात्। परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पठ्यते, न हि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥ १३ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥

अपि च 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति, ना-

एवं सिद्धान्तमुक्त्वा तेन निरस्तं पूर्वपक्षमाह ॥ कं। पुनरित्यादिना ॥ १२ ॥

दहरविद्यायां कठवल्लीषु परब्रह्मप्रकरणे च तयोर्ध्वमायन्निति गतिर्दर्शिता ॥ १३ ॥

एवं ब्रह्मश्रुत्यमृतत्वलिङ्गाभ्यां प्रकरणाच्च परविषया गतिरित्युक्तं, संप्रति प्रजापतेः सभां वेश्म प्राप्नुयामिति उपासकस्य मरणकालेकार्यप्राप्तिसङ्कल्पश्रुतेर्न परं गन्तव्यमिति शङ्कां निरस्यति॥ न च कार्ये

यं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः। 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनोपक्रमात् 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः। सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका या हार्दविद्यायामुदिता 'तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम्' इत्यत्र। पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षताऽवसीयते। तस्मात् परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरं। तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ। गत्युपपत्त्यादिभिरेकः मुख्यत्वा-

इति॥ परस्य प्रकृतत्वात् यशःपदस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्ध्या यशःपदेनात्मोक्तिर्यश आत्मा ब्राह्मणानामहं भवामि, तथा राज्ञां यशो विशां यश इति सार्वात्म्यलिङ्गाच्च परप्राप्तिसङ्कल्प एवायमित्यर्थः। अस्तु वेश्मप्रतिपत्तीच्छा परब्रह्मविषया तथापि सा कथं गतिपूर्विका स्यादित्यत आह॥ सा चेति॥ तत्र ब्रह्मलोके विद्याविहीनैरपराजिता पूरस्ति ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य तेनैव प्रभुणा विमितं निर्मितं हिरण्मयं वेश्मास्ति तत् प्रतिपद्यते। विद्वानिति। दहरविद्यायां गतिपूर्विका वेश्मप्राप्तिरुक्ता तेन परब्रह्मण्यपि वेश्मप्रतिपत्तिशब्दसामान्याद्गतिपूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः। किञ्च पद गताविति धातुपाठात् वेश्म प्रपद्ये इत्यत्र मार्गापेक्षा भातीत्याह॥ पदेरपीति॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति॥ आद्य एव सिद्धान्तपक्ष इति दृढीकर्तुमुपक्रमते॥ ताविति॥

दिभिरपरः। तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीन् इत्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातः द्वितीयस्तु पूर्वः पक्षः। नह्यसत्यपि सम्भवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते। परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत्। 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रतिपद्ये' इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसन्धिर्न विरुध्यते। सगुणेऽपि ब्रह्मणि च सर्वात्मत्वसंकीर्तनं 'सर्वकर्मा सर्वका-

ब्रह्मशब्दमुख्यत्वादिहेतूनामाभासत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ गन्तव्यत्वस्य ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनादेः सङ्कल्पादेव गन्धादिदिव्यभोगश्रुतेश्च परब्रह्मण्यसम्भवान्मुख्यार्थत्याग इत्यर्थः। यद्यप्येतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रयोगसाम्याद्ब्रह्मशब्द उभयत्र रूढतया मुख्य एव तथापि पूर्णे परस्मिन्नवयवार्थनिरतिशयमहत्त्वस्य लाभादपरब्रह्मण्यमुख्य इत्यङ्गीकृतमिति मन्तव्यं यदुक्तं कठवल्लीषु प्रकरणबलाद्गतिः परविषयेति तत्राह ॥ परेति ॥ यथा विद्यासंबद्धसुषुम्नास्तुत्यर्थं तदसम्बन्धनाड्यन्तरकीर्तनं। तथा परविद्यास्तुत्यर्थं तत्प्रकरणेऽप्यपरविद्याश्रय इति कीर्तनं युज्यते, गतिं विनापि हि परविद्यानिरतिशयफला तस्यां स्वपरविद्याफलंगतिसाध्यमन्तर्भवति इति स्तुतिलाभादित्यर्थः। यदप्युक्तं प्राप्तिसङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तपरविषय इति तन्नेत्याह ॥ प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतिसभावेश्मश्रुभिर्भिन्नस्तत्सङ्घाता-

मः' इत्यादिवत् कल्पते। तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः। केचित् पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्ति उत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति। तदनुपपन्नं, गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः। 'यत् सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकञ्च परं ब्रह्म 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं, तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते। न हि गतमेव गम्येत, अन्यो ह्यन्यद्गच्छति इति प्रसिद्धं लोके। ननु लोके गतस्याऽपि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा, यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति, तथाऽनन्यत्वेऽपि बालस्य का-

त्मकवाक्येन च प्रकरणं बाध्यं, यशोऽहमिति सार्वात्म्यं तूपासनार्थमपरब्रह्मण्यपि युज्यत इत्यर्थः। स्वपक्षमुक्त्वा परमतं दूषयति ॥ केचिदित्यादिना ॥ सर्वगतस्य स्वात्मभूतस्यापि ब्रह्मणः संसारदेशात् देशान्तरेण तत्कालात् कालान्तरेण विशिष्टतया गन्तव्यत्वं स्यादिति पृथिवीवयोदृष्टान्ताभ्यां शङ्कते ॥ नन्विति ॥ यत्नं विनैव प्राप्तत्वमनन्यत्वं, अवस्थातद्वतोरभेदात् स्वात्मभूतत्वं। ननु युक्तं भूवयसोः प्राप्तयोरपि देशान्तरकालान्तरविशिष्टत्वेन गन्तव्यत्वं तयोर्गन्तृभिन्नत्वा-

लान्तरविशिष्टं वार्धक्यं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टं, तद्वत् ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथञ्चित् गन्तव्यता स्यादिति । न, प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमजमदीर्घं' 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनि कल्पयितुं शक्यते, येन भूप्रदेशवयोऽवस्थान्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् । भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गन्तव्यता । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेरनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत् । न, विशेषनिराकरणश्रु-

तू, ब्रह्मणस्तु गन्त्रभिन्नस्य कथं गन्तव्यत्वं तत्राह ॥ सर्वशक्ति इति ॥ या प्राप्ता भूः सा गन्तव्या यच्च गन्तव्यं देशान्तरं तत्त्वप्राप्तं इति कुतः प्राप्तस्य गन्तव्यता वयसोऽपि कालान्तरेऽभिव्यक्तिमात्रं न गन्तव्यत्वमिति वस्तुगतिः, अङ्गीकृत्य विशिष्टभूवयसोर्गन्तव्यतां परब्रह्मणो देशकालवैशिष्ट्याभावात् न कथञ्चिदपि गन्तव्यतेत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ अनादिमत् परं ब्रह्म इत्याद्या स्मृतिर्दृश्यविशेषस्य दृशि कल्पितत्वाद् दृगात्मनो निर्विशेषतेति न्यायः । सगुणमेव ब्रह्म सूत्रात्मापेक्षया परं गन्तव्यं, निर्विशेषं तु नास्त्येवेति शङ्कते ॥ जगदुत्पत्तीति ॥ किं निर्वि-

तीनामनन्यार्थत्वात्। उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् । न, तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात्। मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति । कस्मात्पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति । उच्यते, विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात्। न ह्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कदाचिदाकाङ्क्षोपजायते पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः । 'तत्र को मोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'विद्वान् न बिभेति कुतश्च न' 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथैव च विदुषां

शेषस्यासत्त्वं मानाभावात् सविशेषश्रुतिविरोधाद्वा नाद्य इत्याह ॥ नेति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ उत्पत्त्यादीति ॥ सविशेषश्रुतीनां निर्विशेषश्रुतिशेषत्वात् न विरोध इत्याह॥ नेति ॥निर्विशेषश्रुतीनामेव सविशेषश्रुतिशेषत्वं किं न स्यादित्याह ॥ कस्मादिति ॥ तासां स्वार्थे फलवत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वात् शेषिता विशेषश्रुतीनां त्वफलत्वात् निषेध्य विशेषसमर्पणादिद्वारेण शेषत्वं फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायादित्याह ॥ उच्यत इत्यादिना ॥ न केवलं न्यायात् शेषता किन्तु

तुष्ट्यनुभवादिदर्शनात् विकारानृताभिसन्ध्यपवादाच्च 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति। अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यं। नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते। तथा हि 'तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदर्के सत एव एकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति च। एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनामैकात्म्यावगमपरत्वात् नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः, अतश्च गन्तव्यत्वानुपपत्तिः। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'

श्रुत्याऽपीत्याह ॥ प्रत्यक्षं त्विति ॥ तत्र मूलकारणे ब्रह्मण्येतत् शुङ्गं जगदात्मकं कार्यमुत्पन्नमित्युपक्रम्य तेन शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेत्युपसंहारे सत एव ज्ञेयत्वमुक्तं छान्दोग्ये तथा तैत्तिरीयकेऽपि जगज्जन्माद्यनुवादेन ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वं दर्शितमतः सृष्टिश्रुतीनां श्रुत्यैव निर्विशेषधीशेषता भातीत्यर्थः। एवं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् न गन्तव्यत्वमिति फलितमाह ॥ एवमिति ॥ स्पष्टनिषेधाच्च परस्य न गन्तव्यतेत्याह ॥ न तस्येति ॥ एवं गन्तव्यालोचनया गतिं निरस्य गन्त्रालो-

इति च परस्मिन् ब्रह्मणि गतिं निवारयति। त-
द्व्याख्यातं 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' इत्यत्र। गतिक-
ल्पनायां च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवं-
यवो विकारोऽन्यो वा ततः स्यात्. अत्यन्तता-
दात्म्ये गमनानुपपत्तेः। यद्येवं ततः किं स्यात्।
उच्यते यद्येकदेशस्तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वा-
त् न पुनर्ब्रह्मगमनमुपपद्यते। एकदेशैकदेशिक-
ल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना, निरवयवत्वप्रसिद्धेः।
विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं, विकारेणाऽपि विकारि-
णो नित्यप्राप्तत्वात्। न हि घटो मृदात्मतां परि-
त्यज्यावतिष्ठते, परित्यागेऽभावप्राप्तेः। विकारा-
वयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वात् ब्रह्मणः संसा-
रगमनमप्यनवक्लृप्तं। अथान्य एव जीवो ब्रह्म-
णः सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुम-

चनयापि निरस्यति ॥ गतिकल्पनायां चेत्यादिना ॥ भेदाभेदन द्वौ
कल्पावत्यन्तभेदस्तृतीयः कल्पः। नन्वत्यन्ताभेदकल्पः किमिति नो-
क्तस्तत्राह ॥अत्यन्तेति॥ कल्पत्रये किं दूषणमिति पृच्छति॥यद्येवमि-
ति॥ कल्पद्वयेऽपि दोषान्तरमाह॥ विकारावयवपक्षयोश्चेति॥विकारा-
वयवरूपजीवविशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थिरत्वात् जीवानां गत्यागती न स्यातां।
न ह्यचलातिस्थूलपाषाणस्थयोर्मण्डूकपाषाणावयवयोश्चलनमस्ति इत्य-
र्थः। अस्माकन्त्वज्ञानात् कल्पितोपाधिभिर्गत्यागतिविभ्रम इति भावः।
तृतीयकल्पमनूद्य विकल्प्य दूषयति ॥ अथेत्यादिना॥ अभेदश्रुतिविरो-

र्हति। व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः । मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः। अणुत्वेऽपि कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्। परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः। विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः।विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न, मुख्यैकत्वानुपपत्तेः। सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसङ्गः संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः।निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गः ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमात् । यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते नित्यनैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षप्यन्ते इति, अतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसन्धानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्ष-

धरूपो दोषो मम नास्ति इति भेदवाद्याह ॥ विकारावयवयोरिति ॥ भिन्नयोरभेदो मुख्यो न युक्तो विरोधादिति परिहरति ॥ नेति॥ किञ्च-पक्षत्रयमप्ययुक्तं संसारित्वस्य तात्त्विकजीवभावस्य नाशे जीवस्वरूपनाशप्रसङ्गात्। न चास्माभिरिव त्वया ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तात्त्विकरूपमङ्गीकृतं यदस्य संसारनाशेऽपि नाशो न स्यादित्याह ॥ सर्वेष्विति ॥ ननु किं ब्रह्मत्वेन संसाराभावः किल मोक्षः स च कर्माभावमात्रेण सेत्स्य-

णं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यति इति। तदसत्, प्रमाणाभावात्। नह्येतत् शास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितं, मोक्षार्थी इत्थं समाचरेत् इति। स्वमनीषया त्वेतत् तर्कितं यस्मात् कर्मनिमित्तः संसारस्तस्मात् निमित्ताभावात् न भविष्यति इति। न चैतत् तर्कयितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात्। बहूनि कर्माणि जात्यन्तरसञ्चितानि इष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जन्तोः सम्भाव्यन्ते तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासम्भवात् कानिचिल्लब्धावसराणीदं जन्म निर्मिमते कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासत इत्यतस्तेषामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासम्भवात् न यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुं। कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च। 'तद्य इह रमणीयचरणाः त-

ति इति कर्मजडानां मतमुद्भाव्य निरस्यति॥ **यत्त्वित्यादिना**॥ **तदिति**॥ एवं वृत्तं, मोक्षहेतुरित्यस्मिन् अर्थे मानाभावादित्यर्थः। तर्क एव मानमित्यत आह॥ **न चैतत् तर्कयितुमिति**॥ ननु तवाप्येतत् तर्कमात्रमेकस्मिन् जन्मन्यनेकविरुद्धफलानां कर्मणां भोगायोगादवशिष्टं कर्म जन्मान्तरस्य निमित्तमित्याशङ्क्य तत्र मानमाह॥ **कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्चेति**॥ सन्त्वनारब्धफलानि पुण्यपापानि तेषां

तः शेषेण' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स्यादेतत्, नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्ति इति । तन्न, विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भवति. न च जन्मान्तरसञ्चितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तकैरस्ति विरोधः, शुद्धिरूपत्वाविशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात् सति हि विरोधे भवतु क्षेपणं । न तु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः । सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः दुश्चरितस्याप्यशेषक्षपणानवगमात् । न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात् प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः सम्भवात् । स्मरति ह्यापस्तम्बः । तद्यथा 'आम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति । न चासति स-

नित्याद्यनुष्ठानेन क्षयात् न जन्मान्तरमिति शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ पुण्येन पुण्यस्य न नाशः अविरोधादन्यथाऽतिप्रसङ्गात् पापस्यापि सर्वात्मना पुण्यनाश्यत्वे मानं नास्तीति सञ्चितपुण्यपापाभ्यां जन्मान्तरं दुर्वारमित्याह ॥ तन्नेत्यादिना ॥ क्रियमाणमित्यादिनापि जन्म स्यात्, कर्मणा पितृलोक इत्यविशेषश्रुतेः, स्मृतेश्चेत्याह ॥ न च नित्येति ॥ प्रत्यवायनिरासार्थे नित्याद्याचारे सत्यनु पश्चात् फलान्तरं निष्पद्यत इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ तद्यथेति ॥ निर्मित्ते आरोपिते सति इत्यर्थः

म्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित् प्रतिज्ञातुं शक्यं, सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात्। संशयितव्यं तु भवति तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव। न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकाङ्क्षयितुं शक्यं अग्न्यौष्ण्यवत् स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। स्यादेतत्, कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः तेन शक्त्यवस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति। तच्च न शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात्। अथापि स्यात् न केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यति इति। तच्च न, निमित्तानामपि श-

। तथापि काम्यादिकर्मसत्तानिश्चयो नास्त्यत आह ॥ संशयितव्यं त्विति ॥ ज्ञानं विना देहपाते मोक्ष एवेति निश्चयालाभात् त्वत्पक्षे क्षतिरिति भावः। ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य कर्तृत्वादिस्वभावस्य मोक्षस्यापि न युक्तेत्याह ॥ न चेति ॥ कर्तृत्वादिरूपं कार्यं न स्वभावः किन्तु तच्छक्तिरिति शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ कार्यगम्यायाः शक्तेः कार्यस्यात्यन्तानुत्पादे सत्त्वमयुक्तं अतः शक्तिसत्त्वे तद्विषयस्य कार्यस्यादृष्टदेशकालादिनिमित्तानां चात्मनो शक्तिद्वारा नित्यसम्बद्धत्वान्मोक्षो न स्यादिति परिहरति ॥ तच्चेत्यादिना ॥ मोक्षसिद्ध्यर्थं जीवस्य ब्रह्म-

क्तिक्षणेन सम्बन्धेन नित्यसम्बद्धत्वात् । तस्मा-
त् कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां वि-
द्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथञ्चन मोक्षप्र-
त्याशाऽस्ति । श्रुतिश्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय' इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति । पर-
स्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्र-
सङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न, प्रा-
क्प्रबोधात् स्वप्नव्यवहारवत् तदुपपत्तेः । शास्त्र-
ञ्च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्य-
ति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहार-
मुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं
दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविज्ञा-
नस्य बाधितत्वात् न कथञ्चन गतिरुपपादयि-
तुं शक्या । किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति । उ-
च्यते । सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथा हि
क्वचित् पञ्चाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते क्वचि-
त् पर्यङ्कविद्यां क्वचित् वैश्वानरविद्यां । यत्रापि ब्र-
ह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते 'यथा प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं

त्वाङ्गीकारे संसारानुपपत्तिमाशङ्क्याज्ञानादुपपत्तिमसकृदुक्तां स्मारय-
ति ॥ परस्मादित्यादिना ॥ प्रासङ्गिकं परिहृत्य परमं प्रकृतमुपसंहर-
ति ॥ तदेवमिति ॥ ननु परविद्यायामप्याप्नोतिपदेन गतिः श्रुतेत्यत

ब्रह्म' इति 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' इति तत्रापि च वामनीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् सम्भवति गतिः, न क्वचित् परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते। तथा गतिप्रतिषेधः श्रावितः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति।'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसम्भवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याध्यारोपितनामरूपप्रपञ्चप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि च द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा, तत्र प्ररोचनं तावत् ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः। न च नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तने काचिदप्यपेक्षोपपद्यते, तस्मादपरविषयैव गतिः । तत्र परापरब्र-

आह ॥ब्रह्मविदाप्नोतीति॥ वैफल्याच्च गतेर्न परविषयत्वमित्याह॥ अपि चेति ॥ अनुचिन्तनपक्षं प्रत्याह ॥ न च नित्यसिद्धेति ॥ कथं तर्हि कैश्चित् परविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य भ्रान्त्येत्याह ॥ तत्र परापरेति ॥ प्रश्नपूर्वकं [निवेदनस्यासाध्यफलस्य गत्यनुचिन्तने का-

ह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन्ब्रह्मणि प्रवर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते। किं द्वे ब्रह्मणी परमपरञ्चेति। बाढं द्वे। 'एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः' इत्यादिदर्शनात्। किं पुनः परं ब्रह्म किमपरं इति। उच्यते। यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्म व्यपदिश्यते तत्परं। तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचित् विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्दैस्तदपरं। नन्वेवं सत्यद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत। न, अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात्। तस्य त्वपरब्रह्मोपासनस्य तत्सन्निधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादिजगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति, अनिवर्तितत्वादविद्यायाः। तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम्। सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादि-

चिदपेक्षोपपद्येत तस्मादपरविषया गतिः। तत्र परापरब्रह्माविवेकानवधारणे) परापरब्रह्मविभागं वदन्नपरब्रह्मणि गतेरर्थवत्त्वमाह॥ **किं द्वे** इत्यादिना॥ व्यापिनो जीवस्य कथं गतिस्तत्राह॥ **सर्वगतत्वेऽपी**ति॥ १४॥

ष्म 'तद्गुणसारत्वात्' (ब्र० सू०) इत्यत्र। तस्मात् 'कार्यं बादरिः' इत्येष एव पक्षः स्थितः। 'परं जैमिनिः' (ब्र० सू०) इति तु पक्षान्तरं प्रतिपादनमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम्॥ १४॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च॥ १५॥

स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानऽविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि 'अनियमः सर्वासाम्' इत्यत्रा-

एवं गन्तव्यं निरूप्य गन्तॄन्निर्धारयति॥ अप्रतीकेति॥ 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यविशेषश्रुतेः तत्क्रतुन्यायाच्च संशयमाह॥ इदमिति॥ अनियमाधिकरणे तत्त्वविदोऽन्यत्र सर्वोपासकानां मार्गोपसंहार उक्तः, इदानीमप्रतीकोपासकानामेव मार्गो न सर्वेषां विकारोपासकानामित्युभयथा भावोक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यात्, तस्मादुपासकमात्रस्योत्तरमार्गसिद्धिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तूभयथाभावसिद्धिः। अदोषादिति सूत्रे पदच्छेदः, अविरोधादित्यर्थः। अनियमः सर्वेषामिति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतीकोपासकान्यपरत्वादिति भावः। यद्यपि प्रतीकध्यायिनां पितृयाणतृतीयस्थानयोरप्रवेशादर्चिरादिमार्गो वाच्य-

विशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायणाचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते 'तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पञ्चाग्निविद्यायां 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यत्रैवमाहत्यवाद उपलभ्यते तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति गम्यते ॥ १५ ॥

स्तथापि तेषां विद्युत्पर्यन्तमेव गमनमस्तु न ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मक्रतुत्वाभावात् । यो यत् ध्यायति स तत्प्राप्नोति इति हि तत्क्रतुन्यायः श्रुतिमूलः, प्रतीकेषु च नामादिषु ध्येयेषु ब्रह्मणो गुणत्वात् ब्रह्मध्यायित्वमस्ति । अस्य च न्यायस्य पञ्चाग्निविद्यायामाहत्यवादात् प्रत्यक्षवचनाद्बाध इष्ट इति सूत्रभाष्यार्थः ॥ १५ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति॥ १६॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

किञ्च प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेर्न प्रतीकध्यायिनां ब्रह्मप्राप्तिरित्याह ॥ विशेषं चेति ॥ तस्मादसति वचने ब्रह्मध्यायिन एव ब्रह्मगन्तार इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

ॐ परमात्मने नमः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

'एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति श्रूयते। तत्र संशयः' किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते आहोस्विदात्ममात्रेणेति । किन्तावत् प्राप्तं स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणापि निष्पत्तिः स्यात्, मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात्। स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्ववस्था-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

पूर्वपादे ब्रह्मोपासकानां कार्यब्रह्मप्राप्तिरुक्ता, सम्प्रति तेषामैश्वर्यविशेषं ब्राह्मलौकिकं पादस्योत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयिष्यन्नादावभ्यर्हितपरविद्याप्राप्यं निर्विशेषब्रह्मभावमाह ॥ **सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्** ॥ निर्गुणविद्याफलवाक्यमुदाहृत्य स्वशब्दस्य स्वीयागन्तुकरूपस्वात्मरूपवाचित्वाभ्यां संशयमाह ॥ **एवमिति** ॥ पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गादविशेषः, सिद्धान्ते विशेष इति फलं, तत्र मोक्ष आगन्तुकः फलत्वात् स्वर्गवदिति न्यायोपेतयाऽभिनिष्पत्तिश्रुत्या पूर्वपक्षमाह॥ **किमित्यादिना** ॥ स्वशब्दश्रुतिबाधितो न्यायः अभिनिष्पत्तिश्च साक्षात्कारवृ-

सु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति। कुतः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति, स्वशब्दात्। अन्यथा हि स्वशब्देन विशेषणमनवक्लृप्तं स्यात्। नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति। न, तस्यावचनीयत्वात्। येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वापत्तेः स्वेनेति विशेषणमनर्थकं स्यात्। आत्मवचनतायां तु अर्थवत् केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणापीति ॥ १ ॥

कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सति इत्यत आह ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स सर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽवतिष्ठते पूर्वत्रान्धो भव-

स्यभिप्रायौ बन्धध्वंसजन्मन्यौपचारिकीवेति मत्वा सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ मोक्षस्य फलत्वेन प्राप्तागन्तुकत्वनिरासार्थः स्वशब्द इति युक्तं स्वीयवाचित्वेऽनर्थकानुवादः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रान्तरं गृह्णाति ॥ कः पुनरिति ॥ जागरिते ह्यान्ध्यादिदेहधर्मवान् भवति स्वप्ने तु हत इव केनचित्। अपि च पुत्रादिनाशाद्रोदितीव भवति, सुषुप्तौ तु विशेषाज्ञानाद्विनष्ट इवेति, बन्धदशायां कलु-

त्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति च अवस्थात्रयकलुषितेनात्मना इत्ययं विशेषः, कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति। प्रतिज्ञानादित्याह। तथा हि 'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चोपन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चोपसंहरति। तथाऽऽख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिमुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानं। फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धननिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजननापेक्षा। यदप्यभिनिष्पद्यत इति उत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत्। तस्माददोषः॥ २॥

आत्मा प्रकरणात्॥ ३॥

कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते 'यावता परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति।

पितात्मना तिष्ठति, मोक्षे तु विगलिताखिलदुःखः परितः प्रद्योतमानः पूर्णानन्दात्मनावतिष्ठत इति महान् विशेष इत्यर्थः॥ २॥

कार्यगोचरमिति॥ कार्यं ज्योतिस्तत् प्राप्तमित्यर्थः। कार्यं प्राप्तोऽपि

ज्योतिःशब्दस्य भौतिकज्योतिषि रूढत्वात्। न चानतिवृत्तो विकारविषयात् कश्चिद्विमुक्तो भवितुमर्हति विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेरिति। नैष दोषः। यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात्। 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्मात् भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुं, प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति। प्रपञ्चितं चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब्र० सू०) इत्यत्र॥ ३॥

अविभागेन दृष्टत्वात्॥ ४॥

परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति उताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् 'ज्योतिरुपसम्पद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिस्तं व्युत्पादयति अवि-

मुक्तः किं न स्यादित्यत आह॥ न चानतिवृत्त इति॥ ३॥

॥ अविभागेन दृष्टत्वात्॥ स्वरूपस्थितमुपजीव्य वादिविवादात् ब्रह्मभेदाभेदसंशये सत्यत्यन्तभेदं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमाह॥ यस्येति॥ ४॥

भक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते। कुतः दृष्टत्वात्। तथा हि 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'यत्र नान्यत् पश्यति' 'न तु तत् द्वितीयमस्ति' 'ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति। यथादर्शनमेव च फलं युक्तं तत्क्रतुन्यायात्। 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति' 'एवं मुनेर्विजानतः आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति. नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च। भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते। 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः' इति 'स्वे महिम्नि' इति 'आत्मरतिरात्मक्रीडः' इति चैवमादिदर्शनात्॥ ४॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥

स्थितमेतत् 'स्वेन रूपेण' इत्यत्रात्ममात्रस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणेति। अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभिधीयते।

॥ ब्राह्मेण जैमिनिः॥ उक्तं ब्रह्मस्वरूपमुपजीव्य स किं सत्येन सर्वज्ञत्वादिधर्मेण युक्तस्तिष्ठति उत धर्मस्य शशशृङ्गवदत्यन्तासत्त्वात् चिन्मात्रात्मना तिष्ठति किं वा वस्तुतश्चिन्मात्रोऽपि जीवान्तरव्यवहारदृष्ट्या कल्पितसर्वज्ञत्वादिमानिति मुनिविप्रतिपत्तेः संशये सत्यायं पूर्वपक्षमाह॥ अधुनेत्यादिना॥ तत्तत्पक्षसिद्धिरेव फलं द्रष्टव्यं। सो-

स्वमस्य रूपं ब्राह्ममपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः। उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात्। तथा हि 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिना 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्मकतामात्मनो बोधयति। तथा 'स तत्र पर्यैति जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति। 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति च सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्ति इति ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते, पाप्मत्वा-

ऽन्वेष्टव्यः इति विध्यर्थ उद्देशः, य आत्मेत्यादिरुपन्यासशब्दार्थः। आदिपदात् विधिव्यपदेशग्रहः। तत्राज्ञातज्ञापको विधिस्तमाह ॥ **तथा स तत्रेति** ॥ सर्वज्ञ इत्यादिस्तु व्यपदेशोऽयं हि नोद्देशः विध्यभावान्नापि विधिः सिद्धवन्निर्देशादित्यर्थः ॥ ५ ॥

सत्यत्वादिधर्माणां सत्यत्वं दूषयन्नत्यन्तासत्यपक्षमाह ॥ **चिति तन्मात्रेणेति** ॥ चितिश्चैतन्यं, शब्दज्ञानात् यो विकल्पोऽसन्प्रत्यय-

दिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते, चैतन्यमेव त्व-
स्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभि-
निष्पत्तिर्युक्ता । तथा च श्रुतिः 'एवं वा अरेऽ-
यमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इ-
त्येवं जातीयकानुगृहीता भविष्यति । सत्यका-
मत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्य-
न्ते सत्याः कामा अस्येति तथाप्युपाधिसम्ब-
न्धाधीनत्वात् तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वस-
म्भवः अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि
ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं 'न स्थानतोऽपि परस्यो-
भयलिङ्गम्' (ब्र० सू०) इत्यत्र । अत एव च ज-
क्षणादिसङ्कीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं
स्तुत्यर्थमात्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्ये-
व रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनिमित्तानि शक्यन्ते
वर्णयितुं, द्वितीयविषयत्वात् तेषां । तस्मात्
निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधा-
त्मनाऽभिनिष्पद्यते इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्य-
ते ॥ ६ ॥

त्वज्ञाः अत्यन्तमसन्त इति यावत् । असत्त्वभावरूपधर्माणामसत्त्वं भावधर्माणां तु सत्त्वमित्याशङ्क्य तेषामप्यौपाधिकत्वात् असत्त्वमित्याह ॥ सत्यकामेति ॥ चिन्मात्रे मुक्ते जक्षणादिश्रुतिः कथं तत्राह ॥ अत एवं चेति ॥ सर्वधर्मनिषेधादेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

हार्दविद्यायां श्रूयते 'स यदि पितृलोकका-

धर्माणां सत्यत्वमन्यन्तासत्यत्वं चेति पक्षद्वयमयुक्तम् । अद्वैतश्रुतीनां सर्वज्ञत्वादिश्रुतिव्यवहारयोश्च बाधापातादतस्तृतीयपक्षः श्रेयानिति सिद्धान्तयति ॥ **एवमपीति** ॥ अत्र केचित् मुह्यन्ति अखण्डचिन्मात्रज्ञानात् मुक्तस्याज्ञानाभावात् कुत आज्ञानिकधर्मयोग इति, ते इत्थं बोधनीयाः, ये ईश्वरधर्मास्त एव चिदात्मनि मुक्ते जीवान्तरैर्व्यवह्रियन्ते इति । न च मूलाविद्यैक्यात् तन्नाशे कुतो जीवान्तरमिति वाच्यं, न वयं तन्नाशे जीवान्तरे व्यवहारं ब्रूमः किन्तु तदंशनाशेनांशान्तराध्यात्मिकशरीरद्वयाभिमानिनो मुक्तावंशांतरोपाधिका जीवा व्यवहर्तार इति वदामः । तर्हि नानाविद्यापक्ष एव कुतो नाद्रीयते जीवभेदस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न । प्रकृतिनानात्वं प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद इत्याद्यप्रामाणिकानेकार्थगौरवादिति सर्ववृद्धसम्मत एकाविद्यापक्ष एव श्रेयान्, अंशभेदेन च बन्धमुक्तिर्व्यवस्थितेति सङ्क्षेपः ॥ ७ ॥

एवं परविद्याफलमुक्तमिदानीं अपरविद्याफलं प्रपञ्चयति ॥ **सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः** ॥ एवकारस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदसाधारण्यात्

मो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि। तत्र संशयः किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति। तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवत् निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता। यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पात् गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्याऽपि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति। सङ्कल्पादेवेति तु राज्ञ इव सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते। न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्नुयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति। कुतः, तच्छ्रुतेः। 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रु-

संशयः, ब्रह्मलोकं गतस्योपासकस्य सङ्कल्पो यत्नान्तरसापेक्षः, भोगसामग्रीसङ्कल्पत्वादस्मदादिसङ्कल्पवत्। न चैवकारविरोधः सङ्कल्पेन सामग्र्या अयोगव्यवच्छेदेन सौलभ्यार्थत्वात्, यत्नानङ्गीकारे भोगपुष्ट्यसिद्धिश्चेति पूर्वपक्षार्थः। अत्र लोकवृत्तानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु विद्याबलेन सङ्कल्पस्यैव भोगपुष्टिकरत्वसिद्धिरिति भेदः। किञ्च यदि भोगसङ्कल्पानन्तरमपि यत्नान्तरसाध्यनिमित्तापेक्षा स्यात् तर्हि निमित्तप्राप्तेः प्राक् जातसङ्कल्पस्य वन्ध्यत्वं स्यात् भोगविलम्बात्। ततः

१ पर्याप्ताः स्युरित्येवं। का० पा०।

तिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत। निमित्तान्तरमपि तु यदि सङ्कल्पानुविधाय्येव स्यात्, भवतु, न तु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमिष्यते। प्राक् तत्सम्पत्तेर्वन्ध्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात्। न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते। सङ्कल्पबलादेव चैषां यावत् प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य॥ ८॥

अत एव चानन्याधिपतिः॥ ९॥

अत एव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति, नास्यान्योऽधिपतिर्भवति इत्यर्थः। न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति। श्रुतिश्चैतत् दर्शयति 'अथ य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति॥ ९॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥

'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यतः

सत्यसङ्कल्पश्रुतेर्न यत्नान्तरापेक्षेत्याह॥ निमित्तान्तरमपि त्विति॥ ८॥

नन्वीश्वराधीनस्य विदुषः कथं सङ्कल्पमात्रात् भोगसिद्धिस्तत्राह॥ अत एवेति॥ ईश्वरधर्म एव विदुष्याविर्भूत इति न सङ्कल्पभङ्ग इति भावः॥ ९॥

श्रुतेर्मनस्तावत् सङ्कल्पसाधनं सिद्धं, शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते। तत्र बादरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते। कस्मात्, एवं ह्याहाम्नायः 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके' इति। यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात्। तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति। न ह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाञ्जसी स्यात्। यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पठ्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थाया-

एवकारवत् मनसेति विशेषणेनान्ययोगव्यवच्छेदात् देहाद्यभाव इति पूर्वपक्षयति॥ अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ अत्रापि वादिविवादात् संशयः, तत्र देहादयो न सन्त्येव सदा सन्त्येवेति च पक्षद्वयं पूर्वपक्षः, कालभेदेनेच्छया सन्ति न सन्ति चेति सिद्धान्तपक्षो द्रष्टव्यः, फलं तत्तच्छ्रु-

मैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः॥ १२ ॥

बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, 'यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति यदि त्वशरीरतां तदा अशरीरः इति । सत्यसङ्कल्पत्वात् संकल्पवैचित्र्याच्च। द्वादशाहवत्, यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः॥ १३ ॥

यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्राएव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः, एवं तदुपपद्यते ॥ १३ ॥

तेर्मुख्यत्वमिति विवेकः ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ द्वादशाहवदिति ॥ य एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्ति इत्युपायिचोदनागम्यत्वश्रुतेर्द्वादशाहस्य सत्रत्वं, त आसतेति चोपयन्तीति वाचोदितत्वं सत्रलक्षणमिति स्थितं, तथा द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनादर्शनात् नियतकर्तृकत्वावगमेन द्विरात्रादिवदहीनत्वं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते १४

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' (ब्र० सू०) इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधाभावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्रवत् सृज्यन्ते किंवा सात्मकानि अस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात् एवमेकोऽपि-

॥ प्रदीपवदावेशः ॥ सङ्कल्पमात्रात् निर्मितदेहानुपजीव्य तेषु भयथादर्शनात् संशयमाह ॥ भावमिति ॥ अनादिलिङ्गशरीरस्यैकस्मिन्नेव शरीरे भावात् निर्मितानेकदेहेषु भोगासिद्धिः पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्यादिना ॥ स एकधा त्रिधा पञ्चधेत्यादिश्रुत्या विदुष एवानेकधाभाव उक्तः विद्वांस्तु नादेहो नापि चिन्मात्रः किंतु लिङ्गोपहितात्मा न च तस्य लिङ्गभेदं विनाऽनेकत्वं सम्भवति । अतः श्रुतिबलादेकस्यैवानादिलिङ्गस्यानेकदेहेषु प्रवेशेन भेद एष्टव्यः । यद्यपि मूलप्रदीपस्य वर्त्यन्तरेषूत्पन्नदीपानां चात्यन्तभेदोऽस्ति लिङ्गस्य तु देहभेदकृतो भेदो न स्वतः, स्वतो लिङ्गभेदे तदुप-

सन् विद्वानैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति। कुतः, तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावं, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा' इत्यादि। नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे। न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति। यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति। नैष दोषः, एकमनोऽनुवृत्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात् स्रक्ष्यति, सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते। एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया॥१५॥

हितजीवभेदात् अनुसन्धानानुपपत्तेः, आगन्तुकानेकलिङ्गसृष्टावसत्कार्यवादापाताच्च, तथापि प्रदीपत्वजात्यैक्येन व्यक्तिष्वैक्यारोपात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं द्रष्टव्यं तथा च यथा प्रदीपोऽनेकवर्तिषु प्रविशति एवं विद्यायोगबलात् विद्वल्लिङ्गस्य व्यापित्वादनेकदेहेषु युगपदावेश इति सूत्रार्थः। विदुषोऽनेकधात्वं श्रुतमन्यथा न घटते इत्याह॥ नैतदिति॥ इतश्च सात्मकत्वमित्याह॥ न च निरात्मकानामिति॥ यदनादि मन एकदेहस्थं तदनुसारीणि देहान्तरस्थानि मनांसि भवन्ति तदवस्थानां तन्नियम्यत्वसम्भवादित्यत्र योगशास्त्रसम्मतिमाह॥ एषैवेति॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामिति भगवत्पतञ्जलिना सूत्रितं। योगिनोऽभिमानमात्रान्निर्माणचित्तानि निर्माणदेहेषु भवन्ति, तेषां नियामकम-

कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता 'तत् केन कं विजानीयात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' इत्येवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुषुप्तं, 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति श्रुतेः । सम्पत्तिः कैवल्यं, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्यैतद्विशेषसंज्ञाभाववचनं क्वचित् सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते क्वचित् कैवल्यावस्थाम् । कथमवगम्यते, यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतं 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्था-

नादिचित्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यशङ्कामाह ॥ कथं पुनरिति ॥ सालिलवत् सालिलः, स्वच्छ इत्यर्थः । न तु तद्द्वितीयमस्तीति क्वचित् सुषुप्तिमधिकृत्योक्तं 'तत् केन कम्' इत्यादि क्वचिन्मुक्तिं प्रकृत्योक्तं, एवं विशेषज्ञानाभाववचनं सुषुप्तिमुक्त्यन्यतरापेक्षं सगुणोपासकस्य भोगोक्तौ न विरुध्यते भिन्नविषयत्वादित्याह ॥ स्वाप्ययेति ॥ तत्रैव श्रुतौ, तदधिकारवशात् सुषुप्त्यादिप्रकरणबलात्, उक्तवचनानामन्यतरापेक्षत्वमाविष्कृतं,

य तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति' इत्यादि श्रुतिभ्यः। सगुणविद्याविपाकस्थानं त्वेतत् स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते। तस्माददोषः॥ १६॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च॥ १७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किं तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः। किं तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति, 'आप्नोति स्वाराज्यं' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' 'तेषां

हि यतः ततोऽवगम्यत इत्यर्थः। अत्र समुत्थानादिवाक्यं मुक्तिविषयं यत्र सुप्त इति सुप्तिविषयमिति विभागः॥ १६॥

॥जगद्व्यापारवर्जं॥ सङ्कल्पादेवेत्यादिनोक्तैश्वर्यस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तविषयत्वेनात्रापवादात् सङ्गतिः, उभयथा दर्शनात् संशयः। ईश्वरनानात्वं पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तु विद्यायोगिनामीश्वरनियम्यत्वादेकस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वसिद्धिरिति विवेकः। प्रलयात् सर्गसमये यस्येक्षणपूर्वं कर्तृत्वं श्रुतौ प्रकृतं तस्यैव नियन्तृत्वादिर्जगद्व्यापारः। नह्युपासकानां देहं विनेक्षणं सम्भवति। किञ्चेश्वरस्य नित्यसिद्धत्वात् शब्दैकसमधिगम्यत्वाज्जगत्स्रष्टृत्वं युक्तं, न तु तत्प्र-

सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। इत्येवं प्राप्ते पठति । जगद्व्यापारवर्जमिति। जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानांभवितुमर्हति, जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य। कुतः, तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेतरेषां । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकमितरेषामाणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते, तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे। समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येवंविरोधोऽपि कदाचित् स्यात्। अथ कस्यचित् सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत, ततः परमेश्वराकूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते॥ १७॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादि-

सादलब्धसिद्धीनां जीवानामित्याह ॥ नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्चेति॥ किञ्च विदुषां समप्राधान्ये मिथो विरोधः, एकं प्रत्यन्येषां गुणत्वे त्वेक एवेश्वर इत्याह ॥ समनस्कत्वादिति॥ १७॥

प्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत् परिहर्त्तव्यम्, अत्रोच्यते । नायं दोषः, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ।आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेषायतनेषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते यत् कारणमनन्तरं आप्नोति मनसस्पतिमित्याह । यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति, तदनुसारेणैव चानन्तरं 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवती'त्याह । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम् ॥१८॥

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं

अधिकारे नियोजयत्यादित्यादीनित्याधिकारिकः, स चासौ मण्डलस्थश्च तस्य प्राप्यत्वोक्तेरित्यर्थः।मनसस्पतिः सूर्यमण्डलान्तःस्थः परमात्मा 'तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्' इति श्रुतेः। तथा च यदि पूर्वं निरङ्कुशं स्वाराज्यमुक्तं स्यात् तर्हि ईश्वरस्याग्रे प्राप्यतां न ब्रूयादतो भोगे स्वाराज्यं न जगज्जन्मादिष्विति भावः । वाक्पतित्वादिकमपीश्वराधीनमित्याह ॥ तदनुसारेणेति ॥ उक्तन्यायं कामचारादिवाक्येष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ १८ ॥

जगद्व्यापारं उपासकप्राप्यः तदुपास्यनिष्ठत्वात् सङ्कल्पसिद्ध्यादि-

न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमण्डलाद्यधिष्ठानं। तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः। न च तन्निर्विकारं रूपमितरालम्बनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुं, अतत्क्रतुत्वात्तेषां। अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठते एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति, 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' इति च। तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

वदित्याशङ्क्योपास्यस्थनिर्गुणस्वरूपे व्यभिचारमाह ॥ विकारावर्ति चेति ॥ १९ ॥

निर्गुणस्वरूपे प्रमाणमाह ॥ दर्शयतश्चेति ॥ यथा ज्ञानाभावान्निर्गुणं न प्राप्तं तथा ध्यानाभावाज्जगत्स्रष्टृत्वादि न प्राप्यते। ध्यानाभावश्च विध्यभावादिति भावः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेषामनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते 'तमाहापो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ' इति, 'स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ते॰ एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकताञ्जयति' इत्यादिभेदव्यपदेशलिङ्गेभ्यः ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वादन्तवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येतेत्यत उत्तरं भगवान् बादरायणाचार्यः पठति ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवया-

तमुपासकं ब्रह्मलोकगतमाह हिरण्यगर्भः 'मया खल्विमा आपो अमृतरूपा मीयन्ते भुज्यन्ते न चाप्यसौ लोकोऽमृतोदकलक्षणः' इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरमाह ॥ स यथेति ॥ भोगसाम्ये स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः । तेनो इत्युशब्दोऽप्यर्थः । सलोकतामपीत्यन्वयः । सायुज्यं समानदेहत्वं क्रमेण मुक्तिर्वा ॥ २१ ॥

शास्त्रसमाप्तिं सूचयन् सूत्रकारं पूजयति ॥ भगवानिति ॥ भगवत्त्वं सर्वज्ञत्वं । सूत्रद्वारा शिष्याणामाचारे स्थापनात् आचार्यत्वं । बा-

नेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति, यस्मिन्नरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरंमदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणो यस्मिंश्च प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा मन्त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपञ्च्यते तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिवत् वियुक्तभोगा आवर्तन्ते। कुतः, 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वं' इति, 'तेषां न पुनरावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

दरायणपदेन बदरिकाश्रमवासोक्त्या नित्यसर्वज्ञस्य परमगुरोर्नारायणस्य प्रसादद्योतनात्तत्प्रणीतशास्त्रे निरवद्यतामुद्द्योतयति। सगुणविद्यायाः सातिशयफलत्वेऽपि ततो निर्गुणविद्यायाऽनावृत्तिरित्याह ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ये ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते तं प्राप्य नावर्तन्ते इति सम्बन्धः। लोकं विशिनष्टि ॥ यस्मिन्निति ॥ इतोऽस्मात् पृथिवीलोकात् तृतीयस्यां दिवि यो ब्रह्मलोकस्तस्मिन्नर इति ण्य इति चार्णवतुल्यौ सुधाह्रदावित्यर्थः। ऐरमन्नमयं, मदीयं मदकरं सरः, सोमसवनः अमृतवर्षी, यद्यपि तेषामिह न पुनरावृत्तिरिमं मानवमिति च श्रुतिष्विहेममितिविशेषणादस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोकगतानां कल्पान्तरे आवृत्तिर्भाति, तथापीश्वरोपास्तिं विना पञ्चाग्निविद्याश्वमेधदृढब्रह्मचर्यादिसाधनैर्ये गतास्तेषां तत्त्वज्ञाननियमाभावादावृत्तिः स्यात्, ये तु दहरादीश्वरोपास्त्या गतास्तेषां सगुणविद्याफलक्षयेऽपि निरवग्रहेश्वरानुग्रहाल्लब्धात्मज्ञानान्मुक्तिरिति नियम इत्यभि-

पुनरावर्त्तते' इत्यादिशब्देभ्यः। अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरम्' (ब्र० सू०) इत्यत्र। सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः। तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं दर्शयति॥ २२॥

प्रेत्याह॥ अन्तवत्त्वेऽपि त्विति॥ नन्वत्र सूत्रकृता सगुणविदामेवानावृत्तिक्रम उक्तो न निर्गुणविदां तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य तेषामावृत्तिशङ्काभावादित्याह॥ सम्यगिति॥ तदाश्रयणेनेति गुणविदामावृत्तिप्राप्तौ सम्यग्दर्शनाश्रयणेनैवानावृत्तिः साधिता, अतः स्वत एव सम्यग्दर्शिनामावृत्तिशङ्का नेति किमु वाच्यमित्यर्थः। यत्राध्यायसमाप्तिस्तत्र पदमात्रस्याभ्यासो दर्शितः, इह सूत्रस्यैवाभ्यासात् शास्त्रसमाप्तिर्द्योत्यत इत्याह॥ अनावृत्तिः शब्दादिति॥ एवं समन्वयोक्त्या ब्रह्मात्मैक्यस्य वेदान्तप्रमाणकत्वमवधारितं वाक्यार्थज्ञाने स्मृतितर्कादिसर्वप्रकारविरोधः परिहृतः, साधनसम्पत्तिश्च दर्शिता, तस्माद्विवेकादिसाधनसम्पन्नस्य श्रवणाद्यावृत्तिनिरस्तसमस्तप्रतिबन्धस्याखण्डात्मसंबोधात् समूलबन्धध्वंसे सत्याविर्भूतनिष्कलङ्कानन्तस्वप्रकाशचिदानन्दात्मनावस्थानमिति सिद्धम्॥ २२॥

नानाविधग्रन्थजातं वीक्ष्य सम्यग्यथामति।
शारीरकस्य भाष्यस्य कृता व्याख्या सतां मुदे॥
अन्तर्यामी जगत्साक्षी सर्वकर्ता रघूद्वहः।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः।

समाप्तमिदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं शाङ्करभाष्ययुतम्।

अतोऽत्र दोषोऽशङ्क्यः स्यादेष ह्येवेतिशासनात् ॥

वक्षस्यक्ष्णोश्च पार्श्वे करतलयुगुले कौस्तुभाभां दयां च,
सीतां कोदण्डदीक्षामभयवरयुतां वीक्ष्य रामाङ्गसङ्गः।
स्वस्याः क्व स्यादितीयं हृदि कृतमनना भाष्यरत्नप्रभाख्या,
स्वात्मानन्दैकलुब्धा रघुवरचरणाम्भोजयुग्मं प्रपन्नाः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अङ्कितोयं ग्रन्थो मुम्बय्यां गङ्गाविष्णुखेमराजाभ्यां स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वरयन्त्रालये।

ॐ तत्सत् ।

व्यासाधिकरणमाला ।

भारतीतीर्थकृता ।
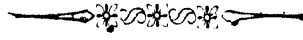
प्रथमाध्याये प्रथमपादः--अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ॥

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये, प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टदेवतातत्त्वं गुरुमूर्त्युपाधियुक्तं नमस्कृत्य ग्रन्थं प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासेनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः, तेषामनुक्रमेण ग्रथनं माला । यद्यप्येषा सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामतिप्रज्ञविषयत्वात् मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय श्लोकैरेषा माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवं, विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ॥

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां संग्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिकरणस्य संग्राहकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वार्द्धेन द्वाववयवौ संगृह्येते, उत्तरार्द्धेनैकः, द्वितीयश्लोकेन चैकः । यद्यपि सङ्गत्याख्य एकोऽवयवः शिष्यते तथापि प्रत्यधिकरणं न पृथक् संग्रहीतव्यो भवति,

सकृद्व्युत्पन्नस्य पुरुषस्य स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ३ ॥

सङ्गतिं विभज्य व्युत्पादयति, शास्त्र इति। शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यं चार्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते ॥ ३ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः॥

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपाद्यं च दर्शयति, शास्त्रमिति। सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते, द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिह्रियते, तृतीयेन विद्यासाधननिर्णयः, चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ॥

ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति। स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यं, तद्यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यत्र सार्वज्ञसार्वात्म्यसर्वपापहरत्वादिकं ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्टलिङ्गं। अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषयं वाक्यजातं द्वितीयपादे चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाण्डिल्योपास्तिवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकं ब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं। तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्यजातं चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुण्डकगतब्रह्मात्मत्ववाक्ये द्युपृथिव्यन्तरीक्षाद्योतत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं। यद्यपि द्वितीयपादे कठवल्ल्यादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि विचारितानि, तृतीयपादे तु दहरोपासनवाक्यं विचारितं, तथाप्य-

वान्तरसङ्गतिलाभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वात् न पादार्थयोः साङ्कर्यापत्तिः, इत्थं पादत्रयेण वाक्यविचारः समाप्तिः। चतुर्थपादेनाव्यक्तपदमजापदं चेत्येवमादि सन्दिग्धं पदं चिन्त्यम्॥ ५॥

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता॥
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता॥ ६॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, द्वितीय इति। प्रथमपादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितं। तृतीयपादे पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः, उत्तरभागेण जीवश्रुतीनां। चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः॥ ६॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम्॥
गुणोपसंहृतिर्ज्ञाने बहिरङ्गादिसाधनम्॥ ७॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, तृतीय इति। प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितं। द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेण तु तत्पदार्थः। तृतीयपादे सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारश्च। चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतान्याश्रमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि शमदमश्रवणमनननिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि॥ ७॥

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा॥
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः॥ ८॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभजते, चतुर्थ इति। प्रथमपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता। द्वितीयपादे म्रियमाण-

स्योत्क्रान्तिप्रकारो दर्शितः। तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः। चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यमुक्तिरुक्ता, उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपिता। एवं पादार्थः संगृहीतः॥ ८॥

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम्॥
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम्॥ ९॥

सन्त्वेवं शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्थाः, किं तत इत्यत आह, ऊहित्वेति। तद्यथा ईक्षत्यधिकरणे 'तदैक्षत' इति वाक्यं प्रधानपरं ब्रह्मपरं वेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वात् ब्रह्मविचारशास्त्रसङ्गतिः। वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयात् समन्वयाध्यायसङ्गतिः। ईक्षणस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्पष्टलिङ्गत्वात् प्रथमपादे सङ्गतिः, एवं सर्वेष्वप्यधिकरणेषु यथायोग्यं सङ्गतित्रितयं ऊहनीयं। अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आक्षेपसङ्गतिः दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गति प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादिः। सेयं अवान्तरसङ्गतिः व्युत्पन्नेनोहितुं शक्यते॥ ९॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये॥
पूर्वपक्षस्य युक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥ १०॥

ताः व्युत्पादयति, पूर्वन्यायस्येति। तद्यथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः, तत्र युक्तिः ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वादिति। द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्वपक्षः, तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादिति। तदुभयमवलोक्य तथाऽऽक्षेपसङ्गतिं योजयेत्। सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दिग्धत्वं विचार्यत्वञ्चेत्याक्षेपसङ्गतिः। दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चात्र योजयितुं शक्येते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो

विचार्यत्वं तथा जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसद्भावे हेतुं पश्यामः इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। ते एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे, पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुसत्त्व-साम्यस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुशून्यत्ववैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात्। व्याक्षेपसङ्गतिर्यथायोग्यमुन्नेया। प्रासङ्गिकी सङ्गतिरुदाह्रियते, देवताधिकरणस्याधिकारविचारपरत्वात् समन्वयाध्याये ज्ञेयब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिस्था-वान्तरसङ्गतिरेवास्ति, तथाहि पूर्वाधिकरणे अङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात् अङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन देवताधिकारो बुद्धिस्थः, सेयं प्रासङ्गिकी सङ्गतिः। तदेवं न्यायसङ्गतिर्व्युत्पादिता, इदानीं प्रत्यधिकारणमवयवचतुष्टयं श्लोकाभ्यां संगृह्यते ॥ १० ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ब्रह्मसूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यासानिरूपणात्? ॥
असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥
अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ॥
सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ॥
जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्यादेश्चाप्रसिद्धितः ॥
ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्ष्म स्रग्भुजङ्गवत् ॥
लौकिकानीव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमारचयति।

न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तृ? न कर्तृ तत् ॥
'विरूपनित्यया वाचे' त्येवं नित्यत्वकीर्त्तनात् ॥
कर्तृ, निश्वसितात् युक्तेर्नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः ॥
सर्वावभासि वेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्भवेत् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह।

अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता? ॥
घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥
रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ॥
'तन्त्वौपनिषदे'त्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह।

वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत? ॥
अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्रादिप्रतिपादिकाः ॥
भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः ॥
सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह।

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत?।
शास्त्रत्वात् ते विधातरो मननादेश्च कीर्त्तनात् ॥
नाकर्तृतन्त्रेऽस्ति विधिः शास्त्रत्वं शंसनादपि।
मननादेः पुराबोधात् ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥ स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यात् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

तदैक्षतेति वाक्येन प्रधानं ब्रह्म वोच्यते ।
ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधानं सर्वकारणम् ॥
ईक्षणाच्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।
आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ तस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमेकदेशिमतमारचयति ।

संसारी ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः संसार्ययं भवेत् ।
विकारार्थमयट्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तितः ॥
अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।
प्राचुर्यार्थो मयट्शब्दः, प्रियाद्याः स्युरुपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे स्वमतानुसारेण षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ब्रह्मपुच्छमिति श्रुतम् ।
स्यादानन्दमयस्याङ्गं, पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः ॥
लाङ्गूलासम्भवादत्र पुच्छेनाधारलक्षणा ।
आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्मयो देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः? ।
मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव, नेश्वरः ॥

सर्वात्म्यात् सर्वदुरितराहित्याच्चेश्वरो मतः।
मर्यादाद्या उपास्त्यर्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः॥ ७॥

आकाशस्तल्लिङ्गात्॥ २२॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

'आकाश इति होवाचेत्यत्र खं ब्रह्म वाऽत्र खम्'।
शब्दस्य तत्र रूढत्वात्, वाय्वादेः सर्जनादपि॥
साकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरूढितः।
एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दतम्॥ ८॥

अतएव प्राणः॥ २३॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणमारचयति।

मुखस्था वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदवता?।
वायुर्भवेत्, तत्र सुप्तौ भूतसारेन्द्रियक्षयात्॥
सङ्कोचोऽक्षपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयश्रुतेः।
आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्तेनेशवाचकः॥ ९॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥२४॥ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्॥२५॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं॥ २६॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात्॥ २७॥ सूत्रं।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादेदशमाधिकारणमारचयति।

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यत' इत्यदः?।
ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गबलादपि॥
चतुष्पात प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्तते।
ज्योतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गतूपाधियोगतः॥१०॥

प्राणस्तथागमात्॥ २८॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्॥२९॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ ३०॥

··जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

प्राणोऽस्मीत्यत्र वाय्विन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः।
चतुर्णां लिङ्गसद्भावात् पूर्वपक्षस्त्वनिर्णयः॥
ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्यनन्यथा।
अन्येषामन्यथासिद्धेर्युरुपास्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ स्मृतेश्च। ६ ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा? प्राणमानसे
हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगाः॥
शमवाक्यगतं ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते।
प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्त्यं ब्रह्म प्रसिद्धितः॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

जीवोऽग्निरीशो वाऽत्ता स्याद्? ओदने जीव इष्यताम्।
'स्यादत्ती'ति श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरन्नाद इत्यदः॥
ब्रह्मक्षत्रादिजगतो भोज्यत्वात् स्यादिहेश्वरः।
ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चात्तृता ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

गुहाम्प्रविष्टौ धीजीवौ जीवेशौ वा हृदिस्थितौ?।
छायातपाख्यदृष्टान्तात् धीजीवौ स्तो विलक्षणौ ॥
पिबन्ताविति चैतन्यद्वयं जीवेश्वरौ ततः।
हृत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

छायाजीवौ, देवतेशौ वाऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते।
आधारदृश्यतोक्त्येशादन्येषु त्रिषु कश्चन ॥
कं खं ब्रह्म यदुक्तं प्राक् तदेवाक्षिण्युपास्यते।
वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् । १९ ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते॥ २०॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति?।
कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात्।
जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः।
द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च। २३ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेश्वरः?।
आद्यौ पक्षावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः॥
ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात्॥
दिव्याद्युक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदोक्तितः॥ ६॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥२४॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ २५॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते॥ २६॥ अत एव न देवताभूतं च॥ २७॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २८॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥ अनुस्मृतेर्बादरिः॥ ३०॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति॥ ३१॥ आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ ३२॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

वैश्वानरः कौक्षभूतदेवजीवेश्वरेषु कः?।
वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन॥
मूर्धत्वादिश्रवात् ब्रह्मशब्दाच्चेश्वर इष्यते।
वैश्वानरात्मशब्दौ तावीश्वरस्याऽपि वाचकौ॥ ७॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥ १॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ २॥ नानुमानमतच्छब्दात्॥ ३॥ प्राणभृच्च॥ ४॥ भेदव्यपदेशात्॥ ५॥ प्रकरणात्॥ ६॥ स्थित्यदनाभ्यां च॥ ७॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेश्वरेतरः॥

नाद्यौ पक्षावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यतः।
ब्रह्मप्रकरणादीशः सर्वज्ञत्वादितस्तथा॥ १॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्॥ ८॥ धर्मोपपत्तेश्च॥ ९॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

भूमा प्राणः परेशो वा? प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात्।
अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमोक्तेर्वायुरेव सः॥
विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्योपक्रमात्तथा।
महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं द्वैतवारणात्॥ २॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः॥ १०॥ सा च प्रशासनात्॥ ११॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥ १२॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म? लोकेऽक्षराभिधा।
वर्णे प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्यादुपास्तये॥
अव्याकृताधारतोक्तेः सर्वधर्मनिषेधतः।
शासनात् द्रष्टृतादेश्च ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते॥ ३॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः॥ १३॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम्?।
ब्रह्मलोकफलास्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते॥
ईक्षितव्यो जीवघनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया।
भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, क्रममुक्तिः फलिष्यति॥ ४॥

दहर उत्तरेभ्यः॥ १४॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च॥॥ १५॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १६॥ प्रसिद्धेश्च॥ १७
इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्॥ १८॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

दहरः को वियज्जीवो ब्रह्म वा? ऽऽकाशशब्दतः।
वियत् स्यादथ वाऽल्पत्वश्रुतेर्जीवो भविष्यति॥
बाह्याकाशोपमानेन द्युभूम्यादिसमाहितेः।
आत्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः॥५॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥ १९॥ अन्यार्थश्च परामर्शः॥ २०॥
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्॥ २१॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

यः प्रजापतिविद्यायां स किं जीवोऽथवेश्वरः?।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तोक्तेस्तद्वान् जीव इहोचितः॥
'आत्मापहतपाप्मेति' प्रक्रम्यान्ते स उत्तमः।
पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जाग्रदाद्यवबुद्धये॥ ६॥

अनुकृतेस्तस्य च॥ २२॥ अपि च स्मर्यते॥ २३॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

'न तत्र सूर्यो भातीति' तेजोऽन्तरमुतापि चित्?।
तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत्॥
चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रसिद्धितः।
सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभासनात्॥ ७॥

शब्दादेव प्रमितः॥ २४॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्
॥ २५॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

'अंगुष्ठमात्रो' जीवः स्यादीशो वा? ऽल्पप्रमाणतः।
देहमध्ये स्थितेश्चैव जीवो भवितुमर्हति॥
भूतभव्येशता जीवे नास्त्यतोऽसाविहेश्वरः।
स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृद्यस्योपलब्धितः॥ ८॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्॥ २६॥ विरोधः कर्मणीति चे-

न्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥ अतएव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥ भावस्तु बादरायणोऽस्तिवति ॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किं वाऽधिकारिणः? ।
विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेर्नैषामधिक्रिया ॥
अविरुद्धार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः ।
अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ९ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि? ।
अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥
देवाः स्वयंभातवेदाः, शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् ।
नाधिकारी श्रुतौ, स्मार्ते त्वधिकारो न वार्यते ॥ १० ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कम्पनकृत् प्राणोऽशनिर्वायुरुतेश्वरः? ।
अशनिर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥
वेदनादमृतत्वोक्तेरीशोऽन्तर्यामिरूपतः ।
भयहेतुश्चालनं तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वादशाधिकरणमारचयति।

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत्?।
'समुत्थायोपसम्पद्य' त्युक्त्या स्याद्रविमण्डलम् ॥
समुत्थानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम्।
सम्प्राप्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादक्षिसाक्षितः ॥ १२ ॥

आकाशोर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

वियद्वा ब्रह्म वा 'ऽऽकाशो वै नामेति' श्रुतं, वियत्।
अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥
निर्वोढृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः।
ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च 'ब्रह्मात्मेत्यादि' शब्दतः ॥ १३ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

स्याद्विज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा ? जीव इष्यते।
आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात् ॥
विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः।
ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति ॥ १ ॥ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥ महद्वच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

'महतः परमव्यक्तं' प्रधानमथ वा वपुः।
प्रधानं साङ्ख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रत्यभिज्ञया॥
श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात परिशेषाच्च तद्वपुः।
सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामव्यक्ताख्यां तदर्हति॥ १॥

चमसवदविशेषात्॥ ८॥ ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ ९॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽबन्नात्मिकाऽथ वा?।
रजआदौ लोहितादिलक्ष्येऽसौ साङ्ख्यशास्त्रगा॥
लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोऽबन्नात्मलक्षणाम्।
प्रकृतिं गमयेत् श्रौतीमजाक्लृप्तिर्मधुत्ववत्॥ २॥

न सङ्ख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ ११॥ प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ १२॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥ १३॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

पञ्च पञ्चजनाः साङ्ख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः।
प्राणाद्याः? साङ्ख्यतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात्॥
न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः।
संज्ञा 'पञ्चजने' त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः॥ ३॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः॥ १४॥ समाकर्षात्॥ १५॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथ वा?।
न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः॥
सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्रष्टरि विद्यते।
अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः॥ ४॥

जगद्वाचित्वात्॥१६॥जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्॥१७
अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥१८॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

पुरुषाणां तु कः कर्ता प्राणजीवपरात्मसु?।
'कर्मेति' चलने प्राणो, जीवोऽपूर्वे विवक्षिते॥
जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये।
तत्कर्ता परमात्मैव न मृषावादिता ततः॥५॥

वाक्यान्वयात्॥१९॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः॥२०॥ उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः॥२१॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥२२॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

'आत्मा द्रष्टव्य' इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः?।
संसारी, पतिजायादिभोगप्रीत्याऽस्य सूचनात्॥
अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम्।
संसारिणमनूद्यातः परेशत्वं विधीयते॥६॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात्॥२३॥ अभिध्योपदेशाच्च॥२४॥ साक्षाच्चोभयाम्नानात्॥२५॥ आत्मकृतेः परिणामात्॥२६॥ योनिश्च हि गीयते॥२७॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानं च वेक्षणात्?।
कुलालवन्निमित्तं तत्, नोपादानं मृदादिवत्॥
'बहु स्याम्' इत्युपादानभावोऽपि श्रुत ईक्षितुः।
एकबुद्ध्या सर्वधीश्च तस्माद् ब्रह्मोभयात्मकम्॥७।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥१८॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

अण्वादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ?।
वटधानादिदृष्टान्तादण्वादेरपि तत् श्रुतम् ॥
शून्याण्वादिष्वेकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते।
स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

साङ्ख्यस्मृत्याऽस्ति सङ्कोचो न वा वेदसमन्वये ?।
धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया ॥
प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः।
अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः १

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

योगस्मृत्याऽस्ति सङ्कोचो न वा ? योगो हि वैदिकः।
तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्कुच्यते तया ॥
प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्यान्न सा प्रमा।
अवैदिके प्रधानादावसङ्कोचस्तयाप्यतः ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते? ।
बाध्यते, साम्यनियमात् कार्यकारणवस्तुनोः ॥
मृद्घटादौ समत्वेऽपि दृष्टं वृश्चिककेशयोः ।
स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥ ३ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नो वा? यतः पटः ।
न्यूनतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः ॥
शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टत्यक्तमतं किमु ।
नातो बाधो विवर्ते तु न्यूनत्वनियमो नहि ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अद्वैतं बाध्यते नो वा ? भोक्तृभोग्यविभेदतः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः ॥
तरङ्गफेनभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते ।
भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽस्तु तत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यवहारिकौ ? ।
समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥
बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यवहारिकौ ।
कार्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिताक्रियादि स्यान्नो वा? जीवाभेदं प्रपश्यतः ।
जीवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा नहि युज्यते ॥
अवस्तुर्जीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः ।
इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे अष्टमाधिकरणमारचयति ।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरेका द्वितीयतः? ।
नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥
अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यासहायवत् ।
नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोऽविद्यास्वशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ सूत्रम ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणमारचयति ।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो? न युज्यते ।
कार्त्स्न्याद्ब्रह्मानित्यतापेरंशात् सावयवं भवेत् ॥
मायाभिर्बहुरूपत्वं न कार्त्स्न्यान्नापि भागतः ।
युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे दशमाधिकरणमारचयति

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदिवाऽस्ति? न विद्यते।
ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः॥
वाह्यहेतुमृते यद्वन् मायया कार्यकारिता।
ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मण्यस्तु प्रमाणतः॥ १०॥

न प्रयोजनवत्त्वात्॥ ३२॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्॥ ३३॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

तृप्तोऽस्रष्टाऽथ वा स्रष्टा? न स्रष्टा, फलवाञ्छने।
अतृप्तः स्याद,ऽवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता॥
लीलाश्वासवृथाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः।
अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते, तस्मात् तृप्तस्तथा सृजेत्॥ ११॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति॥ ३४॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्॥ ३५॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ ३६॥ सूत्रम्

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वादशाधिकरणमारचयति

वैषम्याद्यापतेन्नो वा? सुखदुःखे नृभेदतः।
सृजन् विषम ईशः स्यान् निर्घृणश्चोपसंहरन्॥
प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्ष्येशः प्रवर्तते।
नातो वैषम्यनैर्घृण्ये, संसारस्तु न चादिमान्॥ १२

सर्व धर्मोपपत्तेश्च॥ ३७॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्याऽस्ति? नास्ति सा।
मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्भनात्॥
भ्रमाधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते।

निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्याद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥१३॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च ॥ २॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्राऽपि ॥ ३ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्ष्यत्वात् ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा? सर्वे घटादयः।
अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥
न हेतु र्, योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसम्भवात्।
सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु, कुतोऽन्वयः ॥१॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्ति काणाददृष्टान्तः किं वास्त्यसदृशोद्भवे?।
नास्ति, शुक्लः पटः शुक्लात् तन्तोरेव हि जायते ॥
अणु द्व्यणुकमुत्पन्नमनणोः परिमण्डलात्।
अदीर्घात् द्व्यणुकाद्दीर्घं त्र्यणुकं तन्निदर्शनम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मतस्तदभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति ।

जगयन्ति जगन्तो वा संयुक्ताः परमाणवः? ॥

आद्यकर्मजसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमाज्जनिः ॥
संनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः।
आद्यकर्मजसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २५॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः॥२७॥सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

समुदायावुभौ युक्तावयुक्तौ वाऽणुहेतुकः।
एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयम्।
स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयं चाचेतनत्वतः।
न स्कन्धानामणूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ॥ ३२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते।
युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्ध्यैव व्यवहारतः ॥
अबाधात् स्वप्नवैषम्यं बाह्यार्थस्तूपलभ्यते।
'बहिर्वद्' इति तेऽयुक्तिर्नाऽतो धीरर्थरूपभाक् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ सूत्रम।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयान्न वा?।

साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमद्भुतम्॥

एकस्मिन् सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात्?

आपन्यायः सप्तभङ्गी, न च जीवस्य सांशता॥ ६॥

पत्युरसामञ्जस्यात्॥ ३७॥ सम्बन्धानुपपत्तेश्च॥ ३८॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ३९॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ४०॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

तटस्थेश्वरवादो यः स युक्तोऽथ न युज्यते?।

युक्तः कुलालदृष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात्॥

न युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्वैदिक ईश्वरे।

अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः॥ ७॥

उत्पत्त्यसम्भवात्॥ ४२॥ न च कर्तुः करणम्॥ ४३॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥ ४४॥ विप्रतिषेधाच्च॥ ४५॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा?।

युक्तं, नारायणव्यूहतत्समाराधनादिवत्॥

युज्यतामविरुद्धोऽंशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते।

उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः॥ ८॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयःपादः॥

न वियदश्रुतेः॥ १॥ अस्ति तु॥ २॥ गौण्यसम्भवात्॥ ३॥ शब्दाच्च॥ ४॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ ५॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः॥ ६॥ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥ ७॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

व्योम नित्यं जायते वा? हेतुत्रयविवर्जनात्।
जनिश्रुतेश्च गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते॥
एकज्ञानात् सर्वबुद्धेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः।
विवर्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते॥ १॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ ८॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

वायुर्नित्यो जायते वा?, छान्दोग्येऽजन्मकीर्तनात्।
'सैषाऽनस्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते॥
श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौण्यनस्तमयश्रुतिः।
वियद्वज्जायते वायुः, स्वरूपं ब्रह्म कारणम्॥ २॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ ९॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

सद्ब्रह्म जायते नो वा? कारणत्वेन जायते।
यत्कारणं जायते तत् वियद्वाय्वादयो यथा॥
असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात्।
व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधात् सन्नैव जायते॥ ३॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह॥ १०॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंगुनात्।
'तत्तेजोऽसृजते'त्युक्तेर्ब्रह्मणो जायतेऽनलः॥
'वायोरग्निर्' इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्येकवाक्यतः।
ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः॥ ४॥

आपः॥ ११॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वह्नेः? नाग्नेर्जलोद्भवः।
विरुद्धत्वात्, भोगजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥
'अग्नेरापं' इति श्रुत्या ब्रह्मणो वह्न्युपाधिकात्।
अपां जनिर्विरोधश्च सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

'ता अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतमन्नं यवादिकम्।
पृथिवी वा? यवाद्येव लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥
भूताधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि।
तथाऽद्भ्यः पृथिवीत्युक्तेरन्नं पृथ्व्यऽन्नहेतुतः ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम्।
'व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निर्' इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥
'ईश्वरोऽन्तर्यमयती'त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम्।
ब्रह्म वाय्वादिहेतुः स्यात् तेजआदीक्षणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽथ वा?।
क्लृप्तं कल्प्याद्वरं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥
हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः।
'पृथिव्यप्स्विति' चोक्तत्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणमारचयति।

किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणाद्यैर्नास्ति वाऽस्ति हि।
प्राणाक्षमनसां ब्रह्मवियतोर्मध्य ईरणात्।
प्राणाद्या भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम्।
नेच्छन्त्यतो न भङ्गोऽस्ति, प्राणादौ न क्रमः श्रुतः॥९॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणमारचयति।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वाऽऽत्मनो हि ते।
'जातो मे पुत्र' इत्युक्तेर्जातकर्मादितस्तथा॥
मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि।
'जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति' शास्त्रतः॥ १० ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियद्वत् जायते न वा।
सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्तेर्जायते विष्फुलिङ्गवत्॥
ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विशेत् स्वयम्।
औपाधिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम्॥११॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वादशाधिकरणमारचयति।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवोऽचिद्रूप इष्यते।
चिदभावात् सुषुप्त्यादौ जाग्रच्चिन्मनसा कृता॥
ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपश्चित् सुषुप्तौ न लुप्यते।
द्वैतादृष्टिर्द्वैतलोपात् 'न हि द्रष्टुर' इति श्रुतेः॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥

॥ २२ ॥ अविरोधश्चन्दनवत्॥२३॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥ व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्॥ ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्यात्? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः ।
उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाणुरेव सः ॥
साभासबुद्ध्यणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ।
जीवस्य सर्वगत्वं तु स्वतो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ उपादानात् ॥ ३५ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽथ वा कर्ता? 'धियः कर्तृत्वसम्भवात् ।
जीवकर्तृतया किं स्याद्' इत्याहुः साङ्ख्यमानिनः ॥
करणत्वान्न धीः कर्त्री, यागश्रवणलौकिकाः ।
व्यापारा न विना कर्त्रा, तस्मात् जीवस्य कर्तृता॥१४॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

कर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं? वास्तवं भवेत् ।
'यजेते' त्यादिशास्त्रेण सिद्धस्याबाधितत्त्वतः ॥

'असङ्गो ही'ति तद्बाधात् स्फटिके रक्ततेव तत्।
अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे षोडशाधिकरणमारचयति।

प्रवर्त्तकोऽस्य रागादिरीशो वा? रागतः कृषौ।
दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥
शस्येषु वृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषयत्वतः।
रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवर्त्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥ स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तदशाधिकरणमारचयति।

किं जीवेश्वरसाङ्कर्यं व्यवस्था वा? श्रुतिद्वयात्।
अभेदभेदविषयात् साङ्कर्यं न निवार्यते ॥
'अंशोऽवच्छिन्न आभास' इत्यौपाधिककल्पनैः।
जीवेशयोर्व्यवस्था स्यात् जीवानां च परस्परम् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयःपादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

किमिन्द्रियाण्यनादीनि सृज्यन्ते वा परात्मना?।
सृष्टेः प्रागृषिनाम्नैषां सद्भावोक्तेरनादिता ॥
एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रुतेः।
उत्पद्यन्ते,ऽथ सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः ॥१॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ॥ ६ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सप्तैकादश वाक्षाणि 'सप्त प्राणा' इति श्रुतेः।
सप्त स्युर्मूर्द्धनिष्ठेषु च्छिद्रेषु च विशेषणात् ॥
अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात्।
ज्ञेयान्येकादशाख्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि? साङ्ख्या व्यापित्वमूचिरे।
वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥
देहस्थवृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यताम्।
उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि स्युरदर्शनात् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा? न जायते।
'आनीद्' इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः ॥
आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात्।
'एतस्माज्जायते प्राण' इत्युक्तेरेष जायते ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

वायुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः? श्रुतितोऽनिलः।
सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात्॥
'भाति प्राणो वायुने'ति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः।
वायुतत्त्वेन सामान्यवृत्तिर्वाक्षेष्वतोऽन्यता॥ ५॥

अणुश्च॥ १३॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

प्राणोऽयं विभुरल्पो वा? विभुः स्यात्, प्लुष्युपक्रमे।
हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तितः॥
समष्टिव्यष्टिरूपेण विभूतैवाधिदैविकी।
आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियम्॥६॥

ज्योतिराद्यधिष्टानं तु तदामननात्॥ १४॥ प्राणवता शब्दात्॥ १५॥ तस्य च नित्यत्वात्॥ १६॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वा वागाद्याः स्युः? स्वतन्त्रता।
नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनः॥
श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचितः।
देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा॥ ७॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥ १७॥ भेदश्रुतेः॥ १८॥ वैलक्षण्यात्॥ १९॥सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा?।
तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तवाच्च वृत्तयः॥
श्रमाश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनामनी।
आलोचकत्वेनान्यानि प्राणो नेताऽक्षदेहयोः॥ ८॥

संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे नवमाधिकरणमारचयति।

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्ताऽथ वेश्वरः? ॥
'अनेन जीवेने' त्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते ॥
जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्जने।
जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उत्तमोक्तिस्त्ववेक्षितुः ॥ ९ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत्?।
भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥
बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारेन्द्रियागतेः।
पञ्चमाहुतियुक्तेश्च जीवस्तैर्याति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

स्वर्गावरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथ वा? ।
'यावत्सम्पात' वचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥
जातमात्रस्य भोगित्वादेकभव्ये विरोधतः ।
चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणमारचयति ।

चन्द्रं याति नवा पापी? 'ते सर्व' इति वाक्यतः ।
पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेपि यात्यसौ ॥
भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी ।
सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा? ऽवरोहिणः ।
'वायुर्भूत्वे'त्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते ॥
खवत् सूक्ष्मो वायुवशो युक्तो धूमादिभिर्भवेत् ।
अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥ ४ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा? ऽवरोहति ।
तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥

दुःखं व्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम्।
विलम्बस्तेन पूर्वत्र त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रम्।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

व्रीह्यादौ जन्म तेषां स्यात् संश्लेषो वा? जनिर्भवेत्।
'जायन्त' इति मुख्यत्वात् पशुहिंसादिपापतः ॥
वैधान्न पापसंश्लेषः, कर्मव्यापृत्यनुक्तितः।
श्वविप्रादौ मुख्यजनौ चरणव्यापृतिः श्रुतौ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सत्या मिथ्याऽथ वा स्वप्नसृष्टिः? सत्या, श्रुतीरणात्।
जाग्रद्देशाविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥
देशकालाद्यनौचित्यात् बाधितत्वाच्च सा मृषा।
अभावोक्तिर्द्वैतमात्रसाम्याज्जीवानुवादतः ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

नाडीपुरीतद्ब्रह्माणि विकल्प्यन्ते सुषुप्तये।
समुच्चितानि वैकार्थ्यात् विकल्प्यन्ते यवादिवत्॥
समुच्चितानि नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति।
हृत्स्थब्रह्मणि यात्यैक्यं, विकल्पे त्वष्टदोषता॥ २॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ ९॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा?।
उदबिन्दुरिवाशक्तेर्नियन्तुं कोऽपि बुध्यते॥
कर्माविद्यापरिच्छेदादुदविन्दुविलक्षणः।
'स एव बुध्यते' शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात्॥ ३॥

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्॥ १०॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

किंमूर्च्छैका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरो भवेत्?।
अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु॥
न जाग्रत्स्वप्नयोरेका, द्वैताभानान्न सुप्तता।
मुखादिविकृतेस्तेनावस्थाऽन्या लोकसम्मता॥ ४॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि॥ ११॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्॥ १२॥ अपि चैवमेके॥ १३॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्॥ १४॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्॥ १५॥ आह च तन्मात्रम्॥ १६॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते॥ १७॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ १८॥ अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम्॥ १९॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्॥ २०॥ दर्शनाच्च॥ २१॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

ब्रह्म किं रूपि वाऽरूपि भवेन्नीरूपमेव वा?।

द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् ॥
नीरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः।
रूपं त्वनूद्यते भ्रान्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ ५ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥तदव्यक्तमाह हि॥२३॥अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२४॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे षष्ठमधिकरणमारचयति ।
ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमथ वा नहि ?
द्विरुक्त्या ब्रह्मजगती निषिध्येते उभे अपि ॥
वीप्सेयमितिशब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये।
अनिदं सत्यसत्यञ्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३३ ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥ उपपत्तेः ॥ ३५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायाशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति ।
अस्त्यन्यद्ब्रह्मणो नो वा विद्यते? ब्रह्मणोऽधिकम्।
सेतुत्वोन्मानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥
धारणात् सेतुतोन्मानमुपास्त्यै भेदसङ्गती।
उपाध्युद्भवनाशाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

कर्मैव फलदं यद्वा कर्माबाधित ईश्वरः।
अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृता॥
अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पूजितेश्वरात्।
कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना॥ ८॥

इति तृतीध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ १॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि॥ २॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः॥ ३॥ दर्शयति च॥ ४॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्तेरथ चैकता?।
अनेकत्वं, कौथुमादिनामधर्मविभेदतः॥
विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम्।
शिरोव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्यान्न वेदने॥ १॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च॥ ५॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

एकोपास्तावनाहार्या आहार्या वा गुणाः श्रुतौ।
अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतेर्गुणैः॥
श्रुतत्वादन्यशाखायामाहार्या अग्निहोत्रवत्।
विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः॥ २॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्न विशेषात्॥ ६॥ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्॥ ७॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

एका भिन्नाऽथ वोद्गीथविद्या छान्दोग्यकाण्वयोः?।
एका स्यान्नामसामान्यात् संग्रामादिसमत्वतः ॥
उद्गीथावयवोङ्कार उद्गातेत्युभयोर्भिदा।
वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकम् ॥ ३ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यस्य तृतीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।
किमध्यासोऽथ वा बाध ऐक्यं वाऽथ विशेष्यता?।
अक्षरस्यात्र नास्त्यैक्यं नियतं हेत्वभावतः ॥
वेदेषु व्याप्त ओङ्कार उद्गीथेन विशिष्यते।
अध्यासादौ फलं कल्प्यं सन्निकृष्टांशलक्षणा ॥ ४ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।
वशिष्ठत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं वा?मित्यतः।
उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुक्तितः ॥
प्राणद्वारेण बुद्धिस्थं वशिष्ठत्वादि नेतरत्।
'एवं' शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यास्य तृतीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।
नाऽहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनाहृतिः।
वामनीमत्यकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥
विधीयमानधर्माणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि।
प्रतिपत्तिफलानां तु सर्वशाखासु संहृतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽक्षादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा ।
ज्ञेया, सर्वाश्रुतत्वेन वाक्यानि स्युर्बहूनि हि ॥
पुमर्थः पुरुषज्ञानं तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।
तद्बोधाय श्रुतोऽक्षाद्विर्वेद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आत्मा वा इदम्' इत्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः?।
भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्यात्, गवाद्यानयनाद्विराट् ॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्याद्द्वैतावधारणात् ।
अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥ ८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणमारचयति ।

द्वयोर्वस्त्वन्यदेकं वा काण्वच्छान्दोग्यषष्ठयोः? ।
उभयत्र पृथग्वस्तु, सदात्मभ्यामुपक्रमात् ॥
साधारणोऽयं सच्छब्दः 'स आत्मा तत्त्वम्' इत्यतः ।
वाक्यशेषादात्मवाची तस्माद्वस्त्वेकमेतयोः ॥ ९ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणमारचयति ।

अनग्नबुद्ध्याचमने विधेये बुद्धिरेव वा? ।
उभे अपि विधेयेते, द्वयोरत्र श्रुतत्वतः ॥
स्मृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्यर्थमनूद्य तत् ।
अनग्नतामतिः प्राणविदोऽपूर्वा विधीयते ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि २० न वा विशेषात् २१ दर्शयति च २२ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे एकादशाधिकरणमारचयति ।

शाण्डिल्यविद्याकाण्वानां द्विविधैकविधाऽथ वा ? ।
द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वैविध्यमिति गम्यते ॥
एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ।
विद्याया विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणे विधिः ॥ ११ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वादशाधिकरणमारचयति ।

संहारः स्याद्व्यवस्था वा नाम्नोरहरहस्त्विति ? ।
विद्यैकत्वेन संहारः स्याद,ऽध्यात्माधिदैवयोः ॥
'तस्योपनिषद्' इत्येवं भिन्नस्थानत्वकीर्त्तनात् ।
स्थितासीनगुरूपास्त्योरिव नाम्नोर्व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ सूत्रम ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

आहार्या वा न वा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ? ।
आहार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात् ॥
असाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञाऽत्र नास्त्यतः ।
अनाहार्या ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसञ्जकः ॥ १३ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ सूत्रम ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

पुंविद्यैका विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ? ।
मरणावभृथत्वादिसाम्यादेकेति गम्यते ॥
बहुना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात् ।
न विद्यैक्यं, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात् ॥ १४ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥ सूत्रम ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

वेधमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा न तु?।
विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गं मन्त्रकर्मणी॥
लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणाम्।
विनियोगात् सन्निधिस्तु बाध्योऽतो नाङ्गता तयोः १५॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये॥ २७॥ छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे षोडशाधिकरणमारचयति।

उपायनमनाहार्यं हानावाहियतेऽथ वा?।
अश्रुतत्वादनाक्षेपाद्विद्याभेदाच्च नाहृतिः॥
विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः स्तुतिसाम्यतः।
हानस्य प्रत्यभिज्ञानादेकविंशादिवादवत्॥ १६॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकमाह।

विधूननं चालनं स्याद्धानं वा चालनं भवेत्?।
'दोधूयन्ते ध्वजाग्राणी'त्यादौ चालनदर्शनात्॥
हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात्।
कर्त्ता न ह्यपरित्यक्तमन्यं स्वीकर्त्तुमर्हति॥१६॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्णकमाह।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पुरा।
उत्तीर्य विरजां त्यागस्? तथा कौषीतकिश्रुतेः॥
कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्ज्जनात्।
ताण्डिश्रुतेः पुरा त्यागो, बाध्यः कौषीतकिक्रमः॥१६॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः॥ २९॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३० सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तदशाधिकरणमारचयति।

उपास्तिबोधयोर्मार्गः समो यद्वा व्यवस्थितः?।
सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥
देशान्तरफलप्राप्त्यै युक्तो मार्ग उपास्तिषु।
आरोग्यवद्बोधफलं तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे अष्टादशाधिकरणमारचयति।

मार्गः श्रुतस्थलेष्वेव सर्वोपास्तिषु वा भवेत्?।
श्रुतेष्वेव प्रकरणात्, द्विःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'ये चेम' इति वाक्यतः।
तेन बाध्यं प्रकरणं, द्विःपाठश्चिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे ऊनविंशाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽथ वा?।
पाक्षिक्यपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्त्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमीशोपास्तिफलं बुधाः।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विंशाधिकरणमारचयति।

निषेधानामसंहारः संहारो वा? न संहृतिः।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भाव्यते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानां च निषेधानां समा यतः।
आत्मलक्षणता तस्माद् दार्ढ्यायास्तूपसंहृतिः ॥ २० ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे एकविंशाधिकरणमारचयति।

'पिबन्तौ द्वा सुपर्णे'ति द्वे विद्ये अथवैकधीः?।
भोक्तारौ, भोक्तृभोक्ताराविति विद्ये उभे इमे.॥
पिबन्तौ भोक्तृभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये।
इयता प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्त्रयोर्द्वयोः॥ २१ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नापदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुषस्तकहोलयोः?।
समानस्य द्विराम्नानाद्विद्याभेदः प्रतीयते।
सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः।
शङ्काविशेषनुत्त्यै द्विःपाठस् 'तत्त्वमसी' तिवत्॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्॥ ३७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयोविंशाधिकरणमारचयति।

व्यतिहारे स्वात्मरव्योरेकधा धीरुत द्विधा।
वस्त्वैक्यादेकधैकस्य दार्ढ्याय व्यतिहारगीः॥
ऐक्येऽपि व्यतिहारोक्त्या धीर्द्विधेशस्य जीवता।
युक्तोपास्त्यै वाचनिकी मूर्त्तिवद्दार्ढ्यमार्थिकम्॥ २३॥

सैव हि सत्यादयः॥ ३८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्विंशाधिकरणमारचयति।

द्वे सत्यविद्ये एका वा यक्षरव्यादिवाक्ययोः?।
फलभेदादुभे लोकजयात्पापहतेः पृथक्॥
प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलम्।
अर्थवादोऽथ वा मुख्यो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः॥ २४ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३९ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।

असंहृतिः संहृतिर्वा व्योम्नोर्दहरहार्दयोः ?।
उपास्यज्ञेयभेदेन तद्गुणानामसंहृतिः ।
उपास्त्यै क्वचिदन्यत्र स्तुतये वाऽस्तु संहृतिः ।
दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाहुतिरभोजने ।
न लुप्यते, ऽतिथेः पूर्वं भुञ्जीतेत्यादरोक्तितः ॥
भुज्यर्थान्नोपजीवित्वात्तल्लोपे लोप इष्यते ।
भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तावादरोऽप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

नित्या अङ्गावबद्धाः स्युः कर्मस्वनियता उत ?।
पर्णवत् क्रतुसम्बन्धो वाक्यान्नित्यास्ततो मताः ॥
पृथक्फलश्रुतेर्नैता नित्या गोदोहनादिवत् ।
'उभौ कुरुत' इत्युक्तं कर्मोपास्त्यनुपासिनोः ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

एकीकृत्य पृथग् वा स्याद् वायुप्राणानुचिन्तनम् ?।
तत्त्वाभेदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥
अवस्थाभेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक्श्रुतेः ।
प्रयोगभेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यैव

तु निर्धारणात् ॥ ४७॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवत् न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति।

कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्प्रमुखाग्नयः।
कर्मशेषाः, प्रकरणात् लिङ्गं त्वन्यार्थदर्शनम् ॥
उन्नेयं विधिमालिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः।
बाध्यं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्रं वह्निचिन्तनम् ॥ २९ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ सूत्रम।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रिंशाधिकरणमारचयति।

आत्मा देहस्तदन्यो वा? चैतन्यं मदशक्तिवत्।
भूतमेलनजं देहे नान्यत्रात्मा वपुस्ततः ॥
भूतोपलब्धिर्भूतेभ्यो विभिन्ना विषयित्वतः।
सैवात्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३०॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे एकत्रिंशाधिकरणमारचयति।

उक्थादिधीः स्वशाखाङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत्?।
सान्निध्यात् स्वस्वशाखाङ्गेष्वेवासौ व्यवतिष्ठते।
उक्थोद्गीथादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते।
श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यात्यसौ ॥ ३१॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति।

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृत्स्न एव वा?।
अङ्गेषूपास्तिफलयोरुक्तेरस्त्यंशधीरपि॥
उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनम्।
अङ्गोपास्तिफले स्तुत्यै प्रत्येकोपास्तिनिन्दनात्॥३२॥

नानाशब्दादिभेदात्॥ ५८ ॥ सूत्रम।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति।

न भिन्ना उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादयः?।
समस्तोपासनश्रैष्ठ्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता॥
कृत्स्नोपास्तेरशक्यत्वाद्गुणैर्ब्रह्मपृथक्त्वतः।
दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात्॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥ ५९ ॥ सूत्रम।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चतुस्त्रिंशाधिकरणमारचयति।

अहंग्रहेष्वनियमो विकल्पे नियमोऽथ वा।
नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम्॥
ईशसाक्षात्कृतेष्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः।
अन्यानर्थक्यविक्षेपौ विकल्पस्य नियामकौ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्। ६०। सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चत्रिंशाधिकरणमारचयति।

प्रतीकेषु विकल्पः स्याद् याथाकाम्येन वा मितिः?।
अहंग्रहेष्विवैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पनम्॥
देवो भूत्वेति वन्नात्र काचित साक्षात्कृतौ मितिः।
याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥ समाहारात् ॥ ६३ ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥ न वा तत् सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ सूत्रम।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे षट्त्रिंशाधिकरणमारचयति।
समुच्चयोऽङ्गबद्धेषु याथाकाम्येन वा मितिः? ।
समुच्चितत्वादङ्गानां तद्बद्धेषु समुच्चयः ॥
'ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ' इत्यादिवन्नहि ।
श्रूयते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात ॥ ५ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च ॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ तुल्यं तु दर्शनम ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी ॥१०॥ विभागः शतवत् ॥११॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ कामकारेण ॥ १५ ॥ उपमर्दं च ॥ १६॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचति।
क्रत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः ।
देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुगं ततः ॥
नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ।
आचारो लोकसंग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।
नास्त्यूर्ध्वरेताः किं वास्ति? नास्त्यसावविधानतः।
वीरघाते विधेः क्लृप्तावन्धपाङ्ग्वादिगा स्मृतिः ॥

अस्त्यपूर्वविधेः कर्मसर्वा रिहाऽनाग्निको गृही।
अन्धादेः पृथगुक्त्यात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमारचयति।

लोककाम्याश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा?।
यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात् ॥
अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथं।
कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

स्तोत्रं रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात्?।
'जुहूरादित्य' इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ॥
भिन्नप्रकरणस्थत्वान्नाङ्गविध्येकवाक्यता।
'उपासीतेति' विध्युक्तेर्ध्येयं रसतमादिकम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

पारिप्लवार्थमाख्यानं किं वा विद्यास्तुतिः? स्तुतेः।
ज्यायोऽङ्गानशेषत्वं तेन पारिप्लवार्थता ॥
'मनुर्वैवस्वतो राजे'त्येवं तत्र विशेषणात्।
अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते?।
अङ्गिनोऽङ्गव्यपेक्षायाः प्रयाजादिषु दर्शनात् ॥

अविद्यातमसोर्ध्वस्तौ दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः।
नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ?।
फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥
यज्ञशान्त्यादिसापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात्।
हलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यद्वदपेक्ष्यते ॥ ६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

सर्वान्नविधिः प्राणविदोऽनुज्ञाऽथ वाऽऽपदि?।
अपूर्वत्वेन सर्वान्नभुक्तिध्यातुर्विधीयते ॥
श्वाद्यन्नभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणम्।
आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

विद्यार्थमाश्रमार्थञ्च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत्?।
प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥
श्राद्धान्नभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा।
अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मतः ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥ विशे-

षानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे नवमाधिकरणमारचयति।

नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा? नैव विद्यते।
धीशुद्ध्यर्थाश्रमित्वस्य ज्ञानहेतोरभावतः ॥
अस्त्येव सर्वसंबन्धिजपादेश्चित्तशुद्धितः।
श्रुता हि विद्या रैक्कादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे दशमाधिकरणमारचयति।

अवरोहोऽस्त्याश्रमिणां न वा? रागात्, स विद्यते।
पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिकः ॥
रागस्यातिनिषिद्धत्वाद्विहितस्यैव धर्मतः।
आरोहनियमोक्त्यादेर्नावरोहोऽस्त्यशास्त्रतः ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

भ्रष्टोर्ध्वरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा?।
अदर्शनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनो गर्दभः पशुः ॥
उपपातकमेवैतत् व्रतिनो मधुमांसवत्।
प्रायश्चित्ताच्च संस्कारात् शुद्धिर्यत्नपरं वचः ॥ ११ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वादशाधिकरणमारचयति।

शुद्धः शिष्टैरुपादेयस्त्याज्यो वा दोषहानितः?।
उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता वृथा ॥
आमुष्मिके च शुद्धिः स्यात्ततः शिष्टास्त्यजन्ति तम्।

प्रायश्चित्ताद्दृष्टिवाक्यादशुद्धिस्त्वैहिकीष्यते ॥ १२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

अङ्गध्यानं याजमानमार्त्विज्यं वा? यतः फलम्।
ध्यातुरेव श्रुतं, तस्माद् याजमानमुपासनम् ॥
'ब्रूयादेवंविदुद्गाते'त्यार्त्विज्यत्वं स्फुटं श्रुतम्।
क्रीतत्वादृत्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अविधेयं विधेयं वा मौनं? तन्न विधीयते।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं, ज्ञानवाच्युभयं यतः।
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मौनं पाण्डित्यतः पृथक्।
विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये ॥ १४ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

बाल्यं वयः कामचारो धीशुद्धिर्वा? प्रसिद्धितः।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरत् ॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्भावशुद्धिर्विवक्षिता?
अत्यन्तानुपयोगित्वाद्विरुद्धत्वाच्च न द्वयम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे षोडशाधिकरणमारचयति।

इहैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा? नियम्यते।

तथाभिसन्धेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनौ ॥

असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा।

'श्रवणाये'त्यादिशास्त्राद्वामदेवोद्भवादपि ॥१६॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥५२॥सूत्रम्।

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तदशाधिकरणमारचयति।

मुक्तिः सातिशया नो वा? फलत्वाद्ब्रह्मलोकवत्।

स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सातिशयैव हि ॥

ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म क्वचित सातिशयं श्रुतम्।

अत एकविधा मुक्तिर्वेधसो मनुजस्य वा ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्या वा? सकृद्, यतः।

शास्त्रार्थस्तावता सिध्येत् प्रयाजादौ सकृत्कृते ॥

आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत।

दृष्टेऽत्र सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्प्यते बुधैः ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

ज्ञात्रा स्वात्मतया ब्रह्म ग्राह्यमात्मतयाऽथ वा?।

अन्यत्वेन विजानीयाद्दुःख्यदुःखिविरोधतः ॥

औपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम्।

गृह्णन्त्येव महावाक्यैः स्वशिष्यान् ग्राहयन्ति च ॥ २ ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

प्रतीकेऽहंदृष्टिरस्ति न वा? ब्रह्माविभेदतः।
जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराहंदृष्टिरिष्यते ॥
प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षणे।
अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्त्यहंदृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।
किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यस्मिन् ब्रह्मधीरुत?।
अन्यदृष्ट्योपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्वतः।
उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्याचिन्तनम्।
अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपास्तिवत् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेश्च ॥ ६ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।
आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रव्यादिधीरुत?।
नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैच्छिकी मतिः ॥
आदित्यादिधियोऽङ्गानां संस्कारे कर्मणः फले।
युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।
नास्त्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते?।
न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि ॥
शयनोत्थानगमनैर्विक्षेपस्यानिवारणात्।
धीसमाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनम् ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

दिग्देशकालनियमो विद्यतेऽथ न विद्यते ?।
विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्वेतस्य दर्शनात ॥
एकाग्र्यस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते।
'मनोऽनुकूल' इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणम् ॥ ७ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।
उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृति?।
उपास्त्यर्थाभिनिष्पत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि ॥
अन्त्यप्रत्ययतो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये।
आमृत्यावर्तनं न्याय्यं सदा तद्भाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदधिगम उत्तर पूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणमारचयति।
ज्ञानिनः पापलेपोऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः?
'आनाश' इति शास्त्रेषु योपालेपोऽस्य विद्यते ॥
अकर्त्रात्मधिया वस्तुमाहिम्नैव न लिप्यते।
अश्लेषनाशावप्युक्तावद्गु घोषस्तु सार्थकः ॥ ९ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे दशमाधिकरणमारचयति।
पुण्येन लिप्यते नो वा? लिप्यतेऽस्य श्रुतत्वतः।
न हि श्रौतेन पुण्येन श्रौतं ज्ञानं विरुध्यते ॥
अलेपो वस्तुसामर्थ्यात समानः पुण्यपापयोः।
श्रुतं पुण्यं पापतया तरणं च समं श्रुतम ॥ १० ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

आरब्धे नश्यतो नो वा? सञ्चिते इव नश्यतः।
उभयत्राप्यकर्तृत्वतद्बोधौ सदृशौ खलु॥
आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादपि।
इषुचक्रादिदृष्टान्तात् नैवारब्धे विनश्यतः॥ ११॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥ १६॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः॥ १७॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे द्वादशाधिकरणमारचयति।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म? विनश्यति,।
यतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते॥
अनुपक्तफलांशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति।
विद्यायामुपयुक्तत्वाद्भाव्यश्लेषस्तु काम्यवत्॥ १२॥

यदेव विद्ययेति हि॥ १८॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

किमङ्गोपास्तिसंयुक्तमेव विद्योपयोग्युत?।
केवलं च प्रशस्तत्वात् सोपास्त्यैवोपयुज्यते॥
'केवलं वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरम्'।
इति श्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम्॥ १३॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते॥ १९॥ सूत्रम्।

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

बहुजन्मप्रदारब्धयुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक्?।
विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं, तेन नास्ति मुक्॥
आरब्धं भोजयेदेव न तु विद्यां विलोपयेत्।
सुप्तबुद्धवदक्लेशतादवस्थ्यात् कुतो न मुक्॥ १४॥

इति चतुर्थाध्याययस्य प्रथमपादः

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

वागादीनां स्वरूपेण वृत्त्या वा मानसे लयः।
श्रुतिर्वाङ्मनसीत्याह स्वरूपे विलयस्ततः॥
न लीयतेऽनुपादाने कार्य्यं वृत्तिस्तु लीयते।
वह्निवृत्तेर्जले शान्तेर्वाक्शब्दो वृत्तिलक्षकः॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

मनः प्राणे स्वरूपे वृत्त्या वा लीयते स्वयं ततः?।
कारणात्मोदकद्वारा प्राणो हेतुर्मनः प्रति॥
साक्षात् स्वहेतौ लीयेत कार्य्यं प्राणादिके न तु।
गौणः प्राणादिको हेतुस्ततो वृत्तिलयो धियः॥ २ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

असौ भूतेषु जीवे वा लयो? भूतेषु तच्छ्रुतेः।
'स प्राणस्तेजसी'त्याह न तु जीवे इति क्वचित्॥
'एवमेवममात्मानं प्राणा यन्ती'ति च श्रुतेः।
जीवे लीत्वा सहैतेन पुनर्भूतेषु लीयते॥ ३ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

ज्ञान्यज्ञोत्क्रान्तिरसमा समा वा? नहि सा समा।
मोक्षसंसाररूपस्य फलस्य विषमत्वतः॥
आसृत्युपक्रमं जन्म वर्त्तमानमतः समा।

पश्चात्तु फलवैषम्यादसमोत्क्रान्तिरेतयोः ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ सूक्ष्मं प्रमाणं च तथोपलब्धेः ॥९॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

स्वरूपेणाथ वृत्त्या वा भूतानां विलयः परे?।
स्वरूपेण लयो युक्तः स्वोपादाने परात्मनि ॥
आत्मज्ञस्य तथात्वेऽपि वृत्त्यैवान्यस्य तल्लयः।
न चेत् कस्यापि जीवस्य न स्याज्जन्मान्तरं क्वचित् ॥५॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥ स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥ स्मर्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

किं जीवादथवा देहात् प्राणोत्क्रान्तिर्निवार्यते?।
जीवान्निवारणं युक्तं, जीवेद्देहोऽन्यथा सदा ॥
तप्ताश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः।
उच्छ्वयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्यते ॥ ६ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

ज्ञस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीनाः परेऽथ वा?।
'गताः कला' इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥
नद्यब्धिलयसाम्योक्तेर्विद्वद्दृष्ट्या लयः परे।
अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे अष्टमाधिकरणमारचयति।

तल्लयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथ वाऽऽत्मनि?
शक्तिशेषेण युक्तोऽसावज्ञानिष्वेतदीक्षणात् ॥

नामरूपविभेदोक्तेर्निःशेषेणैव संक्षयः।
अजे जन्माज्जरार्थं तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासमर्थ्यात् तच्छेषगतानुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे नवमाधिकरणमारचयति।

अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्तेरुपासितुः ?।
हृत्प्रद्योतनसाम्योक्तेरविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥
मूर्द्धन्ययैव नाड्याऽसौ व्रजेन्नाडीविचिन्तनात्।
विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्त्यन्यदर्शनात् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे दशमाधिकरणमारचयति।

अहन्येव मृतो रश्मिं याति निश्यपि वानिशि ?।
सूर्यरश्मेरभावेन मृतोऽहन्येव याति तम् ॥
यावद्देहं रश्मिनाड्योर्युक्तो ग्रीष्मे क्षपास्वपि।
देहदाहात् श्रुतत्वाच्च रश्मीन्निश्यपि यात्यसौ ॥ १० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥ सूत्रम्।

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे एकादशाधिकरणमारचयति।

अयने दक्षिणे मृत्वा धीफलं नैत्यथैति वा?।
नैत्युत्तरायणाध्वोक्तेर्भीष्मस्यापि प्रतीक्षणात् ॥
आतिवाहिकदेवोक्तेर्वैरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ॥
फलैकान्त्याच्च विद्यायाः फलं प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यद्वार्चिरादिकः ? ।

नानाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥

एक एवार्चिरादिः स्यान्नानाश्रुत्युक्तपूर्वकः ।

यतः पञ्चाग्निविद्यायां विद्यान्तरवतां श्रुतः ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्राशक्योऽथ शक्यते ? ।

न शक्यो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥

वायुश्छिद्राद्विनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति ।

श्रुतेरर्वाग्रवेर्वायुर्देवलोकस्ततोऽप्यधः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वारुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ? ।

नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाश्रुत्यभावतः ॥

विद्युत्सम्बन्धिवृष्टिस्थनीरस्याधिपतित्वतः ॥

वरुणो विद्युतस्तूर्ध्वं तत इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥

अतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मार्गचिह्नं भोगभूर्वा नेतारो वार्चिरादयः ? ।

आद्यौ स्यातां, मार्गचिह्नसारूप्याल्लोकशब्दतः ।

'अन्ते गमयती'त्युक्तेर्नेतारस्तेषु चेदृशः ।

निर्देशोऽस्त्यत्र लोकाख्या तन्निवासिजनान् प्रति ॥ ४ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः॥ ९ ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च ॥ १३ ॥ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माथ वा कार्यमुदङ्मार्गेण गम्यते ।
मुख्यत्वादमृतत्वोक्तेर्गम्यते परमेव तत् ॥
कार्यं स्यात् गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।
सामीप्याद्ब्रह्मशब्दोक्तिरमृतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नयति वा न वा ।
अविशेषश्रुतेर्गतान् ब्रह्मोपासकवन्नयेत् ॥
ब्रह्मक्रतोरभावेन प्रतीकार्हफलश्रवात् ।
न तन्नयति पञ्चाग्निविदो नयति तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नाकवन्नूतनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनम् ? ।
अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नूतनम् ॥
'स्वेन रूपेणेति' वाक्ये स्वशब्दात्तत पुरातनम् ।
आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलंचाज्ञानहानितः ॥ १ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणमारचयति।

मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाऽथ भिद्यते?।

'सम्पद्य ज्योतिरि'त्येवं कर्मकर्तृभिदोक्तितः॥

अभिनिष्पन्नरूपस्य 'स उत्तमः पुमानिति'।

ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद् भेदोक्तिरुपचारतः॥ २॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः॥ ५ चिति तन्मात्रे तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः॥ ६॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः॥ ७॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणमारचयति।

क्रमेण युगपद्वाऽस्य सविशेषाविशेषकौ?।

विरुद्धत्वात् कालभेदाद्व्यवस्था श्रुतयोस्तयोः॥

मुक्तामुक्तदृशोर्भेदाद्व्यवस्था सम्भवे सति।

अविरुद्धं यौगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनम्॥ ३॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः॥८॥अत एव चानन्याधिपतिः॥९॥सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थाधिकरणमारचयति।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः सङ्कल्प एव वा?

आशामोदकवैषम्याद्धेतुर्बाह्योऽस्ति लोकवत्॥

'सङ्कल्पादेव पितर' इति श्रुत्यावधारणात्।

सङ्कल्प एव हेतुः स्याद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात्॥ ४॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः॥ १२॥ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपद्यते॥ १३॥ भावे जाग्रद्वत्॥ १४॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणमारचयति।

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भावाभावौ तनोर्यतः?।

विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥
एकस्मिन्नपि पुंस्येतावैच्छिकौ कालभेदतः।
अविरोधात् स्वप्नजाग्रद्भोगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणमारचयति।

निरात्मनोऽनेकदेहाः सात्मका वा? निरात्मकाः।
अभेदादात्ममनसोरेकस्मिन्नेव वर्त्तनात् ॥
एकस्मान्मनसोऽन्यानि मनांसि स्युः प्रदीपवत्।
आत्मभिस्तदवच्छिन्नैः सात्मकाः स्युस्त्रिधेत्यतः ॥ ६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च॥२१॥अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्॥२२॥सूत्रम्।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तमाधिकरणमारचयति।

जगत्स्रष्टृत्वमस्त्येषां योगिनामथ नास्ति वा?।
'अस्ति स्वाराज्यमाप्नोती' त्युक्तैश्वर्यानवग्रहात् ॥
सृष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम्।
स्वाराज्यमीशो भोगाय ददे मुक्तिं च विद्यया ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थाध्यायः समाप्तः।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

समाप्तम्

अधिकरणमालासमेतं

रत्नप्रभाभासितं ब्रह्मसूत्रीयं शाङ्करभाष्यम्

॥ श्रीः ॥

शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यस्य ॥

गोविन्दानंदकृताटीकारत्नप्रभा

तृतीयाध्याये चतुर्थपादः
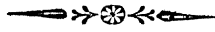
श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ॐकर्माङ्गविद्याप्रसङ्गात् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्याह॥पुरुषार्थोतःशब्दादिति बादरायणः॥पूर्वपादे परापरविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या स्वरूपं निश्चितम् ॥ अस्मिन्पादे तासां कर्मानङ्गतया पुरुषार्थहेतुत्वं निरूप्यते ॥ ततोङ्गाकांक्षायां यज्ञादीनि बहिरङ्गानि शमादीन्यन्तरङ्गानि च निरूप्यन्त इति एकविद्याविषयत्वं पादयोः संगतिः॥तत्रादौ तत्त्वज्ञानं विषयीकृत्य वादिविप्रतिपत्त्या संशयमाह ॥ अथेति ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गित्वेन समुच्चयः. सिद्धान्ते केवल ज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः॥ य आत्मेति प्रजापत्युक्तब्रह्मविद्यायां लोकादिकं सगुणविद्याफलं मोक्षानन्देऽन्तर्भावाभिप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति ॥ शेषत्वादिति ॥ सूत्रेर्थवादपदमावर्त्तनीयं ज्ञानात्पुरुषार्थवादोऽर्थवाद इत्यर्थ ॥ ज्ञानं कर्माङ्गमफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वात् प्रोक्षणपर्णमयीत्वादिवदितिभावः तत्त्वनिर्णयार्थं गुरुशिष्ययोः कथावादोयमिति ज्ञापनार्थं जैमिनिग्रहणं ॥ अङ्गिफलेनाङ्गभूत आत्मावगतप्रयोजनस्तदाश्रये तत्संस्कारके ज्ञाने फलश्रुतिरर्थवाद इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ पर्णमयीद्रव्यं । यजमानस्याञ्जनं संस्कारः । प्रयाजादीनि कर्माणि तेष्वित्यर्थः । वर्म कवचं।आत्मज्ञानं न कर्माङ्गं मानाभावादिति सिद्धान्ती शङ्कते॥ कथमिति ॥पूर्वपक्ष्याह ॥कर्त्रिति॥ युक्तो ह्यनारभ्याधीतायाः पर्णताया जुहू-

द्वारेण वाक्यात् क्रत्वङ्गभावो जुह्वाः क्रतुव्याप्यतया क्रतूपस्थापकत्वात् । न तथात्मविज्ञानस्य आत्मा द्रष्टव्य इति वाक्यात् क्रतुसंबन्ध उपपद्यते । आत्मनः क्रतुव्याप्यभावादिति सिद्धान्ती दूषयति ॥ नेति ॥ देहभिन्नत्वेन ज्ञातात्मनः क्रतुव्याप्यत्वमप्यस्तीति पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥ न व्यतिरेकेति ॥ सर्वथेति ॥ देहात्मत्वेनापीत्यर्थः ॥ देहभिन्नकर्तृज्ञानस्याङ्गत्वेप्यकर्तृब्रह्मात्मज्ञानस्य नाङ्गत्वमिति शङ्कते ॥ ॥ नन्वपहतेति ॥ यस्यार्थे जायादिकंप्रियं भोग्यं स आत्मा द्रष्टव्य इति भोग्यलिङ्गेन सूचितभोक्तृभिन्नमकर्तृस्वरूपं नास्तीति समाध्यर्थः। जन्मादिसूत्रमारभ्य साधितं स्वरूपं कथं नास्तीति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ स्वरूपज्ञानं वेदान्तानां फलं तस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविचारेण दार्ढ्यं क्रियत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ २ ॥

ब्रह्मविदां कर्माचारदर्शनम ॥ ब्रह्मविद्यायां कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह ॥ आचारेति ॥ ईजे यागं कृतवानित्यर्थः । हेभगवन्त इति ब्राह्मणान् संबोध्य ब्रह्मवित्कैकेयराजो ब्रूते । अहं यक्ष्यमाणो यागं करिष्यमाणोस्मि वसन्त्वऽत्र भगवन्त इत्यर्थः ॥ अन्यपरेष्विति ॥ विद्याविधिपरेष्वित्यर्थः ॥ अल्पायासं मुक्तरुपायं ज्ञानं लब्ध्वा बह्वायासं कर्म न कुर्युरित्यत्रदृष्टान्तमाह ॥ अक्क इति ॥ समीप इत्यर्थः ॥ अर्क इति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे तृतीया श्रुतिरप्यस्तीत्याह ॥ तच्छ्रुतेरिति ॥ लिङ्गान्तरमाह ॥ समिति ॥ तं परलोकं गच्छन्तं विद्याकर्मणी अनुगच्छत इत्यर्थः ॥ गुरोः शुश्रूषारूपं कर्म कुर्वन्निति शेषेणावशिष्टेन कालेन यथाविधानं वेदमधीत्यानन्तरमाचार्यस्य कुलाद्गृहाद्ब्रह्मचर्यादिति यावत् ॥ अभिसमावर्तनं कृत्वा कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः ॥ प्रत्यहं शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्नन्यांश्च नित्यादिधर्माननुतिष्ठन् ॥ ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । यथावघातस्तुषविमोकपर्यन्तः । एव-

मध्ययनमर्थावबोधान्तम् । दृष्टे अर्थावबोधाख्ये फले संभवति ॥ अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वायोगादिति पूर्वतन्त्रे स्थितम्। ततश्च ब्रह्मापि वेदार्थ इति तदवबोधवतः कर्मविधानमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

यावज्जीवं कर्मनियमोप्यत्र लिङ्गमित्याह ॥ नियमाच्चेति ॥ इह देहे कर्माणि कुर्वन्नेव शतं संवत्सरान् जीवितुं इच्छेदेवं कर्मित्वेन जीवति त्वयि नरे कर्म पापं न लिप्यते ॥ इतः कर्मणोऽन्यथा नास्ति कर्माविना-श्रेयो नास्तीत्यर्थः ॥ जरामर्यं जरामरणावधिकमित्यर्थः॥ ७ ॥

कर्त्तुरधिकस्यासंसार्यात्मनः कर्मशेषत्वाभावात्तत्त्वज्ञानं कर्माङ्गं नेति सिद्धान्तयति ॥ अधिकेति ॥ अस्य महत इति वाक्यशेषात्प्रियसंसूचित आत्मा पर एव द्रष्टव्यः । यः प्राणादि प्रेरयति सोप्यशनायाव्यत्ययवाक्यशेषात्पर एव तथाक्षिपुरुषोप्यवस्थासाक्षिपरं ज्योतिरिति वाक्यशेषात्पर इति विभागः ॥ जीवानुकर्षणमभेदाभिप्रायमित्यङ्गीकारे न विरोध इति कथं अभेदेजीवत्वविरोधादित्यतआह ॥ परमेश्वरमिति ॥ ज्ञानं कर्माङ्गफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वादित्युक्तो हेतुरसिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविदां कर्मवत्संन्यासस्यापि दर्शनात्तेषां कर्मदर्शनात्मकं लिङ्गं लोकसंग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्धमित्याह ॥ तुल्यं त्विति ॥ किं च यस्य कर्म स न ब्रह्मविदित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि वैश्वानरविद्यायाः कर्माङ्गत्वं स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ ब्रह्मविदां लोकसंग्रहार्थं क्रियमाणमपि कर्म न भवति अभिमानाभावेनानधिकारित्वादितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥

समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमङ्गीकृत्य विद्या अन्यं मुमुक्षुं मुक्तत्वेनान्वारभत इति विभाग उक्तः सूत्रकृता ॥ वस्तुतस्तु तन्नास्तीत्याह ॥ न चेदं समन्वारम्भवचनमिति ॥ तत्र संसारिविषये तं विद्येत्यादिकं यथा प्राप्तानुवादिनि विद्यादिपदार्थमाह ॥ तत्रेति ॥

विहितोद्गीथादिविद्या प्रतिषिद्धा नग्नस्त्रीध्यानादिरूपा ॥ ११ ॥

॥ यच्चैतदिति ॥ उक्तमिति शेषः ॥ अविद्यत्वाद्वेदार्थज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः ॥ मात्रपदमात्मज्ञानस्य व्यावर्तकं न कर्मज्ञानस्येत्याह ॥ ॥ नैषदोष इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

नियमवाक्यमज्ञविषयमित्युक्तं विदुषो ज्ञानस्तुत्यर्थं चेत्याह ॥ ॥ स्तुतय इति ॥ एवं कर्म कुर्वत्यपि त्वयि नरे नेतो विद्यालब्धाद्ब्रह्मभावादन्यथास्ति कर्मणा संसारो नास्तीति यावत् ॥ यतः कर्म न लिप्यते ॥ अपूर्वरूपलेपाय न भवतीत्यर्थः ॥ श्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥

स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गाच्च विद्या स्वतन्त्रफलेत्याह ॥ कामेति ॥ तदेतद्ब्रह्म येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष आत्मा अयमेव लोकः पुरुषार्थस्ते वयं किं प्रजादिना करिष्याम इत्यालोच्य कर्मत्यक्तवन्त इत्यर्थः ॥ नन्वयं लोक इति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वोक्तिरयुक्ता कर्मफलवददृष्टत्वादित्यत आह ॥ अनुभवेति ॥ १५ ॥

न केवलमनुपयोगात् ज्ञानस्य कर्मानङ्गत्वं ॥ किं तु कर्मनाशकत्वाच्चेत्याह ॥ उपमर्दं चेति ॥ १६ ॥

किंच कर्मतत्त्वज्ञानेनाङ्गाङ्गीभूते भिन्नाधिकारिस्थत्वाद्राजसूयबृहस्पतिसववदित्याह ॥ ऊर्ध्वेति ॥ त्रयो धर्मस्कन्धाः कर्मप्रधाना आश्रमाश्चतुर्थो ब्रह्मसंस्थ इत्यर्थः । 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृण' इति श्रुतेः । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यध' इति स्मृतेश्च प्राप्तगार्हस्थाख्यस्यैव निरस्तर्णत्रयस्य पारिव्राज्यमित्यपि शङ्का न कार्या 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि'ति 'यमाश्रममिच्छेत्तमावसे'दिति च विधिस्मृतिश्रुतिविरोधेन अर्थवादश्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वावगमादित्याह ॥ प्रतिपन्नेति ॥ तस्मादिति ॥ संन्यासनिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

संन्यासो नास्तीत्याक्षिपति ॥ परामर्शं जैमिनिः ॥ ऊर्ध्वरेतःशब्दितं पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संदेहे भ्रान्तिमूलत्वान्नानुष्ठेयमित्याह ॥ त्रय इति ॥ आश्रमाणामवान्तरभेदापेक्षया बहुवचनम् ॥ तथा च काण्वाय न स्मृतिरर्थतोनुक्रम्यते । गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । तत्रोपनयनादूर्ध्वं यस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । यस्तु वेदस्य ग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यं चरति स ब्राह्मः । ऋतुकाले स्वदारगामी नित्यं परस्त्रीविमुखः प्राजापत्यः संवत्सरं वेदव्रतकृद्वटुर्वा प्राजापत्यः । आमरणं गुरुकुलवासी नैष्ठिको बृहन्नित्युच्यते । गृहस्थोपि चतुर्विधः । वार्त्ताकः शालीनो यायावरो घोरसंन्यासिकश्चेति ॥ तत्र कृषिगोरक्षादिकया वैश्यादिवृत्त्या जीवन्नित्यादिक्रियापरो वार्त्ताकवृत्तिः ॥ यायावरस्त्वयाचितवृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहविमुखः ॥ शालीनस्तु षट्कर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः संचयी। उद्धृतपरिभूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन् प्रत्यहं कृतोञ्छवृत्तिर्ग्रामवासी घोरसंन्यासिक इत्युच्यते । हिंसाविमुखत्वात् वानप्रस्थोपि चतुर्विधः । वैखानस औदुम्बरो वालखिल्यः फेनपश्चेति तत्राकृष्टपच्योषधीभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निहोत्रादि कुर्वन् वैखानस उच्यते । यस्तु प्रातरुत्थाय यां दिशं पश्यति तत्रत्यौदुम्बरबदरीनीवारश्यामाकैः कर्मपरः स औदुम्बरः । यस्तु जटावल्कलधारी अष्टौ मासान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा चातुर्मास्ये संगृहीताशी कार्त्तिक्यां संगृहीतपुष्पफलत्यागी स वालखिल्यः । फेनपास्तु शीर्णपर्णफलवृत्तयो यत्र क्वचिद्वसन्तः कर्मपरा इति ॥ तथा परिव्राजकाश्चतुर्विधाः ॥ कुटीचका बहूदकाः हंसाः परमहंसाश्चेति ॥ तत्र स्वपुत्रगृहे भिक्षां चरन्तस्त्रिदण्डिनः कुटीचकाः । बहूदकास्तु त्रिदण्डिनः शिक्यजलपवित्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकौपीनकषायवेषधरास्तीर्थान्यटन्तो भैक्ष्यं चरन्तः आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डिनः । शिखावर्ज्यं यज्ञोपवीतधराः

शिक्यकमण्डलुपाणयः ग्रामैकरात्रवासिनः। कृच्छ्रचान्द्रायणपराः। परमहंसास्त्वेकदण्डधरा मुण्डा अयज्ञोपवीतिनः त्यक्तसर्वकर्माणि आत्मनिष्ठा इति। अत्र पूर्वपक्षे संन्यासाभावाज्ज्ञानस्य स्वतन्त्रफलत्वासिद्धिः। सिद्धान्ते तद्भावात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। स्कन्धा आश्रमाः। आत्मानं शरीरं आचार्यस्य कुले गृहे ज्वलयन् नैष्ठिक इत्यर्थः स्कन्धश्रुतावाश्रमा न विधीयन्ते ॥ किन्तु ब्रह्मसंस्थतास्तुत्यर्थमनूद्यन्त इत्युक्ते शङ्कते ॥ ननु परामर्शोपीति ॥ अनुवादेपेक्षितपुरोवादप्रतीतिमङ्गीकरोति ॥सत्यमिति॥ प्रत्यक्षा स्कन्धश्रुतिरेव पुरोवादोस्तु नानुवाद इत्यत आह ॥स्मृतीति॥ तयोरपि इयमेव श्रुतिर्मूलमस्तु ॥क्लृप्तश्रुतौ विधिमात्रकल्पनालाघवात्॥ अस्या अनुवादत्वे तु मूलत्वेन साग्निकानाग्निकाश्रमश्रुतिस्तत्र विधिश्चेति द्वयकल्पनागौरवादित्यत आह ॥ अतश्चेति ॥ स्मार्त्तत्वादाश्रमाः प्रत्यक्षयावज्जीवकर्मविधिश्रुत्यविरुद्धा ग्राह्याः। विरुद्धास्त्वनाग्निकाश्रमाः उपेक्ष्याः। कर्मानधिकृतैरन्धादिभिर्वा अनुष्ठेया इत्यर्थः। यावज्जीवश्रुतिविरोधाल्लाघवं त्याज्यमिति भावः ॥ स्कन्धश्रुतावनुवाद्यत्वाविशेषाद्गार्हस्थ्यवदितरेषामनुष्ठेयत्वमाशङ्क्य तस्य श्रौतत्वादनुष्ठानं नेतरेषामश्रौतादतो ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरमिदं स्कन्धवाक्यमित्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ तन्तुं संततिम् ॥ तथा ये चेति तेर्चिषमभिसंभवन्तीति वाक्यशेषादित्यर्थः ॥ स्कन्धशब्दस्य आश्रमेष्वरूढत्वाच्चात्र नाश्रमविधिरित्याह ॥ संदिग्धं चेति ॥ तर्हि प्रव्रजन्तीत्याश्रमविधिरित्यत आह ॥ तथैतमिति ॥ आत्मलोको महीयान् यदर्थमशक्यां प्रव्रज्यामपि कुर्वन्तीति स्तुतिर्वर्त्तमानापदेशादित्यर्थः ॥ संप्रति पूर्वपक्षमाक्षिप्येयं श्रुतिर्नास्तीति कृत्वा चिन्त्यत इत्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ १८ ॥

स्कन्धश्रुतावितराश्रमाः। श्रुत्यन्तरविहिता अनूद्यन्ते ॥ एतद्वाक्यानुवाद्यत्वाद्गार्हस्थ्यवदिति सिद्धान्तयति ॥ अनुष्ठेयमिति ॥ अन-

वादस्य क्वचिद्विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह ॥ यथा चेति ॥ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानामिति वाक्ये दैवे कर्मण्युपवीतं विधीयते तत्स्तुतये द्वयमनूद्यते ॥ मानुषक्रियासु देहार्धवस्त्रबन्धनाख्यनिवीतस्य सौकर्यार्थतया प्राप्तत्वात् पित्र्ये कर्मणि प्राचीनावीतस्यापि विध्यन्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ वाक्यान्तरे च साक्षादेव पारिव्राज्यविधिर्विधेयैः साहित्यादित्याह॥तथैतमेवेति॥ अस्येति पारिव्राज्योक्तिः विधेयवेदानुवचनादिसाहित्यात्पारिव्राज्यस्य विधेयतेत्यर्थः॥ वाक्यान्तरेपि साम्यश्रुतिमाह ॥ ये चेति ॥ अस्येति वानप्रस्थोक्तिः ॥ विधेयपञ्चाग्निविद्यया वानप्रस्थस्य सहोक्त्या तदपि विधेयमित्यर्थः श्रुतत्रित्वान्यथानुपपत्त्या स्कन्धशब्दस्य आश्रयपरत्वनिश्चय इत्याह ॥ यत्तूक्तमित्यादिना ॥ उत्पत्तिभिन्ना इति यजेताध्येतव्यं दद्यादिति पृथगुत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्कन्धश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्य विध्यन्तरकल्पनेनाश्रमा अनुष्ठेया इत्युक्तम् ॥ इदानीं विधित्वं तस्या एव कल्प्यं लाघवादित्याह ॥ विधिर्वेति ॥ यावज्जीवादिश्रुतेरविरक्तविषयत्वान्न लाघवबाधकत्वमिति भावः ॥ अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतिपरमेकमिदं वाक्यं भाति ॥ तत्राश्रमविधिचतुष्टयं अयुक्तमितिशङ्कते ॥नन्विति ॥ आश्रमाणां विध्यन्तरप्राप्त्यभावादनुवादायोगात् स्तुतिलक्षणादोषाच्च वरं विस्पष्टाश्रमविधिभेदकल्पनमपूर्वत्वादित्याह ॥ सत्यमित्यादिना ॥ प्रतीतैकवाक्यत्वभङ्गेन विधिभेदकल्पने दृष्टान्तमाह ॥ धारणवदिति ॥ महापितृयज्ञे प्रेताग्निहोत्रे स्रुचि प्रक्षिप्तं हविराहवनीयं प्रति यदानीयते तदा तस्य हविषः अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदिति विहिताधोधारणस्तावकतयोपरिहीत्यस्यैकवाक्यत्वेभावेपि दैवे होमे स्रुग्दण्डोपरि समिद्धारणे विधिरेवापूर्वत्वादिति वाक्यभेदस्तृतीयाध्याये जैमिन्याचार्येणोक्त इत्यर्थः ॥

एवं चत्वार आश्रमा विधीयन्त इति पक्ष उक्तः ॥ संप्रत्याश्रमत्रयानुवादेन पारिव्राज्यमेकमेव विधीयत इति पक्षान्तरमाह ॥ **यदापीत्या**दिना ॥ ब्रह्मसंस्थताविधौ कथं पारिव्राज्यविधिरित्याशङ्क्य विचारयति ॥ **सा चेति** ॥ ननु त्रय इति वाक्य आश्रमचतुष्टयस्याप्राप्तेर्निर्बीजोयं विचार इत्याशङ्क्य तद्वाक्ये परिव्राजकः परामृष्टो न वेति संदिह्याये पूर्वपक्षप्राप्तिमाह ॥ **यदि चेति** ॥ नन्वनाश्रम्येव ब्रह्मसंस्थः किं न स्यादत आह ॥ **अनाश्रमित्वेति** ॥ अनाश्रमी न तिष्ठेतेति निषेधादिति भावः ॥ द्वितीये सिद्धान्तप्राप्तिमाह ॥ **अथेति** ॥ एवं परामर्शतदभावाभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति ॥ **तत्रेति** ॥ वनस्थस्य ह्रसाधारणं कृच्छ्रादिकं तप इति प्रसिद्धम् ॥ तेनैकेन तपःशब्देनोभयग्रहणमन्याय्यं भिक्षोस्तपस्वित्वप्रसिद्ध्यभावाच्च ॥ तथा च यज्ञाद्यसाधारणधर्मद्वाराग्रहस्थाद्याश्रमत्रयवत् ब्रह्मसंस्थशब्देनैव ब्रह्मनिष्ठाप्रधानश्चतुर्थाश्रमो गृह्यते स च स्तुतिसामर्थ्यात् सह ब्रह्मसंस्थया विधीयत इति सिद्धान्तयति ॥ **तदयुक्तमित्यादिना** ॥ पृथग्व्यपदेशाच्च ब्रह्मसंस्थःपूर्वोक्तेभ्यः आश्रमिभ्यः पृथग्भूत इत्याह ॥ **अपि चेति** ॥ न चावस्थाभेदेन तेषामेव ब्रह्मसंस्था स्यादिति वाच्यम् कालभेदेनापि सति मन्दप्रज्ञत्वे प्रज्ञाधिक्यवत्सति कर्मित्वे तेषां विक्षिप्तचेतसां ब्रह्मसंस्थानुपपत्तेः कर्मत्यागे च परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इत्यस्मदिष्टसिद्धिरिति भावः ॥ इममेवार्थं स्पष्टयितुं शङ्कते ॥ **कथं पुनरिति** ॥ यद्यपि ब्रह्मसंस्थशब्दः संन्यासाश्रमेन रूढस्तथापि योगात्तमेवोपस्थापयति अन्याश्रमेषु यौगिकार्थासमवायादित्याह ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥ सर्वकर्मत्यागिनः प्रणवार्थब्रह्मनिष्ठातिरेकेणानुष्ठेयं नास्तीत्यत्र मानमाह ॥ **तथा चेति** ॥ न्यासः संन्यासो ब्रह्मेति स्तुतौ हेतुमाह ॥ **ब्रह्मा हीति** ॥ हिरण्यगर्भो हि पर इति प्रसिद्धः अतो ब्रह्मत्वेन स्तुतः संन्यासः पर एवेति स्तुत्वा कर्माणि निन्दति ॥ **तानी**-

ति ॥ ततो न्यास एव ज्ञानद्वारा मोचकत्वादधिक इत्यर्थः ॥ तद्बुद्धयो ब्रह्मचित्तास्तदात्मानो ब्रह्मस्वरूपास्तन्निष्ठाः श्रवणादिपरास्तत्परायणाः ब्रह्मप्रेप्सवः निष्कामा इति यावत् एवं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य ज्ञानप्रधानाश्रमवाचित्वादमृतत्वकामस्तमाश्रममनुतिष्ठेदिति विधिः परिणम्यते अतो न ज्ञानानर्थक्यदोष इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ संप्रति क्त्वाचिन्तामुद्घाटयति ॥ अनपेक्ष्येति ॥ शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं स्कन्धश्रुतिमादाय चिन्ताकृतेति भावः ॥ यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्ये स्थितस्यैव पूर्वकृतपरिपाकाद्वैराग्यं यदि स्यादित्यर्थः ॥ यदुक्तं कर्मानधिकृतान्धादिविषयः संन्यास इति तन्नेत्याह ॥ नचेति ॥ सामान्य श्रुतेः संकोचहेत्वभावादिति भावः ॥ पृथगिति ॥ संन्यासस्येति शेषः ॥ व्रती गोदानादिवेदव्रतवान् ॥ गुरुकुलान्निवृत्तिरूपस्नानान्तरमकृतगार्हस्थ्यो गुरुसेवी स्नातकः। उत्सन्नाग्निर्विधुरः। अगृहीताग्निरनग्निकः प्रव्रजेदित्यन्वयः। सकलाङ्गानामेव कथं चित्कर्मानधिकृतानां संन्यासो युक्तः विकलाङ्गानां त्वन्धादीनां न ज्ञानप्रधान संन्यासाधिकार इत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ दृष्टिपूतसंचारश्रवणादिकं विना ज्ञानानुत्पत्तेः शरीरं मे विचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवमित्यङ्गसाकल्यप्रार्थनालिङ्गाच्च नान्धपंगुमूकबधिरादीनामधिकार इत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ पारिव्राज्यस्य ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वं चेत्यर्थः। ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्कारायेति यावत् ॥ २० ॥

॥ स्तुतिमात्रम् ॥ पृथिव्योषधिपुरुषवागृक्साम्नां संप्तानां रसानां रसतमोऽष्टम उद्गीथावयव ओंकारः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं तदर्हतीति परार्ध्य इत्यर्थः। आसु श्रुतिष्वङ्गोपादानादपूर्वार्थत्वाच्च संशयमाह ॥ किमिति ॥ यथानुष्ठेयगार्हस्थ्यसाम्यश्रुतेः पारिव्राज्यस्य अनुष्ठेयत्वं तद्वदासां श्रुतीनां जुह्वादिस्तुतिश्रुतिसाम्यात्स्तुतित्वमिति पूर्वपक्षयति ॥ स्तुत्यर्था इति ॥ जुहूरिय-

मेव पृथिवीति स्तूयते चयनस्थः कूर्म आदित्य इति स्तुतिः । आ-
हवनीयः स्वर्गलोक इति स्तुतिः । तथोद्गीथादीनां रसतमत्वादिगुणैः
स्तुतिरित्यर्थः । स्तुतिलक्षणातो वरं विधिकल्पनमनुष्ठानफललाभादि-
ति सिद्धान्तयति ॥ **न स्तुतीति** ॥ पूर्वपक्षे त्वननुष्ठानं फलं । सिद्धा-
न्तेत्वनुष्ठानं फलमिति मन्तव्यम् ॥ स्तावकत्वेनार्थवत्त्वं किं न स्या-
दित्यत आह ॥ **विधायकस्येति** ॥ युक्तमियमेव जुहूरित्यादिश्रुतीनां
फलवज्जुह्वादिविधिप्रकरणस्थतया स्तावकत्वेनार्थवत्त्वं रसतमादि-
श्रुतीनां तु क्रत्वङ्गविधिप्रकरणस्थत्वाभावात्फलवदपूर्वोपास्तिविधाय-
कत्वमेव युक्तम् । क्रत्वन्तरश्रुतिवदिति भावः ॥ २१ ॥

किंचात्र विधिः कल्प्य इति कृत्वा चिन्तयोक्तम् । वस्तुतस्तु न कल्प्यः
क्लृप्तत्वादित्याह ॥**भावेति**॥ न चैवमुपासनाविधिस्तावकत्वं रसतमा-
दिश्रुतीनामिति सांप्रतं विध्यपेक्षितविषयार्थकत्वसंभवे स्तुतिलक्ष-
णायोगादिति भावः ॥ देवो मदिष्टं कुर्यादिति प्रार्थनादावपि लिङ्गा-
दिप्रयोगादुपासीतेत्यादिशब्दानां कथं विधिपरत्वनिश्चय इत्यत आह
॥ **तथा चेति** ॥ एतल्लिङादिकं वेदपूर्वसर्गतो नियमेनेष्टसाधनत्वाख्य-
विधेर्लक्षणं ज्ञापकं स्यात् । उपपदादिबाधके त्वन्यार्थपरमित्यर्थः ।
तदिदमाह ॥ **लिङादीति** ॥ न च श्लोके पञ्चम इत्युक्तः पञ्चपदानामे-
व विधिलक्षणत्वं नोपासीतेत्यादीनामिति भ्रमितव्यं क्रियासामान्य-
वाचिनां कृभ्वस्तीनामुदाहरणेन सर्वधातूपरक्तलिङादीनां विधिलक्षण-
त्वस्य विवक्षितत्वात्पञ्चमपदं तूक्तापेक्षया श्लोकपूरणार्थं मृत्युर्धावति
पञ्चम इतिवत् यद्यपि डुकृञ् करण इति धातोरस्य करणशब्दितभाव-
नाख्यक्रियासामान्यवाचित्वं नेतरयोर्धात्वोः ।भूसत्तायामसभुंवीत्यर्था-
न्तरोक्तेः । तथापि जन्माख्यभवनस्य तत्फलस्यास्तित्वस्य च प्रयो-
ज्यनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारात्मकभावनाव्याप्तत्वात्तयोः क्रियासामान्य-
वाचित्वव्यवहारः ॥ तत्र कुर्यादिति प्रकृत्यर्थभावनाख्यातेनानूद्यते ॥

यथा द्वाविति प्रयोगे प्रकृत्यर्थो द्वित्वं प्रत्ययेनानूद्यते तद्वल्लिङ च तस्या इष्टसाधनत्वाख्यविधिर्बोध्यते। कर्त्ता तु तयाक्षिप्यत इति आक्षिप्तकर्तृकाभावनोदाहृता तथा क्रियेतेत्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थौ व्याख्यातौ। कर्मात्र प्राधान्येनाक्षिप्यत इत्याक्षिप्तकर्मिका भावनोदाहृता। आख्यातानां कर्त्रादिकारके शक्त्यभावात्कर्तृकर्मणोराक्षेप एवेति मीमांसकमतं कर्तव्यमिति कृत्यप्रत्ययेन कर्मकारकमुच्यते तस्योपसर्जनत्वेन प्रकृत्याभावनोक्तेति भेदः। तथा दन्डी भवेत् भूयेत दण्डिना भवितव्यमित्युदाहर्तव्यम्। तथा स्याद्भूयेत भवितव्यमित्यस्ति धातोरप्युदाहरणं द्रष्टव्यम्। अस्तेर्भूरादेशात्। एतद्धातुत्रयोपरक्तलिङादिभिः सर्वधात्वर्थोपरक्तभावनागतेष्टसाधनत्वरूपो विधिरेक एवोच्यते। धातूनां प्रत्ययानां कर्त्रादिकारकाणां च भेदेपि विधिभेदो नास्तीति ज्ञापनार्थं प्रति धातूदाहरणत्रयं दर्शितमिति सर्वमवदातम्। एवं सूत्रे भावो विधिरिति व्याख्याय च शब्दात्फलमिति व्याचष्टे ॥ **प्रतिप्रकरणं चेति** ॥ एष ऋत्विगुपासकः कामागानस्य गानेन फलसंपादनस्येष्टे समर्थ इत्यर्थः ॥ एवमङ्गाश्रितविद्या अपि स्वतन्त्रफलाः किमु वक्तव्यमनङ्गात्मविद्यास्वातन्त्र्यमित्यात्मविद्यास्वातन्त्र्ये चिन्ताया अस्याः पर्यवसानात्पादसंगतिर्बोध्या ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्थाः ॥ अश्वमेधे पुत्रादिपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीतेति नानाविधाख्यानकथनात्मकः पारिप्लवप्रयोगो विहितः तथा वेदान्तस्थकथानामाख्यानत्वसामान्याद्विद्यासन्निधानाच्च संशयमाह ॥ **किमिति** ॥ पूर्वं स्तुत्यपेक्षया विधिर्ज्यायाननुष्ठानलाभादित्युक्तम् ॥ तथैव कथानां न विद्यास्तावकत्वं पारिप्लवानुष्ठानलाभादिति पूर्वः पक्षः। तत्र फलमाह ॥ **ततश्चेति** ॥ यथा देवस्य त्वा सवितुरित्यादि मन्त्रे कस्य चित्पदस्य प्रयोगसमवेतार्थतया शेषस्य प्रयोगान्तरत्वं तथा वेदान्तस्थकथानां प्रयोगशेषत्वं तदेकवाक्यतया सर्ववेदा-

न्तानां कर्मशेषत्वान्न विद्याप्राधान्यमित्यर्थः। कथानां गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा सन्निहितविद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादतो विद्याप्राधान्यमिति फलं मत्वा सिद्धान्तयति ॥ तन्नेत्यादिना ॥ अश्वमेधे प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वत इति कथां ब्रूयात् द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इति वाक्यशेषे कथानां विशिष्योक्तत्वादुपक्रमस्य संकोचो युक्त इति भावः ॥ २३ ॥

कः तर्हि कथानां विनियोग इत्याशङ्क्य सन्निधानाद्विद्यास्वित्याह ॥ तथा चेति ॥ प्ररोचनं प्रीतिजननं स प्रजापतिर्वपामुदखिदत् होमायोद्धृतवानित्यस्य प्राजापत्यमजन्तूपरमालभेतेति विधिशेषत्वं एवमन्येषां तत्तद्विधिशेषत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

एवमाद्याधिकरणप्रमेयं विद्यास्वातन्त्र्यमधिकरणत्रयेण दृढीकृत्याद्याधिकरणस्य फलमाह ॥ अत एवेति ॥ ब्रह्मविद्यायाः फले मोक्षे जनयितव्ये सहकारित्वेन कर्माण्यपेक्षते न वेति वादिविवादात्संशये 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजस' इत्यादिश्रुत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मोक्षप्राप्तिकथनादपेक्षत इति प्राप्ते विद्याया मुक्तिहेतुत्वादविद्यानिवृत्त्याख्यमुक्तौ न कर्मापेक्षेति सिद्धान्तयति ॥ पुरुषार्थ इति ॥ अग्नीन्धनपदेन तत्साध्यकर्माणि लक्ष्यन्ते 'पुण्यकृत्तैजसः शुद्धसत्त्वो ब्रह्मविद्भूत्वा तेन वेदनेनैति ब्रह्म प्राप्नोती'ति श्रुतिर्व्याख्येयेति भावः मुक्तावेव कर्मणामसामर्थ्यादनपेक्षा विद्यायां त्वस्ति चित्तशुद्धिद्वारा तेषामपेक्षेत्यधिकं वक्तुमयमुपसंहार इत्युपसंहारसूत्रस्य फलमाह ॥ अधिकेति ॥ २५ ॥

अधिकमाह ॥ सर्वापेक्षा ॥ यथा प्रमाफलत्वादविद्यानिवृत्तौ कर्मानपेक्षा तथा प्रमात्वाद्विद्यायामपि प्रमाकरणमात्रसाध्यायां नास्ति कर्मापेक्षेति पूर्वपक्षः। तत्र विद्यार्थं कर्मानुष्ठानासिद्धिः फलम्। सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। अत्र विविदिषायां इष्यमाणज्ञाने वा यज्ञा-

दीनां कर्मणां हेतुत्वमपूर्वत्वाद्विधीयते प्रमाया अप्युत्पत्तिप्रतिबन्धक-दुरितक्षयाख्यशुद्धिद्वारा कर्मसाध्यत्वसंभवात्। न च पारम्पर्ये तृतीयाश्रुतिविरोधः ज्वालाद्वारा पारम्पर्येऽपि काष्ठैः पचतीति प्रयोगात् द्वारस्याव्यवधायकत्वान्न च शुद्धेर्द्वारत्वे मानाभावः। 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत' इति स्मृतेः 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत' इत्यादि श्रुत्या कर्मणा पापनिवृत्तौ ज्ञानेन मुक्त्यभिधानाच्चेति सिद्धान्तयति ॥इदमिति॥ नन्वत्र विविदिषन्तीति पञ्चमलकारेण विविदिषां भावयेयुरिति समर्थेच्छैव भाव्यतया भाति तां विषयसौन्दर्यलभ्यतयोल्लङ्घ्य वेदनं चेद्भाव्यमुच्यते तर्हि वेदनमप्युल्लङ्घ्य तत्फलं मोक्ष एव कर्मभिर्भाव्यः किं न स्यादित्यत आह॥ विविविदिषासंयोगाच्चेति॥ इष्यमाणतया विद्यायाः शब्दतः फलत्वभानादश्रुतमोक्षो न फलमन्यथा काष्ठैः पचतीत्यत्रापि काष्ठानां पाकफलतृप्तिहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः। कर्मणां ज्ञानार्थत्वे लिङ्गवाक्यान्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ कश्चिद्वेदभागः साक्षाद्ब्रह्माख्यं पदं ब्रूते कश्चित्तु ज्ञानार्थकर्मद्वारेति मत्वा सर्वे वेदा इत्युक्तम् स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

एवं विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गानि कर्माण्युक्त्वाऽन्तरङ्गाण्याह ॥ शमेति ॥ विद्यास्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वसंभवे वर्तमानोक्तिभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तं विद्यावाक्याद्भेदप्रसङ्गादतः शब्दमात्रलभ्या विद्येति पराभिप्रायमनूद्याङ्गीकरोति। तथापि त्विति॥ शमादेरावश्यकत्वान्न शब्दमात्रलभ्या विधेत्यर्थः। यस्मादेवंविन्न लिप्यते कर्मणा पापकेन तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति विधिर्गम्यत इत्याह ॥ नेति ब्रूम इति॥ अत्रोपरतपदेन संन्यास उक्तस्तस्य श्रवणाङ्गत्वमतः शमादिविशिष्टश्रवणमत्र विधीयते। यदि तु 'लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' 'ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदि'त्यादि श्रुतिस्मृतिषु फलत्वेनोत्पन्नसंन्यासस्या

ङ्गत्वायोगात् । श्रोतव्य इति विहितश्रवणानुवादेनानेकशमादिविधाने वाक्यभेदापातात्पश्येदिति च प्रकृत्या श्रवणलक्षणादोषाच्च संन्यासो न श्रवणस्याङ्गं किंतु ततः प्रागनुष्ठेयत्वेपि श्रवणवत् ज्ञानार्थ इति मतं तदा शमादिसमुच्चयेन ज्ञानं भावयेदिति ज्ञानार्थं शमादिसमुच्चयविधिरित्यनवद्यम् । यः पूर्वं यज्ञादिश्रुतेः स्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारः आपाततो गुडजिह्विकान्यायेन शमादिस्वीकारार्थं कृतस्तमिदानीं त्यजति ॥ **यज्ञादीन्यपीति** ॥ यज्ञादीनां विद्यासाधनत्वरूपसंयोगस्यापूर्वत्वादवान्तरवाक्यभेदेन विधिः स्वीक्रियते । ब्रह्मविद्यावाक्येन महावाक्यैकवाक्यता चेत्यर्थः । परप्रकरणेप्यवान्तरविधिरित्यत्र पूर्वतन्त्रसंगतिमाह । **तस्मात्पूर्वेति** ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं पूषा प्रपिष्टभाग इति तत्र पूषादेवतापिष्टभागो वा दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति अतः समासात्प्रतीतस्य कालत्रयानवमृष्टस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्याविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् प्रयोगज्ञानाय विधिपदमध्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्टभागः कर्तव्य इति विकृतौ संबन्धः पौष्णं पेषणमिति सूत्रे विचारित इत्यर्थः । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इत्याद्याः स्मृतयः । कर्मणां ज्ञानहेतुत्वे शमादिवद्यावत् ज्ञानोदयमनुवृत्तिः स्यात्तथा च संन्यासाभाव इत्यत आह । **तत्रापीति** ॥ दृष्टविक्षेपनिवृत्तिद्वारा शमादीनां ज्ञानार्थत्वादनुवृत्तिर्न कर्मणामदृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

॥**सर्वान्नानुमति**ः॥ एवंविदि प्राणस्यान्नं सर्वमिति ध्यानवतीत्यर्थः । जग्धं भक्षितं । अपूर्वत्वाद्विध्यश्रुतेश्च संशयः । अपूर्वत्वात् यज्ञादिवद्विधिः कल्प्य इति पूर्वपक्षयति ॥ **विधिरिति** ॥ अत्र भक्ष्याभक्ष्यनियमत्यागस्य विद्याङ्गत्वसिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तु विद्यास्तुतिरिति विवेकः । न कलञ्जं भक्षयेदिति शास्त्रं प्राणविद्व्यतिरिक्तविषयं यथा (ग्राम्यकर्मणि) वामदेव्यसामोपासकव्यतिरिक्तविषयं परस्त्रीनिषेधशा-

त्रं तद्वदिति प्राप्ते सिद्धान्तं सूत्राद्बहिरेव दर्शयति ॥ नेदमिति ॥ प्राणविधिसन्निधेः अशक्यत्वाच्च स्तुतिरेव न विधिः कल्प्यः निषेधशास्त्रविरोधात्। क्लृप्तो हि विधिः सामान्यशास्त्रबाधकः न तु कल्प्य इति भावः। स्वस्थस्य प्राणविदो न सर्वान्नानुमतिरित्यत्र लिङ्गं वदन् सूत्रं योजयति ॥ तद्दर्शयतीति॥ मटच्यो रक्तक्षुद्रपक्षिणस्तैर्हतेषु कुरुदेशस्थसस्येषु दुर्भिक्षे जाते बालया सह जायया मुनिर्देशान्तरं गच्छन्निभ्यग्रामे स्थितवानिभ्यो हस्तिपालकस्तेन सामिखादितानर्धभक्षितान् कुत्सितमाषान् याचयित्वा भक्षितवान्। इभ्येन जलं गृहाणेत्युक्ते सत्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य माषाः किं नोच्छिष्टा इतीभ्येनोक्ते सति माषभक्षणे जलत्यागे च कारणमुवाच। अन्नांशे मम आपदस्ति जलपानं तु स्वेच्छातस्तटाकादौ लभ्यत इति माषान् खादित्वा शिष्टान् जायायै दत्तवान् सा चानापन्नता पत्युरापदं ज्ञात्वा माषान् संरक्ष्य प्रातस्तस्मै ददौ स च तान्खादित्वा राज्ञो यज्ञं गत्वा प्रस्तोत्रादीनाक्षिप्य प्राणादिकाः प्रस्तावादिदेवताः उपदिश्य धनं प्राप्य स्थित इति । अत्रोच्छिष्टभक्षणजलत्यागात्मकशिष्टाचारलिङ्गात् श्रौतादनापदि विदुषाप्यभक्ष्यं न भक्षणीयमिति सूच्यत इति भावः॥२८॥२९॥

सुरापानेनापि जीवनमाशङ्क्य कदापि न कार्यमित्याह। तथा मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति वर्जयेदिति शेषः। कुत इत्याशङ्क्य मरणान्तप्रायश्चित्तविधानादित्याह॥ सुरापस्येति॥ उष्णामतितप्तां सुरामिति शेषः। इतश्च सा न पेयेत्याह। सुरापा इति ॥ ३० ॥

उदाहृतस्मृतीनां मूलश्रुतिमाह ॥ शब्दश्चेति ॥ कामकारो यथेष्टप्रवृत्तिः सोऽपि निषेधोपि उपपन्नतरो भवति । न ह वा एवंविदित्यस्यार्थवादत्वात्। यद्ययमपि विधिः स्यात्तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहणाग्रहणवत्सुरापाने विकल्पः स्यात् स च सर्व स्मृतिभिः शिष्टाचारेण विरुद्धः इति तरबर्थः॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्विनियुक्तविनियोगविरोधाच्च संशये शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वान्नत्वोक्तः स्तुतित्ववन्नित्यविनियुक्तत्वश्रुतिविरोधाद्विविदिषायां विनियोगश्रुतेः स्तुतित्वमिति, पूर्वपक्षमाह ॥ **तत्रेति** ॥ ज्ञानकामनयानुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वं अनावश्यकत्वं तस्य अनित्यत्वाद्यावज्जीवादिविधिना तु नित्यत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयापातात् विविदिषाश्रुतेः स्तुतित्वमिति फलं पूर्वपक्षे। सिद्धान्तेतूभयथा अनुष्ठानं फलम् ॥ ३२ ॥

सह मिलित्वा शुद्धिद्वारा विद्यां कुर्वन्तीति सहकारीणि कर्माणि तेषां भावस्तत्त्वं तेनेत्यर्थः। विद्यया सहफलकारित्वं सहकारिपदात्प्राप्तं निरस्यति ॥ **न चेदमिति** ॥ विद्याया अविहितत्वान्नाङ्गापेक्षास्ति अतो विहितानि कर्माणि अविहिताया विद्याया न सहकार्यङ्गानि मोक्षस्यासाध्यत्वाच्च न कर्मणां सहकारित्वसंभव इत्यर्थः। तुल्यबलश्रुतिद्वयेन विनियोगपृथक्त्वं संयोगभेदस्ततो न विरोधः। कामनाया अनित्यत्वेपि कर्मणां नानित्यत्वं नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात्सत्यां कामनायां काम्यप्रयोगेणैव नित्यसिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः इदं चैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति सूत्रे चिन्तितं। यथा 'खादिरो यूपो भवति' इति श्रुत्या खादिरत्वस्य क्रत्वर्थत्वात्'खादिरं वीर्यकामस्य' इति श्रुत्या पुरुषार्थता चेति। अतः सति वाक्यद्वये विनियुक्तविनियोगो न विरुध्यते इत्यर्थः॥ ३३ ॥

ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एवापूर्वयज्ञादयो विविदिषायां विनियुज्यन्तां। तत्र कुतो विनियोगस्तत्राह ॥ **सर्वथापीति** ॥ नित्यत्वे काम्यत्वे चेत्यर्थः कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्याख्यातस्य साध्यहोमवाचित्वात्तदेकार्थकाग्निहोत्रपदस्य व्यवहितसिद्धाग्निहोत्रपरामर्शकत्वायोगात्। मासगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति युक्तमिह तु यज्ञेनेत्यादि सुबन्तानामाख्यातेनैकार्थत्वाभावात्सिद्धव्यवहि-

तकर्मानुवादकत्वात्तेषामेव कर्मणां ज्ञानार्थत्वविधिरिति भावः। सिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि शुद्ध्याख्यसंस्कारद्वारा ज्ञानार्थकर्माभेदे लिङ्गमित्याह ॥ अपीति ॥ ३४ ॥

ब्रह्मचर्यादिकर्मणां प्रतिबन्धध्वंसद्वारा विद्यार्थत्वे लिङ्गमाह ॥ ॥ अनभिभवं चेति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः॥ अनाश्रमिणां जपादिकर्मसत्त्वान्निन्दितत्वाच्च संशये सति आश्रमकर्मणामेव विद्याहेतुत्वश्रुतेरनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चानधिकार इति पूर्वपक्षः। तत्रानाश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् ॥ ३६ ॥

रैक्कादीनां विद्यावत्त्वलिङ्गस्य जन्मान्तराश्रमकर्मणाऽन्यथासिद्धेरनाश्रमकर्मणो विद्यार्थत्वे प्रापकं मानान्तरं वाच्यमिति शङ्कते॥ननु लिङ्गमिति ॥ अनाश्रमित्वाविरुद्धानां वर्णमात्रप्राप्तधर्माणां विद्यार्थत्वे मानमाह ॥ **तथा चेति** ॥ मैत्रो दयावानित्यर्थः। नन्वनाश्रमिणां कर्म भवतु विद्याहेतुस्तथापि तेषां न श्रवणादावधिकारः। संन्यासाभावादित्यत आह ॥ **दृष्टार्था चेति** ॥ बन्धकाज्ञानध्वस्तिफलकविद्याकामस्य श्रवणेऽधिकारः। संन्यासोऽपि कदाचित्कृतो ज्ञान उपकरोति श्रवणं प्रत्यनङ्गत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तर्ह्याश्रमित्वं वृथेत्यत आह ॥ **अतस्त्विति** ॥ पुण्यकृत्तैजसः शुद्धसत्त्वस्तेन ज्ञानमार्गेणेति ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र पुण्यकृत्त्वलिङ्गादाश्रमित्वं ज्यायः पुण्योपचये शीघ्रं विद्यालाभादनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चैवमिति भावः ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु ॥ उत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य प्रच्युतस्य कर्मापि विद्याहेतुरनाश्रमिकर्मवदिति संगतिः पूर्वपक्षफलं च। सिद्धान्ते तु भ्रष्टस्य कर्म न हेतुरिति फलम् रागादिप्राबल्यात्प्रच्युतिनिषेधाच्च प्रच्युतिः प्रामाणिकी न वेति संशयः। सिद्धान्तसूत्रे नियमं व्याचष्टे ॥

तथा हीति ॥ अत्यन्तमिति नैष्ठिकत्वनियमः । अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितं पारिव्राज्यं गृह्यते । तदियादृच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गस्तैतस्तस्मात्पारिव्राज्यान्न पुनरेयात् न प्रच्यवेदित्युपनिषद्रहस्यमित्यर्थः । अतद्रूपप्रच्युतौ प्रमाणाभावं व्याचष्टे ॥ यथा चेति ॥ शिष्टाचाराभावमाह ॥ न चैवमिति ॥ चण्डालैः प्रत्यवसिता इति स्मृतेश्च । पतितानां कर्म निष्फलमिति भावः ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकं ॥ अवकीर्येत व्यभिचरेदित्यर्थः । अवकीर्णं योनौ निषिक्तं रेतोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी अत्र प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तं स्यान्न वेत्युपपातकत्वात्पतनस्मृतेश्च संशयः । प्रच्युतस्य यज्ञादिकं निष्फलमित्युक्तं तद्वत्प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्षयति ॥ नेत्युच्यतइति ॥ अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्मज्ञानहेतुर्न भवतीति फलं । सिद्धान्ते तु भवतीति भेदः यथोपनयनकाले होमो लौकिकाग्नावेव कार्यः दारसंबन्धोत्तरकालविहिताधानस्य संप्रत्यप्राप्तकालत्वेनाहवनीयाभावात्तद्वदवकीर्णिनो ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तपशुर्गर्दभो लौकिकाग्नौ होतव्य इत्यधिकारलक्षणे षष्ठाध्याये निर्णीतम ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तमाधिकारिकं तदुपकुर्वाणस्यैव न नैष्ठिकस्येति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ उपपूर्वमिति ॥ उपपदं पूर्वं यस्य पातकस्य तत् उपपातकमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति दर्शनाभावस्मृतेः । प्रायश्चित्ताभावपरत्वं कल्पयित्वा तन्मूलश्रुतिकल्पनात्प्रागेव कल्मषसाधारणश्रुत्या प्रायश्चित्तसद्भावसिद्धेः । कल्पनं नोदेति कल्मषश्रुतिविरोधादिति भावः । प्रायश्चित्तस्य भावाभावप्रसिद्ध्योः समत्वेपि भावप्रसिद्धिः श्रुतिमूलत्वादादर्तव्येत्यत्र संमतिमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ यवमयश्चरुरित्यत्र यवशब्दं केचिद्दीर्घशूके प्रयुञ्जते केचिद्देशविशेषे प्रियङ्गुषु अतः कस्य चरुः कार्य इति संदेहे वृद्धप्रयोगसाम्यात्समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । शास्त्रमूला प्रतिपत्तिर्ग्राह्या शास्त्रनिमित्त-

स्वाद्धर्मादिज्ञानस्य, तथा च यदान्या ओषधयो म्लायन्त्यथैते यवा मोदमानास्तिष्ठन्तीति शास्त्रमूलत्वाद्दीर्घशूकप्रयोगस्यैवादर इत्यर्थः। स्मृतेर्गतिमाह ॥ प्रायश्चित्तेति ॥ ब्रह्मचर्यरक्षार्थं यत्नाधिक्यं कार्यमिति ज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तं स्पष्टमपि न पश्यामीत्युक्तं भगवदत्रिणेत्यर्थः। नैष्ठिकब्रह्मयतिवनस्थयोरपि प्रमादाद्ब्रह्मचर्यभङ्गे प्रायश्चित्तमस्तीत्याह ॥ ॥ एवमिति ॥ कृच्छ्रं प्राजापत्यं महाकक्षं बहुतृणकाष्ठदेशं जलदानादिना वर्धयेत्। यतिस्तु सोमलतावर्ज्यं वर्धयेत्। सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावन एव च। उपपातकसंघेषु पातकेषु महत्सु च प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेदित्यादि। आदिपदान्मनोवाक्कायजान्दोषानज्ञानोत्थान्प्रमादजान् सर्वान्दहति योगाग्निस्तूलराशिमिवाऽनलः नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः। स्वशास्त्रविहितध्यानप्राणायामादिसंस्कारो भिक्षुणा कार्य इत्यर्थः॥ ४२॥

बहिस्तूभयथापि। कृतप्रायश्चित्तैस्तैः सह कृतं श्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहे तेषां शुद्धत्वात्साधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तात्परलोके तेषां शुद्धत्वेऽप्यत्र शुध्यभावान्न साधनमिति सिद्धान्तयति ॥ यद्ध्वेति ॥ सुगमं भाष्यम् ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेः॥ अङ्गाश्रितोपास्तिषूभयकर्तृकत्वसंभवात्संशयः। यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयस्मृत्या नैष्ठिकादिषु बाधवद्यो यदङ्गकर्ता स तदाश्रितस्य कर्तेत्युत्सर्गस्य कर्तुः फलश्रुत्या बाध इति पूर्वपक्षमाह ॥ किमिति ॥ अत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यं फलं सिद्धान्ते त्वङ्गाश्रिता ऋत्विक्कर्तृका अप्युपास्तयो यजमानगामिस्वतन्त्रफलाः किमु वाच्यं स्वनिष्ठब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति फलं विवेक्तव्यं। अतः पादसंगतिः हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्यपञ्चप्रकारे साम्नि वृष्टिध्यातुर्वर्षसमृद्धिः

तथा हीति ॥ अत्यन्तमिति नैष्ठिकत्वनियमः । अरण्यमित्येकान्तोपलक्षितं पारिव्राज्यं गृह्यते । तदियाद्गच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गस्ततस्तस्मात्पारिव्राज्यान्न पुनरेयात् न प्रच्यवेदित्युपनिषद्रहस्यमित्यर्थः । अतद्रूपप्रच्युतौ प्रमाणाभावं व्याचष्टे ॥ यथा चेति ॥ शिष्टाचाराभावमाह ॥ न चैवमिति ॥ चण्डालाः प्रत्यवसिता इति स्मृतेश्च । पतितानां कर्म निष्फलमिति भावः ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकं ॥ अवकीर्येत व्यभिचरेदित्यर्थः । अवकीर्णं योनौ निषिक्तं रेतोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी अत्र प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तं स्यान्न वेत्युपपातकत्वात्पतनस्मृतेश्च संशयः । प्रच्युतस्य यज्ञादिकं निष्फलमित्युक्तं तद्वत्प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्षयति ॥ नेत्युच्यत इति ॥ अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्मज्ञानहेतुर्न भवतीति फलं । सिद्धान्ते तु भवतीति भेदः यथोपनयनकाले होमो लौकिकाग्नावेव कार्यः दारसंबन्धोत्तरकालविहिताधानस्य संप्रत्यप्राप्तकालत्वेनाहवनीयाभावात्तद्वदवकीर्णिनो ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तपशुर्गर्दभो लौकिकाग्नौ होतव्य इत्यधिकारलक्षणे षष्ठाध्याये निर्णीतम ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तमाधिकारिकं तदुपकुर्वाणस्यैव न नैष्ठिकस्येति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ उपपूर्वमिति ॥ उपपदं पूर्वं यस्य पातकस्य तत् उपपातकमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति दर्शनाभावस्मृतेः । प्रायश्चित्ताभावपरत्वं कल्पयित्वा तन्मूलश्रुतिकल्पनात्प्रागेव क्लृप्तसाधारणश्रुत्या प्रायश्चित्तसद्भावसिद्धेः । कल्पनं नोदेति क्लृप्तश्रुतिविरोधादिति भावः । प्रायश्चित्तस्य भावाभावप्रसिद्ध्योः समत्वेपि भावप्रसिद्धिः श्रुतिमूलत्वादादर्तव्येत्यत्र संमतिमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ यवमयश्चरुरित्यत्र यवशब्दं केचिद्दीर्घशूके प्रयुञ्जते केचिद्देशविशेषे प्रियङ्गुषु अतः कस्य चरुः कार्य इति संदेहे वृद्धप्रयोगसाम्यात्समा तुल्या विकल्पेन प्रतिपत्तिः स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । शास्त्रमूला प्रतिपत्तिर्ग्राह्या शास्त्रनिमित्त-

त्वाद्धर्मादिज्ञानस्य, तथा च यदान्या ओषधयो म्लायन्त्यथैते यवा मोदमानास्तिष्ठन्तीति शास्त्रमूलत्वाद्दीर्घशूकप्रयोगस्यैवादर इत्यर्थः। स्मृतेर्गतिमाह॥ प्रायश्चित्तेति॥ ब्रह्मचर्यरक्षार्थं यत्नाधिक्यं कार्यमिति ज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तं स्पष्टमपि न पश्यामीत्युक्तं भगवदत्रिणेत्यर्थः। नैष्ठिकव्यातिवनस्थयोरपि प्रमादाद्ब्रह्मचर्यभङ्गे प्रायश्चित्तमस्तीत्याह॥ ॥ एवमिति॥ कृच्छ्रं प्राजापत्यं महाकक्षं बहुतृणकाष्ठदेशं जलदानादिना वर्धयेत्। यतिस्तु सोमलतावर्ज्यं वर्धयेत्। सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावन एव च। उपपातकसंघेषु पातकेषु महत्सु च प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेदित्यादि। आदिपदान्मनोवाक्कायजान्दोषानज्ञानोत्थान्प्रमादजान् सर्वान्दहति योगाग्निस्तूलराशिमिवाऽनलः नित्यमेव तु कुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः। स्वशास्त्रविहितध्यानप्राणायामादिसंस्कारो भिक्षुणा कार्य इत्यर्थः॥ ४२॥

बहिस्तूभयथापि। कृतप्रायश्चित्तैस्तैः सह कृतं श्रवणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहे तेषां शुद्धत्वात्साधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तात्परलोके तेषां शुद्धत्वेऽप्यत्र शुध्यभावान्न साधनमिति सिद्धान्तयति॥ यद्ध्वेति॥ सुगमं भाष्यम्॥ ४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेः॥ अङ्गाश्रितोपास्तिषूभयकर्तृकत्वसंभवात्संशयः। यः कृतप्रायश्चित्तः स संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयस्मृत्या नैष्ठिकादिषु बाधवद्यो यदङ्गकर्ता स तदाश्रितस्य कर्तेत्युत्सर्गस्य कर्तुः फलश्रुत्या बाध इति पूर्वपक्षमाह॥ किमिति॥ अत्र कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यं फलं सिद्धान्ते त्वङ्गाश्रिता ऋत्विक्कर्तृका अप्युपास्तयो यजमानगामिस्वतन्त्रफलाः किमु वाच्यं स्वनिष्ठब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति फलं विवेक्तव्यं। अतः पादसंगतिः हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्यपञ्चप्रकारे साम्नि वृष्टिध्यातुर्वर्षसमृद्धिः

फलमिति श्रुत्यर्थः । श्रुतं फलं ऋत्विग्गतं किं न स्यादित्यत आह ॥ तच्चेति ॥ यथा साङ्गक्रत्वधिकृताधिकारत्वाद्गोदोहनस्य फलं क्रत्वधिकारिगतं तद्वदङ्गोपासनस्यापि फलं तद्गतमेवेत्यर्थः । अस्तु तस्य फलं तद्गतं कर्ता त्वन्यः किं न स्यादित्यत आह ॥ फलं चेति ॥ यदुक्तं यजमानगामिफलमिति तस्यापवादं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उद्गानेन साधयतीत्यर्थः । यजमानफलमित्युत्सर्गस्यासति बाधकवचने सिद्धिरिति समाध्यर्थः तस्मात्फलभोक्तृत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उपासनमार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्तृकमित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह ॥ तथा चेति ॥ तमुद्गीथाख्यं प्रणवं प्राणदृष्ट्या ध्यातवान् ध्यात्वा च नैमिशीयानां सत्रिणामुद्गातासीदित्यर्थः । यजमानेन स्वगामिफलकसाङ्गप्रयोगकरणार्थमृत्विजां क्रीतत्वात्कर्तृत्वेपि न तत्फलभाक्त्वं । उत्सर्गस्य बाधकाभावाद्गादित्युक्तत्वात् क्रयणद्वारा कर्तृत्वभोक्तृत्वसामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । भृत्यकर्तृके युद्धे राजा युध्यते जयति चेतिवदिति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः ॥ यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा संन्यस्य भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मादधुनातनोपि ब्राह्मण आपातज्ञानरूपपण्डावान् पण्डितः तस्य कर्म पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन श्रवणजज्ञानस्य बलभावेन मननेनासंभावनानिरासेन बालस्य भावेन वा शुद्धचित्तत्वेन स्थातुमिच्छेदेवं मननश्रवणे कृत्वाथानन्तरं मुनिर्निदिध्यासनकृत्स्यादेवममौनं मौनादन्यद्बाल्यपाण्डित्यद्वयं मौनं च निदिध्यासनं लब्ध्वा अथ ज्ञानसामग्रीपौष्कल्यानन्तरं ब्रह्माहमिति साक्षात्कारवान् ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । मौनशब्दस्य सिद्धरूपे पारिव्राज्ये अनुष्ठेये च ध्याने प्रयोगात्संशयः । यथा तं ह बक इत्यादिवाक्यशेषादुद्गीथाद्युपासनस्यार्त्विज्यनिर्णयः तद्वदथ ब्राह्मण इति विधिहीनवाक्यशेषान्मौनस्याप्यविधेयत्वनिश्चय इति पूर्वपक्षमाह ॥ न

विधीयत इति ॥ अत्र ध्यानस्याननुष्ठानं। सिद्धान्तेऽस्त्वनुष्ठानमिति फलं। यदि मौनं पारिव्राज्यं तदा वाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते अस्यार्थविधिप्रशंसार्थं यदि ज्ञानं तदा पाण्डित्यशब्दात्प्राप्तमिति पूर्वपक्षग्रन्थार्थः। मुनिशब्दाद्विज्ञानातिशयः प्रतीयते तस्य ज्ञानमात्रवाचि पाण्डित्यशब्दान्न प्राप्तिर्नापि मुनिशब्दः परिव्राड्वाचकः वाल्मीक्यादिषु प्रयुज्यमानत्वात्तस्मादप्राप्तं मौनमपूर्वत्वाद्विधिं कल्पयतीति सिद्धान्तयति॥एवमित्यादिना ॥ आपस्तम्बप्रयोगस्य गतिमाह ॥ इतराश्रमेति ॥ किंचामौनं च मौनं च निर्विद्येति श्रवणमननवदनुष्ठेयत्वोक्तेर्मौनस्य विधेयतेत्याह ॥ निर्वेदनीयत्वेति ॥ न च त्रयाणां विधाने वाक्यभेदो दोषः उपरि धारणवदिष्टत्वात्तद्वाक्यभेदस्ये भावः। कस्येदं ध्यानं विधीयत इत्यत्राह ॥ तद्वत इति ॥ आत्मानं विदित्वेति परोक्षज्ञानवतः संन्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः। सूक्ष्मार्थसाक्षात्कारसाधनत्वेन ध्यानादेः षड्जादौ लोकतः प्राप्तिं शङ्कित्वा नियमविधिमाह ॥ नन्वित्यादिना ॥ ननु ब्रह्मविद्यापरे वाक्ये कथं ज्ञानाङ्गमिति चेत्सफलक्रतुपरवाक्येऽङ्गविधिवदित्याह ॥ विध्यादिवदिति ॥ प्रधानमारभ्याङ्गपर्यन्तो विधिस्तत्र प्रधानः क्रतुर्विध्यादिरत एवाङ्गं विध्यन्तरं इत्युच्यत इत्यर्थः। एतत्सूत्रभाष्यभावानभिज्ञाः संन्यासाश्रमधर्मश्रवणादौ विधिर्नास्तीति वदन्ति विधौ ह्यप्राप्तिमात्रमपेक्षितं तच्च भेददर्शनप्राबल्याद्दर्शितमिति ॥ ४७ ॥

संप्रदायविदः समावर्त्तनान्तरं कुटुंबे स्थितो ब्रह्मलोकं प्राप्नोति न च पुनरावर्तत इत्युपसंहारात्संन्यासो नास्तीति शङ्कार्थः। आयासविशिष्टकर्मबाहुल्याद्गृहिणोपसंहारः कृतो न संन्यासाभावादिति समाध्यर्थः ॥ ४८ ॥

संन्यासगार्हस्थ्यद्वयमत्र सूत्रकृतोक्तं ततोऽन्यदाश्रमद्वयं नास्तीति कस्य चिद्भ्रमस्यात्तं निरस्यति ॥ मौनवदिति ॥ आश्रमद्वयवदित्यर्थः

इतरयोरपीति वाच्ये बहूक्तिरवान्तरभेदमपेक्ष्य स चास्माभिः प्राक् दर्शितः ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ तत्र बाल्ये विषये तद्धितस्य भावार्थत्वासंभवात् कर्मार्थत्वं गृहीत्वा तिष्ठन्मूत्रत्वादिकर्मणोऽप्ररूढेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धेश्च बालकर्मत्वाविशेषात्संशयमाह ॥ **तत्रेति** ॥ पूर्वपक्षे विद्याङ्गत्वेन तिष्ठन् मूत्रत्वादेरप्यनुष्ठानं सिद्धान्ते भावशुद्धेरेवेति फलं पूर्वत्र मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये ध्याने प्रसिद्धत्वात् ध्यानं विधेयमित्युक्तं । तद्वद्बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्तद्विधिग्रहणमित्याह ॥ **किंतावदिति** ॥ कामतश्चरणवदनभक्षणानि यस्य स कामचारवाद्भक्षस्तत्तेत्यर्थः । यथोपपादं यथासंभवं मूत्रादि यस्य तद्भावस्तत्त्वं बाल्यविधिबलात्पातित्यशास्त्रमन्यविषयमिति भावः । यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छती त्यादिशौचभिक्षादिनियमविधिशास्त्राविरुद्धस्य भावशुद्ध्याख्यबाल्यस्य विधिसंभवान्न यथेष्टचेष्टाविधिरिति सिद्धान्तयति ॥ **एवमिति** ॥ प्रधानविरोधित्वाच्च न तद्विधिरित्याह ॥ **प्रधानेनेति** ॥ भावशुद्धेर्विद्योपकारकत्वेनान्वयादनाविष्कुर्वन्भवेदिति बाल्यविध्यर्थ इति सूत्रयोजना ॥ ५० ॥

· **ऐहिकमपि** ॥ संन्यासादिबाल्यान्तं साधनजातमुक्त्वा तत्साध्यविद्याजन्म विचार्यत इति संगतिं वदन् साधनस्य द्विधाफलसंभवात्संशयमाह ॥ **सर्वत्यादिना** ॥ कारीरीष्टिवदैहिकफलत्वनियमः श्रवणादीनामिति पूर्वपक्षमाह ॥ **किन्तावदिति** ॥ नन्वामुष्मिकफलकयज्ञादिसाध्यविद्यायाः कथमैहिकत्वनियम इत्यत आह ॥ **यज्ञादीन्यपीति** ॥ शुद्धिद्वारा यज्ञादिभिः श्रवणादिषु साक्षाद्विद्याहेतुषु घटितेषु विद्याविलम्बो न युक्तः । दृश्यते च विलम्बः अतः श्रवणादेर्विद्याहेतुत्वमसिद्धमिति पूर्वपक्षे फलं । प्रतिबन्धकवशाद्विलम्बेपि हेतुत्वसिद्धिरिति

सिद्धान्ते फलं मत्वा चित्रादिवदनियतफलं श्रवणादिकमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ ननु प्रारब्धकर्मविशेषेण श्रवणादिफलप्रतिबन्धः किमिति क्रियते । श्रवणादिनैव कर्मविपाकप्रतिबन्धः किं न स्यादित्यत आह ॥ उपस्थितविपाकत्वं चेति ॥ देशादिमाहिम्ना कर्माणि विपच्यन्त इत्यर्थः । तेन श्रवणादिकमेव किमिति न विपच्यते तत्राह ॥ यानि चेति ॥ विपाचकत्वं फलोन्मुख्यहेतुत्वं । ननु तर्हि श्रवणादिविपाचकदेशादिकं कीदृशमित्यत आह ॥ शास्त्रमपीति ॥ फलबलाद्देशादिज्ञानमिति भावः । तथापि कर्मणैव श्रवणादिप्रतिबन्धो न वैपरीत्यमित्यत्र को हेतुस्तमाह ॥ साधनेति ॥ प्रतिबन्धकत्वशक्तिरपि फलबलात् ज्ञातव्येति भावः । प्रतिबन्धसद्भावे श्रौतं स्मार्तं च लिङ्गमाह ॥ तथा चेत्यादिना ॥ शृण्वन्तोपि न विद्युरित्युक्तेः प्रतिबन्धसिद्धिरात्मनो यथावद्वक्ताप्याश्चर्यः । अद्भुतवत् कश्चिदेव भवति । तिष्ठतु लब्धासाक्षात्कारवान् परोक्षतो ज्ञाताप्याश्चर्यः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टोपीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

असति प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धे श्रवणादिनेहैव विद्योदयः । यज्ञादिभिः संचितपापप्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात् सति तु भोगे न तन्निरासादमुत्रेति विद्याया ऐहिकामुष्मिकत्वविशेषनियम उक्तस्तद्वत्तत्फलेपि मोक्षे कश्चिदुत्कर्षादिविशेषः स्यादित्यत आह ॥ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ मुक्तिरत्र विषयः तस्यां विद्यावद्विशेषनियमोस्ति न वेति फलस्योभयथासम्भवात्संशये पूर्वपक्षमाह ॥ यथेति ॥ मुक्तिः सविशेषा फलत्वात् । विद्यावदतः कर्मसाध्या मुक्तिरिति फलं सिद्धान्ते तु निर्विशेषत्वावधारणश्रुति बाधितमनुमानमतो ज्ञानैकव्यङ्ग्या मुक्तिरिति फलम् । किंच । श्रवणादितारतम्याद्विद्यायां कंचिदतिशयमङ्गीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय इत्याह ॥ अपि च विद्यासाधनमिति ॥ ननु

ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वादविद्यानिवृत्तेश्चान्यत्वे द्वैतापत्तेः । अनन्यत्वे चासाध्यत्वात्किं विद्याफलमित्यत आह ॥ तद्धीति ॥ विद्याभिव्यक्तत्वेन ब्रह्मानन्द एव मुख्यं फलमभिव्यक्तिरविद्यानिवृत्तिरानन्दस्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकाभावतया विद्यया साध्यते। सा चानिर्वाच्येति न तद्द्वैतापत्तिः। अन्ये तु सा ब्रह्मानन्येत्याहुः । न च साध्यत्वानुपपत्तेस्तत्र विद्यावैयर्थ्यमिति वाच्यं यदभावे यदभावस्तत्तत्साध्यमिति ज्ञानात्सर्वो लोकः प्रवर्त्तते तथा च विद्याया अभावे ब्रह्मस्वरूपमुक्तेरभावः । अनर्थरूपाविद्यैवास्ति अस्या एव मुक्तिर्नास्तीति व्यवहारविषयत्वेन मुक्त्यभावत्वात्तथा च विद्यां विना मुक्तिर्नास्तीति निश्चयाद्विद्यामुपादत्ते। विद्योदये च स्वतःसिद्धनित्यनिवृत्तानर्थस्वप्रकाशब्रह्मानन्दात्मना अवतिष्ठत इत्यनवद्यं । संप्रति विद्यायामतिशयाङ्गीकारं त्यजति । नचेति । एकरूपे विषये प्रमायां तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः। कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेष उक्तस्तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ सत्यामपि सामग्र्यां ज्ञाने विलम्ब उक्तो न तारतम्य इत्यर्थः। तर्हि सत्यपि ज्ञाने मुक्तौ विलम्बः किं न स्यादित्यत आह ॥ नत्विति ॥ वाय्वादिप्रतिबन्धाद्दीपोत्पत्तिविलम्बेप्युत्पन्ने तमोनिवृत्तिविलम्बादर्शनात्सति ज्ञाने नाज्ञाननिवृत्तौ विलंब इति भावः । किंच । कर्मणामुपासनानां च गुणभेदेन तारतम्यात्फलतारतम्यं युक्तं निर्गुणविद्यायास्त्वेकरूपत्वात्तत्फलैकरूप्यमित्याह ॥ विद्याभेदेत्यादिना ॥ स्मृतौ कस्य चिन्निर्गुणविद इत्यर्थः। तस्माद्विद्यासमकालैव मुक्तिरिति सिद्धम् ॥

यज्ज्ञानाज्जीवतो मुक्तिरुत्कागतिविवर्जिता ॥
लभ्यते तत्परं ब्रह्म रामनामास्मि निर्भयम् ॥ १ ॥

इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ
शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥